JACOB M. LANDAU

PANTÜRKİZM

Türkçesi: Mesut Akın

JACOB M. LANDAU

PANTÜRKİZM

Türkçesi: Mesut Akın

GÜNDÜZ
Basım Yayım Dağıtım
Ticaret ve San. Ltd. Şti.

Pantürkizm
Pan-Turkism
Jacob M. Landau
Birinci Baskı: Aralık 1999
© 1999 Onk Ajans İstanbul-Türkiye
Yayın Hakları Gündüz Basım Yayım
Dağıtım Ticaret ve San. Ltd. Şti.'ne Aittir.
ISBN 975-8304-08-9

Türkçesi
Mesut Akın
Baskı-Cilt
Ceren Basım Yayım

SARMAL YAYINEVİ
Çatalçeşme Sk. Meriçli Apt. 52/3 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: (0 212) 513 94 23 - 513 95 21 Fax: (0 212) 522 45 78
E mail - Sarmal@veezy.com.

JACOB. M. LANDAU

Pantürkizm

Türkçesi
Mesut Akın

İÇİNDEKİLER

Giriş *9*

Dış Türkler: Pantürkçülüğün
Yurtdışında Doğuşu ve Düşüşü *17*

Osmanlı İmparatorluğu'nda Pantürkçülüğün
Kökleri ve Gelişmesi *47*

Türkiye Cumhuriyeti'nde Pantürkçülük
(Ana Rahminde) *111*

Türkiye Cumhuriyeti'nde Pantürkçülük
Yeniden Diriliş *163*

Türkiye Cumhuriyeti'nde Pantürkçülük:
(Ana Akıma Geri Dönüş) *217*

Pantürkçülük:
İrredentist Bir Olay *261*

İrredentizmden Dayanışmaya *281*

Bibliyografya 336

TEŞEKKÜR

Bu çalışmayı hazırlarken, Türkiye, BDT, Avrupa ve ABD'deki biliminsanları ile kütüphanecilerin tavsiye ve eleştirilerinden yararlanma ayrıcalığına sahip oldum. Buna ek olarak, çeşitli Pantürkçü grup üyeleri bu kitabın eski ve yeni versiyonları için sınırsız yararlı bilgi sağladılar. Yayıncılar - C. Hurst & Co. Londra ve Indiana University Press, Bloomington- bu gözden geçirilmiş ve genişletilmiş yeni baskı yayına hazırlanırken hiçbir çabadan kaçınmadılar. Onlara şükran borçluyum. Ancak burada yazılan her şeyden ben sorumluyum.

Ocak 1995
Jacob M. Landau

Giriş

İrredentizm Yakın ve Ortadoğu'da uzun zamandır gündemde olan bir olgu. Bir devletin içinde bulunan halktan olan ancak ülke dışında etnik azınlık olarak varlığını sürdüren grubun refahıyla tutkulu bir şekilde ilgilenmenin örgütsel ya da ideolojik ifadesi olarak tanımlanıyor. Ilımlı irredentizm aynı soydan gelen grubun ayrımcılığa ya da asimilasyona uğramasına karşı bir savunma arzusunu ifade ederken daha şiddetlisi ise grubun yerleşmiş olduğu toprakların ilhak edilmesini hedefliyor. Evrensel bir olgu olmamasına karşın, irredentizm genellikle sanıldığından daha fazla hüküm sürüyor. Tanımının çoğu Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve eşit bir şekilde yıllardır Pantürkçülük ideolojisinin irredentizmin ana kaynağı olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ne uygun düşse de Profesör Myron Weiner konuyu kısaca Balkanlara gönderme yaparak tahlil etmiştir.[1] Parlak günlerinde bu hareketin amacı, Türk oldukları tümden kanıtlanmış ya da Türk oldukları ileri sürülen halkların, önce Osmanlı İmparatorluğu'nun, ardından da Türkiye cumhuriyetinin sınırları içinde ve dışında yaşayan tüm Türkler ara-

sında bir tür kültürel ya da fiziksel, ya da hem kültürel hem fiziksel birliğini sağlamaktı.

Yukarıda tanımlanan Pantürkçülükle bazen Panturanizm diye de geçen Turancılık arasında bir ayrım var.[2] Turancılık ana amacı, kökenleri Orta Asya bozkırlarında belirlenmemiş (Shangri la gibi) düşsel bir topraktan olan tüm halkların nihai birliği ve huzuru olarak ifade ediliyor. Khokand Hanlığı'yla ilgili 1832 tarihli bir belgede Turan farklı zamanlarda bu Hanlığı yönetenlere göre Türkistan, Tataristan, Özbekistan ve Moğolistan gibi çeşitli şekillerde belirlenebiliyor. Bu belgede sınırlar doğuda Çin, Tibet ve Hindistan güneyde İran, batısında Deşti Kıpçak Çölü ve Hazar Gölü ve kuzeyinde yine Deşti Kıpçak Çölü'yle gösteriliyor.[3] Turancılık sonuç itibariyle Macarlar, Finliler ve Estonyalıları da kapsayan Pantürkçülükten çok daha geniş bir kavram.[4] Turancılık 1913'ten 1970 yılına kadar düzenli bir şekilde *Turan*[5] adında bir derginin çıkarıldığı Macaristan'da Slav tehdidine bir yanıt olarak popüler bir dalga yarattı. Fikir aynı zamanda Türkiye'de de birçok Pantürkçü tarafından benimsendi. Bunlar Turan terimini Türk anayurdunu[6] tanımlamak için geniş anlamda kendi yazılarında kullanmaya başladılar. Esasen bunu kabul ettiklerinden değil Türk kökenli olmayan halklarla ilişkilerini göstermek için.

Turan ve Pantürkçülük kavramlarını açıkça ilk popülize eden kişi Arminius (Herman)Vambery adındaki Macar Yahudisi bir gezgin ve oryantalistti.[7] Genelde Orta Asya dilleri ve halkbilimine ilişkin sayısız kitap ve makaleleri okuyucuya takdim etmesinin ötesinde Vambery ilk kez 1868'de[8] basılan *Orta Asya Skeçleri* adlı kitabının tüm bir bölümünü Turanlılara ayırdı. Tüm Türki grupların fiziksel özellikleri ve geleneklerine göre alt bölümlere ayrılmış bulunan tek bir ırka ait olduklarını ileri sürdü. *'Orta Asya Gezileri' (Travels in Central Asia)* adındaki bir başka kitabında -ki bu öncekinden 3 yıl önce basıldı[9] - büyük bir Pan Türk imparatorluğu tasarısını aşağıdaki gibi tanımlıyordu:

Türk hanedanının karakterinde, tarih, din ve ortak bir dille birbirlerine bağlı, farklı akrabalık ilişkilerinden cok güçlü bir imparatorluk kurma iradesi vardır. Bu özelliği nedeniyle Osmanlı Hanedanı, son derece uyumsuz ve benzeşmeyen unsurlarla Adriyatik Denizi'nden ta Çin'in en uzak köşesine dek uzanan ve Romanoflar'mkinden[10] daha da güçlü bir imparatorluk kurabilmiştir. Bu başarının yalnızca güç değil, kurnazlık da gerektirdiği açıktır. Böylece Anadolulular, Azerbaycanlılar, Turkomanlar, Özbekler, Kırgızlar ve Tatarlar kendilerini günümüz Türkiyesi'nden ziyade kuzeydeki büyük rakipleriyle boy ölçüşebilecek güçte bir Türk devinin saygın üyeleri arasına koyuyorlar.

Daha sonraki yıllarda Vambery sözünü geri alıp Pantürkizmi bir düş ürünü olarak yaftalamış bir Pantürkçü imparatorluk görüşünü her kim onu kabul ederse etsin, ileri sürülen Pantürk İmparatorluğu bir mitolojik canavardan başka bir şey değildir,[11] diye yazmıştı. Vambery'nin bazı Genç Türk (JönTürk) önderle[12] yakın ilişkisi Pantürkizmin ilkelerini onların benimsemesi için bir araç rolü oynamış olabilir.

Yakın ve Ortadoğu halkları arasında en önemli ve ilginç ideolojilerden biri olmasına karşın Pantürkizm hiçbir zaman bütünüyle Türkiye bağlamında incelenmedi. Çeşitli açılardan Pantürkizmin, Güney Rusya ve Orta Asya'daki Türki gruplar arasında, özellikle ilk çıktığı yıllarda birkaç monografik çalışmada ele alınmış[13] olsa da, Pantürkçülük üzerine yazılanların çoğu taraflı ve hatta bunlar tayin edici incelemelerden ziyade ancak kaynak malzeme olarak kullanılabilecek durumdaydı. Kaldı ki Pantürkizm ideolojisi ve örgütlenmesi üzerine Türkiye'de pek uygun bir araştırma da yapılmadı. Pantürkizmin tarihini kayda geçen iki çalışma Türkiye ye de değinir. Bunlardan biri Yusuf Akçura'nın 1928[14] yılında hazırladığı Türk Yılı yıllığının sonundaki *Türkçülük*'ü ile bundan 16 yıl sonra basılan önemli ölçüde Akçura'nın söz konusu çalışmasına dayanan Hüseyin Namık Orkun'un *"Türkçülüğün tarihi"* dir.[15]

Daha sonraları Profesör Bayur kapsamlı ve dikkatle hazırlanmış bir tarih çalışmasının bir bölümünü bu konuya ayırdı.[16]

Hareketin yirminci yüzyılın başından beri gelişme gösterdiği Türkiye'de bu konunun ihmali daha dikkat çekici bir durum arz ediyor. Aslında Türkiye Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Pantürkçülüğün etkinliklerinin odak noktası oldu. Dahası Pantürkizm 1960'lar ve 1970'lerde dikkate değer bir gelişme gösterdi ve bu yıllarda yavaş yavaş Türkiye siyasetinde önemli bir yer edindi.

Bu nedenle dikkatlerimizi Türkiye'deki Pantürkçülük üzerine odaklaştırıyor, bütünüyle ayrıntılı olmamakla birlikte, onun doğasını ve izlediği yolu analiz ediyoruz. Aynı zamanda Türkiye'de onun şu anda görülen yeni türde bir milliyetçiliğin oluşmasındaki rolü üzerinde de duruyoruz. Ek olarak Türkiye dışındaki Türki grupların özellikle onların Pantürkçü bir ton içindeki ulusal mücadelelerinden söz etmek de yerinde olur. Bu çalışmanın esas amacı olmamakla birlikte bu alanda verilen mücadelenin etkileri de ortaya koyulacaktır. Türki gruplar arasında ulusal bilincin uyanışı Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Pantürkçülüğün doğuşunda can alıcı etmen olarak gösteriliyor. Sonuç olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nde halkın görüşü (gerçek ya da düşsel) yurtdışındaki Türklerin yazgıları, başından geçenlere dayanılarak bir anda fazla öne çıkarıldı. Son olarak Sovyetler Birliği'nin parçalanmasıyla birlikte de, bir kez daha Türkiyeli Türklerle eski Sovyet Cumhuriyeti'ndeki Türki grupların, özellikle çevresel görülen siyasal irredentizmden ziyade, ekonomik ve kültürel işbirliği alanlarında doğrudan temasları yeniden sağlanmış oldu.

Avrupa'da basılan Pantürkçü yayınlar araştırmamız için yararlı oldu: Bunlar esas itibariyle dergiler şeklindeydi. Bu yayınlar, çoğunlukla kısa ömürlü olmakla birlikte Türkiye'de dağıtılıyor ve değişik çevrelerde belli yankılar uyandırıyordu. Bulunabildikleri ölçüde bu yayınları da inceledik. Ancak bizim ana kaynaklarımızı hem Türkiye'deki Partürkçülerin kendilerince hem de karşıtlarınca

çıkartılan yayınlar oluşturdu. Çeşitli Pantürkçü grupların görüşlerini ifade eden ve örgütlerin durumunu yansıtan yayınlara özellikle önem verdik. Özellikle iki Dünya Savaşıyla da ilgili olarak Alman Dışişleri Bakanlığı kayıtları ve Londra'daki (Public Records) Devlet Arşiv Merkezi birkaç konu üzerine farklı yaklaşımlarda belge sağladılar. Son olarak Türkiye'de bazı Pantürkçülerle yapılan görüşmeler birçok kuşkulu noktanın açıklığa kavuşmasına yardımcı oldu.

Bu çalışma Türki gruplar arasında uyanan milliyetçilik arkaplanında çerçevesinde Türkiye ve başka yerlerdeki Pantürkçülüğün tahlil ve muhasebesine yönelik bir girişim olma çabasındadır. Aynı zamanda sadece Türk milliyetçiliği ve siyasetinde Pantürkçülüğün rolünü gözden geçirme niyeti de taşımıyor. Geniş çaplı zemini kendine özgü özellikler taşıyan Pantürkçülük, karakteristik olarak bir irredentist ideoloji ve harekettir. Biz burada Pantürkizmin temel ayırtkanlarıyla (karakteristikleriyle) başka yerlerde görülen benzer hareketleri karşılaştırmaya çalışıyor ve bunların ortak ve birbirlerinden ayrı yanları üzerine gözlemlerimizi takdim ediyoruz.

Sonuçta, Pantürkizm ilgilenenleri kökleri derinlere dayanan duygu ve görüşlerle yükleyen bir konudur. Bir yabancı araştırmacı olarak, değer yargılarından kaçınmaya ve duygusal olmayan bir malzeme sunmaya büyük gayret gösterdiğimi umuyorum. Bununla birlikte hep kaynaklara bağlı biri olarak belki kolayca yapılabilecek hatalardan başarılı bir şekilde kaçınamamış olabilirim. Bütün çalışma boyunca amacım ne övmek ne yermek sadece tartışmalı olguları nesnel bir şekilde incelemektir. Bu aynı zamanda bu baskı için yazılan Pantürkçülük üzerine yakın zamanlarda ortaya çıkan gelişmelerin tartışıldığı kitabın son bölümü için de geçerlidir.

NOTLAR

1. 'Makedonya Sendromu: Bir tarihsel uluslararası ilişkiler ve siyasal gelişme modeli.' World Politics (Princeton). July 1971. Sayfa. 665. 83.

2. Bunu ilk belirtenlerden biri A. J. Toynbee. *'Report on Panturanian Movement' 1917.* Sayfa. 3-4. Aynı zamanda L. Stoddard. *'The new world of Islam.'* 1921. S. 161.

3. J. L. Bacque Grammont. *Une description du Khanat de Khokand Cahiers du Monde Russe et Sovietique* (Paris) 1972. Özellikle s. 194. 9

4. Macar Turancılığı için. *'Turkey, Russia and Islam", The Round Table.* (London), Aralık 1917. S. 101. Terim ve kullanımı için bak. V. Minorsky. 1839'lardan beri Macar biliminsanları Orta ve Güneydoğu Asya'daki Türk topraklarını tanımlamak için kullanıyordu.

Bernard Lewis. *'Modern Türkiye'nin Doğuşu.'* S. 341. Daha sonraki yıllarda dilbilimciler terim olarak Turan'ı sık sık kullanmaya başladı. Bak. *A Manual on the Turanians and Pan-Turanianism.* Deniz Kuvvetleri İstihbarat Bölümü. 1918. S. 14. Fr. Von Hellwald adındaki Alman coğrafyacının 1873 yılında basılan ve 1874'te İngilizce'ye *'Orta Asya'da Ruslar'* adıyla çevrilen *'Turan Ulusları'* adlı kitabı da buna bir örnek oluşturur.

5. Bak Turancılık için *'Der Turanismus'*, Karl Wipert. Der Neue Orient (Berlin), Aralık 1922. Sayfa. 202-10.

6. Geoffrey Wheeler. *'Sovyet Orta Asya Halkları'* 1966. S. 65.

7. Sayısız yayınlarına ek olarak Vambery'nin İki büyük cilt haline getirilen 1889 ile 1911 arasında İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile yaptığı yazışmaları da vardır. Bunun için Londra Devlet Arşiv Merkezi ile görüşülmelidir. (Foreign Office dizisi. No. 800/32 ve 800/33. Yakın zamanlarda yayınlanmış bir yaşamöyküsü ise 1979'da basılmıştır. *The*

dervish of Windsor Castle: The life of Arminius Vambery, Lory Alder ve Richard Dalby.

8. Bölüm 16. S. 282-312.

9. S. 485/6.

10. Büyük Petro.

11. *Doğu Topraklarında Batı Kültürü.* 1906. S. 348.

12. *X'le Panislamisme et le Panturkuisme Revue du Monde Musulman* Paris. Mart 1913. S. 196.

13. Bulduklarım içinde en iyi bilgiye sahip olan C. W. *Hostler'in Turkism and the Soviets.*

14. Bu Latin alfabesiyle Yusuf Akçura: *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi.* Adıyla yeniden basıldı. İstanbul. 1978. Sakin Öner'ce yayına hazırlandı.

15. Hüseyin Namık Orkun. Türkçülüğün Tarihi. 1944. Türkiye'de ve yurtdışında Pantürkçülük üzerine tartışmalar kitabın 5/ ve 101. Sayfalarında yer alıyor.

16. Yusuf Hikmet Bayur. *Türk İnkilap Tarihi.* Cilt 2. Bölüm4. S. 398-436.

Dış Türkler: Pantürkçülüğün Yurtdışında Doğuşu ve Düşüşü

Dış Türkler yakın zamanlarda Türkiye'deki Pantürkçülerin sık sık kullandığı bir terim. Türk kökenli halkları içeren geniş bir alana giren grupları kapsıyor. En azından bu grupların bazıları yüzyıllardır Türklerle yakın ilişki içinde bulunuyorlar.[1] 19 yüzyıl sonları ve 20. Yüzyıl başlarında bu grupların çoğu Osmanlı toprakları dışında Çarlık Rusyası'nda yerleşmişlerdi. Yeni türden bir milliyetçilik anlayışını benimseyen Rusya'daki bu Türki gruplar içinden bir avuç entelektüel, Pantürkçü ideolojinin tohumlarını atıp geliştirdi. Kısaca bu bölüm Rusya ve Sovyetler Birliği'nde Pantürkçülüğün gelişmesini belirleyip gözden geçiriyor. Bu konu, hepsi aynı şekilde nesnel ve bilimsel olmamakla birlikte bir ölçüde başka çalışmalarda da işlendi.[2]

Tacikler arasında da Türki unsur bulunmakla birlikte bu dönemde en önde gelen Türki gruplar Volga Tatarları, Kırım Tatarla-

rı, Kazaklar, Türkmenler, Özbekler, Kırgızlar ve Azeriler'di. Bunların hemen hemen hepsi Müslümandı.[3] Nüfusa ilişkin kesin rakamlar olmadığı için değişik varsayımlar ortaya atılıyor. 1897'deki Rus nüfus sayımına göre 125. 600. 000 olan toplam nüfusun 13. 600. 000'i Türki kökenliydi.[4] Yani %11. Kendi bulundukları yerlerde başka halklar özellikle Ruslarla birlikte yaşamalarına rağmen yaşadıkları bölgenin nüfusunun çoğunluğunu bu Türki halklar oluşturuyordu. Rus yönetimi kendisini Orta Asya'da ancak 19. Yüzyılda zorla kabul ettirdi.[5] Merkezi yönetimin uzaklığı ve yerel denetimin eksikliği ve yetersizliği esas itibariyle Rus yönetiminin katlanılabilir olmasının nesnel koşullarını oluşturuyordu. Bu bölgelerdeki ekonomik durum 19. yüzyılın sonlarında daha da kötüye gitmezken yerel sıkıntıların kaynağı da genelde ekonomik değildi. Bu dönemde Türk ve diğer birkaç grupla Rus yönetimi arasındaki ilişkilerde iki ana eğilim giderek Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma şeklinde kendini gösteriyordu. Türk kökenli halklar Ruslaştırma ve Hıristiyanlaşmaya karşı inanç ve ulusal kökenleriyle yani İslam ve Türkçülük çerçevesinde kuvvetli bir tepki gösterdiler. Ayrı ayrı ya da birlikte İslam ve Türkçülük etmenleri onları birleştiren bir rol oynadı. Diğerlerinden oldukça ayrı bir konumda bulunan Türki grupların potansiyel bağlaşıklık arayışlarının önünde Panislamcılık ve Pantürkçülük ya da her ikisi birden doğal bir bağlaşıklık ortamı oldu. Panislamcılık özellikle hazır ve uygundu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgelere görece yakınlığı ve o sırada başta bulunan İkinci Abdülhamit'in yarı Panislamistliği bu durumu etkiliyordu. Kaldı ki Abdülhamit bu hareketi 19. Yüzyıl sonlarından itibaren beslemeye çalışıyordu. Pantürkçülük ise daha çok yeni bir şeydi ve eğitimsizlerce kolayca kavranamıyordu. Özellikle 19. Yüzyılın sonlarında güneydoğu Avrupa'da görülen milliyetçilikten etkilenerek ortaya çıkmıştı: Özellikle yenilgiye uğrayan Türklerin, Rus ve Bulgar birliklerinden[6] çektikleri, 1877-78 Rus-Türk savaşlarının etkisi bunda rol oynadı. Gelecekte ırksal kanıtlarla desteklenen bugün bize garip gelebilen tüm Türk kökenli grupların birliği kav-

ramı[7] büyük ölçüde Panslavcılık ve Ruslaştırma[8] gibi baskılara karşı bir tepkiyi yansıtıyordu. 19. yüzyıl sonları ve 20. Yüzyıl başlarında Isvolskiy'nin siyasetlerinde de gösterilebileceği gibi Panslavcılığın artmasıyla bu durum daha iyi anlaşılır. Panslavizm özellikle Almanlara yönelik olarak gelişti. Özellikle 1871'den sonra bile Yeni Alınan Devleti içinde henüz Alman birliğinin sağlanmadığını savunan güçlü bir Almancı akım etkisini sürdürüyordu.[9] Ancak Panslavizmin ikinci hedefi örneğin I. de Malkhazuny'nin *Le Panslavisme et la question d'Orient* adlı saldırgan bir üslûpla yazdığı kitabında da ifade edildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'ydu.[10] Bu kitapta Türkiye'nin Avrupa siyaset sahnesinden silineceği işleniyordu...'Güney Slav ırkı Doğu İmparatorluğu'nun mirasına sahip çıkacak. Güney Slavları Levent Tahtının üzerine oturacaktır...'[11]

Böylece Pantürkçülük kavramı orijinal olmakla birlikte, birçok taktikleri ve hatta bazı terimlerini büyük ölçüde Panslavizmden almıştır. Bu yüzden Pantürkçülükte Tatarların niye başı çektiği daha iyi anlaşılabilir. Tatarlar Rus yönetimi altında en uzun süre kalan gruptur. Ayrıca Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırmayla birlikte en fazla baskıya maruz kalanlar da Tatarlar olmuştur[12] Özellikle Kırım Tatarlarının Osmanlı topraklarına yakın bir yerde yaşıyor olmaları da onların Osmanlı etkisinde kalmalarında iyi bir ortam sağlamıştır. Dahası çevreleri Tatar olmayanlarla sarılmış, bir bütün olarak kalma umudu, bütünüyle diğer Türk kökenli gruplarla birlikte olmaya bağlanmıştır. 19. yüzyıl sonlarından itibaren ulusalcı bir uyanmaya önderlik edebilecek etkin ve geniş bir burjuva kesimi Tatarlar arasında daha 17. Yüzyılın sonlarından itibaren gelişmeye başlamıştı.[13] Bennnigsen ve Quelquejay'in da belirttiği gibi[14] Partürkçülük bu burjuvazinin Ruslarla ticari rekabetine uygun ideolojik bir temel oluşturuyordu. Ayrıca Türki gruplar coğrafi olarak birbirlerine bitişik bir mekan içinde değillerdi. Onların birbirlerine yakınlaşması için başka unsurların da seçilip geliştirilmesi gerektiğini ilk kavrayanlar Tatar aydınlarıydı. Bütünüyle aynı olmamakla birlikte dil ilk tercih edilen etmendi. Bu gruplar ve aydınlar kendi

aralarında bir tür 'Yüksek Türkçe' ile iletişim sağlayabiliyorlardı. Ana zorluk bu yerel dillerin dikkat çekecek ölçüde birbirlerinden farklı olması ve okuma yazma oranının çok düşük bir seviyede bulunmasıydı. Okuma yazma oranının artması ve kültürel bağlılık için ortak bir dilin yaratılması birliğe doğru atılması gereken ilk adım olacaktı kuşkusuz. Sonuçta, eğitimde, dilde reform ve yayın yoluyla propaganda Tatar milliyetçi aydınlarının merkezi etkinlikleri oldu[15] 19. yüzyılın ikinci yarısında[16] Güney Rusya ve Orta Asya'da varolan matbaalar da yayın organları ve diğer malzemelerin basımını hızlandırdı ve böylece Tatarlar ve diğerleri arasında milliyetçi düşüncelerin geniş bir şekilde yayılmasına yardım etti.[17] Tüm yaşamı boyunca bu tür çalışmalar yapan biri var ki, bu Türkiye'de Gaspıralı olarak bilinen İsmail Gasprinski (ya da Gasparinski) (1851-1914) Kırım Gaspıra'da doğan Gaspıralı İsmail, yukarıda belirtilen eğitim, dil reformu ve gazetecilik alanlarında oldukça etkin biriydi. Okul müdürlüğü ve bir dönem Tatar Bahçesaray kenti belediye başkanlığı da yapan İsmail Gasprinski Rusya, Türkiye, ve Fransa'da eğitim gördü. Bu arada hemen kendini iki güçlü hasımla kavga içinde buldu. Rus yönetimi ve Müslüman mollalar. Her ikisine karsı da dikkatli olmak zorundaydı. Bir yandan Rus makamları en ufak bir Tatar yeniliğine (Rönesans) karşı rahatsızlık duyarken bir yandan da İslam kitleler arasında kemikleşmiş bir mevzi oluşturuyor ve aynı zamanda onları birbirine bağlayan bir rol de oynuyordu. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta Tatar aydınlarının hem Rusça hem de Fransızca'yı akıcı bir şekilde bilirken aynı akıcılığı kendi dillerinde gösterememeleriydi. Ayrıca 5 ya da 6 yıl süren Tatar okullarının programları esas itibariyle Arapça ve Kuran'ın öğretilmesine dayanıyordu. Gaspıralı, *Usulü Cedid* adıyla bilinen yeni bir eğitim sistemini ilk kez 1884'de Bahçesaray'da bir okulda uygulamaya koydu. Bu sistemle Gaspıralı hem program hem de yöntemlerde reformlarla Arapça ile birlikte Türkçe eğitimini gündeme getiriyordu. Gaspıralının uygulamaları sonuçta hem Tatar merkezindeki başka

okullarda hem de başka yerlerde de benimsendi. Yeni sisteme göre eğitim görenlerin bu yeni sistemi hâlâ benimsemeyen eğitim kurumlarına göre üniversite ve diğer yüksek okullara daha iyi hazırlanmış bir şekilde geldikleri görüldü.[18] Gaspıralı'nın bir başka başarılı olduğu alanda gazetecilikti. Tatar ve diğer Türki gruplar arasında matbaanın yayılması çoğu siyasetle ilgili olmasa bile Türki gruplar arasında dergilerin dağıtımı ve kitapların basımında önemli artışlara yol açtı[19] Basılan malzemelerin yaygınlığı ve okuma yazma oranındaki artış hem yerel hem de tüm Türkler düzeyinde milliyetçi düşüncelerin vazedilmesi için bir olanak sağlıyordu. Bu bağlamda 10 Nisan 1883'te yayma başlayan Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesi özel bir rol oynadı. Rusya'daki Türkler tarafından basılan tek yayın bu olmamakla birlikte en önemlisi bu gazeteydi.[20] İlk sayısında okuyucularına ulusal ihtiyaç için gerekli bilgiyi sağlama sözü verdi. Gerçekten de bu konuda dediklerini yerine getirmenin yanı sıra eğitsel reformlar, toplumsal sorunlar ve modern bilime ilgiyi besleyen bir rolde oynadı. Mollalarla zıt bir duruma düşmemeye ve hatta onları da kazanmaya çalışan belirgin Pantürkçü nüanslarıyla laik bir milliyetçilik savunuldu. Pantürkçü duygu resmi sansür endişesi altında dikkatli bir şekilde sık sık hep 'dilde, fikirde ve işte birlik' anlayışıyla ifade edildi.

Kısacası, Gaspıralı'nın Pantürkçülüğü savunurken esas yaklaşımı Türkiye'nin manevi kılavuzluğu altında Rusya'daki tüm Türki grupların birliği için çalışmak şeklinde ifade edilebilir. Tabii bu ortak bir dille gençleştirilmiş bir kültüre-Kırım Tatarlarının biraz değiştirilmiş bir türü- dayanıyordu. Dile vurgu yapılması rastlantısal değildi. Gaspıralı'mn Usulü Cedid[21] program reformu ve Tercüman gazetesi dili, tüm Türki halklar arasında (sonuç itibariyle gerçekleşecek birliği ima ederek) bağın en üst yolu olarak ele alıyordu. Lehçe farkları esasen sözcüklerinin değişik olmasından kaynaklanıyordu. Özel bir çabayla dil Rusça, Arapça ya da Farsça kökenli sözcüklerden arındırılacaktı. Bu dillerin sadece Türki dillerin bir parçası olarak kullanıldığı ve ayrıca bunların, aynı zamanda

bir dil reformuna sahne olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkçe ya da diğer Türki kökenli dilleri desteklediği farz ediliyordu. Paralel bir çaba (açıkçası bunun daha az başarılı olduğu görülüyor) fonolojik farklılığı azaltmaya yöneltildi. Sonuçta Osmanlı ve Tatar Türkçesi arasında, hem bunların hem de diğer Türklerin makul bir şekilde anlayabileceği ortak bir dil ortaya çıktı.[22] Bu yeni dil *Lisan-i Umumi* diye adlandırıldı. Bu ortak dil sadece Güney Rusya'ya değil, aynı zamanda Orta Asya ve Doğu Türkistan'a kadar uzanan 1880'lerde[23] 5.000 ve 20 yılda[24] 6.000 tiraja ulaşan -ki o zamana göre oldukça büyük sayılan bir rakam- *Tercüman* gazetesinin başarılarına katkıda bulunan önemli etmenlerden biri oldu. Bu gelişme ona katkıda bulunanların yanı sıra Tatar ve diğer Türki bölgelerdeki diğer yayınlarında Pantürkçülüğü daha açık bir şekilde savunmalarını yüreklendirdi. *Tercüman* giderek artan bir dürüstlük içinde Rusya'daki tüm Türklerin birliği için mücadele etti.. Rus gizli polisi Okrana'nın bir raporunda '*Tercüman* ve diğer gazetelerin İslami propagandayı Pantürkçülüğü gizlemek amacıyla yaptıkları tahmin edilmektedir' şeklinde bir değerlendirme yapılıyor.[25] Gerçekte dil reformuyla birlikte Pantürkçülük konusu 1905'ten sonra diğer Tatar ve birkaç Azeri gazetede de -bunlar daha sonra değerlendirilecek- ele alındı. Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllarda *Turan* ve *Buhara-ı Şerif* adlı Özbek dergileri de bu konuyu işledi. (Her ikisi de 1913 yılında kapandı) *Turan* 49 sayı, *Buhara-ı Şerif* ise 153 Sayı çıkartılabildi.[26]

Farklı alanlarda biçim ve içeriği değişik olmak üzere Pantürkçü tonda milliyetçi düşünce Rusya'da birkaç Türki grup arasında destek buldu. Örneğin Gaspıralı'nın Pantürkçü propagandası Çarlık otokrasisine karşı bir devrim yoluyla Tatarları kurtuluşa götürmek isteyen "Genç Tatarlar"ca reddedildi. Ayrıca Gaspıralı'nın güçlü laik konumuna, İslam'ı Türkleri birleştiren anlamlı bir bağ kabul edenlerce de karşı çıkıldı. Bu arada 1904-1905 Rus-Japon savaşı (ki Rusya'nın bir Asyatik devlet tarafından yenilmesiyle güçsüzlüğünün gösterildiği) ve ardından 1905 Meclisi-

nin (Duma) Anayasayı ilanı ile onu takip eden olaylarla milliyetçi heyecanın çeşitli doğal sonuçlarıyla uyanışı kendisini pratik siyaset sahnesinde gösterdi. Daha Rus-Japon savaşı öncesinde Gaspıralı hayırsever kurumlar şeklinde ortak bir örgütsel çatı oluşturulmasına ön ayak oluyordu. 1905 demokratikleşmesi ve liberalleşmesiyle birlikte birkaç Türk aydını bütün taraflarca kabul edilen bir hareket ortaya koydu. Bunun ardından siyasi beklentiler biraz daha yüksek bir sesle ifade edilmeye başlandı.[27] Bu görüşler çeşitli Türki gruplardan aydınların katıldığı bir dizi toplantılarda gündeme getirildi. Sorunların konuşulduğu ilk büyük kongre 1905'te 15-28 Ağustos tarihleri arasında Nidzhni-Novgorod'da gerçekleştirildi ve bu kongreye yaklaşık 150 delege katıldı. Katılanlar çoğunlukla orta ya da yüksek burjuva kökenlilerden oluşuyordu. Gaspıralı kongreyi yönetenlerden biriydi. Azeriler ve Türkistan, Sibirya ve İç Rusya'dan da dikkate değer bir katılım olmakla birlikte çoğunluğunu Tatarlar oluşturuyordu. Kongre bir Müslümanlar toplantısı olarak sunuldu.[28] Alınan kararların ilki de Rusya'daki genç liberal burjuvazinin taleplerine benzer reformlar için çabalayacak olan tüm Müslümanların birliğinin sağlanmasıydı.

Kongre ayrıca 16 alt birimde ele aldığı ve her birinin seçilmiş yerel meclislerden oluştuğu bir Tüm Rusya Müslümanları daimi organı oluşturmayı ve bu birliğin merkezinin de Bakü'de olmasını karar altına aldı. Pratikte birkaç yerel toplantı yapılmakla birlikte düzenli olarak sadece *Kazan Meclisi* işlevini yerine getirdi.

Gaspıralı'nın başkanlığındaki İkinci Kongre 100 civarında Tatar, Kırgız, Kırım ve Kafkas delegesinin katılımıyla 13-23 Ocak 1906 tarihinde St. Petersburg'da gerçekleşti. Kongre sonucunda Rusya Müslümanları Birliği'nin kuruluş kararı alındı. Sonuçta İmparatorluk içindeki tüm Müslümanların gerçek temsilinden ziyade esas itibariyle Tatar ve Azeri milliyetçileri ağırlıktaydı. Bu kongrede zamanın çoğu Duma'daki üyelerin nasıl bir ortak tutum alması gerektiği üzerinde duruldu.

Üçüncü Kongre'de yine Kazan Tatarları ağırlıklı olmak üzere 16-20 Ağustos 1906 tarihinde Nidzhni-Novgorod yakınlarında bir yerde toplandı. Yönetici komitenin 14 üyesinden 10'u 'Volga Tatarlarından 1'i Kırım Tatarı (Gaspıralı) 1 Azeri, 1 Kazak ve 1 Türkistanlı'dan (ki aslında bu da Tatar'dı) oluşuyordu. O yıllarda Türkistanlılar kongrelere pek aktif bir şekilde katılmamakla birlikte Pantürkçülükle oldukça ilgiliydiler.[29] Üçüncü Kongre, İkinci Kongre'de benimsenen platformu bir program kabul edip İttifak' bir siyasi partiye dönüştürme kararı aldı.[30]

Tam adı *Müslümanlar Birliği (İttifak'ı Müslimin)* olan Parti dikkatli bir şekilde davranmak zorundaydı. Parti, açıklanan amacı ortak bir dil altında tüm Rusya'daki Müslümanları birleştirmeyi amaçlayan Stavka Astrahan Hanlığında oluşan Müslümanların Kültürel Gelişmesine Yardım Derneği gibi yazınsal, eğitsel ve benzeri hayır kurumlarının oluşturulmasına ön ayak oldu. Bu türden kurumların çoğu aynı çizgi doğrultusunda örgütlendiler, siyasi tavırlarında ortak tutum aldılar ve görüşlerini Orengburg'ta *Vakit* ve Bakü'de basılan *Sada* gibi yayın organlarında dile getirdiler.[31] Tatarlar hem Müslümanlar Birliği ve Duma'da hem de üç kongrede de etkin bir rol oynadılar. Rusya'daki diğer Türki gruplar arasında daha geniş bir desteği sağlayamamalarının nedeni, etkin bir siyasi örgüt oluşturmaktaki yetersizliklerinin yanı sıra bu grupların geniş bir alana dağılmış olması gibi nesnel etmenlerin rolü de daha az değildi.[32] Tatar sözcüleri esinlendiren arzu ve coşku gelecekte eşit bir ortaklık altında yaşamayı tasarlayan diğer Türkler arasında aynı sonucu vermedi. Hatta bu onlar arasında bir kuşkuya yol açtı. Her üç kongrede de Müslümanların durumlarına ilişkin kararlar çıkarılmakla birlikte ortaya çıkan kaygılar giderilemedi. Sonuç olarak Rus İmparatorluğu'nun yenilgisi ve Çarlığın devrilmesinden sonraki on yıl içinde, Türki gruplar arasında milliyetçi propaganda çoğunlukla basın ve diğer yayınlarda gündeme getirildi. Yayınlanan dergilerin sayısı bu arada dikkat çekici bir artış gösterdi. 1905 ile 1917 yılları[33] arasında Türki gruplar arasında Türki grupların

250 civarında dergi yayınladıkları belirleniyor. Hemen Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen[34] dönemde Rusya Orta Asyası'nda basılan dergilerin çoğunluğu hep kısa ömürlü oldu. Buna rağmen bu dergiler siyasete ilginin artmasına hizmet ettiler. Aktif siyasi uğraştaki zorluklar yönetimin denetimleri sıklaştırmasıyla daha da arttı. Başta basına getirilen sansür pek etkili olmadı. Esasen Rus sansürcüler Türki dilleri akıcı bir şekilde bilmiyorlardı. Ama yıllar geçtikçe yönetimin denetimi daha da yoğunlaştı ve bunun bir parçası olarak milliyetçi yayıncılar ve gazeteciler çıkardıkları dergileriyle birlikte göçmek zorunda kaldılar. Bazıları durumu önceden görüp erken ayrılma öngörüsünde bulunurken, kimileri de sürgüne gönderildiler. Birkaçı Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşti, ya da oradaki benzer çevrelerle yakın bağlar kurmaya çalıştı ve böylece Türkiye'deki Pantürkçülüğün gelişmesinde dikkate değer bir katkıda bulunmuş oldular.[35]

Bu engellemelere rağmen Pantürkçü türden milliyetçilik Rus İmparatorluğu içinde varlık göstermeye devam etti. Ancak tek başına herhangi bir Türki grup başı çekme konusunda diğer Türki gruplarca da kabul edilebilecek kadar tayin edici güçte bir durumda olmadı. Bir süre için Tatarlar bu alanda en çok yoğunlaşan konuşmacılar ve yazarlar olarak göründüler. Bununla birlikte daha yakın bağların kurulduğu Duma dönemiyle birlikte -çok daha anlamlı bir işbirliği olmasa bile- milliyetçilik konusunda diğer Türki gruplar arasında da yeni sesler ortaya çıktı. Bu alanda 1850 ve sonrasında Kazaklar pek etkin değildi. Milliyetçi dalganın yayılmasından korkan Rus yetkililer özellikle Tatar öğretmenlerin Kazak okullarına gitmelerine yasak koymaya çok dikkat ediyorlardı.[36] Azerbaycan ve Türkistan'daki başka gruplarda daha fazla seslerini duyururken, kimileri Pantürkçü noktalara daha fazla vurgu yapıyor kimileri de daha yerel türden bir yurtseverlik çağrısında bulunuyor ya da tersine daha kapsamlı bir milliyetçiliğin köklerini İslam'da arıyorlardı. Bazıları da 1917 Devrimi'ne giden yıllarda Rusya'da yaygın olan yeni fikir ve ideolojilerin yanında saf tutuyordu.

Pantürkçü milliyetçiliğin ve beraberinde gelen müzakerelerin, ki Türkiye'nin yakın ve uzak geleceğinde de yinelenecek tartışmalarda da görüldüğü gibi, en açık formülasyonunu gündeme getirenler Rus İmparatorluğu'ndaki Tatarlardır. Kafkaslı Tatar Ali Hüseyinzade (1864-1941) 1907'de *Füyuzat* (Aydınlanma) adlı dergisinde Türk milliyetçiliğinin amacını Türkçülük, İslamcılık ve Avrupacılık olarak belikliyordu. Onun yaklaşımı kendi halkı arasında milliyetçiliğin netliğe kavuşmasında üç aşamayı yansıttı. Bu üç aşama içinde Türkçülük en zor ve en anlamlı unsur oluyordu.[37] Yukarıda söz edilen bir Tatar ve aynı zamanda Gaspıralı'nın akrabası olan Yusuf Akçuraoğlu Ekim 1906 dan itibaren *Kazan Muhbiri* adıyla çıkardığı dergisi meseleyi daha net bir şekilde koyuyordu. Kendisi üzerine ileride daha çok şey söyleyeceğiz:[38] Şu aşamada Akçuraoğlu'nun şimdilik sadece 1905-8 arasında - ki her üç kongrede de çok etkindi- Rusya'da Pantürkçü siyasetle derinden ilgili biri değil aynı zamanda Rus İmparatorluğu içinde Pantürkçülüğün büyük olasılıkla en etkili ideologu olduğunu söylemekle yetiniyoruz. Daha 1904 Nisan ve Mayıs aylarında ad kullanmaksızın Akçuraoğlu Kahire'de *Türk* adında bir dergide *Üç Tarz-ı Siyaset* adındaki makalede Pantürkçülüğün varoluş nedenini açıklıyordu. (Tabii bu makaleyi Rusya'da basamazdı.)[39] Akçuraoğlu bu yazısında Osmanlıcılığı ele alıyor ve reddediyordu. Çünkü Osmanlıcılık Türklerin haklarını azaltıyordu. Panislamizm, Osmanlı İmparatorluğu içinde Müslüman olmayan gruplarla çelişki oluşturduğu için eleştiriliyor, Türkçülük ise birlik için tek gerçek fırsat yarattığı için övülüyordu. Akçuraoğlu ve taraftarları merkezinde Türkiye olmak üzere yakın bir çevre olarak tüm Türki grupların ulusal birliğini tartışıyordu. İlk kez, milliyetçilik İmparatorluğun kalımı için uygulanabilirliği ve yararlılığıyla Osmanlıcılığa ve Panislamizme karşı açıkça tercih edilen tutarlı bir seçenek olarak öneriliyordu. Bu makale aynı zamanda Pantürkçülüğün siyasi yanına dikkat çekerek onun kısa ve özlü bir tanımını ortaya koyuyordu. Gaspıralı ve savunucuları ise vurguyu kültürel alana yapmışlardı.[40]

Pantürkçülük üzerine tartışmalar bu Kahire'de çıkan *Türk* dergisinde bir süre daha devam etti.[41]

Yirminci Yüzyılın başlarında Pantürkçü milliyetçi uyanış konusunda Tatarları aktif bir şekilde Azerilerin izlediği görülüyor. Bu tür çalışmaların Kırım ve Azerbaycan'ın Türkiye'ye yakınlığından mı, yoksa 1804 yılında kurulan Kazan üniversitesi ile Bakü'nün çeşitli toplumlardan aydınların bir buluşma yeri olmasından mı etkilendiğini belirlemek zor.[42] Nedeni ne olursa olsun Azerbaycanlılar arasında ilk olarak 1875'te Bakü'de basılan *Ekinci* adlı siyasi dergiyle 19. yüzyılda kültürel bir uyanış görüldü.[43] Hasan Serdabi tarafından basılan bu dergi Rusya'daki Türkler arasında çıkarılan ilk milli gazeteydi. Ekinci, aşırı siyasi eğilimli görülerek ikinci yılında yetkililerce kapatıldı. Bunu diğerlerinin yanı sıra Pantürkçü eğilimli[44] *Hayat* ve *İrşad* adlı milliyetçi gazeteler izledi. Siyasi her şeyin denetim altına alınması Azerilerin yetkililere karşı tepkisini artırdı. 1905 Devrimi'nden sonra, Azeriler Rus karşıtı gruplar içinde en açık muhalefet yapanlar oldular. Okullar açmaya giriştiler, çoğunluğu Türkçe olmak üzere kendi gazetelerini[45] kurdular ve kendi siyasi partilerini oluşturdular. Milliyetçi yaklaşımlarıyla Rus İmparatorluğu'ndan uzaklaşıp Osmanlı İmparatorluğu'na yaklaşan bir eğilim gösterdiler.[46]

Rus İmparatorluğu içindeki Türki gruplardan bazı eylemciler için Birinci Dünya Savaşı ulusal umutları besleyen bir ayrım çizgisi olarak görüldü. Önemli bir nokta Osmanlı ve Rusların karşıt kamplarda savaşıyor olmalarıydı. 1916 yılında Tatar Kazı Abdurreşit İbrahim[47], Ali Hüseyinzade ve Yusuf Akçuraoğlu gibi Tatarlarla, Azeri Ahmet Ağaoğlu, Rusya Hücreler Ligası'nda (allogene) Lozan'da bir araya gelip Birleşik Devletler başkanı Wilson'a Rusya'daki dinsel, kültürel ve sosyo-ekonomik baskıya dikkat çeken bir dilekçe takdim ettiler.[48] Çarlık yönetimine karşı Orta Asya'da[49] bu ayaklanmalar Sovyet ve diğer analizciler tarafından değişik şekillerde yorumlandı.[50] İlk ciddi ayaklanmalar

aynı yıl içinde Kırgızlar ve diğerleri tarafından başlatıldı. Ancak tüm uzmanlar bu ayaklanmada temel güdüleyici etkilerden birinin Pantürkçü duygular olduğu konusundaki yorumda birleşme eğilimindedir. Aynı anda esasen belli bir eşgüdüm içinde olmamakla birlikte tarafgir Rus yönetimine karşı Kırım Tatarları arasında da bir propaganda başladı. Tatarlar, Osmanlı himayesi altında yeniden bir Kırım Hanlığı oluşturulmasını savunuyorlardı.[51]

Hem 1917 süresince hem de sonrasındaki olaylarda oldukça heyecanlı durumlar yaşandı. Şubat Devrimi ve Çarlık rejiminin devrilmesi merkezi hükümeti atıl duruma getirirken aynı sıralarda İmparatorluk içinde yaşayan siyasi yönelimli Türki grupların önüne çok daha somut biçimde sayısız seçenek sunuyordu. Pantürkçülük, tam bağımsızlık, federal bir devlet içinde kültürel özerklik ya da merkezi bir devlet içinde bölgesel özerklik gibi o dönemde tartışılan en ayrıntılı çözümler içinde genelde ikincil bir önem arz etmekteydi. Şubat Devriminden hemen sonra 15-17 Mart 1917 arasında Duma'daki Türki delegeler ve diğer birkaç grup Rusya'da Müslümanlar Genel Kongresi'ni toplamak için St. Petersburg'da bir Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu oluşturdular.[52] Tüm Rusya Müslümanları Kongresi 1-11 Mayıs 1917 tarihinde Moskova'da gerçekleşti ve bu Kongreye 800 civarında delegenin katıldığı kaydedildi. Bu kongre Müslüman dayanışması ve Türki grup temsilcilerinin egemenliğini gösterme girişiminde oldukça etkileyici bir örnek oluşturdu.

Kongre toplumsal bir reform ya da din, kadınların konumu gibi konular üzerine birbirinden oldukça ayrı düşüncelerin uzlaştırılması konusunda bir hayli zorlandı. Ancak ilk eğitimin yerel dilde olması ve sonraki eğitimin de Gaspıralı'nın *Tercüman*'da ifade ettiği Pantürk çizgisinde sürmesi gibi konuları da kapsayan ulusal varlıkların oluşumu meselesinde açıkça geniş bir destek gördü. Bununla birlikte, somut siyasi kararların geçirilmesi gerekiyordu. Kongre bu iki konuda keskin bir şekilde bölündü ve gelecek politi-

kaların formülleştirilmesi için ulusal birliklerden oluşan bir federal yapıyı savunan çoğunlukla diğer çözümleri savunanlar arasında bir dengeyi bulmak amacıyla bir Ulusal Konsey'in kurulması noktasında bir uzlaşma yapmak zorunda kaldı. Bu uzlaşma Kırgız ve Başkırlar arasında olduğu gibi Azeriler arasında da federalist bir çözümü destekleme altında yerel yurtseverliğin gelişmesinde ve Kongre'deki bir yanlış anlamayı da yansıtmış oldu. Tatarların ağırlığı altındaki Ulusal Konsey bir süre sonra gerçek önemini bütünüyle yitirdi.

Kaçırılan fırsatlar bir daha çok zor ele geçer. Böyle bir durumun gerçekleşmesi çok çok ender olur. Tüm Rusya Müslüman Kongresi'nin Pantürkçü ya da başka bir çerçevede kapsamlı ve ortak bir eylem planı etrafında birleşmedeki başarısızlığı Pantürkçü ideolojinin hayat bulmasının belirsiz bir zamana ertelenmesine yol açtı. Aynı yılın Temmuz ayında Kazan'da yapılan toplantıya sadece belli Türki grupların temsilcileri katıldılar. Bu temsilcilerde büyük ölçüde merkezi yönetimle ilişkiler ve özerkliğin geleceği gibi diğer sorunları görüştüler. Dinsel ve Laik gruplar gibi Burjuvazi ile diğer sınıflar arasında uçurumlar vardı. Bu türden farklı yaklaşımlar sadece gerçekleştirilen toplantıların değil aynı zamanda gelecekteki olayların özgün yanlarını da belirleyecekti. Anlamlı bir şekilde işbirliği yapılamamasına yol açan coğrafi uzaklık[53], çeşitli ideolojiler ve çıkar kapışmaları tüm pratik amaçlarıyla sadece Pantürkçü görüşün başarısızlığını değil aynı zamanda yerel ulusalcılığa ilişkin tüm planların da rafa kaldırılmasını gündeme getirdi.

Eski Rus İmparatorluğu'ndaki Türki gruplar Komünizme meydan okunmasında farklı tepkiler gösterdiler. İlk tepki tabii Çarlık ve onu temsil eden her şeyin yenilgisine karşı duyulan büyük bir sevinç ve rahatlamaydı. Kazan ve Türkistan gibi Türk unsurunun yerleştiği bazı yerlerde ise, bu Osmanlığı İmparatorluğu için bir zafer ile bağımsızlık ve Pantürk birliği demekti. Kazan Tatarları ve Türkistanlılar arasında[54] yeni yönetime karşı bazı muhalif hare-

ketler oldu, ancak bunlara Azerbaycan'daki Osmanlı ordularından başka yardım eden olmadı ve sonunda dağıldılar. Eski Rus İmparatorluğu sınırları içinde kalan tüm Türki bölgeler en nihayet Sovyetler Birliği ile işbirliği yolunu girdiler.[55] Bu çalışma sözü edilen olayları ayrıntılı olarak belirtmeyi amaçlamıyor ancak yeri gelmişken Sovyetler Birliği'nin açıkça kendi sınıf ve enternasyonalizmine karşı ayrılıkçı özelliklere sahip Pantürkçülük gibi etnik-dilsel enternasyonalizmi tercih eden bir ideolojinin sürüp gitmesine izin veremeyeceğini de belirtmek gerekir. Devrimden hemen sonra Tatarlar ve Başkırlar ayrılıkçı öğeler taşıyan kendi kendini yönetme eğilimli bir harekete giriştiler.[56] Kısa bir süre içinde tüm bölge topyekün bir ayaklanma alanı oldu.[57] Trans Kafkasya'da da Azerilerce yönlendirilen[58] ve bir süre Osmanlı askeri desteği de alan bir bağımsızlık mücadelesi[59] gündeme geldi.[60] Kazaklar da Orta Asya'da aynı çizgide bir çözüm arayışı içindeydi. Türkistan, Buhara ve Hive'de yerel aristokrasiye karşı ayaklanmalar aynı zamanda Rus yönetimine de karşıydı. Ancak eylemcilerin Pantürkçülüğü bilinçli bir şekilde amaç olarak görmeleri çok enderdi. Ancak genç bir milliyetçi önder olan Mustafa Çokayev (1890-1941) Pantürkçülüğü destekleyen yaklaşımıyla farklı bir durum arz ediyordu. 1917'de Hokand'da bağımsız bir yönetim oluşturan Çokayev'in kurduğu devlet 1918 Şubat[61] ayında ortadan kaldırıldı. Çokayev'in hareketi bazı yazarlarca büyük Pantürkçü milli hareket olarak tanımlansa da, Hokand Özerk Yönetimi, zorunlu olarak Türkistan bölgesindeki büyük kabilelerin temsilcilerini bir araya getirmişti.[62] Daha sonraları, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında Türki grupların içinde bulunduğu birkaç Rus ve Sovyet karşıtı etkinliklerde resmen Osmanlı ilişkisine dair kanıtlar[63] görüldü.

Sovyetler Birliği güçlerine karşı muhalefet, olasılıkla sadece Kızıl Ordunun çok üstün güçlere sahip olmasından değil, aynı zamanda siyasi etmenlerden dolayı başarısızlığa mahkumdu. Her Türki grup farklı bir konum içindeydi ve önderlerinin görüşleri,

izleyecekleri uygun eylem biçimlerine göre farklılıklar taşıyordu. Türki gruplar siyasi partilerini devrimden hemen önceki dönemde oluşturmuşlar ve liderleri de eylemcileri de Lenin'in devrimcilerinin başını çektiği usta kadrolarla boy ölçüşebilecek durumda değillerdi. Sovyetler başarılı bir şekilde bu grupları birbirine düşürdü ve Türki gruplar arasında büyüğe değil daha küçük etno-kültürel altbirimlere vurgu yapan ayrı özerk bölgeler oluşturdular.[64] Bu durum Sovyetlerin öteden beri korktuğu[65] hem Pantürkçülük hem de Panislamizin önüne büyük engeller oluşturdu. Pantürkçülük bazen 1920'lerin başlarında olduğu gibi güçlü İslami etmenlerle renkleniyor: Birincisi Basmacı Ayaklanması'nın köklerinde[66]; ikincisi, Tatarlar arasında ortaya çıkan Sultan Galiyevcilik'te olduğu gibi. Sultan Galiyevcilik önceleri Komünist Partisi içinde daha sonra da dışında ifade edilmeye başlandı. Buna göre halkının %75'i Türk ve %80'i Müslüman olacak güçlü bir devlet ile Sovyetler Birliği'ndeki tüm Türkleri[67] birleştiren bağımsız bir Turan Cumhuriyeti'nin kurulması niyeti duyuruluyordu.[68] Üçüncüsü, Turan Riskulov tarafından gizlice kurulan Türkistan'ı bağımsız bir birim ve Turan Devletinin de merkezi olarak gören Irk Partisinin kurulması. Dördüncüsü, 1922 yılında anti-Bolşevik Müslüman Örgütler Kongresi'nin toplanması ve bu toplantıda en önemli karar olarak Bağımsız Türkistan Türk Cumhuriyeti adıyla geçici bir hükümetin oluşturulmasıydı.[70] Ve beşincisi, Türki diller arasındaki farklara vurgu yaparak Kazak ve diğer alfabelerde resmi düzeltme dayatmasına karşı dikkate değer direniş.[71] Örneğin Özbek yazarlar, bu farklılıkların dayatılmasının Pantürkçü birliği engellemeye[72] yönelik görüp protesto ederken, alfabe reformunu, özellikle 1936 yılında Kiril karakterlerine geçişi Ruslaştırma[73] çabasında yeni bir aşama olarak değerlendirdiler.

Pantürkçülüğe ve Panislamizme karşı Sovyet resmi kampanyası hiç ara vermeksizin broşürler ve makaleler basılıp dağıtılarak sürdürüldü.[74] Daha öncekilerin yerine çeşitli dillerde resmi Sovyet dergileri çıkarıldı.[75] 1921 yılında Sovyetler Birliği Komünist Par-

tisi 10. Kongresi Pantürkçülüğü ve Panislamizmi burjuva demokratik milliyetçiliğe yönelen sapmalar olarak değerlendirip mahkum etti.[76] Bu duygular Türki gruplar arasında kendini göstermeye devam ederken,[77] 1925 yılında çıkarılan bir broşürde her iki harekette toplumun en kötü unsurlarınca desteklenen ve yerel milliyetçiliği işleyen feodal gericilerin teşvik ettiği ayrılıkçı hareketler olarak suçlanıyordu.[78] Bu propagandanın yanı sıra Pantürkçülüğe ve Panislamizme karşı mücadeleye yıllarca akademik çalışmalar ya da akademik olduğu ileri sürülen yazılar ya da kitap haline getirilen makalelerle devam edildi.[79] Bu konudaki bir çalışma olarak Gürcüce de basılan Otar Gigineşvili'nin hazırladığı *'Pantürkizm ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Politikası'* adlı tek ciltlik kitabı belirtilebilir. 1963'te Tiflis'te basılan bu çalışmada Pantürkizmin 1918 yılında Gürcülere, Ermenilere ve Azerilere düşman olduğunu ancak bu anlayışın geçmişte kalmayıp tam tersine bugün de kapitalistlerin kendi amaçlarına hizmet için onu kullanmaya devam ettiği işleniyordu. Belki de sürdürülen resmi politikanın en iyi göstergesi olarak herhangi bir yorum getirmeksizin Turan'ı coğrafi bir terim olarak tanımlayan *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nin üç baskısından da söz edilebilir. İlk baskısı[80] Turan Halkları (Tiransiye Narodi), Turan sıradağlarına yerleşen ve ortak bir dil grubu oluşturanlar olarak ifade ediliyor. İkinci ve Üçüncü baskılarda bu değerlendirme atılıyor. İlk baskıda Pantürkçülükten hiç söz edilmezken ikinci ve üçüncü baskılarda Pantürkçülüğe ilişkin bazı düşünceler ortaya koyuluyor. İkinci baskıda, buna yarım sütun uzunluğunda imzasız bir yazıyla yer veriliyor. Burada Pantürkçülük Türki diller konuşan tüm halkları kapsayarak Türkiye'nin yönetimini genişletme amacında olan Türk gerici burjuva çevresinin şovenist öğretisi olarak açıklanıyor.[81] Makale şöyle devam ediyor: Genç Türklerden beri 'tarihi çarpıtanlar' bu halkların birlikte olduğunu ve onların ortak ırksal eğilimlerini göstermeye çabalamışlardır. Üçüncü baskı[82] esasen ikinci baskıda belirtilenleri biraz daha ayrıntılı tekrarlarken, tam bir sütunu Pantürkçülüğün tanımına ayırıyor. Resmi

propagandalarıyla birlikte Sovyet yetkilileri tüm Müslüman ve Türki bölgelerde yönetimin kurumlaşmasına yönelik sert pratik önlemler almışlardır.[83] Yeni bölgelerin sınırlarının oluşturulmasında[84] Pantürkçülük, Panislamizm ve hatta Panirancılığın etkisini kırmanın yolları da bir etmen olarak değerlendirilmiştir. Okullara Rusça'nın yerleştirilmesi,[85] büyük ölçüde Türk ve Müslüman grupların oturduğu topraklara Rusların doluşması ve buralardaki önemli yerlere Rusların atanması milliyetçi ve Pantürkçü duyguyu zayıflatmak için atılan diğer adımlar arasında sayılabilir.[86] Tüm bunlara karşın, belki de bundan dolayı, 1926 da toplanan Bakü Türkologlar Kongresinde Volga bölgesinden Türk akademisyenler (Tatarlar olduğu farz ediliyor) bir Türk Dili Federasyonu'nun oluşturulmasını talep ettiler: Açıkçası bu biz Türkler kendimizi birbirimizden ayırt edemeyiz anlamına geliyordu.[87] Kongrenin önemli yanı bu talebin Türkiye'den katılan akademisyenlerin huzurunda ifade edilmesiydi. Bir süre bu türden bir açıklama açık olarak başka yerlerde görülmedi. Belki de bu 1927 yılından itibaren yetkililerin daha sıkı önlemler almasının sonucuydu. Basında ve diğer yayınlardaki[88] 'milliyetçi sapma'lara karşı sistemli sürdürülen kampanya aynı zamanda Türki grupların siyasi olarak da güvenilmez bulunan aydınlarına karşı bir ayıklama çabası da görüldü.[89] Bu türden bir kampanya Altan Sarın adındaki bir Yakut yazarın Pantürkçü propaganda yaptığı Sovyet Uzakdoğusu'na kadar sürdürülüyordu.[90] Yargılama ve yergiler 1930'larda da devam etti. Devrimden sonra yeni rejim etrafında toplanan Müslüman aydınların çoğu da Panislamcılık ya da Pantürkçülük ile bağlantılı oldukları kuşkusuyla fiziksel olarak tasfiye edildiler.[91] Hatta Stalin'in kendisi de Pantürkçülük konusunda kuşkulu, ihtiyatlı bir tutum aldı.[92] Rejimin çabaları Azerbaycan ve başka yerlerde tam olarak beklenen sonucu vermedi.[93] Tatarlara yönelik çabaların sonucu ise beklenen sonucun çok daha altındaydı.[94] Süreç 1944 Mayısı'nda Tatarların tümünün Kırım'dan göçe zorlanmasıyla doruğuna ulaştı.[95]

Bir bütün olarak Müslümanlara ve onların önemli bir çoğunluğunu oluşturan Türki halklara karşı Sovyet resmi politikaları arasındaki fark dikkate alınmalıdır. Müslümanları yeniden eğitme çizgisi izlenirken Türklere yönelik politika, onları geliştirmeme olarak ifade edilebilir. Pierre Rondot'ın tam da bu bağlama uygun[96] *nationalisme dirige*[97] dediği şey söz konusuydu. Sonuç olarak, genel anlamda ifade edecek olursak, 1920'lerin ortalarından (ve daha çok 1920'lerin sonlarından sonra) Sovyetler Birliğinde anlamlı bir Pantürkçü çalışma olmadı: Kuşkusuz, böyle bir girişim yeni koşullarda pek de olası görünmüyordu. Bununla birlikte Pantürkçü duygu kendini Türki dillerinin korunması[98] ve yazınsal çalışma gibi alanlarda göstermeye devam etti. Akademisyenlerin Türki gruplara ilişkin değerli çalışmalarında, aydınların şiir ve öykülerinde tarihsel ve yazınsal geçmişlerdeki büyük başarılara vurgu yapılıyordu. Böylece Türki grupların 'Büyük Birader' Ruslar[99] üzerinde olduğu gibi 'Tacikler' gibi İran kökenli komşu halklardan da ne denli üstün oldukları duygusu teşvik ediliyordu. Bu girişimlerle belki de bu Pantürkçü davranışla Türki grupların nasıl İran ve Rus uygarlığını etkilediği gösteriliyordu.

Bu yaklaşımın kendine özgü uygulamaları Özbekler arasında büyük kabul gören Özbek yazarlarının çeşitli yazınsal çalışmalarında görüldü.[100] Ancak bu Sovyet yetkililerini rahatsız ettiği için Sovyet yetkililerinin Özbekistan'ın Sovyetleşmesi[101] politikasını hızlandırmalarına yol açtı. Aynı politika Tatarlara da uygulandı. Gerçi Tatarlar diğer Türkler içinde eski rollerini yitirmişlerdi (quintessential Kulturtrager) Buna rağmen Tatarlar Sovyet yetkililerine karşı büyük hoşnutsuzlukla[102] iç içe geçmiş Pantürkçülükle yoğrulmuş yazılarında milliyetçi duygularını beslemeye devam ettiler. Sovyet yetkilileri özellikle Türki gruplar arasındaki bu milliyetçi duygulardan öfkelendiler.[103] Zaman zaman bu etkinlikler İslamcılık altında[104] sürdürüldü ki Sovyetler Birliği'nde ancak buna izin veriliyordu.[105] Ama başka zaman bol marksist sözlerle, hatta marksist kuramla[106] örtülüydü. Bu da yetkililerin "Turan

Komünizmi"[107] tehlikesinden korkmalarına yol açıyordu. Sonuç olarak hem sözde hem de işte Ruslaştırma devam etti ve hatta yoğunlaştırıldı.[108] Bu Ruslaştırma olayına bir örnek olarak önce Kazakça yazılıp sonra 1972 yılında Rusça'ya çevrilen bir kitap gösterilebilir. Bu kitap Alma Ata'da *'Büyük Türkistan'ın Yenilgisi'* adıyla basıldı. Kitap, yazarı Syerin Sakibayev'ce 'tarihsel olgulardan bir öykü' olarak tanımlanıyor ve Büyük Türkistan kavramının savunucularının nasıl İkinci Dünya Savaşı'nda[109] Sovyetler Birliği'ne karşı Nazilere naşıl yardım ettiklerini ele alıyor. Pantürkçülüğe karşı kesintisiz sürdürülen resmi propaganda hem Sovyetler Birliği'nde hem de onun parçalanmasından sonra eski Sovyet Müslüman cumhuriyetlerinde Pantürkçü duyguların nasıl devam edegelen bir durum olduğunu da göstermektedir. Açıktır ki bu duygular, bir ölçüde mahalli, dinsel ya da ideolojik düzlemde (Sovyet yurtseverliği) rakiplerinin ölümünden sonra zayıfladı.

Ruslaştırma ve Sovyetleştirme kampanyası sürerken, Sovyetler Birliği'ndeki Türki gruplar birbirlerinden ayrı kaldı ve bu arada sayısal olarak çoğaldılar. 1979 Sovyet nüfus sayımına göre Sovyetler Birliği'nde 37.203.000'ü Türki kökenli 43.772.000 Müslüman vardı. En büyük olandan küçüğe doğru bir sıra içinde bunlar: Özbekler, Kazaklar, Tatarlar, Azeriler, Türkmenler, Kırgızlar, Başkırlar ve her biri 1 milyonun üçte birinden küçük nüfuslarıyla 7 diğer küçük Türki gruplardan oluşmaktadır.

Bunlara Afganistan, İran, Irak, Suriye, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Kıbrıs'ta yaşayanlar da eklenecek olursa sayıları en azından 1979 da Türkiye'de yaşayanlara eşit olur.[110] Sonuç olarak, Türkiye'dekilerin bazılarının gerek geçmişte gerek günümüzde hissettikleri Dış Türkler diasporası (dağılması) biraz daha iyi anlaşılabilir.

NOTLAR

1. E. H. Parker. *A thousand years of the Tatars.* 1969.

2. Bunlar arasında Zaven'in takma adı olan Zavenyan ile Vartouhie Nalbantyan' belirtilmelidir. *United and Independent Turania:* (İngilizce çevirisi V. N. Dadrian'ca yapılmıştır., A. Arsharuni ve Kh. Ğabidullin, 'Ochyerki Panislamizma I Pantyurkizma v Rossii. C. W. Hostler. *Turkism and the Soviets.* S. A. Zenkovsky, *'Panturkism and Islam in Russia.* Ayrıca bundan sonraki notlara da bakınız.

3. 1880'lerde bu gruplar üzerine tartışma için, H. *Vambery'nin Das Türkenvolk*'una bakınız. 1885'te basıldı ve 1970'de yeniden çıkartıldı.

4. 1905 yılında St. Petersburg'da basılan sayımı Eugen Oberhummer, *'Die Türken und das Osmanische Reich'*e aktarılmış. S. 17.

5. Bu bölgede Rus yönetiminin uygulanması üzerine en kapsamlı çalışma için N. A. Khalfin'in *Prisoyedinyeniye Sryedniyey Azii k Rossii.* Moscow. 1965' adlı çalışmasına bakınız. İngilizce'de esas itibariyle askeri ve siyasi sorunlar ağırlıklı olmak üzere D. C. Boulger'in *Central Asian questions'* 1885. Adlı çalışması. Canlı bir tanım ise *'The Heart of Asia'* adlı çalışmada F. H. Skrine ve E. D. Ross tarafından sağlanıyor. 1899. İkinci Kısım. Almanca'da çok ayrıntılı bir kitap ise Reiner Olzscha ve Georg Cleinow'un *'Turkestan: die politisch-historischen und wirtschaftlichen Probleme Zentralasiens.* 1942. dir.

6. *The extermination of the Turkish people by Russia and the true for England.* 1878. tarihli anonim kitap için British Library'e başvurulmalıdır.

7. Bunlar bazı gözlemcilere garip gelebilir. Türkler arasında ırk tartışmalarının temelsizliği üzerine bak. M. A. Czaplicka, *The Turks of Central Asia in history and at the present,* 1918. yeni baskı 1973'te. S. 14-16.

8. Hans Kohn. *'Pan-Slavism.* 1953. Özellikle sayfa. 201. Pan Slavizm ve 19. yüzyılda izlediği yol için Türk tarihçi Akdes Nimet Kurat incelenmelidir. Ankara Üniversitesi. *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi.* Haziran. Eylül. Aralık. 1953. s. 241-78.

9. Bak. M. S. Wertheimer, *The Pan German League* 1890-1914. 1924.

10. Paris. Fechoz. 1898.

11. *A.g.y.* S. 86. (Çevirisi. J. M. Landau)

12. Tatar-Rus ilişkileri ve Kültürel ve milliyetçi Tatar canlanışı için bak S.A. Zenkovsky. 'A century of Tatar Revival. *The American Slavic and East European Review.* Ekim 1953. S. 303/18.

13. Alexandre Bennigsen ve Chantal Quelquejay'ın çalışması.

14. A.g.y. S. 40.

15. Tatarların milli, kültürel ve siyasi önemine Avrupa'da ilk dikkat çeken Vambery olmuştur. Bak. *'The Awakening of the Tatars', The Nineteetnth Century.* Şubat. 1905. S. 217-27. *'Constitutional Tatars'* Haziran 1906. S. 906-13.

16. Edward Allworth, *Central Asian publishing and the rise of nationalism,* 1965.

17. Bak. X. *'Le Panislamisme et le Panturquisme'*, RMM. 1913. S. 179-220

18. Sovyet historigrafisinin cedidism konusunda farklı bir görüş benimsemesi beklenmedik gelmiyor. Bak. *Jadidism Central Asian Review* (Londra), XII(I): 1964. S. 30-9

19. Süreli yayınlar içinde en değerli çalışma Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay'a aittir. *La presse et le mouvement national chez les Musulmanes de Russie avant.* 1920. 1964.

20. Diğerlerinin bazıları için bak RMM XII: 1913. S. 17.

21. Çağdaş bir değerlendirme için Bak Sophy Bobrovnikoff, *'Moslems in Russia'*, The Moslem World. 'London. Jan 1911' özellikle S. 15 ve K. K. Pahlen'in *'Mission to Turkestan'*, 1964. S. 44 (Pahlen'in anıları 1908/9'la ilgilidir)

22. Bu dil üzerine bir incelemeyi Gustave Burbice hazırladı. *'Die Sprache Ismail Bey Gaspyrals.'* Basılmamış doktora tezi. Hamburg Üniversitesi. 1950.

23. Vincent Monteil, *Les Musulmans sovietiques*. 1957. S. 22

24. Vambery. The Nineteenth Century. Şubat. 1905. S. 219

25. H. C. *d'Encausse, Reforme et revolution chez les Musulmans de L'Empire Russe*. 1966. S. 103. 4.

26. Gaspıralı'nın yaşam boyu çalışması ve bunların Pantürkçülük üzerine etkisi için Vambery'nin yukarıda sözü edilen yazısına ek olarak bak G. V. Mende, *Der nationale Kampf der Russlandtürken*. 1936. S. 44. Cafer Seydamet Kırımer'in *Gaspıralı İsmail Bey*, 1934. Ayhan Göksan'ın Gaspıralı İsmail Bey. *Türk Kültürü*. Ankara. 23. Eylül 1964. S. 23/30. Nadir Devlet, İsmail Bey (Gaspıralı), 1988. İlber Ortaylı, 'Reports and considerations of İsmail Bey Gasprinskii in Tercüman on Central Asia', *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*. Sayı 1. 1991. S. 43-6. Onun Tercüman'ı için Bak, Altan Deliorman, *İsmail Gaspıralı ve Tercüman gazetesi*. Temmuz 1968. S. 653-8. Görüşleri için bak Mehmet Kaplan, *'Gaspıralı İsmail'in Avrupa Medeniyeti, sosyalizm ve İslamiyet hakkındaki eseri'*, Ekim 1977. ibid. 180. Ahmet Caferoğlu. *'İsmail Gaspıralı' Ölümünün 50. yılı münasebetiyle bir etüd*. 1964. Aynı zamanda F. W. Fernau, *Moslems on the march: people and politics in the world of Islam*. 1954. S. 245-8.

27. 1905-1906 yıllarındaki bu siyasi esinlenmeler için bak RMM: Aralık. 1923. S. 136-48

28. A. W. Fisher. *'Social and Legal aspects of Russian-Muslim relations in the nineteenth century. The case of Crimean Tatars'*, Abraham Ascher'in *'The mutual effects of the Islamic and Judeo-Christian worlds: The East European pattern*. 1979, özellikle S. 85-90

29. Ayrıntıları için bak Ahmet Zeki Velidi Togan'ın *'Hatıralar'*, 1969. A. V. Pyaskovksy, Ryevolutsiya 1905-1907 godov v Tyurkyestanye, Moscow, *Soviet Academy of Sciences Press*. 1958. Özellikle S. 98-102.

30. Bu üç kongre için Bak RMM 1: Aralık 1906. Sa. 145/68 ve LVI: Aralık 1923. S. 136. Mende, S. 92: *D'Encausse. Reforme*, S. 119-21: R. A. Pierce, *'Russian Central Asia 1867-1917*: S. 255-8:Bennigsen ve Quelquejay, *Les mouvements*, S. 57-61.

31. Ayrıntılar için J. Reby, *'Un cri d'alarme russe'*, RMM, x: Ocak 1910, S. 106-7.

32. A. J. Toynbee'nin 16 sayfalık daktilo edilmiş yazısına bak. 'Kafkaslarda Milliyet Sorunu.' Şimdi Londra Devlet Arşiv Merkezi 'Dış İlişkileri dizisinin 371/3016 nolu belgesi. 9 Ekim 1917 tarihli. Dosya 194969.

33. Mende. s. 93.

34. Ayrıntılar için Pierce'e bak. S. 258-61

35. Aşağıdakinin ikinci bölümüne bak

36. H. C. d'Encausse *'The stirring of national feeling'*, Edward Allworth tarafından yayına hazırlandı. *'Central Asia: a century of Russian rule*, 1967, S. 174-5.'

37. Bak Mende, S. 71.

38. Aşağıdakinin 2. Bölümüne bakınız.

39. Bu daha sonra Türk Tarih Kurumu ve diğer yayınevlerince bir kitapçık halinde yeniden basıldı.

40. Bak D. Thomas. 'Yusuf Akçura and the intellectual origins of Üç Tarz-ı Siyaset.' *Journal of Turkish Studies*. 1978. S, 127-40 Akçura'nın kendi değerlendirmesi için onun *'Türkçülük'*üne bakınız. Yayına hazırlayan Sakin Öner. 1978. S, 169.

41. 'Türk' ün eksik bir takımı için İstanbul Atatürk Kütüphanesi'ne başvurulmalıdır.

42. Mary Holdsworth, *'Turkestan in the nineteenth century*. 1959, S. 33/4. 19. yüzyılda Azerbaycan'da entelektüel hareketler için, Hüseyin Çaykara'nın *'Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri, XIX. yüzyıl*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.

43. Bu dergide Bak Akçura, *Türkçülük*, S. 87/9, Sakin Öner, *Ülkücü Hareketin Meseleleri*, S. 37.

44. Hilal Munschi, *Die Republic Aserbeidschan*, 1930, S. 15-16

45. Azerbaycan'da Türkçe olarak basılan Ekinci ve diğer süreli yayınlar için bak: Ettore Rossi, 'La stampa turca dell'Azerbaigian Caucasico', *Oriente Moderno*. Rome. Nisan 1926. S. 237-9: ve A. Caferoğlu, Azerbaycan, S. 28. ve takip eden sayfalar.

46. M. E. Resul-Zade, *'Das Problem Aserbeidschan'*, 1938. S. 26-8.

47. Şeyh Abdulreşit tarafından imzalanan makale için bak: *Der Neue Orient* 7 Nisan 1917. S. 10-12

48. Metin ve Yorumu RM'de bulunuyor. Aralık 1923. S. 146-8

49. 1916'nın sonlarında Rusya Türkistanı'nda Kırgız ve Tunganların yükselişiyle ilgili olarak bak: Devlet Arşiv Merkezi. Dışişleri dizisi 371/2914, Dosya no 6130 Alston'dan Fallodon'lu Grey'e 7 Aralık 1916 tarihli.

50. İlk değerlendirmelerden biri için bak G. I. Broydo, Vosstaniye Kırgizov 1916, 1928. Broydo 1916 olaylarını incelemek için Sovyet yetkililerince görevlendirilmişti. Bir ölçüde daha sonra ancak daha geniş bir değerlendirme için birçok makale Rusça olmak üzere P. Galuzo ve F. Bodzhko tarafından yayına hazırlandı. *Vosstaniye 1916 v Sryednyey Azii*, 1932. Sovyetlerin bu konuya ilişkin yaptığı en son inceleme ise Z. D. Kastyelskaya'nın *Iz istorii Tyurkyestanskogo kraya* (1865-1917), 1980, S. 88-99. Bu konuda bir Batılı yorum için bak: E. D. Sokol, *The revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore, J. Hopkins Press. 1954. Ayrıca bak Pierce sözü geçen eser. 18.

51. Inırıdetz'in (takma ad) tanıklığına göre. *Bak 'La Russie et les peuples allogenes*. İkinci baskı. Birinci baskı 1917'de görüldü. S. 209.

52. Bu ve bundan sonraki gelişmeler için bak: Mende. S. 121. Ve sonrası. Bennigsen ve Quelquejay, *Les Mouvements*, S. 64 ve sonraki sayfalar: Richard Pipes, *'The formation of the Soviet Union*. İkinci baskı. 1964. S. 76 ve sonrası.

53. Özellikle Türkistan'daki kültürel ve ulusal uyanış için bak Edward Allworth, *'The Nationality' idea in the Czarist Central Russia'*, Yayın yönetmeni Erich Goldhagen, *Ethnic minorities in the Soviet Union*, 1968, S. 229-50.

54. 1917-1918 yıllarında bir İngiliz casusunun gözlemleri için bak: George MacCartney, 'Bolshevism as I saw it in Tashkent in 1918', *Journal of the Central Asian Society*, 1920. özellikle S. 42.

55. Genel bir inceleme için bak: Mende. S. 139 ve sonrası. Bu bölgenin Sovyet ve Sovyet öncesi yönetimiyle ilişkili dönemi için de bak: Geoffrey Wheeler'ın *'The modern history of Soviet Central Asia*, 1964.

56. 1917/18 Kırım Tatarlarının bağımsızlık mücadelesi için bak: *Edige Krimal, Der nationale Kampf der Krimtürken*, S. 33-277. Daha sonraki yıllar için S. 278 ve sonrası ile E. A. Allworth'un yayına hazırladığı 'Tatars of the Crimea, 1988.'

57. Bak. A. Gugushvili, 'The struggle of the Caucasian peoples for independence', *The Eastern Quarterly* (Londra), Ekim 1951. S. 33-41.

58. Karşılaştır. P. J. A. G. *La Chesnais, Les Peuples de la Transcaucaise pendant la guerre et devant la paix*, 1921.

59. Resul-Zade. S. 28-31. Munschi, p. 22.

60. Bu daha ayrıntılı bir şekilde aşağıda ele alınacaktır. İkinci bölümde.

61. Bak Mustafa Çokayev'in kendi tanıklığına. Kendisinin yazdığı 'The Basmaji mocement in Turkestan', *The Asiatic Review* (Londra) Nisan 1928. S. 273-88. Ve yine Mustafa Çokayev'in 'Turkestan and Soviet regime', *Journal of the Royal Central Asian Society*. sayı. 3. 1931. S. 403-20. Mustafa Çokayev, 'Fifteen years of Bolshevik rulein Turkestan', *a.g.y.*, sayı 3. 1933. S. 351-9: Mustafa Çokayev, 'Chez les Soviets en Asie Centrale, 1928, Aynı çalışma, 'Turkyestan pod vlast'yu Sovyetov, Mustafa Oğlu'adıyla genişletildi. 1935. Aynı zamanda Oktay Aslanapa'nın 'Türkistan milli hareketi ve Mustafa Çokay, 1950'ye bak: M. Delil, *'Türkistan Türklerinin Büyük Milliyetçi*

ve Yurtseverlerinden Mustafa Çokay Albümü.' İstanbul, 1942: ve Holdsworth, S. 66/7. Türkistan Savaşı'nda kişisel tanıklığı. 1918-20, Bu çalışma L. V. S *Blacker'in 'Wars and Trevels in Turkestan' 1918-19-20'* adlı yapıtında bulunmaktadır. *Journal of the Central Asian Society* sayı. 2. 1922. S. 4-20 ve W. Malleson, *'The British military mission to Tashkent'*, a.g.y. S. 96-110.

62. Park. S. 161-3: Wheeler, Peoples, S. 53. Baymirza Hayit, *Modern Türk Tarihinin Bazı sorunları*, 1963.

63. İkinci bölümdeki çalışmaya bak.

64. G. S. Massell, The surrogate proletariat: Moslem women and revolutionary strategists in Societ Central Asia, 1919-29, 1974, S. 32-4.

65. Lowell Tillet, *The great Friendship: Soviet historians on the non-Russian nationalities*, 1969, S. 176, 186, 187, 205, 253, 400.

66. The Asiatic Reviw'daki Çokay'ın yazısıyla karşılaştır. S. 273-8. Joseph Castagne, *Les Basmatchis: Le mouvement national des indigenes d'Asie Centrale depuis la revolution d'Octobre 1917 jusqu'au Octobre 1924, 1925.* Aynı zamanda bak A. G., Park, *Bolshevism in Turkestan*, 1917-1927, 1957. S. 161-3. Resmi bir yorum için Yu. A. Polyakov ve A. I. Chugunoc'un *'Konyets Basmachyestva'* ile karşılaştır, 1976.

67. Bennigsen ve Quelquejay, *Les mouvements*, İkinci bölüm.

68. A. A. Bennigsen ve S. E. Wimbush, *'Muslim National Communism in the Soviet Union*, S. 66/7

69. Bak Baymirza Hayit, Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans, S. 123 ve sonraki sayfalar. Türkistan'daki Sovyet karşıtı hareketler için J. Castagne ile karşılaştır. DMM, Haziran 1922, S. 28-73.

70. Kararların İngilizce bir çevirisi Dışişleri Bakanlığı dizisinden 371/8075, N 8141/6/97 no'lu belgede olup bu konudaki 28 Ağustos 1922 tarihli gizli istihbarat raporunda CX 2787 nolu belgede yer almaktadır.

71. E. E. Bacon, *Central Asia under Russian rule*, 1966, S. 144-5. Mende ile karşılaştır. S. 172 ve sonraki sayfalar. Bu çalışmanın Türkçe çevirisi *'Esir Orta Asya'* adıyla basıldı. Yer belirtilmemiş. (İstanbul), *Tercüman* Tarih belirtilmemiş. (1979-80)

72. E. Allworth, *Uzbek Literary politics*, 1964, S. 169, 182.

73. Bak Stefan Wurm, *Turkish peoples of the USSR*, özellikle S. 45-51.

74. 1918-20 yılları için Londra'daki Hindistan Arşiv Bölümü'ne başvurulabilir. L/P/ands/10/741, Dosya 1735/1918.

75. Bak R. M. Nuriullina, *Stanovlyeniye partiyno-sovyetskoy pyechati na Tatarskom yazikye*, 1978.

76. Ayrıntılar için Hostler'ın *Turkism*'ine bak. S. 118 Adı geçen çalışmanın 119-20. sayfalarıyla karşılaştır.

77. Ayrıntılar için bak J. Castagne, *Les Basmatchis*, S. 61 ve sonraki sayfalar.

78 Başlık: Natsional'noye razmyedzhyevaniye Sryednyev Azii, 1925.

79. Örnek olarak şu makalelere bak: A. Kh, Babahocayev, 'Pantyurkizm-orudiye idyeologichyeskov divyersii impyerializma', *Trudi İnstituta Vostokovyedyeniya Akademii Nauk Uzbyebskoy* SSR, II., 1954. S. 25 ve sonraki sayfalar ve Yu. V. Marunov, 'Pantyurkizm I Panislamizm Mladoturok', Kratkiye Soobshchyeniya Instituta Narodov Azii (Moscov), XLV, 1961, S. 38-56.

80. LV: 1947, Sütun 181.

81. XXXII: 1965, S. 13.

82. XIX: 1975, Sayfa. 153.

83. Türkistan ve Buhara İçin Bak Hindistan Arşiv Bölümü. L/Pand/S/10/722. Dosya no: 4377/1917 ile Albay F. M. Bailey'in 'Report on the Kashgar mission, 1918-20'i karşılaştır. Bailey için Bak: A. Swinson, *'Beyond the frontiers: The biograph of Colonel F. M. Bailey, explorer and special agent*, 1971. Aynı konunun Sovyet de-

ğerlendirmesi için F. K. Kasimov, *Pyeryekhod narodov Sryednyev Azii sotsializmu, minuya kapitalizm,* 1979.

84. Bak 'The Partition of Central Asia,' *Central Asian Review* 4: 1960, S. 341/51. 1922 yılına kadar Sovyetleştirmenin seyrin izlemek için ayrıca bak: Joseph Castagne, 'Les organisations sovietiques de la Russie musulmane,' RMM LI: Ekim 1922, s. 1-24: ve Limitaris (Takma ad ?) 'Turkestan since the revolution.' *The Asiatic Review*, 4., Ekim 1923, S. 601-19. Daha sonraki yıllar için bak , Pipes, 4. Ve 5. Bölümler.

85. 'The teaching of Russian in Central Asian Schools', *Central Asian Review*, 1. 1957. S. 37-41 ile karşılaştır.

86. Ayrıntılar için bak Robert Conquest, *'The last empire'*, 1962, özellikle üçüncü bölüm ve Garip Sultan, 'Demographic and cultural trends among Turkic peoples of the Soviet Union', Yayına hazırlayan Goldhagen, Kitabın adı *'Ethnic minorities'*, s. 251-73.

87. Fernau. S. 253.

88. Birçok örnek olmakla birlikte sadece bir tanesini incelemek için bak: Ye. L. Shteynbyerg, *Ochyerki istorii Turkmyenii,* 1934. Burada: Ruslar ve Sovyetler ile Türkmen ilişkilerinin Sovyetlerin ilk dönemlerinde yapılan bir tahlili bulunuyor.

89. Hayit'te konuya ilişkin örnekler var. Ayrıca Rudolf Schlesinger'in Seçme metinlere bak. 'The nationalities problem and Soviet administration, 1956.'

90. Walter Kolarz'ın *'The peoples of the Soviet Far East.'* adlı yapıtının S. 106 ve sonraki sayfalarıyla karşılaştır.

91. Alexandre Bennigsen, *'The Muslims of European Russia and the Caucases'*, Yayına hazırlayan W. S. Vucinich'in 'Russia and Asia' adlı çalışmasında bulunuyor. 1972. S. 158.

92. Walter Kolarz, *'Russia and her colonies'*, s. 32.

93. Bak Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklal mücadelesi tarihi, çeşitli bölümlerinde.

94. T. Dawletzchin'in Rusça ancak İngilizce başlık *kullanılan 'Cultural life in the Tatar Autonomous Republic'* adlı çalışmasıyla karşılaştır. 1953. Teksir dizisinden no: 49.)

95. Ayrıntılar için bak: Ann Sheehy, *'The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians: Soviet teatment of some national minorities,* 1973, s. 9-10: Kirimal s. 323 ve sonraki sayfalar: Robert Conquest, *'The nation killers.' The Soviet deportation of nationalities,* İkinci baskı, 1970: Alan Fisher, The Crimean Tatars, 14. Bölüm. A. M. Nekrich, *The punished peoples: The depodtation and fate of Soviet minorities at the end of the Second World War,* 1978.'

96. Bak Hans Braker, *'Kommunismus und Weltreligioen Asiens Zur Religions-und Asienpolitik der Sowjetunion. i. 1, Kommunismus und Islam,* 1969.

97. Pierre Rondot, *'L'experience sovietique chez les peuples turcs del'Asie Centrale', L' Afrique et l'Asie* (Paris), 1948. Özellikle sayfa. 6.

98. 1959 nüfus sayımına göre Sovyetler Birliği'nde 21 milyondan fazla kişinin Türki diller konuştuğu anlaşıldı. Bak: *Central Asian Review:* 1960, S. 362-75.

99. Bak, G. E. Wheeler, 'Cultural development in Society Central Asia', *Journal of the Royal Central Asian Society* (Londra), 3 ve 4. Sayı. Temmuz Ekim. 1954. S. 179-89.

100. Örnekler için bak: Michael Rywkin, *'Russia in Central Asia',* 1963, s. 119 ve Allworth, 'Uzbek literary politics, s. 33, 56, 112, 114, , 118, 147, 229, 245, 249 ile karşılaştır. Bütünüyle karşıt bir görüş için bak G. L. İmamcıhanova, *'Natsional'naya gosudarstvyennost' Uzbyekistana I yeyo falsifkatori,* 1977.

101. Bak: H. S. Dinerstein, 'The Sovietization of Uzbekistan: the first generation, Harvard Slavic Studies': 1957, s. 499-513: G. Z. İmamcıhanova, çeşitli bölümlerinde.

102. Örnekler Bennigsen ve Quelquejay'ın *'Les mouvement'* adlı çalışmalarında. s. 155, 167/71, 196-7. Ayrıca bak Tillet.

103. Örneğin Bak Hostler, *'Turkism'*, s. 160-8. Olaf Caroe, *'Soviet Empire': the Turk of Central Asia and Stalinism*, İkinci baskı. 9 ve 10. bölümler.

104. Sovyet karşıtı propaganda etkinliğine bir örnek için bak: O. A. Sikhariyeva, Islam v Uzbyekistanye, 1960. Ayrıca bak: Central Asian Review 2: 1966, S. 108.

105. Yakın dönem karşılaştırması için bak: A. Bennigsen, 'Islam in the Soviet Union', *Soviet Jewish Affairs* (Londra) 2: 1979, s. 3-14. Aynı makale Fransızca olarak *'L' Afrique et 'Asie Modernes'te* yayınlandı. Paris, 120: 1979, s. 3-24.

106. Bak: Mende, s. 166-7.

107. Örnek Fernau'da, s. 253.

108. Karşılaştır: Richard Pipes, 'Muslims of Soviet Asia: Trends and prospects', *Middle East Journal* (Washington, D. C.), 2. İlkyaz 1955, s. 147-62, Sayı 3, Yaz 1955, s. 295-308.

109. Bu esasen yazılı çalışma için. Diğer etkinlikler için çok sayıda kaynak var. Bak: A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelquejay, 'Islam in the Soviet Union'un değişik bölümlerine.

110. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. *1979 Statistical Yearbook of Turkey*, 1979, s. 29, tablo 20.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Pantürkçülüğün Kökleri ve Gelişmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de Pantürkçülüğü dönemselleştirmeye çalışma girişimi insan düşüncesini belli tarihlere sıkıştırma anlayışından gelen belli kusurların kaçınılmaz etkisine doğru çekmekle birlikte, biz yine de Osmanlı İmparatorluğu'nda Pantürkçülüğün ilk aşamasının Yirminci yüzyılın başlarında görüldüğünü ve çabucak da Osmanlı'nın son günleri ve parçalanma döneminde zirvesine ulaştığını söyleyebiliriz. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ise bu yeni devletin benimsediği başka bir ideolojinin yerini almasıyla Pantürkçülük bir kenara itildi. Tümüyle yok edilmemekle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Pantürkçülüğün yükselişi bir yandan özellikle elverişli koşullar ve İmparatorluk içindeki aydınların etkisi, diğer yandan da Dış Türklerden gelen destekle gündeme geldi.

19. yüzyılın ikinci yarısında birçok Osmanlı aydını arasında egemen hale gelen kimlik sorgulayışlarının bir görünümü olarak, -

ya da en azından ona dayanarak hem düzyazı da hem de şiirde milliyetçilik üzerine bir yazı türü gelişmeye başladı. Belki de bu yazıların en kendine özgü yanı İslam İmparatorluğu'nun tebaaları arasında, yeterli bir bağ olduğu varsayımından uzak, çoğunlukla laik yönelimli olmasıydı. O sırada Panislamizm Sultan İkinci Abdulhamit'in kendisinin savunduğu, hatta ondan önce de varolan[1] ve etkin bir şekilde desteklenen resmi politikaydı. O zamanlar birçokları için 'Türk' onur kırıcı bir sözcük olarak görülüyordu. Bu yüzden bazı aydınlar Osmanlı tipi bir milliyetçiliği savunurken[2] bir kısmı da 'Türkçü' milliyetçiliği yeğliyordu. Batılılaşma 1840'lardan beri özellikle eğitim görmüşler arasında yol almaya devam ederken,[3] Türkiye'de Türk Yurdu, İçtihad, Mecmua-ı Ebuzziya[4] ve özellikle Selanik'te ve daha sonra Selanik'in 1912 yılında Yunanlılarca ele geçirilmesiyle İstanbul'da[5] basılan Turan gibi çeşitli dergilerde Panislamizm, Osmanlıcılık ve görece olarak Türkçülüğün önemini ve siyasi yararlarını ilgilendiren bir tartışma yıllardır sürüp gitti. Önce, Türkçülük (ki daha sonra Türk ve Türkçü şekline dönüşecek ve bu yeni terimlere bir saygınlık getirecekti) genelde İmparatorluk içindeki aydınlarca sadece Osmanlı Türklerinin (en geniş anlamıyla) milliyetçiliğini tanımlama olarak anlaşıldı. Bu yüzden yaklaşık olarak aynı sıralarda Dış Türkler arasında gelişen ideoloji, yani Pantürkçülükten[6] farklı bir şekilde düşünüldü. Bu Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Türklerin soydaşlarının çektiği acılardan etkilenmedikleri anlamına gelmez. Örneğin 1860'larda Ruslar Orta Asya içlerinde ilerlerken ya da Türkler 1870'lerde Bulgaristan'a kaçmak zorunda kaldığı zamanlardaki ilgi bilinmektedir. Aydınlanmış bir din adamı olan Ali Suavi'nin[7] Türkçülük uğruna İstanbul halkını galeyana getirme öyküsü yukarıda anlatılan duygulara iyi bir örnek oluşturur (A. Suavi bu hareketinin sonucu yakalanıp asıldı).[8] Daha sonraki yıllarda Pantürkçüler onu bir kahraman ve davalarının öncüsü olarak ele aldılar.[9] Her şeye rağmen, 19. Yüzyılda böyle birkaç olay oldu. Daha sonraları özellikle Yirminci yüzyılın başlarında Dış

Türklere karşı Osmanlı Türklerinin ilgisinde öyle bir artış oldu ki Türkçülük ve Pantürkçülük terimleri karıştırılmaya hatta birbirlerinin yerine kullanılmaya başlandı. Terminolojide bu karışıklığa rağmen, bu incelemenin ilgi alanı ölçüsünde Türkçülük savunucularının en önemli yanı onların özellikle milliyetçilik sorunsalını Osmanlı İmparatorluğu içindeki okuyuculara aşina kılmalarında yatar.

Burada Türkçülüğün gelişimi ayrıntılı bir şekilde gözden geçirilmemekle birlikte, kendi konumuz çerçevesinde belli başlı bazı çarpıcı noktalara kısaca değinilecektir.[10] Belki bu noktalar içinde en uygun olanı da Osmanlı İmparatorluğu içinde Türkolojinin gelişimi (evrimi) olabilir. Kısmen Avrupa'nın etkisi altında 19. yüzyılın son dönemlerinde, Türkiyat çalışmalarına İmparatorluk içinde ilgi büyüktü.[11] Yerli akademisyenler geçmişlerini[12], dillerinin zenginliği ve edebiyatlarının güzelliğini yeniden keşfettiler.[13] Yorumlar ve varılan sonuçlar açıkça değişik olmakla birlikte birçok tarihçi ve dilbilimci diğer akraba kökenliler de dahil olmak üzere araştırmalarında yüzyıllar ve hatta binlerce yıllık geçmişlerini ortaya çıkarmaya yöneldiler. Necib Asım'ın (1861-1935) Leon Cahun'un *Asya Tarihine Giriş*'ini (Introduction a l'histoire de L'Asie, 1405) tercüme etmesi bir rastlantı değildi. *Türklerin ve Moğolların Kökeni* Abdülhamit'in hükümranlığının sonraki yıllarında bir Turan damarıyla yazılmış birkaç önemli bölümün eklenmesiyle 1896 da basıldı.[14] Asım Moğolları ve kazançlarını övüyor, bir yandan da Türklerin onların soyundan geldiğini yazıyordu. Bu kitap İttihat ve Terakki Komitesi[15] genel sekreteri Nazım Bey ve büyük bir olasılıkla diğer Komite liderlerince de okundu. Bunun sonuçta Komitenin Pantürkçü yaklaşımları üzerinde bir etkisi olmalıdır. Bu ve diğer çalışmaların bazı Türkler arasında Türk kökenleri[16] ve mirası konusunda gurur duymalarına yol açıp henüz bilinmeyen bir milli uyanış duygusunu destekledi. (Osmanlı ve Müslüman kökeniyle zıtlık içinde) Ayrıca bu tür yayınlar akraba halklara yönelik bir ilginin gelişmesine de yol açtı. Bunlar çoğun-

lukla tarih, dil ya da yazınında Türklerin kendileriyle ortak eğilimler taşıyan Orta Asyalılar oluyordu. Böylece kültürel Pantürkçülüğün zemini esas itibariyle 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında hazırlanmış oldu. Yaklaşık olarak aynı zamanlarda Pantürkçü ideoloji Rusya'daki Tatarlar ve diğer Türki gruplar arasında bir hayli yol almış durumdaydı. Bu yüzden daha 1900 yılında Mehmet Necip'in Mehmet Şeref tarafından yayımlanan *Ahenk* dergisinde uzun bir mektupta belirttiği Türkçülük duygularının Türkleri birleştireceği[17] görüşü pek şaşırtıcı gelmese gerek.

Daha az ve doğrudan bir yolla olmamakla birlikte, Türk Milliyetçiliğin bir yan ürünü olarak ve başlangıçta onun içinde kendiliğinden gelişen Pantürkçü mesaj Osmanlı İmparatorluğu içinde diğer aydınlarca da nesilden nesile aktarıldı.[18] Türk Milliyetçileri önce kendi dil bilimsel, tarihsel ve yazınsal çalışmaların yan ürü olarak Pantürkçü ülküyle kuşatıldılar ve sonra da Pantürkçülüğü tek başına değerlendirmeye başladılar. Örneğin *Kamus-i Türki* sözlüğünü derleyen Şemsettin Sami (1850-1904)[19] daha 1800'lerdeki bir makalesinde *Lisan-ı Türki Osmani*[20] üzerine Osmanlıca diye bir dilin olmadığını tartışıyordu. Türk dilinin sınırlarını ele alarak Türk adının Adriyatik Denizi kıyılarından Çin sınırlarına ve Sibirya'nın[21] iç kesimlerine kadar yayılan önemli bir ulusu tanımlamak için kullanıldığı sonucuna varıyordu. Sami, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türklerle Türkistan'ın geniş bölgelerinde yaşayanların arasında dil ve tarih açısından güçlü ortak bağlar bulunduğunu ifade ediyordu. Bu ve benzeri kuramlar özel ya da halka açık toplantılarda ve o zamanların basınında da sık sık tartışıldı. Ulus nedir, ırk nedir ya da Türkçülük ve din gibi konular etrafında ateşli tartışmalar sürüp gidiyordu.

Pantürkçülük içerilmiş Türkçülük üzerine sadece akademik çalışmalar, dergiler ve kitaplarda aydınların görüşlerini yansıtan metinler değil, aynı zamanda farklı şekillerde ifade edilen çok geniş

bir edebiyat bulunuyor. Ömer Seyfettin'in çalışmalarında Birinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye'sinde birçok kişi tarafından benimsenen çok yönlü yaklaşımın basit örnekleri görülür. Türk miliyetçiliği alanına kendini adamış olan Ömer Seyfettin (1894-1920)[22] Balıkesir yakınlarında bir köyde doğmuş olup kökeni Kafkas Türklerindendir. Askerliği döneminde Pantürkçü çevreler içinde etkin olmuş, sonraları ise edebiyata yönelmiştir. *Genç Kalemler, Halka Doğru, Türk Yurdu* ve *Zeka* için şiirler ve makaleler ile *Yeni Mecmua, Büyük Mecmua* ve diğerleri için öyküler yazmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Seyfettin *Milli Tecrübelerden Çıkartılmış Ameli Siyaset*'ini çıkardı.[23] Seyfettin bu çalışmada işlediği tezlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda en az 30 milyon kişinin yaşadığını ve bunun 16 milyonunu Türkler; 9 milyonunu Araplar; 1.5 milyonunu Rum (Yunanlı); 1.5 milyonunu Ermeni ve 500.000'den azını da Yahudilerin oluşturduğunu belirtiyordu. Yunanlılarda olduğu gibi Türklerin de başka bir ulusal memleketi yoktu. Seyfettin aralarında temele ilişkin bir çatışmanın olmadığı aynı inançtan iki grup olan Türkler ve Arapların birlikte ilerlemesini yeğliyordu. Kendisinin de kabul ettiği gibi Türkler azınlıkları Türkleştirmek istemiyor, ancak Türklerin yönetmesi koşuluyla onların arzu ettikleri gibi yaşamalarına da karışmıyordu. Türklerin geçmişin deneyimlerinden öğrenmeleri gereken ve buradan hareket ederek sadece bir Türk/İslam siyasetini benimsemesini istiyordu. Ömer Seyfettin *Yarınki Turan Devleti*[24] adındaki bir başka çalışmasında Arap-Türk işbirliğine dayanan ancak esas olarak Anadolu'dan Türkistan'a uzanan geniş bir Türk birliği umudunu taşıyan geleceğin Turan ülküsü görüşünü ortaya koyar.

Her ne kadar doğası gereği dizgesel olmakla birlikte (istatistikleri dışında) Seyfettin'in görüşleri, olasılıkla çoğu Türk- Arap işbirliğini değil, arzu edilen bir güç kaynağı olarak Türk birliğini isteyen Pantürkçüleri tatmin etmedi. Arap muhalefeti ve Birinci Dünya Savaşındaki başkaldırılar ve son günlerinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmalar bu görüşleri daha da yaygınlaştırdı.

Pantürkçülerin bu görüşleri *"Mektep Çocuklarında Türklük Mefkuresi"* adlı imzasız basılan bir broşürde açık ve net bir şekilde yansır.[25] Yazar burada Araplardan ziyade Osmanlı İmparatorluğu içinde 100 milyon kişiyle aynı dili konuşan Türklerin mükemmelliğinin kanıtlarını tartışıyordu.[26]

Aynı nesilden diğer milliyetçi yazarlar arasında en fazla duyguları harekete geçiren şair Mehmet Emin Yurdakul olmuştur (1869-1944).[27] Birinci Dünya Savaşı öncesi ve süresince çeşitli dergilerde şiirleri yayınlanan Mehmet Emin Yurdakul'un şiirlerinden bir seçkiyi, düşünceyi provoke eden bir başlıkla *Turana Doğru* adıyla 1918'de yayınlandı *Turan'a Doğru*[28] okuyucunun yurtseverlik duygularını kabartmada ve aynı zamanda o ırktan olmanın bir onur olduğu duygusunun uyanmasında etkili oldu. "Ey Türk Uyan" şiiri şöyle başlıyordu: Ey Türk ırkı, Ey demir ve ateşin çocukları: Ey bin yurdun kurucuları[29], bin tacı taşıyanlar[30] '"Irkımın Türküsü" şiiri "Biz Oğuz ırkından Türkleriz"[31] sözleriyle başlıyordu. Birkaç şiirini de Mehmet Emin, "sevgili Turanlı kadınlar"a adıyordu.[32] Bir başka şiiri de Hanın Sazı[33] başlığında olup 'Tatar kardeşlerime'[34] diye başlıyordu.

Mehmet Emin'in şiirindeki Pantürkçü çağrışımları yanılgıya yol açmayacak kadar açıktı. Aynı açıklık Halide Edip'in 1912'de basılan *Yeni Turan* adlı romanında görülür. Bu roman basımından birkaç yıl sonra Almanca'ya çevrildi.[35] Halide Edip Türk edebiyatında ve yaşamında çok yakından tanınan biri olup bu alanda ünlenen ilk Türk kadını olarak bilinir. Geleceğin romanında Halide Edip Osmanlıcı Parti ile iktidar mücadelelerine girişen Yeni Turan adındaki siyasi parti arasında yaşanan mücadeleyi göz önüne getirir. *Yeni Turan,* yiyecek ve giysileriyle orijinal Türk geleneklerine vurgu yapan bir geçmişe dönüşü yazeden güçlü Türk milliyetçiliğiyle her yanıyla Türk olacaktı. Bu bağlamda en çok bize ipucu veren Yeni Turan Partisi'nin liderlerinden biri olan Ertuğrul Beydir.[36] Partisi tarafından savunulan hatta Osmanlı İmparatorlu-

ğu'nun parçalanmasına yol açabilecek bir tek merkeze karşı olmayı savunan Ertuğrul Bey, çöküşümüzden söz edip duran azınlıkların kaybından korkma diyordu. Bugün dünyada Türk kökenli 80-100 milyon kişi var. Hızla gelişen ve son derece canlı olan Türkler, bu dinamizmleriyle direnecek ve çoğalacaktır. Halkın ruhunun derinliklerinden fışkıran, her zaman ayakta kalacak ulusu kurmak için gücünü ve enerjisini kullanmalıdır. Halide Edip'in romanı, inatla Turancılık diye adlandırdığı Pantürkçülüğün hem sosyal hem de siyasi ilerlemeyle zafere ulaşacağını ve Türklerin kendi yazgılarının nasıl olacağına karar vereceğini ifade eder.

Akademik çalışmalar, sayısız makaleler, Mehmet Emin ve diğerlerinin şiirleri ile *Yeni Turan* gibi romanlar, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Libya ve Balkanlardaki askeri yenilgisi ardından imparatorluk içindeki Türk olmayan unsurların milliyetçi ve ayrılmaya yönelik isyan ve gizli çalışmalarının yarattığı atmosferde birçok Türkü pantürkçülüğü son çıkış olarak benimsemeye ikna etti. Mehmet Fuat Köprülü (Köprülüzade) çapındaki bir Türkolog yazdığı bir ders kitabına o zamanlar *Turan* başlığını koymayı uygun buluyordu.[38] Aynı ölçüde yurtsever bir Türk olan Mehmet Ali Tevfik ilk olarak 1914 yılında[39] basılan anılarını *Turanlının Defteri* adıyla çıkarmaktan çekinmiyordu. M. Ali Tevfik bu eserinde bir milliyetçinin Pantürkçülükten ziyade şimdi Rumeli'nin geleceğiyle daha çok ilgilenmesi gerektiği düşüncesini işliyordu. Bununla birlikte O, 'her zaman kendisine yönelik mermilere aldırmayan Türk ırkına' örneğinde olduğu gibi gururlandığını göstererek - kendi Turan görüşünü açıklıyordu. Türkçülük ve Pantürkçülüğün yan yana duruşu Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ve savaş sırasında çok daha açık bir durum aldı. İki ideoloji arasında kapsam olarak açık bir fark vardı: Pantürkçüler, Türkçülüğü milliyetçi öğretinin daha geniş alanı kapsayan yorumlarında Türkçülüğü genelde bir temel inanç kaynağı olarak ele alırken birçok Türkçü ise Pantürkçülüğü milliyetçiliğe topyekûn bir yaklaşımda sadece onu oluşturan bir unsur olarak görüyorlardı. Öte yandan da hem Türk-

çüler hem de Pantürkçüler özellikle geçmişe karşı yaklaşımlarında ve geleceğe ilişkin iyimserliklerinde oldukça ortak bir tutum gösteriyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve askeri durumunu gerçekçi bir şekilde değerlendirirken, gelecekte Türklere daha büyük rollerin ancak Pantürkçülük sayesinde gerçekleşebileceğini düşünen bazı Türkler belki de Pantürkçülüğü İmparatorluğu kurtarmanın en uygun yolu olarak gördüler. *Hayat Dergisi*'nde[40] yazan Mehmet İzzet gibi aydınlar Türklerin hakimiyet rolünün sadece Türk ırkıyla başarıya ulaşacağını savunuyordu. Böylece artan sayıda Türk daha geniş bir etnik birim kavramına dayanan geçmişe yönelik ideolojiler olan Türkçülük ve Pantürkçülük etmenlerine aşina olurken, bu iki ayrı terimin her birinin yorumları konusundaki kafa karışıklığı da az olmadı. Belki de Türkçülük ve Pantürkçülük arasındaki fonolojik benzerlik bu karışımın daha da artmasında rol oynamış olabilir. Aslında her iki terim de Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında birbiri yerine kullanıldı.[41] Dikkate değer bir gazeteci ve aydın olan Celal Nuri'nin,[42] daha Osmanlı İmparatorluğu savaştayken Mayıs 1918'deki bir yazısında açıkça Türkçülük ve Pantürkçülük arasında çok az fark gördüğünü itiraf etmesi bu yüzden şaşırtıcı gelmiyor.[43] Bu terminolojik karışıklıktan büyük ölçüde sorumlu kişi Selanik yakınlarından, Serezli bir Yahudi olan Moiz Kohen'dir (Moize Cohen). Kohen, Tekin Alp takma adıyla yazarken bunu daha sonraları kendi adı olarak benimsedi. Karışıklığın[44] tek sorumlusu olmamakla birlikte bunu karıştıran bir unsur olduğu açıktır. Ateşli bir Pantürkçü olan Tekip Alp belki de bunu bilerek yaptı. Az tanınan ancak Pantürkçülüğün etkin şahsiyetlerinden biri olan Tekin Alp (1883-1961) şimdiye kadar gördüğü ilgiden çok daha fazlasına layıktır.[45]

Yaşamı boyunca Osmanlıcılıktan, Pantürkçülüğe ve Kemalizme kadar birkaç ideolojiyi değerlendirip benimsedi ve Birinci Dünya Savaşı öncesi ve süresince kendini adamış bir Pantürkçü oldu. Yetenekli ve üretken bir gazeteci olan Tekin Alp makale ve kitaplarında, -ki bunlardan bazıları Türkçe'nin yanı sıra

Almanca, İngilizce ve Fransızca da basıldı- Pantürkçülük için mücadele verdi. Pantürkçülüğün hedefleri ve yöntemlerini ayrıntılı bir şekilde Avrupalılar ilk kez Tekin Alp'in 1912'de Paris'te basılan 35 sayfalık bir makalesiyle öğrendiler.[46] Bu belki de Avrupa dillerinden birinde bu alanda uzman olmayan bir dergide basılan Osmanlı İmparatorluğu'nun genel durumunu ayrıntılı bir şekilde, Pantürkçü bakış açısıyla anlatan ilk çalışmaydı. Tekin Alp'in özellikle şu andaki konumuza uygun düşen Türkçe'de ilk kez 1914 yılında[47] basılan *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilir* adlı kitabıdır. Bir yıl sonra bu çalışmanın daha genişletilmiş bir şekli Almanca'ya çevrildi.[48] Aynı kitap 2 yıl sonra İngilizce basıldı.[49] Bu kitapta Tekin Alp yeni Türk milliyetçiliğinin Panislamizmi ve Osmanlıcılığı nasıl bir kenara ittiğini ikna edici bir şekilde açıklıyordu.[50] Tekin Alp milliyetçilik diye tanımladığı ve içinde Pantürkçü unsur da bulunan Türkçülüğü ele alıyordu. Bunun Romanya ve İtalya'daki gibi başarılı bir irredentist hareket olduğunu savundu.[51]Türk irredentist düşüncesi ilk kez açık ve ikna edici bir şekilde Tekin Alp 'in bu çalışmasında görülür. Ayrıca Tekin Alp gerçek, anlamlı Türkçülüğün esasen iki ideolojiyi özdeşleştiren Pantürkçülük[52] demek olduğunu birden fazla yerde ima etti.

Pantürkçülüğün Avrupa'da kazandığı anlamdan belki de büyük ölçüde Tekin Alp sorumlu olurken,[53] Osmanlı İmparatorluğu içinde çok daha az etkili oldu ve o siyasi konularda yazan birçok kişiden sadece biriydi. İmparatorluk içinde Pantürkçü propoganda -ve Pantürkçülükle Türkçülüğün yakın birlikteliği- Birinci Dünya Savaşı daha başlamadan önceki yıllarda ya kendi rızalarıyla ya da siyasi sığınmacı olarak Türkiye'ye göçen sayısız Dış Türklerle önemli bir yayılma gösterdi. Bazıları rejimin aşırı mutlakiyetçi olduğu Çarlık Rusyası'ndan bazıları da Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşta yitirdiği topraklarından geliyordu. İstanbul'daki yüksek öğrenim kurumlarına öğrenci olarak kayıt yaptıranlar sayıca oldukça kabarıktı. Bazıları o zamanlarda İstanbul'u heyecan duyulan bir yer haline getiren entelektüel mayanın unsurları oldular. Rusya

ve Kırım'dan gelen öğrenciler Tatar Göçmen Dernekleri, Buharalılar Yardım Cemiyeti[54] gibi çok sayıda etkin gruplar oluşturdular. Özellikle Çarlık Rusyası'ndan gelenler bu göçmen toplumun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Hatta aşırı bir değerlendirme yapan bir kaynağa göre o zaman Osmanlı imparatorluğu içinde bulunan Tatarların sayısı Kırım'da kalanlardan daha fazlaydı.[55] Gelenler hemen benimsendi. Hatta Gaspıralı, Akçuraoğlu ve Ağaoğlu gibi tanınmış göçmenler Jöntürkler gibi çevrelere girdiler.[56] Dış Türklerin hepsi Pantürkçülük davasına kendilerini vermediler ama önde gelen birçoğu bu işin içine girdi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler içinde etkin bir şekilde bunun propagandasına giriştiler.

Bu Dış Türklerden biri olan Azeri doktor, siyasetçi ve yazar Ali Hüseyinzade (1864/1941)[57] İstanbul'a gelerek Askeri Tıp Okulu'nda konferans verdi.[58] Bir süre sonra onun yazdığı *Turan* başlıklı şiiri Pantürkçülerin manifestosu haline geldi.[59] Yorulmak usanmak bilmez bir başka Azeri, önceleri Agayev adıyla bilinen Ahmet Ağaoğlu'ydu (1869-1939)[60] Memleketinde ilk öğreniminden sonra eğitimini St. Petersburg ve Paris'te tamamladı. Rusya'ya dönüşünde Ağaoğlu, Pantürkçülükten ziyade İslam'a vurgu yaparak kendini etkin bir şekilde gazetecilik çalışmalarına verdi. O zaman Azeriler arasındaki uyumun önündeki en büyük engel Şii-Sünni çekişmesiydi. Ağaoğlu ılımlı bir yol bulmak ve aralarında bir köprü olmak için uğraştı. Bir yandan şiddetli Rus sansürü bir yandan 1908 Jöntürk Devrimi'ne duyduğu coşkulu ilgi sonunda Ağaoğlu'nun Türkiye'ye göçüne yol açtı. Osmanlı uyruğuna girdi ve kısa bir süre sonra da İstanbul'a eğitim müfettişi olarak atandı.[61] Ağaoğlu Türkiye'de *Türk Yurdu, İçtihad, Halka Doğru* ve diğer dergilerdeki yazılarıyla Pantürkçülüğün meziyetlerini ifade etti ve onun etkin polemikçilerinden biri oldu.[62] Eski Trabzon valisi Süleyman Nazif ile uzun bir polemiği *Türk Yurdu* dergisinde basıldı. Ağaoğlu yazısında, tarih boyunca Türk uygarlığının birliğini ve Osmanlı İmparatorluğu içinde ya da genelde Türklerin tek-

liğini ve tüm Türklerin kardeşliğini inançlı bir şekilde savunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda ya da Avrupa'da yaşayan Hüseyinzade, Ağaoğlu, Akçura ve diğerleri gibi Dış Türklerin görüşleri Türkiye'de birçok kişi üzerinde giderek artan bir etki yarattı. Bu etki, özellikle 1908 Devrimi'nin ardından Abdulhamit sansürünün ortadan kalktığı ve herkesin düşüncelerini daha açık bir şekilde ifade etmesiyle daha da arttı. Ayrıca Jöntürkler de milliyetçi propagandanın yapılmasına karşı olumlu yaklaşıyorlardı. Bir süre sonra göçmenlere Türkiyeli Türkler de İstanbul'da Hüseyin Cahid'in çıkarttığı Tanin gibi Pantürkçü dergiler çıkararak katıldılar.(63)

Pantürkçülük konusunda bu denli bol yazılı ve sözlü çalışmada, bu konuda herkesin kabul edeceği son derece etkili bir Pantürkçü kuram da olmadığı için ortaya belli farklı fikirler çıktı. Yukarıda daha önce Türkçülük ve Pantürkçülük üzerine çıkan karışıklığın bu işin sadece bir yanını yansıttığını belirtelim. Pantürkçü strateji ve taktiklerin sistemleştirilmeye gereksinimi vardı. Bu iş için doğru birinin ortaya çıkması biraz daha zaman alacaktı. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, Pantürkçülüğü birkaç kişi tahlil ve sistemleştirme girişiminde bulundu. Yöntemsel olarak bu işe ilk girişen Ziya Gökalp'ti. Gökalp Pantürkçülüğün daha geniş bir çapta propagandasını yerine getirmek için aydınlar arasında bu işten zevk alan tek yetkin kişiydi.(64) Gökalp bazı hayranlarınca Türkiye'de Pantürkçülüğün Büyük Ustası sayıldı. Onun ünü esasen birkaç şiir ve makalelerinden ve son kitabının birkaç sayfasında söz ettiği Pantürkçülük üzerine yazılarının niceliğinin işlevinden kaynaklanmıyordu. Onu yeterince yetkin bir yere getiren daha ziyade Pantürkçülük ve Türkçü düşünceyi sistemleştirme ve tahlil etme girişimiydi.(65)

Ziya Gökalp (1876/1924)(66) Diyarbakırlıydı ve esas itibariyle kendi kendini yetiştirmiş milliyetçi hareket içinde oldukça düzensiz (tumultous) bir kariyeri vardı. Önce Genç Türklerin safında yer

aldı, 1908 ile 1918[67] yıllarında İttihat Terakki'nin Merkez Komite üyelerinden biriydi ve daha sonra da Mustafa Kemal'in ve başını çektiği hareketin bir destekçisi oldu. Ayrıca İstanbul Üniversitesi'nde sosyoloji okuttu. Gökalp'in toplum üzerindeki esas etkisi, bazıları daha sonra Kızıl Elma (Terim eski bir Türk söylencesinden alınmıştı)[68] adıyla bir kitap haline getirilen Pantürkçü yönelimli ve çoğu son derece yurtseverce heyecanlı şiirlerinden, Selanik ve İstanbul da halkla günlük ilişkilerinden geliyordu. Şiirlerinden 1911'de yazdığı *Turan*'da Pantürkçülük çağrısı vardı: 'Türkler için, Vatan ne Türkiye, ne Türkistan, Vatan geniş ve ebedi bir ülke Turan'[69] Üç yıl sonra bu romantik çağrı Birinci Dünya Savaşı patlak verdiği zaman siyasi bir içerik kazandı. *Kızıl Destan* adındaki şiirinde şüpheye yer bırakmayacak ölçüde açık Pantürkçü terimlerle Rusya'nın yıkımı çağrısı yapılıyordu. Daha sonra birkaç ciltte toplanan çeşitli dergilerdeki sayısız makaleleri de şiirlerinden daha az etkili değildi.[70] Daha önce de belirtildiği gibi çok az yerde Pantürkçülük odak haline geliyor; oysa genelde milliyetçilik ve özelde de Türk milliyetçiliği esas alınıyordu. Pantürkçülüğe doğrudan ve dolaylı çok az değiniliyordu.[71] Kültürel tanımlamalarında toplumbilimsel terimler kullanan Gökalp sözkonusu terimlerin temel kavramlarını ve onların Türkiye'de ortaya çıkışlarını ciddi bir şekilde tahlil etmeye girişiyordu (uzak yakın tüm Türkleri de içerdiği farz edilen kendi millet kavramında).[72] Kültür ve duyguyu ortak bağ olarak seçtiği onun yöntemsel olarak yaptığı millet tartışması buna bir örnek oluşturur. Ölümünden 1 yıl önce, Gökalp milliyetçilik ve Pantürkçülük üzerine görüşlerini büyük olasılıkla başyapıtı kabul edilen *Türkçülüğün Esasları*'nda özetledi. Bir kısmı daha önce yayınlanan birkaç makalesine dayanan bu çalışma ilk kez 1923'te Ankara'da basıldı ve ondan sonra da birkaç kez daha yayınlandı. Titiz bir İngilizce baskısı ise ancak 45 yıl sonra gerçekleşti.[73]

İncelememiz bağlamında, bu kitabın esas önemi Türkçülük ve Pantürkçülük üzerine tartışmayı sistemleştirme konusunda en ciddi

girişim olmasında yatıyor. Daha sonra konuya değinen biliminsanları Gökalp'in çalışmasını kalkış noktası alarak yararlanmışlardır.

Bir milleti belirleme ve tespit etmede, çeşitli ölçütleri ele alarak, daha önceki birkaç makalesinde yaptığı gibi, Gökalp milletin, bir ırksal, etnik, coğrafi, siyasi ya da iradi bir grup değil, ortak dil, din, ahlak ve estetiği paylaşan, yani aynı eğitimi alan bireylerden oluştuğunu söyler.[74] Bu kültürel yaklaşım temelinde, Gökalp Türkçülüğü ve diğer ilgili terimleri, bir daha inceledi.[75] Türklerin tek bir dil ve kültüre sahip olduğu varsayıldığından, onları 3 katmanda ele aldı: A) Kültürel ve diğer ölçütlere göre bir ulus olan Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Türkler B) Oğuz Türkleri, Azerbaycan, İran ve Harizm bölgeleri boyunca dağılmış Türkmenlerle birlikte Türkiye Türklerini de içine alan -ki dördü birden Oğuzistan'ı oluşturur-Oğuz Türkleri. C) Daha uzak olanlar, Yakut, Kırgız, Özbek, Kıpçak ve Tatarlar gibi Türkçe konuşan halklar. Bunlar da, geleneksel bir dilsel ve etnik birlik oluşturur, Türk kültürüne yakın ama özdeş bir kimlik çerçevesinde değil ama tüm bunlar Büyük Türkistan ya da Turan ülkesini oluşturur. (Gökalp'ın uğraştığı kapsam içinde Macarlar, Finliler gibi yabancı gruplara yer yoktur.) Gökalp'a göre, bu katmanlardan sadece ilki 'Türkiyecilik' ya da Türkiye Cumhuriyeti gerçek oldu. İkincisi Oğuzculuk ileri bir tarihte gerçekleşebilir. Ancak 100 milyonluk halkıyla Turan çok daha uzak bir gelecekte gerçekleşebilir bir görüntü olarak kalıyor.[76]

Burada asgari, orta ve azami vadede geleceğin Turan programlarını görüyoruz.[77] Gökalp'ın bu üç katmanlı yaklaşımı Pantürkçü ülkülerine onun ilk sıcak desteğinden belli bir geri çekilme anlamına geliyor. Zaten 1918 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle birlikte Onun Pantürkçülüğe karşı tutumu biraz daha coşkusunu yitirmişti. Bu değişim belki de o günün gerçekliğine bir ödün verme anlamına geliyordu. O sırada yeni Türk Cumhuriyeti Son Osmanlı İmparatorluğu'nun başına bela kesilen yabancı giri-

şimlerden silkinip kurtularak kendi sorunları üzerine yoğunlaşmaya çalışıyordu. Bununla birlikte Gökalp, Oğuzculuk ve Turancılık'tan tümüyle umudunu kesmiş değildi. Tam tersine Mete, Cengiz ve Timur dönemlerinde Turan'ın bir gerçeklik olduğunu ve hatta Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna önce hiç kimsenin inanmadığını ama her şeye rağmen onun da bir gerçeklik haline geldiğini belirtiyordu.[78] Böylece Pantürkçülüğü savunanlar da davalarını gerçekleştirmek için malzeme bulurken mücadeleye devam etmeyi seçiyorlardı.[79] Bu arada Jöntürk Devrimi'nin ardından, Pantürkçüler Osmanlı İmparatorluğu içinde örgütlenmeye başladılar. Bundan önce bu türden bir etkinlik açıkça tehlikeliydi. İkinci Abdülhamit ve onun her yerde hazır ve nazır casusları her tür örgütlenme kuşkusu içindeydiler. 1908'den sonra yeni rejim Pantürkçü örgütlere karşı daha yumuşaktı ve hatta onların kurulmasına olumlu yaklaştılar. Dahası giderek Dış Türklerin Türkiye'ye göçmelerindeki artış böyle bir örgüte yeni bir ivme kazandırıyordu. Yukarıda söz edilen birkaç topluluk Osmanlı İmparatorluğu içinde daha özel Pantürkçü dernekler için doğal bir ortam işlevi görebilirdi. O dönemde kurulan çeşitli Pantürkçü dernekler pek de açık bir Pantürkçü özellik göstermediler. Daha ziyade Pantürkçü siyasetleri benimseyen ve onun için uğraşan büyük ölçüde içlerinde bulunan belli Pantürkçülerin oynadığı merkezi role bağlı milliyetçi ya da bilimsel faaliyet çerçevesindeki gruplaşmalar şeklindeydiler.

Bu gruplardan ilki Jöntürk Devrimi'nden sonra Aralık 1908'de İstanbul'da kurulan *Türk Derneği* idi.[80] Tüzüğünde 'Derneğin amacı, açık bir şekilde sadece bilimsel çalışma üzerine yoğunlaşma niyetindedir' şeklinde ifade ediliyordu. Bununla Türkoloji ima edilirken buna ilişkin siyasetlere girilmeyeceği de belirtilmiş oluyordu. Tüzük maddeleri Türk incelemeleri üzerine canlandırılacak konuları belirliyor: Türk halklarının günümüzde ve geçmişte kazıbilim, tarih, dilbilim, yazın, etnografya, etnoloji, toplumbilim, uygarlık ve Türk topraklarının eski ve yeni coğrafyaları üzerine tüm

yazılı çalışma ve etkinlikleri teşvik etmektir.[81] Milliyetçilik ve Pantürkçülüğün yukarıdaki tüzükte bir arada açıkça ima edildiği açık bir şekilde anlaşılıyor. Derneğin yukarıda adları belirtilen Necib Asım ve Yusuf Akçura (ki Akçura, derneğin ilk toplantısına başkanlık etti) gibi Pantürkçülerin yanı sıra Veled Çelebi[82], Rıza Tevfik, Emrullah Efendi[83], Bursalı Tahir[84], Ahmet Mithad[85], Fuad Raif ve Ahmet Ferit gibi aynı ruhtan kişilerin kurucular arasında yer alması pek şaşırtıcı gelmiyor. Derneğin açıkça ilan edilen amacı akademik olduğuna göre Türk olmayanlar da girebiliyordu. Kurucuları arasında Agop Boyacıyan adında bir Ermeni de vardı. Ayrıca birkaç yabancı akademisyen de Derneğe katıldı ve bu arada Macaristan'da Budapeşte şubesi oluşturuldu. Türk Derneği'nin bir süre sonra Türk üyeleri arasına İsmail Gaspıralı, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Mehmet Emin Yurdakul, Mehmet Fuad Köprülü[86] ve Fuat Sabit[87] gibi kendilerini Pantürkçülüğe vermiş şahsiyetler de katıldı. Dernek aylık *Türk Derneği Dergisi*'ni yedi sayı çıkardı.[88] Dergide toplantılar ve yapılan tartışmalar yazılıyor yerli ve yabancı kökenli kişilerin hazırladığı yazılar basılıyordu. Dergide yer alan konular şunları içeriyordu: Türk ve Türki Diller, Kazan Türkleri Atasözleri, Türkmen El Sanatları, Tatar Yazın Tarihi ve Türk antik eserlerinin ortaya çıkarılması. Derneğin İstanbul'daki genel merkezinin yanı sıra Rusçuk, İzmir, Kastamonu ve hatta Budapeşte'de şubeleri açıldı. Bu arada 1911-12 yıllarında esas itibariyle çok etkin üyelerinden bazılarının İstanbul'dan ayrılmalarından dolayı dağıldı. Derneğin ödenti veren toplam 62 üyesi olmuştu.[89] Türk Derneği siyasi bir örgüt değil, daha ziyade küçük bir seçkin aydın grubundan oluşan bir topluluktu ama toplantı ve dergilerinde kültürel Pantürkçülüğün belirgin üstü kapalı unsurları vardı. 1913 yazında kurulan yeni bir dernek öncekinin birden fazla özelliğini de içinde barındırıyordu. *Türk Bilgi Derneği* hem Jöntürklerin İttihat ve Terakki'si hem de Devlet tarafından desteklenen yarı resmi konumuyla bir Bilim ve Sanat Akademisi olarak hizmet vermeye niyetleniyordu.[90] Diğer Akademilerde olduğu gibi

kendi içinde bölümler oluşturuldu ve İstanbul'da 6 sayısı çıkan *Bilgi Mecmuası* adında bir dergi çıkarıldı. Bu dergi[91] ve diğer kaynaklar sadece derneğin kurucu ve üyelerinin akademik etkinliklerini yansıtmıyor aynı zamanda Türk Derneği'nden Türk Bilgi Derneği'ne gelen birkaç etkin Pantürkçüyü duyurdukları da oluyordu. Türk Bilgi Derneği'nin başkanı Emrullah Efendi, Türkoloji bölümünün başkanı ise Necib Asım'dı. Çeşitli zamanlarda Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ömer Seyfeddin, Mehmet Fuad Köprülü'nün Pantürkçü etkinlik ve çalışmaları görüldü.

Derneğin Birinci Dünya Savaşı süresinde hızının kesildiği ve aynı sıralarda bazı üyelerinin de çabalarını diğer topluluklara ayırdığı görülüyor.

1911 Ağustosu'nda İstanbul'da *Türk Yurdu* adında bir başka dernek kuruldu. Türk Yurdu ya da *Türk Talebe Yurdu (Le Foyer des Etudiants Turcs)*[92] aynı zamanda esas olarak İsviçre, Fransa ve Almanya'da bulunan Türk öğrencilerce kurulmuş bir öğrenci derneğinin de adıydı. Dış Türklerin önemli bir kesiminin de yüzlerce üyesi[93] arasında yer aldığı bu dernek belirgin Pantürkçü eğilimlere sahipti.[94] Öğrenci Derneği'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında da varlığını devam ettirdiği görülüyor. 1919'da Türkiye davasını savunan yurtsever bir bildiri yayınladı.[95] Türk Yurdu Örgütü ve onun yandaşı Lozan Türk Kongresi'nin diğer yayınları içinde *İzmir Vilayetinde Yunan Mezalimi* ve *Smyrna au point de vue economique, geographique*'in yanı sıra İngilizce olarak da Lozan Türk Kongresi'nin Aylık Organı *Turkey*[96] vardı. Bu yayınlarıyla, Dernek -hep Pantürkçü bir ruhla- hem Mustafa Kemal'in mücadelesini hem de Kırım ve Rus Azerbaycan'ının bağımsızlığını destekliyordu.

İstanbul *Türk Yurdu Derneği* daha olgun, esas itibariyle Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Ali Muhtar[97] ve diğerleri[98] gibi Pantürkçülüğe sempatileri bilinen aydınlardan oluşuyordu. Daha sonra Ziya

Gökalp de katıldı. Derneğin amacı Türklerin kültürel düzeyini yükseltmek olarak belirleniyor ancak daha az önemli olmayan hedefi ise, daha önce Türk Derneği'nin başaramadığı milliyetçi ve (Pantürkçü)lerin ortak güçlerini ustalıkla bir araya getirecek bir toplantı zemini oluşturmaktı.[99] Bu Dernek de kuruluşundan birkaç ay sonra üyeleri *Türk Ocağı*'na (aşağıda görülecek) katıldığı için bir varlık gösteremedi. Belki Derneğin en istikrarlı katkısı *Türk Yurdu* adındaki yayın organıydı. 1911 yılında yayına başlayan Dergi, *Halka Doğru* adlı ekiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda birkaç yıl Pantürkçülüğün en önemli organı oldu. Dergi ve yayıncısı Yusuf Akçura biraz sonra geniş bir şekilde ele alınacaktır.

O günlerin Pantürkçü eğilimli tüm örgütleri içinde en dayanıklı ve önemlisi Türk Ocağı Derneği'ydi. İlk olarak 1911 Haziranı'nda tıp ve diğer okullardan öğrencilerce yarı gizli bir dernek olarak kuruldu. Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Ferit, Ahmet Ağaoğlu, Fuat Sabit, Yusuf Akçura ve Mehmet Ali Tevfik'in[100] örgüte katılıp onu yönetmeleri istendi.[101] Bu kişiler Derneğe büyük bir canlılık getirdiler. 1912 Martı'nda kulübü yeniden örgütlediler. Yayın organı Türk Yurdu ile birlikte ülke çapında kulüp şubeleri[102] biçiminde yeni örgütler kurulmasını gündeme getirdiler. Kısa zamanda potansiyeli gören ve önce buraya konferans vermeye gelip cömertçe bağışta[103] bulunan bazı Jöntürk liderlerince Derneğin gelişmesi özendirildi. Alman örgütü hayranı İttihat Terakki Komitesi üyelerinin büyük olasılıkla çoğu -özellikle de Enver- Türk Ocağını örgütsel olarak ilerletmeye ve onu siyasi olarak kullanmaya karar verdi.[104] Kısa bir süre sonra başka tanınmış şahsiyetler de Derneğe üye oldular. Bu Derneği daha geniş bir platforma çıkarıyor ve daha saygın bir hale getiriyordu. Ziya Gökalp ve Halide Edip de bunlar arasındaydı. Ziya Gökalp İttihat Terakki Komitesi'yle dernek arasında bir kişisel bağlantı sağlamış oluyordu. Halide Edip de kadınların derneğe üye olmaları gerektiğini kabul ettirmeyi başardı.

Türk Ocağı Derneği'nin amaçları Tüzük ve programında şöyle belirtiliyordu:

Türk halkının ulusal eğitimi ve Türk dilinin ve ırkının[105] mükemmelliği, onun toplumsal ve ekonomik ve entelektüel düzeyde yükselmesi için çalışır. Bir başka cümlede Dernek parti siyasetlerinden uzak durmakta ısrar eder yazılıdır.[106] Bir süre için Dernek bunda başarılı oldu. Büyük ölçüde kendisini gençlik çalışmalarına yöneltti. Yeni şubeler açtı ve yeni üyeler kazandı. Türk Ocağı halkı milliyetçi bir ruhla eğitmeye çabaladı ve onların kültürel geçmişlerine saygı duymalarını öğretti. Kulüpler oluşturdu, akşam kursları ve diğer kurslar açtı. Ücretsiz konferanslarla birlikte yazınsal ve sanatsal geceler (suareler) düzenledi. Kitap ve dergiler yayınladı. İhtiyacı olan öğrencilere sağlık ve yurt yardımında bulundu. Daha sonraki tarihlerde[107] sosyal etkinlikler ve spor çalışmaları kurumlaştırıldı. Derneğin en az duyulan çalışmalarından biri de Türkiye'ye, özellikle 1917 Devriminden sonra Rusya'dan gelen mültecilere yardım etmek için yapılan törenler ve çalışmalardı. Mülteciler birçok kez[108] Türk Ocağı başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver (1886-1966) tarafından büyük bir sıcaklıkla karşılandı.[109] Hatta daha az bilinen bir gerçek ise bu derneğin en güvenilir üyeleri arasından, Birinci Dünya Savaşı sırasında Pantürkçülüğe destek amacıyla ajanların harekete geçirilmesidir.[110] Bir süre sonra Türk Ocakları İmparatorluğun dört bir yanında kamu kuruluşları ve birçok okulda oluşturulduğu gibi kentler, ilçeler ve büyük köylere kadar yeni Türk Ocakları şubeleri açıldı. 1914 yılında İmparatorluk içinde Derneğin 16 şubesi ve 3. 000 üyesi bulunuyordu. İstanbul Türk Ocağı 1800 üyeyle içlerinde en büyük olanıydı. 1800 üyenin 1.600'ünü yüksek öğrenim kurumlarındaki yeni ve eski öğrenciler ile birkaçını da doktorlar oluşturuyordu. 1920'lerde ise üye sayısı yaklaşık 30.000'e ulaşmıştı.[111]

Buna paralel ve yakından bağlantılı bir örgüt de Enver Paşa'nın bizzat kendi himayesi altında bulundurduğu İzci Derneği'ydi.[112] Bir İngiliz istihbarat raporu İzci Dernekleri'ni şöyle tanımlıyor:[113]

Bu örgüt üyeleri nihai olarak küçük rütbeli subay olarak askerliğe (Non commissioned officer) hazırlanmak üzere askeri eğitim alıyorlardı. Rozetleri, izci adları ve sıfatları tümüyle Türk ve İslam öncesine aitti. Ali ve Mehmed, Aksonkor (Aksungur) ve Timurtaş oluyordu. Türklerin efsanevi atası Oğuz'u doğuran Akkurt İslami yasaklara rağmen, Başbuğları[114] tarafından yol gösterilen ve Ortabeyler ve Oymakbeylerinin hizaya soktuğu İzcilerin ölçüleri olarak kabul ediliyordu,: Dua edenlerden Allah değil Tanrı demeleri isteniyor ve onlara Tüm Turanlıları kardeş olarak kabul etmeleri öğretiliyordu: Halife ya da Padişahı değil Türklerin Hakanını alkışlıyorlardı.

Türk Ocağı esasen Pantürkçü propaganda için değil milliyetçi kültür için kurulan bir dernekti. Bununla birlikte daha başından sadece Türkler için tasarlanmıştı (hatta, diğer Müslümanlar bile kabul edilmiyordu). Gökalp, Akçura ve diğer şahsiyetler, üyelerine konferans verdiler ve birçok üyenin okuduğu *Türk Yurdu* dergisine yazılarıyla katkıda bulundular. Bu 1920'lere kadar Türk Ocağı üyeliği kanalıyla Dernekte dikkate değer bir Pantürkçü sızmaya yol açtı. Kulüpler 1931 yılında aşağıda belirtileceği gibi hükümet politikalarındaki değişikliklerden dolayı kapatıldı.[115] Bu dönemde Dernek ve yayın organı büyük ölçüde Pantürkçülüğü, milliyetçi Türkçülük öğretisi içine çekmeyi başardı.[116] Ziya Gökalp'in de belirttiği gibi tüm Türkçüler, Türk Yurdu ve Türk Ocağı atmosferi içinde bir araya gelip birlikte çalıştılar.[117]

Pantürkçü yönelimleriyle tanınan kişilerin büyük olasılıkla yukarıda belirtilen derneklerden birine ya da aynı anda birkaçına birden üye oldukları görülüyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde entelektüel etkinlik ya da siyasi katılım için yeni yollar bulmak amacıyla birden fazla örgüte katılmak yaygın bir eğilimdi -

bu kez de Pantürkçülük davasına daha iyi hizmet verebilmek amacıyla benzer bir yol izlendi. Böyle bir duruma en iyi örnek Yusuf Akçura ya da Akçuraoğlu'dur (1876/1935).[118] Akçura hem kendi dergisi *Kazan Muhbiri*'nde hem de diğer birkaç dergide yazan Çarlık Rusyası Tatarları[119] arasındaki Pantürkçü savaşçılardan biridir. Rusya, İstanbul ve Paris'te Siyasi Bilimler Okulu'nda eğitim gördü. Rusya'da Türk ve Müslümanların düzenlediği birçok kongreye katıldi[120] ve bunların birçoğunda önde gelen bir rol oynadı. Onun 1904 yılında özellikle Osmanlıcılık ve Panislamizme karşı Pantürkçülüğü sistemleştirme girişimiyle verdiği mücadelesini daha önce tartışmıştık.[121] 1908 de Rusya'dan ayrıldıktan sonra Batı Avrupa'daki Dış Türklerin bulunduğu çeşitli örgütler[122] içinde Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında etkin bir çalışma içindeydi. Onun olgunluk yıllarında esas itibariyle Osmanlı İmparatorluğu içindeki Pantürkçü çalışması bu hareket üzerinde güçlü izler bırakti. Kurucularından biri olmadığı ya da en azından en etkin üyelerinden biri olmadığı bir milliyetçi örgüt az bulunurdu.[123] Yukarıda adı geçenler de dahil olmak üzere, onun katkısının görülmediği önemli bir dergi yok gibiydi. En uzun süre Pantürk davasına katkıda bulunduğu aylık dergi (bir ara on beş günlük olan) Türk Yurdu idi. Akçura *Türk Yurdu*'nu 1911 yılından itibaren çıkarttı. Saygın bir Oryantalist dergi olan ve Paris'te çıkan *'Revue du Monde Musulman'* Akçura'nın, ünlü İslam düşünürü ve savaşcısı Cemalettin Afgani[124] kadar ünlü biri olduğunu duyuruyordu.

Tüm yaşamını Pantürkçülük davasına adayan Yusuf Akçura hem doğduğu yerde yakalanma olasılığıyla yüzyüze kalması hem de Yeni Türkiye için umutlarından dolayı 1908'de Rusya'dan ayrılıp Türkiye'ye geldi. Darülfünun ve İstanbul'daki diğer yüksek öğrenim kurumlarında Türk siyasi tarihi dersleri vermeye başladı. Yılmak bilmez bir örgütçü, yazar ve konferansçıydı. Yukarıda belirtildiği gibi Türk Derneği, Türk Bilgi Derneği, Türk Yurdu ve Türk Ocağı ve benzerleri gibi Pantürkçülük davasını ilerilere taşıyan derneklerin ya kurucusu ya da en etkin üyeleri arasındaydı.

Birçok kitabın ve makalenin yanı sıra[125] birçok yazın dergisi ve diğer süreli yayınlara da katkıda bulunmuştu. Akçura'nın *Türk Yurdu*'nun editörü olduğu 6 yıl içinde[126] O dergiyi sadece Pantürkçü propagandanın başta gelen bir yayın organı[127] değil, aynı zamanda, dönemin birçok önde gelen Türk entelektüelinin katkıda bulunduğu binlerce okuyucuya ulaşan saygın bir organ haline de getirdi.[128] Pantürkçü eğilimlerle Pantürkçülerin ana forum alanı olarak *Türk Yurdu*, 1913 yılında[129] İstanbul'da basılan haftalık *Büyük Duygu* dergisinin yanı sıra diğer eyaletlerde basılan Türk İli, Turan, Makedonya'da çıkartılan *Türk Dili*[130] ve Çarlık Rusyası'nda yayınlanan diğer dergileri de gölgede bıraktı. Birçok kimse Pantürkçü çevreye yakın bir yazar olan Celal Sahir'in (1883-1935) çıkardığı kısmen Pantürk davayla ilişkili, *Türk Yurdu*'nun yazın eki *Halka Doğru*'yu da okurdu. *Halka Doğru*, 11 Nisan 1913[131] tarihinden itibaren haftalık bir dergi olarak İstanbul'da yayına başladı. 1914 Nisanı'nda *Halka Doğru*'nun kapanmasından birkaç gün sonra Celal Sahir, Türk Yurdu'na bir başka yazın eki çıkardı. *Türk Sözü* adındaki dergi 13 Nisan 1914[132] İstanbul'da yayına başladı. Sloganı 'Halka gitmek ve Halk için Çalışmak'tı[133] Türklerin Dünyası[134] gibi Pantürkçü bir ruhla hazırlanan yazı ve raporların yer aldığı özel sayılara ağırlık verildi. *Türk Yurdu* ve ekine sadece Akçura, Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Ali Canip (1887-1967), Mehmet Fuad Köprülü ve Mehmet Ali Tevfik gibi kendini adamış Pantürkçüler değil aynı zamanda Halide Edip gibi şahsiyetler de katkıda bulunarak deginin etkisini artırıyordu. Son olarak Akçura akademik konferanslarda, yazın söyleşilerinde, tarihsel konular ya da Türk uygarlığına ilişkin popüler toplantılarda Pantürkçü yaklaşımı her fırsatta ifade etmeye çalışan konuşmalar yapıyordu.

Daha haftalık *Türk Yurdu* dergisinin kuruluşunda Akçura'nın gündeme getirdiği bazı amaçlar bir platform haline geldi. Bu amaçlar[135]: Dergiyi, hem dil hem de ilgili konularda Türk ırkı için-

de en geniş okuyucu kesimine mal edebilecek kalıba sokmak, tüm Türklerin kabul edebileceği bir ülkü yaratmak, siyasi olandan ziyade Türklerin bilgisini zenginleştiren ve moralini yükselten özellikle onların birbirlerini sevmesi, saymasını özendiren konular seçmek, Osmanlı İmparatorluğu içinde içsel parti hesaplaşmalarında herhangi bir yan tutmaksızın Türk etmenlerin siyasi ve ekonomik çıkarlarını savunmak: Osmanlı Türkleri arasında Türk ulusal ruhunu pekiştirme ve ilerletme çabasıyla ülkü eksikliğine ve kötümserliğe karşı savaşmak, Türk dünyasındaki entelektüel yönelim ve etkinliklerde tüm Türk ırkından olanların birbirlerini tanımasına çalışmak ve dış ilişkiler meselesinde temel olarak Türk dünyasının çıkarlarını savunmak. Dergi bu amaçların takipçisi oldu. Başta ılımlı bir yol izlerken bir süre sonra[136] sert bir dille dayanışma ve eylem çağrılarıyla açıktan Pantürkçülüğü savunan bir dergi olarak varlığını ortaya koydu. Kitapları, makaleleri ve konferanslarında geniş bir şekilde belirtildiği gibi, Türk ırkı ve Türk dünyasının çıkarlarına gösterilen bu özel ilgi Akçura'nın kendi Pantürkçülüğü ve Pantürk siyasetlerini nasıl kavradığını açık bir şekilde ortaya koyuyordu. Onun Pantürkçülük anlayışı kültürel (dil, tarih, gelenek) ve maddi (kan ve ırk) bağlarla Türk dünyasını bölünmez bir varlık olarak görmesiydi.[137]Türk terimiyle, Türk kökenli olanlar yani Tatarlar, Azeriler, Kırgızlar, Yakutlar ve diğerleri kastediliyordu.[138] Tüm bunları Akçura millet sözcüğüyle tanımlıyor ve ikna edici bir üslupla ortak bir dava için ortak eylemi savunuyordu. Onun ve diğerlerinin Türk Yurdu'nda çıkan yazıları aralıksız Dış Türklerin sorunları ve umutlarına dikkat çekiyor ve bir yandan da, ortak bir Pantürkçü çabayı zayıflatabilecek ya da tehlikeye düşürebilecek olan Panislamcı ve Osmanlıcı rakip ideolojilerle kapışıyordu.[139] Kültürel yanıyla birlikte Akçura'nın Pantürkçülüğünün ve geçmişin ve geleceğin düşmanları Rusya ve Panslavizme karşı mücadeleye en büyük katkısı, Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezileşen hareketin siyasi rolünde ısrar etmesiydi. Onun sayesinde, hem kendi zamanında hem de daha sonra kültürel ve siyasi

Pantürkçülük mücadele için açık bir platform oldu. Başarı umudu veren tek eylem planını bu birleşim sağlıyordu.[140]

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Pantürkçülüğe ilişkin bu tartışma ve söylemler elbette bir boşlukta yürütülmedi. Çarlık Rusyası'ndaki Dış Türkler arasında da Pantürkçülük büyük ölçüde entelektüeller arasındaki bir mesele olarak kaldı. Devlet buna karşıydı. Türk halkları da son ana kadar bu düşünceler etrafında iyi örgütlenebilmiş değildi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında Pantürkçülük devletin siyasi liderliğinde oldukça önemli bir yer tuttu. Sonuç olarak hareket yaratılan daha elverişli koşullar içinde daha anlamlı bir örgütlenme gerçekleştirebildi. Yukarıda da belirtildiği gibi, Pantürkçülük Osmanlı İmparatorluğu'nun son nesli içinde ideolojik arenada savunulan birkaç ideolojiden sadece birisiydi. Pantürkçülüğün tarihsel şansı ancak İmparatorluğun yazgısını belirleyen Genç Türkler arasındaki etkili bir grubun yol gösterici bir devlet politikası olarak onu benimsediği Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesi ve savaş süresince ortaya çıkmıştı. Hatta Genç Türklerin esas siyasi örgütü İttihat ve Terakki,[141] Kafkasya, Kırım ve Azerbaycan'daki Türki grupların[142] sorunlarına (etkin propaganda kampanyalarının[143] bir parçası olarak) ilişkin yazılı bir vaatte de bulunmuştu. İttihat ve Terakki Komitesi bu Türki grupların yazgıları üzerine ilgilerini 1906-1967 yıllarında da göstermiş[144] ve bunu İmparatorluğu yönettikleri süre içinde de devam ettirmişlerdir.[145] Bu noktada Pantürkçülüğün bütünüyle diğer yerleşik devlet politikalarının yerini almadığı ya da Komitenin dünya görüşü (Weltanschaungen) haline gelmediği, daha ziyade zamanın alternatif kuramlarına göre bir süre için daha başarılı olduğu ve siyasetlerin oluşumunda bir kılavuz rolü oynadığı vurgulanmalıdır. Böylece örneğin (esas olarak maddi kültür anlamında) 19. yüzyılda geliştirilen Batılılaşma daha sonra da devam ettirildi. Bununla birlikte yeni rejimin yüz yüze kaldığı önemli sorun onların milliyetçiliğe yaklaşımları olmuştur.[146]

İttihat ve Terakki Komitesi, amansız rakipleri İkinci Abdülhamit'in[147] besleyip geliştirdiği Panislamizmi merkezi bir politika olarak çok zor benimseyebilirdi. Öte yandan da Panislamizmin başarılarının oldukça az olduğunu da görmüş olmalılar[148]. Dahası Müslümanlar arasında Sultan-Halife'nin yetke ve saygınlığını kazanmaya yeltenemezlerdi. Aynı zamanda birçok Genç Türk'ün kendilerini İslama bağlamaya karşı ciddi kuşkuları da vardı. Ancak, liderleri İmparatorluk içindeki Müslümanlarla gereksiz bir karşı karşıya gelmeden sakınmak için İslama karşı açıkça ihtiyatlı bir çizgi izledi. Ayrıca İslam belli güçlere özellikle Büyük Britanya'ya karşı siyasi bir şantaj olarak kullanılabilirdi.[149] Bu yüzden Genç Türkler başka çalışmalar için İslamı sık sık bir kılıf olarak kullanarak Sultan'ın adamları görevini hem İmparatorluk sınırları içinde hem de yabancı Müslüman topluluklar arasında sürdürdüler.[150]

Panislamcılığın[151] etkisini azaltma siyasetinde Genç Türk liderliğinin ilk seçimi Osmanlıcılıktı. Yani, İmparatorlukta yaşayan herkesin kendilerini, eşit haklara ve yükümlülüklere sahip vatandaş görmeleri ve vatanlarına sadık ve kendilerini ona adadıklarını kapsayan ortak bir çaba. (Vatan - sık sık 1908 Genç Türk Devrimi'nden sonra resmi çevrelerde kullanılan bir terim oldu). Bu da ancak İmparatorluktaki tüm halkı merkezi bir Türk liderliği[152] etrafında birleştirerek başarılabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türk olmayanların[153] doğru bir şekilde farz ettikleri kendilerinin Türkleştirilmesine karşı önce sessiz kalıp[154] sonra da yüksek sesle karşı çıkmalarına[155] karşı Türk seçkinlerinin özel konumlarını yitirme pahasına ihtiyatlı bir tavır almaları bu yüzden pek şaşırtıcı gelmiyor. Güçlü Türkleştirme siyaseti Büyük Britanya'da tanınan ve İmparatorluğun kadim dostu olan Doğu Sorunu Derneği eski başkanı Frederic Harrison gibi kişileri bile endişelendirdi. Harrison, Türkleştirme siyasetinin Türkiye'nin yurtdışındaki kararlı savunucularını Türkiye'ye yabancılaştırdığı şeklinde bir uyarı mektubunu 17 Temmuz 1911 de Türk basınına gönderdi.[156]

Osmanlıcılığın düş kırıklığı yaratmasından sonra Genç Türk liderliği yüzünü Pantürkçülüğe çevirdi. Ama bu arada Osmanlıcılık kartını da bütünüyle ellerinden bırakmadılar ve bir yandan da Türkleştirme politikasına devam ettiler.[157] Osmanlıcılık ve Panislamcılık gözden düştü[158] ve sadece ihtiyaç duyulduğu zaman gündeme getirildi.[159] Bu durum Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'nın yabancı diplomatlara Hükümetin artık İslami propagandayı tümüyle terk ettiği güvencesini verdiği sırada bile devam ediyordu.[160] Pratikte İttihat ve Terakki'nin sıradan üyelerinin İslam ve Panislama karşı tavırları oldukça çeşitlilikler arz ediyordu.[161] Bununla birlikte liderlik düzeyindeki yaklaşımda pragmatik bir yol izleniyordu. Sir Harry Luke bu durumu iyi bir şekilde tanımlıyor:

O (Enver Paşa)[162] ve meslektaşlarının aynı anda izlediği üç siyaset vardı. Zamanı ve yeri geldiğinde bunlardan uygun olanına vurgu yapılıyordu. Başvurulacak en uygun siyaset buydu. Osmanlıcılık iç politikanın ana unsuru olmaya devam ederken Türk milliyetçiliği ise sorunlu zaman gelip çattığı zaman Türkiye'deki kuzenlerine sempati duygularını iletmeye başlayan bazı Rus Tatarlarıyla ilişkide aynı rolü görüyordu. Araplar ile hem İmparatorluk içindeki hem de Kuzey Afrika ve başka yerlerdeki Türk olmayan Müslüman halklarla ilişki gündeme geldiğinde ana siyaset Panislamizm oluyordu.[163]

Elbette bir kesimi etkilerken diğerini yabancılaştıran sonuçlarıyla böyle çok yönlü bir siyasette zıtlıklar vardı. Bu sorumluluğun, 1910 ve sonrasında Şeyh Muriddin Urusi'nin (Takma adı Ahmet Hilmi) Türkçe yazıp bastırdığı Türkiye ve dışarıda on binlerce dağıtılan bir bildirisi (ancak hükümetin mali ve idari desteğiyle ulaşılacak bir rakam) nasıl bir değere dönüştüğüne iyi bir örnek oluşturur.[164] Bu bildiri Buhara, Kaşgar, Hindistan, İran, Çin, Kazan,

Kırım ve Kafkaslardaki tüm[165] tüm Müslümanları birlikte olmaya çağıran galeyana getirici bir çağrıdır. Birlikte olmak için tüm Müslümanlara yönelik bir genel çağrı olmanın ötesinde aynı yerlerdeki Türki halklara yönelik bir başvuru niteliği de taşıyordu. Aynı anda yurtdışından yani Türkistan'dan Müslüman Türkler İstanbul'a davet edildi ve onlar da davete icabet ettiler.[166] Daha sonra 1913'te Balkan savaşları sırasında Türk davasını kendi davaları kabul edip onaylamaları amacıyla hem Hindistan hem de başka yerlerdeki Müslümanlara Britanya yönetimini etkilemek için destek çağrısında bulunuldu.[167] Bu üç ideolojinin görece yararları üzerine uzun zamandır birbirleri arasında bir tartışma sürüp giderken, içlerinden Pantürkçü ideoloji açıkça yükselen güç olarak kendini gösterdi.[168] Daha önce İkinci Abdülhamid'in Panislamcılığının, İmparatorluğun zararına kendi milliyetçi yönelimlerini başarıya ulaştırma çabası içinde olan Arap ve Arnavutlar gibi tebaalarına karşı pek caydırıcı etkisi olmamıştı: Hatta Panislamcılık ayrıca yurtdışında da daha fazla Müslüman desteği bile sağlayamamıştı. Genç Türkler de kısa bir süre sonra Osmanlıcılık propagandasının yukarıda belirtilen grupların ya da Bulgar, Sırp, Yunan, Ermeni ve diğerlerinin milliyetçi eylem ve yönelimlerini ancak bir süre için engellediğini göreceklerdi. İslam ve Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılık etnik milliyetçiliği denetim altında tutmayı başaramadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Libya ve Balkan Savaşlarında birbiri ardından aldığı yenilgiler İmparatorluk içinde ve dışındaki Türkler arasında yurtsever duyguların yükselmesine neden oldu. Ayrılıkçı milliyetçiliğe ve merkezden uzaklaşma eğilimlerine karşı açık tepki Türk milliyetçiliği için önemli bir zemin oluşturdu.[169] Hem kısa bir süre önce yitirilen toprakların telafisine yardım edebileceği amacıyla Asyalı Türki gruplara[170] bilinçli yönelimle hem de ülke içindeki yoğun bir Türkleştirmeyle İmparatorluğun Afrika ve Avrupa'daki kayıplarını dengelemenin bir yolu olarak bu durumdan kurtulma arayışında sıkıntılar içindeki birkaç Jöntürkçü lider Pantürkçülük seçeneğini giderek artan bir şekilde

desteklemeye başladı. Bu yönelimin kendine özgü temsilcisi İttihat ve Terakki Komitesi'nin etkili üyelerinden Halil Bey'di. Halil Bey 19 Mayıs 1914'te yeni Osmanlı Meclis başkanlığı seçimi üzerine bir oturumda etkili bir irredentist konuşma yaptı:

Bu yüce kürsüden milletime sesleniyorum. Hürriyetin ve anayasanın beşiği Selanik'i, yeşil Manastır'ı, Kosova, İşkodra, Janina'yı, o güzel Rumeli'nin tamamını unutmamanızı tavsiye ederim. Öğretmenlerimizden, gazetecilerimizden, şairlerimizden ve tüm aydınlarımızdan şimdiki ve gelecek nesillere dersleriniz, yazılarınız ve moral etkinizle, sınırların ötesinde hürriyete kavuşması gereken kardeşleriniz ve kurtarılacak bir vatan parçası olduğunu hatırlatmanızı rica ediyorum. İşte yenilgi ve felaketlere götüren yanlışların tekrarından sakınmak için tek yol budur.[171]

Daha önce, İttihat ve Terakki'nin yıllık toplantısında İmparatorluk'taki Türk olmayanların asimile edilmesinde Türk diline daha fazla önem verilmesinin özendirilmesi ve Kafkasya Türkistan'daki[172] Türki grupların Türkiye'ye göçmelerinin cesaretlendirilmesi gibi konularda birkaç karar alınmıştı. Konuşmaların ve birçok kararın gizlilik altında tutulmasına rağmen, Selanik'teki ve başka yerlerdeki Britanya ve Fransız konsolosluğu ajanları bu İttihat ve Terakki toplantısının gidişatını anlamak için yeterince bilgi sağladılar. 1910 Kasımı'nda Selanik'te İttihat Terakki yıllık ikinci toplantısını yaptı. Bu toplantıda Türkler arasında yurtseverliği yerleştirmek ve tüm Türk olmayan toplulukların uluslaşmalarını durdurmak amacıyla (denationalisation) İmparatorluk'taki tüm okullarda Türk dilinin kullanılmasını kararlaştırıldı.[173] Türkler ve yurtdışındaki diğer Müslümanların, özellikle daha önce kaybedilen Bosna ve Hersek eyaletlerinden olanların demiryolu hatları boyunca[174] İmparatorluk topraklarına yerleştirilmesini özendirme de alınan

kararlardan biriydi. Panislamcı siyaset dinsel ve milliyetçi olmak üzere iki düzeyde izleniyordu[175] (milliyetçilikle Pantürkçülük ima ediliyor).

İttihat ve Terakki'nin üçüncü yıllık toplantısı 1911 Eylül-Ekim ayları sırasında yine Selanik'te yapıldı. Söylenenlere göre bu toplantıda alman gizli kararlar çok daha uç noktalardaydı: Türk dilinin evrensel gelişimi, Bulgaristan, Romanya, Bosna ve Hersek'teki Türklerin örgütlenmesi, İttihat ve Terakki Komiteleri yoluyla birbirleriyle ilişkilerin sağlanması, özellikle Rusya ve İran'da olmak üzere Müslümanların oturduğu tüm ülkelerde İttihat ve Terakki şubelerinin oluşturulması[176] ve Müslüman ülkelerden gelen tüm delegelerin İstanbul'da yılda bir kez bir araya gelmesi.[177] O zaman Örgüt'ün yönetici çevresi içinde Pantürkçülüğün yoğunlaşmasında en azından kısmen, 1911 yılında İttihat ve Terakki Merkez Konseyi üyesi olan Ali Hüseyinzade[178] gibi önde gelen Pantürkçü göçmenlerden birkaçının sızmasının etkisinden söz edilebilir.

Türk ve Müslüman soydaş gruplara yönelme politikası bir kez daha İttihat ve Terakki'nin Eylül- Ekim 1913 yıllık toplantısında onaylandı.[179] Bu dönemde ve daha sonra, Birinci Dünya Savaşı sırasında İmparatorluğun her yanında kültürel ve ekonomik Türkleştirme politikası daha da yoğunlaştırıldı[180]: Pantürkçülüğün siyasi bir alet olarak kullanılması[181] (Hindistan'da olduğu gibi İslami bir kılıf altında gösterilmiş olsa da)[182] hem dahili hem de harici herhangi bir duraksamayla karşılaşmaksızın sürdürüldü. Hareketin etkinlik alanlarına ilişkin bir başka örneği de 1914 yılında o zamanki Pantürkçü ilginin görüldüğü Kıbrıs oluşturuyor. O zaman Britanya idaresinde bulunan Kıbrıs'ta, Büyük Britanya'ya karşı Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer alan Yeni Türk Partisi adıyla etkin bir örgüt vardı.[183] Birkaç yıl sonra birkaç Kıbrıslı Türk bu partinin etkin sempatizanı ve propagandacısı oldu.[184] Ayrıca Kıbrıs Yasama Konseyi'nin, kısa bir dönem ve aralıklarla Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olan Kıbrıs'ın Osmanlı

İmparatorluğu ile yeniden birleşmesi girişiminde bulunan Kıbrıslı Türk üyeleri bir kez daha hem de daha ısrarlı bir şekilde bu taleplerini yükseltmeye başladılar.[185]

Osmanlı ve Doğu Türklerinin etnik kimliğine inanç -Doğu Türklerinin kendi kaderini tayinini destekleme- o zaman Pantürkçülerin benimsediği ana ilkeler arasındaydı. Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce ve Savaş sırasında, Türk soyundan halkların yarısının Çarlık egemenliği altında olduğuna inanılıyordu.[186] Dolayısıyla Pantürkçülük Rusya'ya karşı Osmanlı ve Alman propagandasında hatırı sayılır bir rol oynadı. O günlerde, Pantürkçü duygular sadece *Tasvir-i Efkar, Sabah* veya *Tanin* gibi devlet organlarında değil aynı zamanda *İkdam* ve *Zaman*'ı[187] kapsayan muhalefet gazetelerinde de görülüyordu. Bu kampanyanın doğrudan hedeflediği halkın çoğunluğu Müslümandı. Böylece Pantürkçü propaganda çoğunlukla İslami renklerle (bazen de Panislami) ortaya çıkıyordu. Yurtdışmdaki propaganda ve örgütsel çalışmalar açıkça özel ajanlar tarafından yürütülüyordu. Bu konuda elde çok az bilgi var ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin bilgiler de daha az güvenilir. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki Komitesi'nin Kafkaslar ve Türkistan'da birkaç şubesi açılmıştı. Yine söylendiğine göre tatarlar arasında da örgütün yedi şubesi oluşturulmuştu. Komitenin 1911 deki üçüncü yıllık toplantısında alınan gizli kararlardan biri de şube sayısını artırmak, Türkistan, Iran, Hindistan, Kafkas ve Mısırlı Müslümanlara gönderilen ajan sayısını çoğaltmaktı.[189] Kuşkusuz bu ajanların bir kısmı daha önceden hem Panislamcı hem de Pantürkçü ve bazen ikisinin birden propagandasında etkinlik gösteriyorlardı. Örneğin daha 1910'un başlarında Osmanlı'mn Tebriz Başkonsolosu Enver Bey İttihat Terakki Komitesi üyesi Cemil Bey'in işyerindeki gizli görüşmelerle Azerbaycan'daki Karabağ Hanları'na Türkiye'ye bağlanma yoluyla koruma teklifinde bulunduğu kaydediliyordu.[190] Daha ayrıntılı bilgilere göre Britanya'nın Van Konsolos yardımcısı (viskonsül) yüzbaşı L. Molyneux-Seel'ın 1911'in başlarında tuttuğu kayıtlara göre,

İttihat Terakki Komitesi tarafından gönderilen Kara Bey, Hilmi Bey ve Abdul Kadir adlarındaki üç müfettiş Van'a 1910 yılının sonlarında geliyorlar. Her üçü de bizzat Talat'ın başını çektiği gizli örgütün görevlileri. Talat, bu grubun başı Kara Bey'e özel bir pasaport çıkartıyor ve onlara gizli bir fondan bol mali destek aktarıyor. Ahmet Ağaoğlu'nun da arkadaşı olan Kara, tanınmış biri görünüyor. Karayla ve diğer kaynak kişilerle yaptığı görüşmelerden Molyneux-Seel bu üç kişinin hem Pantürkçülük hem de Panislamcılık için etkinlik gösterdiklerini anlıyor. Kara, uzun uzun Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü bir orduya ve güçlü Panislamcı bağlara ihtiyaç duyduğunu anlatıyor. Almanya'dan sağlanan silah ve cephanenin Trabzon'a gönderildiğini, Erzurum ve Beyazıt üzerinden Tebriz'e ulaşacağını, burada bölünüp Türkistan'a diğerinin de Seistan üzerinden Afganistan ve Hint sınırına ulaştırılacağını söylüyor. Görevliler Hindistan'a Tahran ve Seistan üzerinden seyahat ediyorlar. Dönüşlerinde de Keşmir ve Rusya Türkistan'ından geçiyorlar.[191] Aynı sıralarda başka görevliler de Pantürkçü ve Panislamcı propaganda için Çin Türkistan'ına gönderiliyorlar.[192]

İttihat Terakki Komitesi aynı zamanda dikkate değer oranda Türk kökenli azınlıkların bulunduğu Arnavutluk ve Afganistan'a da görevliler yolluyor. 1910'da hepsi de subay olan 3 görevli Pantürkçülük propagandası için Afganistan'a gönderilir. 1913'te bu görevlilerin sayısı 15'e çıkar. İdeolojik öğretiyle daha güçlü bir etki sağlayacağı düşüncesiyle Osmanlı Türkçesi propagandası yapması için birkaç ajan da Rus Azerbaycanı'yla Volga Tatarları[193] arasına salınır. Aynı zamanda Osmanlı elçilik ve konsolosluklarına da bu propagandaya katılma talimatı verilir. Resmi destekli Panislamcı ve Pantürkçü propagandanın ana dürtüsü Rusya'ya yöneliktir.[194] Tabii Rus yöneticilerinin bunu iyi bildiği de bir gerçektir.[195] Bunun ardında yatan mantıkta hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de Almanya'nın ortak arzusu olan Çarlık İmparatorluğu'nu parçalamak niyeti vardı.[196] Daha önce adı geçen ve bu konuda oldukça bilgili bir gözlemci kabul edilen Halide Edip, Almanya'nın 1914'te

Osmanlı İmparatorluğu'yla gizli bir anlaşma imzalandığından kuşkulanmakta, bunun Türkiye'nin askeri yetisinin güçlülüğünden ziyade, olasılıkla Panislamcılık ve Pantürkçülüğün, Bağlaşıkların savaş çabalarını engelleme girişiminde daha etkili olabileceğinden kaynaklandığını ileri sürmektedir.[197] Kuşkusuz İttihat ve Terakki' Komitesinin liderleri içinde Pantürkçülüğü ciddiye almayanlar da vardı ve çeşitli sorunlarda sık sık farklı düşünüyorlardı.[198] Bazıları Pantürkçülüğü pratik değil düşsel buluyordu. Örneğin Cemal Paşa Türkleştirmenin yoğunlaştırılmasına ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türklere dayanma eğilimindeydi:

Genç Türkiye kendi milliyetlerinin ilerlemesi uğruna mücadele veren çeşitli Osmanlı unsur arasında Türklerin tecrit olduğunu gördü...Böylece onlar da bilgi, eğitim ve fazilette büyük bir milli canlanma için çalışmaya koyuldular. İttihat ve Terakki Komitesi onların önüne herhangi bir engel koyma hakkına sahip değildir. Kendi adıma konuşuyorum. Ben önce Osmanlıyım, ama bir Türk olduğumu da unutmam ve Türk ırkının Osmanlı İmparatorluğu'nun temel taşı olduğu şeklindeki inancımı hiçbir şey sarsamaz. Kökeninde Osmanlı İmparatorluğu bir Türk yaratışıdır.[199]

Hatta, öyle ki Cemal de Pantürkçülüğü desteklemek konusunda meslektaşlarıyla aynı düşünceyi paylaşıyordu.[200] Öyle görünüyor ki bu üç siyaset yapıcısı Enver, Talat ve Cemal en nihayetinde o koşullar altında[201] Pantürkçülüğün yararlarını fark ettiler. Bunlardan Pantürkçülük konusunda en açık fikirlere sahip ve onun yayılmacı bir siyaset olarak gelecekteki can alıcı rolünün[202] farkında olan Enver'di. (1881-1922).[203] Ve Pantürkçülüğün bir devlet siyaseti olarak benimsenmesinde de büyük ölçüde etkili olan da O'ydu.[204]

Enver'in siyasi ve askeri bir ülkü olarak Pantürkçülüğe tutkusu şaşırtıcıdır ama bağımsız bir kaynak olan tanınmış Fransız yazar Andre Malraux tarafından da doğrulanmaktadır. 1948'de basılan *Les Noyers de L'Altenburg*'da, Malraux, uzun bir bölümü Alsac'lı

olan babasının İstanbul'da Alman Elçiliği'nde 6 yıllık çalışmasına ve onun Enver'in nasıl en yakın arkadaşı ve onun en güvendiği danışmanı olmasına ayırmış.[205] Malraux'un kitapta anlattığı gibi babası Turan fikrine kafasını takmış ve bu konuda Enver ile yakın bir işbirliği içinde olmuştur. Libya savaşından önce bile, Enver, Çarlık Rusyası'ndaki Türki gruplar arasından Müslüman eylemcileri Genç Türkler çevresine katmıştı. Hatta o zamanlar Enver, İpekyolu boyunca Edirne'den Çin vahalarına kadar tüm Türklerin birliğini tasarlıyordu. Başkenti Semerkant olmak üzere eski imparatorluğun yerine bir başka imparatorluk kurulabilmesi halinde Enver, Sırbistan ve Yunanistan'ın ayrılıp birer bağımsız devlet olmasıyla ilgilenmiyor görünüyordu. Balkanlarda barış sağlanır sağlanmaz Enver'in görevlileri Rus Türkistan Hanlıkları'nın yanı sıra Afganistan ve Buhara Emirleri'yle ilişkiye geçtiler. Bu arada baba Malraux, böyle bir görev amacıyla Afganistan'a yollanır. Baba Malraux, Turan'ın gerçek varlığı konusunda geriye kuşkularla döner. Ancak Turan, Enver'de sabit bir fikir haline geldiği için Onu dinlemeyecektir.

Belki yukarıdaki değerlendirmenin yarısı bir düş ürünü olabilir. Özellikle onun Semerkant üzerine düşü- Tüm ulaşılabilir kanıtlar Enver'in Pantürkçülüğü gerçekleştirmek için belli pratik adımlar attığını gösteriyor. 1912 de, Selanik'ten İstanbul'a yerleşip İstanbul'daki Genç Türkler çevresiyle yakın ilişkiler geliştirmeye çalışan Tekin Alp, Enver'in Dış Türklerden İsmail Gaspıralı, Fatih Kerimof ve Arif Kerimof gibi tanınmış eylemcilerle ilişkiler içine girdiğini belirtiyor.[206] Hatta Birinci Dünya Savaşının patlak vermesinden önce tümü gönüllü subaylardan oluşan ajanlarıyla esas olarak Osmanlı sınırlarının ötesinde Türki gruplar arasında[207] Pantürkçü ve Panislamcı propaganda sürdüren Teşkilat-ı Mahsusa adında gizli bir örgüt kurmuştur. Örgüt savaşın sonuna kadar Enver'in denetimi altında kalır.[208] Teşkilat-ı Mahsusa Talat'ın ajanlar ağından ve onlarla yarıştan uzak durur. Yukarıda belirtildiği gibi[209] Teşkilat-ı Mahsusa içindeki birtakım ajanlar Birinci Dünya

Savaşı öncesinden Pantürkçü propaganda içinde bulunmuş olabilir. Savaş esnasında birçoğu İran'a, Afganistan'a Hindistan ve daha başka yerlere gönderilir.[210] Rus kaynakları da bunların Kafkasya ötesine gidip geldiklerini göstermektedir.[211]

Osmanlı İmparatorluğu'nun Merkez Güçler'le[212] birlikte Birinci Dünya Savaşı'na girmesini deneyimli bazı gözlemciler büyük ölçüde Enver'in Pantürkçü ve Rus karşıtı[213] tasarılarının motive ettiğini düşünmektedirler. Pantürkçülüğün Rus karşıtı tavrı konusunda hiç kimsenin kuşkusu yok.[214] İktidarın diğer üyeleri ise ikircikli ve kaçamaklı yanıtlar vermektedir - İçişleri Bakanı Talat'ın Anılarında görüldüğü gibi:[215] Çatışmaların patlak vermesinden bir iki hafta önce, Batum'daki Britanya Konsolosluk görevlisi sınırdaki Osmanlı birliklerinin yoğunlaşması, genel baskının yanı sıra Rus tüccarlara ait mallara el konulması gibi olayları rapor etmektedir.[216]

Büyük olasılıkla bu gelişmelerde Alman özendirmesi var.[217] Alman elçisi Von Wangenheim, Sadrazam'a Türkiye'nin doğusundaki sınır değişiklikleri için destek sözünde bulunuyor.[218] Sadrazama gönderilen 6 Ağustos 1914 tarihli gizli bir mektupta bu tarihten 4 gün önce Bağlaşıklar arasında imzalanan gizli anlaşmaya gönderme yaparak şunları söylüyor: 'Almanya Rusya'daki Müslüman unsurlarla temas sağlayabilmek amacıyla Türkiye'nin doğu sınırının düzenlenmesi için üzerine düşen çabayı yerine getirir.'[219]

Burada da açıkça görüldüğü gibi Almanlar hem Rusya'yı zayıflatmak hem de Orta Asya'nın devasa zenginliğinden[220] bir şeyler koparabilmek için Pantürkçülüğü ve Panislamizmi kullanıyor. Pantürkçülüğün sadece Orta Asya'daki[221] Alman emperyalistlerin tasarılarını gizleyen ve Alman yayılmacılığının[222] bir aleti olmaktan öteye gitmeyen bir girişim şeklinde tanımlarsak bir abartma yapmış oluruz. Almanların Enver'e Rusya'ya karşı savaşta[223] Osmanlı'nın kendileriyle birlikte olması durumunda Kafkasya ve Türkistan'ın kurtuluşunu sağlayacakları sözünü vermiş olmaları

mümkündür. Daha sonraları Alman yayınları, örneğin Tatarların birleşik önderliği altında[224] Kafkasya'nın kurtulabileceğini işleyen görüşlere yer vererek Pantürkçülükle ilişkilerini orta koymaya devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girişi üzerine Genç Türklerin yayınladığı bildirge de Almanların Pantürkçülüğü özendirdiği varsayımına bir destek veriyor. Başka noktaların yanı sıra bildirgede şunlar da yer alıyor: 'Bizim Dünya Savaşına katılımımız ulusal ülkümüzün doğrulanmasını temsil ediyor. Ulusumuz ve halkımızın ülküsü, bize ırkımızın tüm kollarını içerecek ve hepsini birleştirecek olan İmparatorluğumuzun doğal sınırlarına kavuşması için Moskova'daki düşmanımızın yıkılmasının yolunu gösteriyor.[225] Panislamcı anlayıştan esinlenmiş ve tüm Müslümanların yardım ve işbirliğine gönderme yapmakla birlikte, Şeyhülislam'ın Cihad çağrısı özellikle Kırım, Kazan, Türkistan, Buhara, Hive, Hindistan, Çin, Afganistan, Pers ülkesi (İran) Afrika ve başka ülkelerde yaşayan Müslümanlardan söz etmektedir.[226] Türk kökenli Müslümanların üzerinde durulması bir rastlantı gibi görünmüyor. Bu çağrıda Panislamcılık ve Pantürkçülük akıllıca birleştiriliyor.[227] Savaşta İttihat ve Terakki Komitesinin bizzat attığı birkaç adımın[228], -Savaş bakanı olarak Enver'in çok önemli bir konumda olmasıyla birlikte[229]- Pantürkçülüğe bağlılık dışında bir bağlamda açıklanması mümkün değildir. 1914 sonları ve 1915 başlarında Kafkasya'da başlatılan savaş başarısız olmasına rağmen Pantürkçülüğe bağlılığın ilk belirtisiydi. Buna ek olarak Ermenilerin zorla sürülmesi, sınır boylarında yaşayan Rusya'daki birkaç Türki grupla Türkiye arasındaki engelin ortadan kaldırılması arzusuyla güdülenmiş bir tutum olarak görülebilir. Savaştan önce Çarlık Yönetimi'nin özerk bir Ermenistan kurulmasını savunması[230] ve belli Ermeni gruplarınca bu fikre verilen destek Pantürkçülerin kuşkularının uyanmasına neden oldu.[231] Savaşın ilk yıllarında gerek Türk gerek Doktor Werner Otto von Hentig'in başını çektiği Alman ajanları birlikte Orta Asya'daki Türki grupların desteğini sağlamak için yoğun bir çalışma içine girmiş bulunuyorlardı.[232]

1915 ve 1916'da binlerce Pantürkçü ve Panislamcı bildiri Afganistan, Rusya ve Çin Türkistanı'n da dağıtıldı.[233] 1915 Ağustosu'ndan 1916 Mayısı'na kadar etkinlik gösteren bir Türk-Alman ortak heyeti Kâbil'e gitti ve ardından Erat ve Hayber gibi sınır bölgelerini ziyaret etti. Orada neredeyse savaşın bitimine yakın döneme kadar Osmanlı ve Pantürkçü propagandaya devam ettiler.[234] Savaşın daha sonraki aşamasında da, çeşitli bağımsız kaynaklar (Büyük ölçüde Alman eşgüdümüyle) Orta Asya'da Osmanlı destekli etkinlik ve propagandanın sürdürüldüğünü kaydetmektedirler. 1917'de Kafkasya'da Türk ajanları[235] para ve silah nakliyle meşgulken[236] bir yandan da Buhara'da da Pantürkçü duyguları harekete geçiren bir propaganda yürütüyorlardı. Aynı yıl içinde bu etkinliklerin Rus İmparatorluğunun en uç sınırlarına kadar ulaştığı gözlemlenirken,[237] Rusya'daki Türki gruplar içinden Çin Türkistan'ına (Sinkiang) yapılan propagandada Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleme çağrıları yapılıyordu.[238]

Daha güçlerin denge durumunda olduğu savaşın son yıllarına doğru bu propagandanın Rus Orta Asyası, Afganistan ve Türkistan boyunca yoğunlaştığı görülüyordu.[239]

Gaspıralı'nın daha önce ifade ettiği gibi ortak dil olarak Türkiye Türkçesiyle Dış Türkler ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bağlantı için yoğun bir çaba gösterildi. Bu girişimde İslami öğeler de kullanılmakla birlikte giderek Pantürkçülük ve onun siyasi sonuçlarına daha fazla vurgu yapıldı.[240] Britanya yetkililerinin gizli bir görevle Buhara ve Türkistan'a gönderdikleri Hindistan'daki mutemet adamları binbaşı F. M. Bailey anılarında (daha sonraları Albay Bailey diye ünlenecektir. ç.n.) 1918 yılında Türk subaylarının Pantürkçü propagandayla nasıl meşgul olduklarını anlatır.[241] Aynı sıralarda Almanlar da Azerbaycan Türklerinden topladıkları ve Berlin'de yetiştirdikleri birçok Pantürkçü ajanlarıyla bu etkinliğin içinde yer alıyorlardı.[242] Yusuf Akçura, Ali Hüseyinzade ve Rusya'dan başka göçmen ve etkin Pantürkçüler de aynı amaçlarla (ola-

sılıkla iktidarın onayıyla) 1915 yılında Budapeşte, Viyana, Berlin ve Sofya'ya, 1916 Lozan ve Zürih'e gittiler.[243]

Bu arada diğer birçok sorunun yanı sıra Pantürkçülerin de yazgısını belirleyen savaş devam ediyordu. Rusya'daki devrimle birlikte 'Hasta Adam' kendisini kuzeydeki komşusundan daha az hasta buldu.[244] 1917/18 yıllarında Enver'in kendi isteğiyle Başkomutanlığın Suriye ve Mezopotamya'da son derece ihtiyaç olduğu halde birlikleri Güney Rusya'dan Bakü'ye doğru bir hareket için naklet-mesi oldukça anlamlı bir davranıştı. (Kafkas Osmanlı güçleri 6 tümene çıkarıldı). Askeri sefer başarılıydı.[245] Ancak Suriye ve Mezopotamya'da Osmanlı ordularının çöküşünü ve Sonuçta da yenilgisini hızlandırdı. Bu durum da bir kez daha Enver ve arkadaşlarının Pantürkçülüğe bağlılıklarının bir başka örnek oluşturuyor.[246] 1918'in başlarında bu yaklaşımla aynı çizgide Petrograd'daki Türk heyeti Transkafkasya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na[247] bağlanması umuduyla Rusya'daki Türki grupların ayrılıkçı eğilimlerini teşvik etti.[248] Aynı sıralarda bu davaya katılmaları için Türki gruplar içindeki örgütlenme etkinliklerine devam ediliyordu. Türkçü Musavat Partisi[249] Azerbaycan'da etkin bir şekilde Pantürkçü davaya[250] yardım ederken[251], Tatarlar da Osmanlı güçleriyle işbirliği içinde Bakü ve Tiflis arasındaki telgraf ve demiryolu hatlarının ele geçirilmesine yardımcı oluyorlardı.

Askeri zaferler başarıldı. Ardından Kuzey Kafkaslar'daki Türkler Türkiye yanlısı yönetimler oluşturdular.[252] 1918 Ekimi'nde Enver'in Bakü'deki Osmanlı Komutanı Nuri'ye Türk toprak bütünlüğünün korunması açısından Azerbaycan'ın Ruslardan ve Ermenilerden temizlenmesi görevi vermesi pek beklenilmedik bir şey değildi.[253] Birkaç gün sonra barış olması durumunda, nihayetinde geri çekilmenin olacağı önceden hesaplanarak, Enver Türk subaylarının Azerbaycan ve Kuzey Kafkas birliklerinin komutanlıklarında kalmalarını emretti.[254] O zaman bir Britanyalı diplomatın yorumladığı gibi, Genç Türk liderliği kesinlikle İstanbul'dan

doğu ve kuzeydoğuya doğru uzanan alternatif bir Türk İmparatorluğu kurulmasını öneriyordu.[255] Gerçekten de ateşkesten sonra bile, Kuzey Kafkasya ya da Rus Azerbaycanı ya da her ikisinin birden[256] Osmanlı'ya bağlı kalması için ciddi girişimlerde bulunuldu. Bir yandan bölgeye yeni Türk subaylar gönderilirken,[257] bir yandan da bilinen Pantürkçülerden davaları için bulundukları yerlerde kalmaları isteniyordu.[258] 1919'da Osmanlı güçleri Kuzey Kafkaslarda çarpışmalarını sürdürdüler. Ancak bu kez İngiliz Keşif Güçlerine[259] karşı savaşıyorlardı. Bölgedeki Türkler de hem propaganda hem de direnişlerin örgütlenmesine katkıda bulunuyorlardı.[260] Aynı sıralarda Osmanlı İmparatorluğunun Afganistan'a gönderdiği temsilci Yüzbaşı Mehmet Kasım Orta Asya boyunca Türkistan'ı kurtarmak ve İslamın kutsal merkezlerini ve eski Osmanlı topraklarının kurtarılmasına yardım için tüm Türk ve Müslüman güçleri birliğe çağıran Türkçe bildiriler dağıtıyordu.[261] Hintli Müslümanlar da hem kendi ülkelerinde hem de yurtdışında Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının sürdürmesi için destek olmaya çalışıyorlardı.[262] Bütün 1919 boyunca ve takip eden yıllarda Türk subay, polis ve siyasi ajanları Sovyetler Birliği'ndeki[263] yeni yönetim hakkında yerli halkın anlayışını ustaca kullanmak yoluyla Pantürkçü ve Panislamcı duyguları kamçılayarak Kafkasya ve Azerbaycan'a sızmaya devam ettiler. Pantürkçülük Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle irredentist güdüsünü birazcık yitirmiş görünüyordu.[264] Son olarak Enver'in bizzat kendisinin 1921 yılında Orta Asya'ya gelişi ve Basmacılarının[265] Komutanı olarak görülmesi 'Türkistan Emiri'[266] sıfatını kullanmasıyla bu arada belli bir ilginin oluşması ve dolayısıyla birçok unsurun saflara katılması birçoklarınca Pantürkçü ülkünün hayata geçirilmesi olarak algılandı.[267] Bir iki yerel ve yabancı gözlemci , sonuç itibariyle Orta Asya nüfusu içinde Pantürkçülüğe aşırı bir ilgi gösterilmemekle birlikte,[268] Enver'in bu davaya içten bir şekilde yaklaştığı konusunda birleşiyorlar.[269] O Pantürkçülüğün Türk ırkından bir Türk İmparatorluğu[270] temelinde Türkleri birleştirmenin en uygun yeri olarak

Buhara'yı (ya da başka bir yer de olabilir) düşünüyordu. Bu Azerbaycan Konseyi başkanı Nerimanov tarafından Moskova Hükümeti'ne ültimatom olarak iletildi. Bu ültimatomda Enver, Buhara, Türkistan ve Hive halklarının bağımsız yaşamak için sarsılmaz bir istek içerisinde olduklarını bir kez daha onaylamış oluyor ve böylece bağımsızlık isteğini de Moskova'ya duyuruyordu.[271] Bu amaca ulaşabilmek için Enver uygun yer ve zaman da Bolşevik karşıtı isyanlar örgütlemeye niyetlendi. Bolşevik ülküyle kapışmada, Enver, Pantürkçü ve Panislamcılığın ortak bayrağını yükseltiyordu.[272] Bu mücadele hem onun Sovyet yetkilileriyle ilişkilerinde,[273] hem de yaşamının sonuna kadar kendisinin diğer etkinliklerinde de belirleyici bir rol oynayacaktı.[274] Yardımcısı Hacı Sami Bey (Selim Paşa takma adıyla) Doğu Buhara'da bir süre çarpışmalarını sürdürdüyse de 4 Ağustos 1922'deki[275] bir çarpışmada Enver'in ölümü olaylar zincirinin sonu anlamına geliyordu.[276] Hacı Sami Bey de 1923 Haziranı'nda yenilince Afganistan'a çekildi.[277] Orada kendince Pantürkçü propaganda olarak belirlediği etkinliklerine devam etti. Buharalı ve diğer ozanların dizeleriyle[278] beslenerek Enver söylencesi yaşadı.[279] Bu söylence zaman zaman Türkiye'de de[280] ve hatta onu tanıyanlar arasında Batı Avrupa'da da canlandırıldı.[281] Üçlü hiyerarşinin bir başka üyesi Cemal, Türkistan'da[282] bir Milliyetçi Pantürkçü hareket oluşturmayı başaramadan Tiflis'te bir suikastla öldürüldü. Böylece Genç Türklerin Pantürkçü düşü sona erdi.

NOTLAR

1. Bak. D. E. Lee, 'The origins of Pan-Islamism', *The American Historical Review,* 2, Ocak 1942. s. 278-287. J. M. Landau, *The Politics of Pan-Islam,* 1990. Birinci bölüm. 2.

2. Osmanlıcılığın bir değerlendirmesi için R. H. Davison, 'Turkish attitudes concerning Christian-Muslim equalitiy in the nineteenth centruy', *The American Historical Review,* 4, 1954, s. 844-864' ile karşılaştır.

3. Örnek olarak bak: Timur Taş, 'İslamiyet karşında Milliyetler': 'Türklük', *İçtihat* (İstanbul, haftalık), 68: 30 Mayıs 1329/1913, s. 1488-1493.

Tahlil için Bernard Lewis, *'The Ottoman Empire and its aftermath, Journal of Contemporary History* (Londra), 1: Ocak 1980. Özellikle s. 27-29 ile karşılaştır.

4. Bu üçü ve özellikle Pantürkçülüğe ilişkin daha fazla değerlendirme için, bak X, 'Les courants politiques dans la Turquie contemporaine', RMM, xx1: 1912 s. 158-221, G. G. Arnakis, Turanism, an aspect of Turkish nationalism', *Balkan Studies,* 1: 1960, s. 19-32.

5. 1914-1915 arasında çıkan *Turan*'ın birkaç sayısı İstanbul Tarık Us Kütüphanesinden sağlanabilir.

6. Niyazi Berkes, *The development of secularism in Turkey,* 1964, s. 344 ve sonraki sayfalarla karşılaştır.

7. E. G. Mears'ın sözleriyle, *Modern Turkey,* 1924, s. 481.

8. Şerif Mardin'de Suavi'nin ayrıntılı bir tahlili için *'The genesis of Young Ottoman Thought,* 1962, 12. Bölümle karşılaştır. Ayrıca bak: S. J. Shaw ve E. K. Shaw *'Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye' nin Tarihi',* II. s. 157/8: H. F. Gözler, *'Ali Suavi'yi tanımalıyız',* TK 64, Şubat 1968, s. 236-47.

9. Bak H. F. Gözler, 'Suavi'de zulme isyan duygusu', *Orkun* (İstanbul), 33: 18 Mayıs 1951, s. 5 ve Erhan Demirutku, 'Ülkücü Ali Suavi', *Ötüken* (İstanbul), 77, Mayıs 1970, s. 12-13.

10. Ek ayrıntılar için bak Bayur. Cilt I, Kısım 2, özellikle s. 19-22: David Kushner, *'The rise of the Turkish nationalism' 1876-1908*, özellikle s. 7 ve sonraki sayfalar.

11. Örnekler ve ayrıntılar için B. Lewis Emergence, s. 339 ve sonraki sayfalarla karşılaştır.

12. Türkiye'de tarih yazımı ve milliyetçiliğin yükselişine ilişkin bak 'History writing in Turkey and the rise of nationalism', *Middle Eastern Affairs* (MEA), (R. Y), IV, 6-7: Haziran-Temmuz 1953, özellikle s. 218-224.

13. Ziya Gökalp'te örnek için *'Türkçülüğün Esasları* (R. Devereux çevirisi.) s. 2. ve sonraki sayfalar ve H. R. Orkun. s. 50 ve sonraki sayfalar.

14. Akçura'da ayrıntılar için *'Türkçülük'*, s. 113-118: Orkun s. 51-3: Hostler, *Turkism* s. 141.

15. Dışişleri Bakanlığı Dizisi 395/16, Dosya 100207, the memorandum on the Neo Turanian movement in Turkey, British Arap bürosunca hazırlanıp Mayıs 1916'da Kahire'den gönderilmiş.

16. Türklerin kökeniyle aynı sırada ilgilenen birkaç Türk olmayan uzman da bazen değişik sonuçlara varıyor. Bak. E. H. Parker, 'The origins of the Turks', *The English Historical Review* (Londra), XI, 1896, s. 431-445.

17. 'Türkleri birleştirecek olan Türklük fikir ve duygusu.' Bak H. N. *Orkun*. s. 54.

18. Yirminci yüzyılın ilk 20 yılı açısından doğru bir şekilde belirtildiği gibi, Muhammed Sadık, 'Türkçülük Cereyanı'-Türk milliyetçiliğinin eşiğinde (1908-1918)', *Türk Kültürü Araştırmaları* (Ankara), III, IV: 1966-1969, s. 5-18.

19. Başka kaynakların yanı sıra bak, Akçura, *'Türkçülük'*, s. 109-113: Osman F. Sertkaya, 'Şemsettin Sami ve Kamus-ı Türkisi', TK, 56, Haziran 1967, s. 577-581.

20. Hafta 1 (12): 1 Zilhicce 1298, s. 176-181

21. Türk ismi ise Adriyatik Denizi sahilinden Çin hududuna ve Sibirya'nın iç taraflarına kadar münteşir olan bir ümmet-i azimenin unvanıdır.'

22. Sayısız yazıları için. Millî Kütüphane-Okuyucu Hizmetleri Bölümü. *Ölümünün 50. Yıldönümü münasebetiyle Ömer Seyfeddin Bibliyografyası*, 1970. Onun hakkında ise bak: Ali Canip Yöntem. *Ömer Seyfeddin'in Hayatı ve Eseri*, 1935: K. H. Karpat, 'Ömer Seyfeddin and the transformation of Turkish thought', *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes* (Bucharest), x: 1972, s. 677-691: Yalçın Toker, *Ömer Seyfeddin*, 1973; ve A. D. Dzhyeltyakov, 'Pantyurkizm i Ömer Seyfeddin', *Vostokovyedyeniye* (Leningrad), vıı: 1980, s. 180-188.

23. Latin alfabesiyle aynı başlıkla Sakin Öner tarafından yeniden yayınlandı. 1971.

24. İlk kez İstanbul'da 1914 (1330) da basıldı ve ardından 1958'den beri birkaç kez daha basıldı. Adı geçen yapıt Ömer Seyfeddin'in diğer çalışmalarının devamı olarak Sakin Öner tarafından yayına hazırlanıp basıldı.

25. İstanbul'da basıldı. Ancak ne zaman basıldığını gösterir bir tarih koyulmamış. Birinci Dünya Savaşı yıllarında görünüyor.

26. Özellikle s. 10-19.

27. Bak, Akçura, *'Türkçülük'*, s. 134-158: Fethi Gözler, 'Mehmet Emin Yurdakul', TK, 136-8:Şubat-Nisan. 1974, s. 219-227.

28. İlk İstanbul'da 1918 (1334) yılında basıldı. *'Turana Doğru. Ey Türk Uyan* 'adıyla yeniden Latin harfleriyle basıldı, 1973.

29. Türkçe'de yurt hem memleket hem de ev anlamına gelir.

30. 'Ey Türk ırkı. Ey! Demir ve ateşin evladı, Ey! Binlerce yurt kuran, Ey! Binlerce taç giyen.'

31. 'Biz Oğuzlar soyu olan Türkleriz.' O zaman Pantürkçülerin gözünde Oğuz özel bir öneme sahip.

32. 'Turanın aziz kızları.'

33. Saz.

34. 'Tatar kardeşlerime.'

35. 196'da Friedrich Schrader çevirisini yaptı. Halide Edip Adıvar üzerine en iyi inceleme İnci Enginün'ün *'Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi.'* Yeni Turan tahlili için bak. s. 127-60 ve sonraki sayfalar.

36. Almanca çevirisi. s. 66-67. Bu alıntının çevirisi bana aittir.

37. Yayına hazırlayanlar: W. W Haddad ve W. Ochsenwald, *'Nationalism in a non-national state: the dissolution of the Ottoman Empire.*

38. *Turan'a* kitabı. Ahlaki ve medeni musahebeler, 1917. (1333)

39. Aynı başlıkla 1971 yılında Latin harfleriyle yeniden basıldı.

40. Türk'ün Rolü, *Hayat*, (Ankara, haftalık), 50: 10 Kasım 1927, s. 3-4.

41. E. Y. Gasanova, O kontsyeptsii Tyurkizma v idyeologii Mladoturok, bu çalışma *Premier Congres de Etudes Balkaniques* (Sofya 1966), *Communications de la Delegation Sovietique,* Moscow, 1966, de görüldü. S. 1 ve sonraki sayfalara bak.

42. Bak Akçura, *'Türkçülük'*, s. 237. ve Deniz Kuvvetleri İstihbarat Birimi'nin 'Personalities in Turkey', adlı belgesine bak. İkinci baskı, 1916, s. 11. Bu belgenin bir kopyası Arşiv Merkezinin Hindistan Bölümünde mevcuttur. L/P and S/20, dosya c. 132.

43. 'Fakat Türkçülük? Zannederim ki bu mefhumun benim anladığım Türklükten (çendan) (o kadar) farkı yok.' Bak Celal Nuri, 'Türkçülük ve halkçılık', *Edebiyatı Umumiye Mecmuası*, 36-37: 2 Recep 1336/11, Mayıs 1918.

44. Berkes'in düşündüğü gibi. S. 344.

45. J. M. Landau, *Tekinalp, bir Türk Yurtseveri.* İletişim Yay. 1984.

46. Mercure de France, 16 Ağustos 1912, s. 673-707. Bu makale P. Risal takma adıyla görüldü.

47. Eski tarihe göre (Osmanlı) 1330.

48. Tekinalp, *Türkismus und Pantürkismus,* 1915.

49. *The Turkish and Panturkish idea.* 1917.

50. Türkismus und PanTürkismus, s. 4 ve sonraki sayfalar.

51. Adı geçen yapıt, s. 73-77.

52. Adı geçen yapıt, s. 16-26.

53. Hostler'in 'Turkism'iyle karşılaştır. s. 115.

54. L. B. (Bduvat ?), RMM, x: Ocak, 1910, s. 106: Hostler, Turkism, s. 146.

55. Fernau, s. 246.

56. Adı geçen yapıt, s. 247-248

57. Bu çalışmanın birinci bölümünde daha önce belirtildi. s. 13, 15.

58. Onun üzerine bak: Richard Hartmann, 'Zija Gök Alp's Grundlagen des türksichen Nationalismus', *Orientalistische Literaturzeitung* (Leipzig), xxviii, 1925, s. 578, 583.

59. Akçura, 'Türkçülük', s. 181-189: Zenkovsky'nin çalışmasında birçok bölümde: H. N. Orkun, s. 67-68: İ. A. Gövsa, *'Türk Meşhurları Ansiklopedisi',* ', Turan, Ali Hüseyin-Hüseyinzade': Hostler *'Turkism',* s. 142.

60. Kariyeri ve çalışmaları için oğlu Samet Ağaoğlu'nun anılarına bak. *'Babamdan Hatıralar',* 1940, ve *Babamın Arkadaşları,* Üçüncü baskı 1969. S. 214'te Ahmet Ağaoğlu'nun yayınlarının bir listesi var. Karşılaştır, RMM xxiii, 1913, s. 203-204, Akçura *'Türkçülük',* s. 189-308: Dışişleri dizisi 371/13092, E 247/247/44, 'Notes on leading Turkish personalities', Helm, Sir George R. Clerk'ın yazışması içinde yer alıyor. (Türkiye'deki İngiliz büyükelçisi) no 16, İstanbul'dan 11 Ocak

1928'de sir A. Chamberlain'e gizli olarak gönderilmiş: H. N. Orkun, s. 67-9: Gövsa. 'Ağaoğlu, Ahmet.'

61. L. B. RMM'de, x: Ocak 1910, s. 106.

62. O zamanlardaki siyasi ve gazetecilik çalışmalarının bir değerlendirmesi için bak: Dışişleri Dizisi 195/2452, no 928, bu raporun bir kopyası Pera 24 Şubat 1913 tarihini taşıyor. İlişikte Ağaoğlu'nun makalesinin bir çevirisiyle birlikte.

63. Bak M. R. Kaufmann, *'Pera und Stambul'*, Weimar, Kiepenheuer, 1915, s. 198.

64. N. Berkes 'Turkish nationalism and Western civilization' adlı çalışmasının girişi, s. 8. Doğru bir şekilde Gökalp'in Pantürkçülükle ilişkili sadece iki yazısı olduğunu söylüyor. Ancak Berkes, Gökalp'in şiirleri, kitapları ve büyük olasılıkla konuşmalarına olduğu kadar birçok diğer çalışmalarına başvuruyor. Berkes'in kendi seçtiği örneklerde de bu görülmekte.

65. Örneğin onun yetiştirdiklerinden biri olarak Köprülü belirtilebilir. Bak. Ali Galip Erdican, Mehmet Fuat Köprülü, *Modern Türkiye'de kültürel reformlara katkısı üzerine bir çalışma*, 1974, s. 6 ve sonraki sayfalar.

66. Ziya Gökalp ile ilgili Avrupalılarca yapılan ilk değerlendirmeler arasında yer alan ve hâlâ değerli bir başvuru kayhağı olan: Ettore Rossi'nin *'Uno scrittore turco contemporaneo: Ziya Gök Alp'*, OM IV (9): 15 Eylül 1924, s. 574-95 ve J Deny'nin *'Ziya Goek Alp'*, RMM lxı: 1925, s. 1-41. Onun üzerine en iyi çalışma Uriel Heyd'in *Foundations of Turkish nationalism*, 1950. Bu kitap 'Türk Ulusçuluğunun Temelleri' adıyla Eylül 1979'da Kültür Bakanlığınca yayınlandı. Ayrıca Berkes'te Gökalp üzerine çalışmalarından bir derleme yapıp *'Turkish nationalism and Western civilization'* adlı çalışmasına koydu. Bak ayrıca Nami Duru, *Ziya Gökalp*, 1948: Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp hayatı ve eserleri*, 1948: H. N. Orkun, s. 71-77: Shaw ve Shaw II, s. 301-304.

67. Gökalp'in komiteyle bağlantıları açısından Enver B. Şapolyo'nun *Ziya Gökalp, İttihad Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*'yle karşılaştır. İkinci baskı. İstanbul, İnkılâp ve Aka yay, özellikle ikinci kısım.

68. Ayrıntılar Fernau'da. S. 248.

69. 'Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan,

Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan'!. Turan şiirinin tahlili için bak Mehmet Kaplan *'Edebiyatımızın İçinde*, 's 77-82 Bozkurt'tan 3 Mayıs 1972'de yeniden basıldı. 33-5.

70. Çalışmalarının bir bibliyografyası İsmail Binark ve Nejat Sefercioğlu tarafından yayınlandı. *Doğumunun 95. Yılı Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası*: kitap, makale. Gökalp'ın 436 çalışmasının adı geçiyor.

71. Bak. M. Tayyib Gökbilgin, 'Ziya Gökalp'e Göre Halkçılık, Milliyetçilik, Türkçülük', *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* (İstanbul), vı, (3-4), 1976, özellikle sayfa 210-11.

72. 'Millet nedir', *Yeni Mecmua*, 70: 15 Şubat 1923 (1339)

73. Ziya Gökalp, *The principles of Turkism*, çeviren Robert Devereux, 1968. *Türkçülüğün Esasları*. Bazı bölümler Almanca'ya aktarıldı ve R Hartmann'ca tahlil edildi, Derginin adı: *'Orientalistche Literaturzeitung*, xxvıı: 1925, s. 583-610.

74. Gökalp, Devereux çevirisi. s. 15.

75. *Adı geçen yapıt*, s. 17 ve sonraki sayfalar.

76. Aynı zamanda Uriel Heyd'e bkz. 126-130. Burada Ziya Gökalp'in PanTürkçülükle ilgili birkaç gazete makalesi listede belirtiliyor.

77. 'Küçük Turan' için asgari tasarı ve 'Büyük Turan' için azami tasarı konularından daha önceden Tekin Alp'in *'Turan'* adlı kitabında söz ediliyor. Bundan Tvyeritinova, A. S. 'Mladotyurki I Pantyurkizm', *Kratkiye Soobshchyeniya Instituta Vostokovyedyeniya*, xxvıı, 1956'da özellikle sayfa 68-69'da söz ediyor. Büyük bir olasılıkla bu konular Pantürkçü çevrede o dönem tartışılıyordu.

78. Gökalp, Devereux, s. 20-21.

79. C. Savaş Fer.'Hesap veriyoruz', *Gök Börü* (İstanbul), 1, 5 Kasım 1924, özellikle sayfa 3. Pantürkçü ideolojiye Gökalp'in katkıları için bak aynı zamanda A. N. Kırmacı'nın 'Türkiye'de Aşırı Akımlar: Milliyetçilik-Irkçılık-Turancılık.', *Vatan* (İstanbul, günlük), 24-27 Kasım. 1960. BU yazılardan dolayı ona İslamcı bakış açısından saldırılar için bak: H. M. Genç, *İslami Açıdan Ziya Gökalp ve Türkçüler.*

80. Bu dernekle ilgili olarak bak Akçura *'Türkçülük'* s. 209-212: Julius Germanus, *'Türk Darnay'*, Kleti Szemle (Budapeşte), x: 1909, s. 341-344: H. N. Orkun, s. 85-87: T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952,* s. 376-377. Bayur. Cilt IV, ikinci bölüm, s. 400-401: Lewis, *Emergence,* s. 343-344.

81. 'Sırf ilim ile uğraşır bir cemiyet.'

82. Bak Akçura *'Türkçülük.'* s. 118-122.

83. Adı geçen yapıtla karşılaştır. S. 126.

84. *Adı geçen yapıt,* s. 126-129.

85. *Adı geçen yapıt,* s. 77-79.

86. Köprülü için (1890/1966), bak TK'nın özel sayısı. 47, Eylül 1966.

87. Akçura. *'Türkçülük'*, s. 210-211.

88. İstanbul Atatürk Kütüphanesinde bir set bulunabilir. Bu dergi üzerine, bak Carl Brockelmann, *Das Nationalgefühl der Türken im Licht der Geschichte,* s. 15.

89. Bu konuda bilgiyi Akçura'dan alıyoruz. *'Türkçülük'*, s. 210.

90. Bak Tekinalp, *'Türkismus und Pantürkismus'*, s. 31-32. H. N. Orkun, s. 87: Valentine Chirol, 'Islam and the war', *Quarterly Review* (Londra), ccxxix (455), Nisan 1918, s. 512. İle karşılaştır.

91. Esas olarak *'Bilgi Mecmuası,* 6, 1330/1914, s. 646-649.

92. Ad için, RMM, xxii, Mart 1913, s. 215 ile karşılaştır.

93. Tekin Alp'e göre, *'Türkismus und Pantürkismus*, s. 31.

94. Halide Edip Adıvar'ın *Anılar*'ına göre (Seçme bibliyografya), Bu öğrenci örgütü 1910'da kuruldu ancak tüzüklerinde kuruluş tarihi olarak 1911 gösteriliyor. Yurducular Yasası Tarih belirtilmiyor (1914) Cenevre. (Yurducular yanlış yazılmış olabilir. Olasılıkla Türk Yurduculların yasası şeklinde ifade edilmeli. ç.n.)

95. *Türk Yurdu, La Turquie moderne,* Ceneyre, 1919. Bir kopyası için Utah Üniversitesi Mariott Kütüphanesi Ortadoğu Bölümü'ne başvurulabilir, Salt Lake City.

96. 1-13. Şubat. 1921- Nisan 1922 sayıları Colindale Gazete Kütüphanesinden sağlanabilir, Londra.

97. Bak, Akçura, *'Türkçülük'*, s. 235.

98. İstanbul Türk Yurdu Derneği için bak adı geçen yapıt, s. 212-214. *H. Edib'in Anıları,* s. 321-322. H. N. Orkun, s. 87. Tunaya, s. 377.

99. Bak *Shaw ve Shaw.* Cilt 2, s. 289.

100. Turanlının Defteri'nin yazarı olarak yukarıda söz edildi.

101. *Halide Edib'in Anıları* ile karşılaştır, s. 333: Akçura *'Türkçülük'*, s. 215 ve sonraki sayfalar: M. E. Erişirgil, *Türkçüler Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri,* s. 67-71.

102. Türk Ocağı için bak *H. Edib'in Anıları,* s. 323-325: Tekin Alp, Türkismus und Pantürkismus, s. 27-31 Akçura, *'Türkçülük'*, s. 214-20, Reşit Safvet, *'les Türk-Odjaghis,* Ankara, 1930. -Yılmaz yorulmaz bir Pantürkçü eylemciydi- ile karşılaştır. Dışişleri Bakanlığı Dizisi 424/280, E127/127/44, *'Önde Gelen Türk Kişiler Üzerine Notlar.'* Aynı zamanda bak Erişirgil, s, 67 ve sonraki sayfalar. Tunaya, s. 378-386: *Shaw ve Shaw* cilt 2s. 309/10: Bayur, cilt ıv, kısım 2, s. 405-406

103. Yani 1917 de Pantürkçü propaganda için Evkaf Bakanlığından 50. 000 TL.'lik bir bağış. 'The racial propaganda in Turkey', *The Near East* (Londra): 30 Mart 1917, s. 507.'e göre. Bu bilgi savaş propagandasının bir parçasıydı. Bu yüzden bilgi ihtiyatla ele alınmalıdır. Ayrıca

bak Agah Sırrı Levend, 'Türk Ocaklarından Halkevine', *Ulus* (Ankara, günlük gazete), 17 Ocak. 1951, s. 2.

104. "Turkish Nationalism" üzerine daktiloyla yazılmış iyi bir bilgi için bak Dışişleri Bakanlığı Dizisi: FO 395/47, Dosya 98089 no. 2147 16 Ekim 1916 tarihli.

105. Tüzük için Tunaya', s. 383-386 ile karşılaştırın. Ayrıca bak Tekin Alp *'Türkismus und Pantürkismus,* s. 27. Akçura, *'Türkçülük',* s. 214-215.

106. Bunlar daha çok halkın gördükleriydi. O yılların partilerine ilişkin bir karşılaştırma için bak: Tunaya, *Hürriyetin İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar,* 1959, özellikle s. 31-52.

107. Türk Ocağı Dördüncü Kongresi raporu için bak *'Büyük Mecmua'* (İstanbul), 6: 24 Nisan, 1335/1919, s. 87.

108. Karşılaştır Akçura, *'Türkçülük',* s. 221-223: Onun anısına Türk Yurdu'nca çıkartılan özel sayı (Yeni diziler), vı (2) Şubat. 1967 ve TK45: Temmuz 1966: B. G. Gaulis, *La question Turque,* 1931, s. 206-211: K. H. Karpat, *Turkey's politics.* 62, 255-256, 376, 280, , 381. Ayrıca aşağıdaki çalışma, S. 77.

109. Bak Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar,* tarih verilmiyor (1938), s. 73 ve sonraki sayfalar.

110. Onlara ait mektuplardan Medine'de ele geçen bir örneğe göre 1917 yılında. -Karşılaştır Dışişleri Dizisi FO395/139, Dosya 15725, no. 144185 Sir Reginald Wingate'den Dışişlerine şifreli bir mesaj 21 Temmuz 1917 Ramleh.

111. Tekin Alp, *Türkismus und Pantürkismus,* s. 27/31. H. N. Orkun, s. 93. D. E. Webster, *The Turkey of Atatürk,* 1939, s. 28, 74. Ayrıca bak. bu çalışmanın üçüncü bölümü.

112. Mısır'daki British-Arab Bürosu onlara 'Yeni Turan' olarak gönderme yapıyor. Bunun için bak: Bu büro tarafından çıkartılan 'The Arab Bulletin, 26: 26 Eylül 1916, s. 268.

113. FO 395/16, dosya 100207, memorandum on the Neo- Turanism Movement in Turkey. Arab bürosunca gönderiliyor (Kahire) Ayrıca bak Chirol' Quarterly Review, ccxxix (455): Nisan 1918, s. 512.

114. Büyük olasılıkla Enver'in kendisi.

115. Bu çalışmanın üçüncü bölümüne bak, s. 77.

116. Berkes ile karşılaştır, The development, s. 346.

117. Principle of Turkism, Devereux çevirisi, s. 10.

118. Başka bir versiyona göre, Akçuraoğlu 1879'da doğdu. Çarlık Rusyası, Osmanlı İmparatorluğu ve daha az ölçüde Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Pantürkçü hareket içinde etkileyici rolüne karşın hakkında tek akademik çalışma François Georgeon'un yakın zamanlardaki çalışması *'Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Yusuf Akçura üzerine elyazması (basılmamış) bir doktora tezi de bulunuyor. Mc Gill Üniversitesi, David Thomas. Akçura'nın otobiyografik değerlendirme için en iyi çalışmalardan biri onun 'Türkçülük' kitabı içine de alınan Türk yılı 1928'in bir kısmı. , s. 161-181 (bu çalışmada yayıma hazırlayan Sakin Öner tarafından Akçura üzerine yazılan bir değerlendirmenin yanı sıra onun Türk Yurdu ve başka yerlerde yayınlanan sayısız makalelerinin bir kısmı da bulunuyor. Ayrıca Akçura üzerine Muharrem Fevzi Toğay'ın değerlendirmesine de bakınız. 'Yusuf Akçura'nın Hayatı, 1944: *Hostler*, Turkism, s. 143-146: X, 'Le Panislamisme et le Panturquisme', RMM, xxii;Mart 1913, s. 193 ve sonraki sayfalar: S. M. Arsal, 'Dostum Yusuf Akçura', TK, 174; Nisan 1977, s. 346-354.

119. Bak Birinci bölüm.

120. Adı geçen çalışma s. 14.

121. Onun Rusya, Fransa ve *'Üç Tarz-ı Siyaset'* adlı çalışmasında entellektüel oluşumu için bak Thomas, *Journal ou Turkish Studies*, ii: 1978, s. 127-140. RMM xxii: 1913, s. 198 ve sonraki sayfalar: Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi*, cilt viii, 1962, s. 561 ve sonraki sayfalarla karşılaştırın.

122. H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* 1966, cilt I, s. 428. BU örgütler için ayrıca bak: Eugen Oberhummer, *Die Türken und das Osmanische Reich,* 1917, s. 94. Yazar Osmanlı imparatorluğu üzerine kişisel bilgisi olan bir coğrafyacıdır.

123. Ülken. Cilt 1. s. 333.

124. *'Le Panislamisme et le Panturquisme'*, RMM xxii: 1913, s. 193 ve sonraki sayfalar. Adı geçen yapıt, s. 193-4, 198-200, Yaşamı etkinlikleri için.

125. Akçura'nın *'Türkçülük'* kitabına Sakin Öner'in giriş yazısındaki listeye göre, s. 26-30. Samet Ağaoğlu'nun *'Babamın Arkadaşları'* adlı kitabıyla karşılaştır. Üçüncü baskı, s. 214.

126. Daha sonra yayın yönetmenliğini A. Ağaoğlu almış görünüyor. L. T. Stoddart'a göre, 'Pan-Turanism', *The American political Science review',* xi (1), Şubat 1917, s. 19.

127. Bak Bertrand Bareilles, derginin yoğun Pantürkçü kampanyası üzerine *'Les Turcs: ce que fut leur empire'* adlı yapıtında yaptığı yoruma göre, 1917, s. 264. Genç Türk Devrimi ve takip eden yıllar arasında Bareilles Türkiye'de yaşadı. R. H. Davidson'a göre. *Tarih Dergisi* (İstanbul), xxxii, Mart 1979, s. 642. Bareilles 1890'ların ortasından 1914'e kadar Türkiye'de bulundu.

128. Şerif Bilgehan'a göre Genç Türkler ona mali katkıda bulunmaya teşvik edilmiş olabilir. 'Türkiye'de Türkçülüğün geçirmiş olduğu merhaleler', *Tanrıdağı* (İstanbul), 5, 5 Haziran 1942, s. 10.

129. 2 Mart -23 Mayıs 1913 arasında 7 sayısı çıktı.

130. RMM ile karşılaştır. xxxii: 1913, s. 218.

131. Türk Yurdu Derneği'nce basıldı. İstanbul Beyazıt Kütüphanesi'nde ilk yıla ait 52 sayı bulunmaktadır. 11 Nisan 1329 ile 3 Nisan 1330 arasında çıkanlar (muhtemelen tüm sayıları içeriyor). Bu dergiye bak. Brockelmann, s. 15-16.

132. Özel koleksiyonumda 12 Nisan-24 Temmuz 1330 arasındaki 1-16. Sayılar var.

133. Halka doğru gitmek, halk için çalışmak.

134. *Türk Dünyası.*

135. Akçura'nın kendi değerlendirmesine göre, *'Türkçülük'* adlı çalışmasında, s. 213-214. Bu program ve buna tepkiler için, Bayur, cilt IV, İkinci kısım, s. 4/1-3'ü karşılaştır: Derginin daha yarıntılı bir tahlili için Paul Dumont, 'Le revue Türk Yurdu et les Musulmans del' Empire Russe', *Cahiers de Monde Russe et Sovietique,* XV, (3-4), Temmuz-Aralık 1974, s. 315-351: ve Masami Arai, 'Between state and nation: a new light on the journal Türk Yurdu', *Turcica,* XXIV: 1992, s. 277-295.

136. Dumont, s. 323.

137. Akçura, *'Türkçülük',* s. 23-26 ve çeşitli yerlerinde.

138. Adı geçen yapıtla karşılaştır, s. 33 ve sonraki sayfalar.

139. Örnekler Bayur'un çalışmasında. Cilt 1, İkinci kısım. s. 413-436.

140. Bu Pantürkçülüğe bir sempati duymayan Niyazi Berkes gibi Batılılaşmış Türklerin bakışında bile Panislamcılık ya da Osmanlıcılıktan siyasa açısından daha etkili görünüyor. Bak Niyazi Berkes, *'The Middle East Journal,* VIII: Güz 1954, s. 381.

141. Bunun üzerine çok şey yazıldı. Bak: Başka şeyler arasında, Çağdaş bir değerlendirme için, D. Imhoff, 'Die Entstehung und der Zveck des Comites für Einheit und Fortschritt', *Die Welt des Islams* (Berlin), 1 (3-4): 1913, s. 167-177. Yu. A. Pyetrosyan, Mladotyuryetskoye dvidzhyeniye, Moskova, *Nauka,* 1971: Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics, 1908-1914*: Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi,* 1975.

142. Bak Yu. A. Pyetrosyan, 'Iz istorii propagandistskoy dyeyatyel'nosti Mladoturok v Emigratsii', *Narodi Azii I Afriki,* 1963., kısım 4, s. 184-188: Ş. A. Mardin, *Jön Türklerin siyasi fikirleri, 1895-1908.*

143. Dumont'un gösterdiği kaynakla karşılaştır. *'Cahiers du Monde Russe et Sovietique* xv (3-4): Temmuz-Aralık 1974, s. 316.

144. Bayur, cilt I, kısım 1, s. 349-351; Adı geçen yapıt, cilt II, Kısım4, s. 406 ve sonraki sayfalar.

145. 1908 devriminden sonra ilk propramları Pantürkçülükten ziyade Türkçülüğe vurgu yapmakla birlikte. (eğitim vs.) Bak A. Sarrou, *'La Jeune Turquie et la revolution'*, s. 40 ve sonraki sayfalar.

146. Yu. V. Merunov, 'Politika Mladoturok po natsional'nomu voprosu (1908-1912)', *Kratkiye Soobschchyeniya Instituta Vostokovyedyeniya,* xxx: 1961, s. 1161-1172.

147. İkinci Abdülhamid'in daha sonraki yıllarındaki (1904-1908) Panislamcı propaganda üzerine bak Hindistan Bölümündeki Arşivlere. R/15/5, dosya 62, *'Pan Islamic Propaganda.'*

148. Elle tutulur sonuçlara ulaşmak amacıyla Panislamcılık uğradığı yenilgi üzerine, bak Chirol, Quarterly Review, ccxxix (455), Nisan 1918, s. 489 ve sonraki sayfalar.; Shaukat Ali, 'Pan-movements in the Thirld World: Pan-Arabism, Pan Africanism, Pan-Islamism, s. 198 e sonraki sayfalar. M. Larcher'ın varsayımıyla karşıtlık oluşturan bir belge için *La guerre turque dans le guerre mondiale,* s. 7-16.

149. 'Exploting the crescent: Pan Islamic aims', *The Times* (Londra), 27 Nisan 1915.

150. İttihat ve Terakki Komitesi tarafından İslamın devamlı kullanımı için bak Mucafir'in çağdaş bir değerlendirmesi, 'Notes sur la Jeune Turquie, s, 81-88; Rene Pinon, *'Le' Europe et la Jeune Turquie,* s. 134-136; R. L. Shukla, 'The Pan Islamic policy of the Young Turks and India', *Proceedings of the Indian History Congress,* 32. Oturum, bölüm 2, 1970, s. 302-307.

151. Bu anlamda bir basın kampanyasının örneği olarak Hüseyin Cahit'in 23 Eylül 1911 tarihli *Tanin*'deki başyazısından söz edilebilir. Burada Cahit Osmanlı basınındaki Panislamcılığa çatıyor ve onları Osmanlı Dış siyasetini yanlış yola saptırmakla suçluyordu. Hatta Panislamcılara 'Bu memleketin çocukları değil' şeklindeki suçlamalar-

da bulunuyordu. Bak Dışişleri Bakanlığı Arşivi. Dosya 38360. Büyükelçi Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e. 27 Eylül 1991 tarihli.

152. Osmanlıcılığın Türkleştirme yoluyla Osmanlıcılığın modern bir değerlendirmesi Bak Muçafir. s. 36-55. Bir siyaset ve başarısızlığı üzerine ise Pinon'u karşılaştır s. 122 ve sonraki sayfalar.

153. Eli Kedourie. *England and the Middle East.* 1956. s. 59 ve sonraki sayfalar

154. Bak Shrader. Halide Edib'in *Yeni Turan*'ın Almanca çevrisine giriş. s. vi.

155. J. Pomianowski. 1928. s. 28-30, Yazar savaş sırasında Türkiye'deydi.

156. Metin Dışişleri Bakanlığı Arşivinde. Dosya no: 4, no. 28361.

157. Ayrmtılar için E. Pears. 'Turkey, Islam and Turanianism.' *The Contemporary Review*, Ekim 1918. özellikle s. 374 ve sonrası.

158. Pantürkçülük gelişirken İslamın gerilemesi açısından bak 'Turanian' and Moslem: Turkish apostasy. *'The Near East,* 20 Nisan 1917. s. 567/8. Propaganda amacıyla yazıldığı için dikkatle ele alınmalıdır.

159. Harry Stuermer tarafından da gözlemlendiği gibi Birinci Dünya Savaşı sırasında devam etti. *'Two years in Constantinople'*, özellikle 7-8. bölümler. Panislamcı propaganda en büyük İslami devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'na yardım edilmesine vurgu yapıyordu. Bak Dışişleri Bakanlığı Tarih bölümü, 'the Pan İslamic Movement', özellikle s. 64-72.

160. Marling'ten Grey'e'gizli. 31. Temmuz. 1912. Constantinople. Ro. 646. File no: 3291

161. Toynbee, *Report on the Pan-Turanian Movement,* özellikle s. 9-10, 23. Bu Pantürkçüleri uzun zamandır rahatsız eden bir sorun oldu.

162. Enver Paşa.

163. The making of modern Turkey. s. 157.

164. Hindistan Bölümü, 'Asiatic Turkey and Arabia, 1910. Lowther'dan Grey'e. 9 Ekim. 1910.

165. Bu broşürün İngilizce çevirisi Lowther'ın yukarıdaki yazısına ilişik bulunuyor.

166. Bak Lowther.

167. Hindistan Bölümü Dosya no: 4287/1912 'Balkan War'

168. Ethem Nejat'ın *'Türklük Nedir ve Terbiye Yolları'* adındaki kitapçığıyla karşılaştır. 1914'de basıldı. Yazar burada birçok tartışmayı bir araya getiriyor.

169. Bak. M. Haireddin, *'Das Urteil eines Türken"*, Stuttgart. 1912. s. 290-291. Aynı zamanda Masami Arai, *'Genç Türkler Döneminde Türk Milliyetçiliği.'*

170. Karpat, Turkey's politics, özellikle. s. 24 ve sonrası İttihat vE Terakki'nin Pantürkçülüğe yönelmesine ilişkin olarak 'Turkey, Russia and Islam', *The Round Table,* Aralık 1917. s. 110 ve sonrası. Aynı zamanda bak Larcher, s. 21 ve sonrası.

171. Fransızca çevirisi *La Turqui* de çıktı. 21. Mayıs. 194. İstanbul. İngilizce çevirisi Landau'ya ait.

172. Luke. s. 166; *Hostler Turkism,* p. 99.

173. Hatta bir süre sonra Tiflis'i ziyaret eden Van Valisi Osmanlı İmparatorluğu adına Müslümanlara (olasılıkla Türkleri de içeriyordu) Osmanlı İmparatorluğu'na göçmelerini önerdi. Bak. Dışişleri Arşivi. Dosya 6158. İngiliz konsolos yardımcısı L. Molyneux-Seel'in 20 Aralık 1910 tarihli raporu. İstanbul.

174. Pinon, s. 129.

175. Dışişleri Arşivi. Gizli. Findlay's no 158. Findlay'den Grey'e Sofya. 7 Aralık 1910. Ayrıca Fransız ve İngilizlerin Selanik konsoloslukların raporları da ilişikte eklidir.

176. O zaman The Times'a göre Ekim 1911 de 4. 800 şube ve 135. 000 üyesi vardı. Olasılıkla çoğu ama hepsi değil, Osmanlı İmparatorluğu içindeydi-aşağıya bakınız.

177. Bu bilgi . C. Woods'a Selanik'teki Bulgaristan başkonsolosu tarafından iletilmiştir. Aralık 1911. O da bu bilgiyi Londra'da Dışişleri Bakanlığına göndermiştir. Aynı zamanda The Times'a bakınız. 3 Ekim ve 27 Aralık 1911.

178. C. J. Walker'ın 'Armenia: the survival of a nation'uyla karşılaştırınız. s. 191. Kitap Pantürkçülüğe şiddetle karşıdır.

179. Bak. Bayur. Cilt 4. 2. bölüm. s. 410. 1913 toplantısında Türkleştirmeye ilişkin alınan karar öncekinden daha ılımlı görünüyor. En azından bu Dışişleri Bakanlığının 371/1846 nolu dosyasına göre.

180. Stuermer'ınkiyle karşılaştırınız. Bölüm 7 ve 8.

181. Üç yazarı bilinmeyen makaleye bakınız. (Olasılıkla A. J. Toynbee tarafından kaleme alındı) The Times, 3, 5 ve 7 Ocak 1918.

182. Dışişleri Bakanlığı Arşivi. 882/15, V. Vivian's memorandum, 30 Temmuz 1917 tarihli.

183. H. Commissioner H. Gould-Adam'ın Dışişleri Bakanlığı Sömürgeler Dairesi Başkanı L. Harcourt'a gizli raporu. Trodos, 4 Eylül 1914.

184. M. Stevenson'ın Vikont Milner'a gizli raporu, Lefkoşa 6 Mayıs 1919.

185. Dosya 69/27. s. 100-101, 31 Mart 1911 tarihli. 69/33, s. 204-205, 1917 tarihli belgeler.

186. Oberhummer, s. 17.

187. Czaplicka, s. 9-18, 119.

188. Yukarıya bakınız.

189. The Times, 3. Ekim 1911.

190. F/O 371/945, gizli telgraf, Sir G. Barclay'den Grey'e. 23 Ocak 1910 tarihli. Tahran

191. F/O371/1245, Molyneux-Seel'den Marling'e gönderiler 2 rapor 9 ve 23 Ocak tarihli. Van.

192. F0/395/93, E. E. Lang'tan Sir A. Hirtzel'a mektup. 5 Mart 1917. Londra.

193. İngiliz Askeri Ataşe. G. E. Tyrell'den Büyükelçi Lowther'a 6. nolu mektup, 19 Ocak 1910 tarihli. İstanbul.

194. Ayrıntılar için bak Marunov, 'Pantyurkizm i Panislamizm Mladoturok', *Kratkiye Soobshchyeniya Instituta Narodov Azii.* 1961. Özellikle s. 45 ve sonrası.

195. Örnekler için bak F0/371/1213. 18 Aralık 1910 tarihli. St. Petersburg. Stolipin'le görüşmeyi aktarıyor.

196. Oberhummer, s. 94-5; Czaplicka, s. 9-18, 119.

197. Halide Edib, *Conflict of East and West in Turkey*, s. 94.

198. Cf. G.Z. Aliyev, "O vnutryennikh protivoryechiyakh v partii 'İttikhad ve Terakki' ", *Kratkiye Soobshchyeniya Instituta Narodov Azii*, LXXIII: 1963, s. 125-131.

199. Cemal Paşa, *Memories of a Turkish statesman, 1913-1919*, s. 251-252.

200. Bu üçlünün çağdaş nitelendirilmesi için bak. Henry Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus: Constantinople, 1913-1916*, chs 10, 15, 25. Cf. Jean Paul Garnier, *La fin de l'empire ottoman: du Sultan Rouge á Mustafa Kemal*, 1973, s. 126-129.

201. Bak. Pomianovski.

202. Detaylar için, Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, cilt 2, böl. 12.

203. Feroz Ahmad, *The Young Turks*, s. 154-155.

204. Cf. D.A. Rustow, "Enwer Pasha', EI^2, cilt II, s. 699.

205. Andre Malraux, Les noyers de l'Altenburg, s. 46-75. Bu sayfalar Sebahattin Eyüboğlu tarafından 'Turan Yolu' adıyla Türkçe'ye çevrildi. İstanbul, 1965.

206. Bak. Turkismus und Pantürkismus, s. 11-12.

207. Bu kanıtlar söz konusu ajanlardan biri olan Hüsamettin Ertürk tarafından sunuldu; daha sonra Samih Nafiz Tansuğ tarafından *İki Devrin Perde Arkası* adıyla toplandı. 3. Baskı, İstanbul, Ararat Yayınevi, 1969, s. 115-116. Örgütün kendisi üzerine Ergun Hiçyılmaz, *Belgelerle Teşkilat-ı Mahsusa,* İstanbul, Ünsal Kitabevi, 1979.

208. D.A. Rustow, 'The army and the founding of the Turkish Republic', World Politics (Princeton), XI (4): Temmuz 1959, s. 518-519.

209. Bak. Bu kitapta 2. Bölüm.

210. Hint Dairesi, I/P&S/10/472 ve 473, dosya 3443/1914, bölüm 1 ve 2, ağırlıklı olarak 1915-1916.

211. Bak. Ye.K. Sarkisyan, *Ekspansiyonistkaya politika Osmanskoy Impyerii v Zakavkaz'ya*, böl. 2.

212. Buna yol açan olaylar için Berlin'deki Osmanlı Büyükelçisi M. Muhtar Paşa'nın özel notları. *La Turquie, l'Allemange et l'Europe,* böl. 6.

213. Ahmed Emin, *Turkey in the world war*, New Haven, Yale University Press, 1930, s. 64-69.

214. Bak. 'Le mouvement Pantouranien', *L'Asie Française,* XVII (171): Ekim-Aralık 1917, s. 174.

215. 'Posthumous memoirs of Talaat Pasha', *Current History* (N.Y.), XV (2): Kasım 1921, s. 287.

216. FO 371/2096, dosya 61356, no. 61356, Consul Stevens's no. 64 Dışişleri'ne, tarih: Batum, 25 Eylül 1914. Cf. FO 371/2147, dosya

74733, no. 74733, Stevens's no. Dışişleri'ne, tarih: Batum 29 Ağustos 1914.

217. Emil Lengyel, *Turkey*, N.Y., Random House, 1941, s. 313; Hostler, *Turkism*, s. 150.

218. Bu mektubun metni Carl Mühlman, *Deutschland und die Türkei, 1913-1914*, s. 96-97, (benim çevirim). Cf. Lothar Krecker, *Deutschland und die Türkei im zweiten Weltkrieg*, s. 207; Ulrich Trumpener, *Germany and Ottoman Empire*, bassim, s. 113-114.

219. M. Alishan, 'Berlin to India', *Asia: Journal of the American Asiatic Association* (N.Y.), XVIII (5): Mayıs 1918, s. 359-360.

220. FO 371/3391, dosya 3828, no. 122038, Major P.T. Etherton'ın notu, *Central Asia: the Pan-Turanian movement*, Kashgar, mayıs 1918. Alman savaşı bu bölgeyi hedefliyordu. Bak. H.S.W. Corrigan, 'German-Turkish relations and the outbreak of war in 1914: yeniden değerlendirme, *Past and Present* (Oxford), 36: Nisan 1967, s. 144-152; Charles D. Sullivan, *Stamboul crossings: German diplomacy in Turkey*, 1908-1914, 7. bölüm.

221. 'Russia, Germany and Asia', *The Round Table*, XXXI: Haziran 1918, s. 557-558. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa Almanya'nın müttefiki olarak girme nedenleri hâlâ kuşkuludur. Bu konuda en iyi çözümleme, Ulrich Trumpener, 'Turkey's entry into World War I: an assessment of responsibilites', *The Journal of Modern History* (Chicago), XXXIV (4), Aralık 1962, s. 369-380.

222. Bak. 'Le fanatisme Panturc', *L'Asie Française* (Paris), XVII (169): Nisan-Mayıs 1917, s. 72-74; Rene Pinon, 'The Young Turk policy in Asia', *Current History* (N.Y.), XI (2): Kasım 1919, s. 224-335.

223. Cf. Victor Bérard, *Le problème turc*, 1917, s. 110-112. Bérard 1. Dünya Savaşı öncesi bir süre İstanbul'da kaldı.

224. Bak. Michael v. Tseretheli, *Korrespondentzblati der Nachrichtenstelle für den Orient* (Berlin), 3:4 Kasım 1916. Bir İngilizce çevirisi FO371/2823, dosya 249544, no. 249544'te saklanmaktadır.

225. Aktaran, Luke, s. 161.

226. Cf. Hostler, *Turkism*, s. 147.

227. Fransızca çevirisi La Turqie, 26 Kasım 1614. Bir kopyası için bak: FO371/2147, dosya. 82892. Bu propagandaya ilişkin daha fazla bilgi için G.W. Bury, *Pan-Islam*, London, Macmillan, 1919.

228. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin daha fazla bilgi için bak: Larcher

229. FO371/2143, dosya 60266, no. 60278.

230. Örnekler, FO 371/1778, dosya 543, no. 8875, 1913 yılı için.

231. Bu konuda Ermenilerin görüşü için bak: Simon Vratzian, *Armenia and the Armenian question*, Boston, Hairenik, 1943, s. 32. Cf. Firuz Kazemzadeh, *The struggle for Transcaucasia* (1917-1921), 1951, s. 84.

232. Bérard, *Le problème turc*, s. 104-108; Alexander Henderson, 'The Pan-Turanian myth in Turkey today', *The Asiatic Review* (London); XLI: 1945, s. 90.

233. Cf. FO 371/2320, dosya 4660, no. 103362, British Consul-General P.M. Sykes no. 493-13,Hindistan Hükümeti, Kaşgar

234. Lal Baha, 'Activites of Turkish agents Khyber during World War I', *Journal of the Asiatic Society of Pakistan* (Dacca), XIV (2): Ağustos 1969, s. 185-192.

235. FO 371/3057, dosya 103481, Yüzbaşı N.N.E. Bray'ın yarbay C.E. Wilson'a raporu, Cidde, 27 Mart 1917. Wilson'dan J.P. 11/4. gizli, Gen. Sir Reginald Wingate'e, Cidde, 27 Mart 1917.

236. Tiflis'te ele geçirilen bir mektup, 11 Ağustos 1917. Bak: FO 395/109, dosya 204738, no. 217122.

237. Naval Staff – Intelligence Department, *A manual on the Turanians and Panturanianism*, 1918, s. 222-223.

238. Bak: Alishan in Asia: *Journal of the American Asiatic Association*, XVIII (5): Mayıs 1918, s. 360.

239. FO 371/3296, dosya 676, nos 676, 1919, 8818, 11750, 14862, Aralık 1917- Ocak 1918, FO 371/3303, dosya 3172, no. 7716, Sir J. Jordan'ın şifreli telgrafı, no. 40, 12 Ocak 1918. agy., no. 540088, telg. No. P-11C, Horasan İngiliz Başkonsolosu'ndan Hindistan Dışişleri Bakanlığı'na, Meşhed, 23 Ocak 1918.

240. FO 395/16, dosya 100207, 'The Neo-Turanian movement in Turkey', Kahire, Arap Bürosu notları.

241. 'Major Bailey's Russian diary 1918-1920', s. 90.

242. FO 371/3399, dosya 35096, no. 35096, Savaş Bakanlığı gizli yazışmaları, Cenevre , 12 Şubat 1918. Cf. FO 371/3391, dosya 3828, no. 3828, Sir G. Buchanan'dan şifreli telgraf, no. 48, Dışişleri Bakanlığı'na 6 Ocak 1918. FO 371/3300, dosya 2242, no. 19010, Stevens'tan şifreli tel. no. 14, Tiflis, 28 Ocak 1918.

243. Detaylar için Marunov, *Kratkiye Soobshchyeniya Instituta Narodov Azii*, XLV: 1961, s. 52. Georgeon s. 75-80.

244. *The Times*, 3 Ocak 1918. 'The Turk Militant'.

245. Kampanya üzerine daha detaylı çözümleme için, Larcher, s. 365-427.

246. Daha fazla bilgi için Gotthard Jäschke, 'Der Turanismus der Jungtürken: zur Osmanische Aussenpolitik im Weltkriege', *Die Welt des Islams*, XXIII: 1941, s. 1-53. Ayrıca, Wipert, *Der Neue Orient*, VI (4): Aralık 1922, s. 207.

247. FO 371/3400,dosya 37581, no. 37581, İstihbarat Dairesi, *Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries*, no. ETW/001, 27 Şubat 1918.

248. FO 371/3300, dosya 2242, no. 19010, General Dunsterville'den telg. G6, 7 Mart 1918.

249. Bak: FO 371/3866, dosya 150, no. 159294, Lord Curzon, 26 Kasım 1919.

250. İran Azerbaycan'ı değil, tümüyle Rusya Azerbaycan'ı.

251. FO 371/3301, dosya 2242, no. 86031, Marling'in şifreli telg. No. 407, Tahran, 13 Mayıs 1918.

252. FO 371/3415, Askeri İstihbarat Şefi, no. B. 1/784 (M.I.2.), Dışişleri Bakanlığı'na gizli, 10 Kasım 1918.

253. FO 371/3388, dosya 1396, no. 173495, Askeri İstihbarat Şefi. B. 1/565 (M.I.2.), gizli, Dışişleri Bakanlığı'na, 15 Ekim 1918. Bu daha önce Kahire'deki Arap Bünosu'nca gerçekleştirildi. Bak: 'Pan-Turan and the Arabs', *The Arab Bulletin*, 74: 24 Aralık 1917, s. 507-509.

254. FO 371/3388, dosya 1396, no. 174496, Abkeri İstihbarat, no. B. 1/594 (M.I.2.), Dışişleri Bakanlığı'na, 18 Ekim 1918. Ayrıca, FO 371/3413, dosya 171726, Dışişleri Bakanlığı iç yazışmaları 1918; FO 371/3259, dosya 8, no. 83711, Marling'ten şifreli telg. No. 396, Tahran, 9 Mayıs 1918.

255. FO 371/3393, dosya 6554, no. 37147Rumbold'dan no. 136, Balfour'a, Bern, 16 Şubat 1918.

256. İngilis istihbaratı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da bağımsız devlet kurmak için çalıştığından emindi. FO 371/3262, dosya 8, no. 175475, Askeri İstihbarat. No. I/601 (M.I.2.) 18 Ekim 1918.

257. FO 371/3416, dosya 187338, no. 208036 ve 211760, 8 ve 18 Aralık 1918; ikincisi 150 Türk subayına değinir.

258. Bak: FO 371/3413, dosya 171726, Ekim-Kasım 1918.

259. FO 371/3663, dosya 1015, no. 135368, telg. 26 Eylül 1919, Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

260. Jacques Kayaloff, 'From the Transcaucasian past: two documents about Turkish resistance in 1918', *Journal of Asian History* (Wiesbaden), VI (2): 1972, s. 129.

261. *The Arab Bulletin* (Ramleh, Egypt), 114: 30 Ağustos 1919, s. 143.

262. Shaikh Husain Kidwai of Gadia, *The future of the Müslim empire: Turkey,* 1919.

263. FO 371/3662, dosya 1015, no. 115218, Lt. Col. T. Bridges'in gizli raporu, 26 Temmuz 1919, Askeri İstihbarat'tan no. B. 1/4881 Dışişleri Bakanlığı'na 11 Ağustos 1919. FO 371/5165, E 1509/262/44, İngiliz İstihbaratı'nın raporu GHQ, İstanbul, no. 2737, haftalık rapor no. 55, haftasonu için 11 Şubat 1920. FO 371/4161 dosya 521, no. 173267, Askeri İstihbarat haftalık rapor, 18 Aralık 1919, Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir. 23 Ocak 1920. The Times, 20 Mart 1920.

264. Bak: *The rise of the Turks. The Pan-Turanian movement,* Dışişleri Bakanlığı'nca hazırlanmıştır. 1919, s. 28.

265. FO 371/8073, N 3621/6/97, Hodgson'dan, no. 203.

266. Castagne, *Les Basmatchis,* s. 50; Karl Stahlin, *Russich-Turkestan gestern und heute,* s. 21.

267. Park. S. 163. Ayrıca bak: 'The Basmachis the central Asian resistance movement, 1918-1924, *Central Asian Review,* VII (3): 1959, s. 242-246.

268. FO 371/8038, F 2073/2073/10, İngiliz Büyükelçiliği, Lt. –Col P.T. Etherton'dan no. 42-1922 Hindistan Dışişleri Bakanlığı'na, Kaşgar

269. İran'ın Kabil elçisi Enver Paşa'nın Türkistan'a ilişkin Pantürkist emellerinden emindi. FO 371/8075, N 5478/6/97, Albay Humphry'den şifreli telg. no. 28, Kabil, 29 Mayıs 1922.

270. Çastagne, *Les Basmatchis*, s. 46; ayrıca bak: Yamauchi Masayuki, *The gren crescent under the red star: Enver Pasha in Soviet Russia* 1919-1922, 1991.

271. Castagne, s. 49-50ve RMM, LI: Ekim 1922, s. 229-230.

272. İngiliz İstihbarat Raporu, FO 371/8179, N 10682/246/38, gizli 23 Ağustos 1922.

273. Detaylı Rapor FO 371/7947, E 6421/3873/44, çok gizli Temmuz 1922.

274. Bak. FO 3718179, N 9461/246/38, çok gizli, Dışişleri Bakanlığı London, 23 Ekim 1922.

275. FO. Age, ayrıca FO 371/9288, N 8951/153/97, Meshed Intelligence Diary, no. 76, 17 Eylül 1923. Cf. Castagne, Les Basmachis, s. 60-61; Louis Fisher, 'The end of Enver Pasha', The Virginia Quarterly Review (University of Virginia), VI (2): Nisan 1930, s. 232-239; P.R. Ali, 'Enver Pasha his status in modern Turkish history', Egyptian Historical Review (Kahire) XXII: 1975, s. 24-27.

276. Cf. *Central Asian Review*, VII (3): 1959, s. 246.

277. Transhazar Türkmenleriyle Kafkas sınırındaki Türki unsurlar arasında Pantürkçü çalışmalar yapbması için ajanlar gönderdi. Bak: Hint Dairesi L/P&S/12/2274, Collection 10/2, Meşhed'deki İngiliz Askeri Ateşesi'nden Delhi Ordusu Başkomutanlığı'na rapor, no. 949. Staff, Army headquarters. Delhi, Meshed, 30 Kasım 1924.

278. Detaylar, Aydemir, 2. Baskı cilt 3, böl. 9/12, Cf. Hostler, Turkism, s. 148-156; Kurt Okay, Enver Pascha, Der grosse Freund Deutschlands, 1935: Cemal Kutay, Enver Paşa Lenin'e karşı.

279. Stahlin, s. 21. Ayrıca Enver'in Orta Asya'daki eylemleri ve savaşları için bak: Tekin Erer, *Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı.*

280. E.g. Abdullah Receb Baysun'un Türkistan Milli Hareketleri, 1943, s. 51-135.

281. Örneğin bak: L. A. Springer, 'The Romantic career of Enver Pasha, leader of the young Turks and ally of the Kaiser', Asia: Journal of the American Asiatic Association, XVII (6): Ağustos 1917, s. 457-461.

282. Caroe, 2. baskı, s. 122-123.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Pantürkçülük (Ana Rahminde)

Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi ve parçalanması aynı zamanda İmparatorluğun son yıllarında görülen ana siyasi ülkülerin de inandırıcılığını yitirmesine yol açtı. Osmanlıcılık da kendi varoluş gerekçesini yitirmişti. Ne Pantürkçülük ne de Panislamcılık İmparatorluğu kurtarmaya yetmemişti. Pantürkçülük yeni Alman yönetiminin artık ilgilenmediğini ifade etmesiyle birlikte yabancı bağlaşığını da kaybetmiş oldu. Avrupa'daki Türk örgütleri farklı ülkelere ve Barış Konferansı'na Birinci Dünya Savaşında Osmanlının pâylaşımına ilişkin Pantürkçü tartışmayı yansıtan mektuplar gönderdiler.[1] Bununla birlikte Türkiye'nin geleceği kendi sınırları içinde belirlendi. Bazı Pantürkçülerin Türkiye'de hâlâ etkin olmasına karşın (Olasılıkla Enver ile temas halinde)[2] Mustafa Kemal'in akıllıca önderliği altında ülkenin Bağımsızlık Savaşı, tüm diğer duyguların ötesinde-[3] saldırgana karşı ülke topraklarının savun-

ması -yurtseverliğe vurguyla- halkın desteğini kazandı. 1923'te cumhuriyeti kurarken Mustafa Kemal'in onu yeni bir milliyetçilik kavramıyla desteklemeye büyük çaba harcaması pek de şaşırtıcı gelmemelidir.

Tabii ki ideolojiler basitçe yukarıdan talimatlarla ortadan kaybolmazlar. Genç Türkler ve dönemlerinden sadece bir iki fikir aktarılmadı aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki Türkçü ve Pantürkçü etmenlerden bir ikisi de yeni ideolojiye taşındı. (Örneğin Ziya Gökalp'in öğretilerinin birkaçı).[4] Mustafa Kemal'in kafasında canlandırdığı milliyetçilik, ki sonuçta Cumhuriyete devlet öğretisi oldu-[5] esasen farklı bir yönelime sahipti. Daha Bağımsızlık Savaşı süresinde, 1921'lerin başlarında Eskişehir'de yaptığı konuşmasında Mustafa Kemal "Ne İslamcı bir Birlik ne de Turancılık bizim için bir öğreti ya da mantıklı siyasa oluşturamaz."[6] diyordu. Ve bundan dolayı "Yeni Türkiye Devletinin siyasası "kendi ulusal sınırları içinde kendi egemenliğine dayanan bağımsız olarak yaşamakta ısrar etmektir. Bu yeni yaklaşım Yeni Cumhuriyetin iç ulusal çıkarlarının en önemlileri ve gerçekte tek uygun görüşler olarak ele alındı. Mustafa Kemal bu görüşü 1927'de 6 gün süren söylevi de dahil[7] başka yerlerde de birkaç kez yineledi. Tüm bunlar Mustafa Kemal ve danışmanları diğer ideolojiler başarısız olurken sadece yurtseverliğin kendini dikkate değer bir şekilde doğrulamasının da ötesinde, savaşta harap olan Türkiye'nin çabalarını yeniden yapılanma üzerinde yoğunlaşmaya ihtiyaç duyduğu için bir anlam ifade ediyordu. Çokuluslu devasa Osmanlı İmparatorluğu ile karşılaştırıldığında Türkiye şimdi daha küçük ve oldukça benzeşik (homojen) bir devletti ve de daha hayata geçirilebilir bir seçenek olarak görünüyordu. Kendini merkez alan siyasanın aynı zamanda -Mustafa Kemal'in izlediği bir siyasa - Pantürkçü ülküleri reddetmenin Sovyetler Birliği ile ilişkilerin normalleşmesine yardım etmesi gibi dış ilişkilerde de yararları

görülecekti.[8] Pantürkçülükten geri çekilme tesadüf değil belki de Lenin'in Panslavcılığı terk etmesiyle denk düşmüştü.[9]

Suriye'nin Alexandretta ilçesinin 1930'ların sonlarında Türkiye tarafından ilhakı ve Hatay adını alması gibi çok az bir iki örnek dışarıda tutulmak kaydıyla siyasi Pantürkçülük, özellikle onun irredentist etmenleri uygun görülmedi ve özendirilmedi.[10] Hatta Türkiye'deki reform dalgasının yerel Türkler ile diğerleri arasında bir engel oluşturduğu söylenebilir.[11] Türki grupların[12] bulunduğu yerlere gösterilen ilgi hep en alt düzeyde tutuldu ve resmi düzeyde de buna dikkat edildi. Türk yetkilileri 1920'ler ve 1930'larda diğer ülkelerden,[13] örneğin 1934 ve 1936 arasında[14] Kıbrıs ve Balkanlarda[15] olduğu gibi Türklerin Türkiye'ye göçmesini özendirdiler. Bunu Pantürkçü bir bağlamda[16] yorumlamaya gerek yok. Daha ziyade Birinci Dünya Savaşı ve Bağımsızlık Savaşı'ndaki kayıpların yerini alması için duyulan arzuyu ifade eder. Gerçi 1930'larda Bulgaristan Trakyası'nda[17] *Turan* ya da *Altın Ordu, Söz* ve *Ses*[18] adlarındaki gazetelerce desteklenen Kıbrıs'taki Kardeş Ocağı adlarında Pantürkçü eğilimli dernekler varlık sürdürmekle birlikte, bunların Türkiye Devleti'nce resmen desteklendiğini gösteren herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Gerçektende Hükümet çevresi bu tür belirtilere karşı kuşkularını ifade etmişlerdir.[19]

Kemalizm yakın geçmişini özümsemek ve yeni geleceği biçimlendirmekte tutarlı bir ustalık gösterdi.[20] Bu öğretinin savunucuları potansiyel rakiplerini mümkün olduğuna ikna etmiş, varolan kurumlara bir yer sağlamış ve bir iki etmenin görüleceği Pantürkçülük de dahil farklı ideolojik etmenleri içine almıştır.

İlk olarak Yeni Turan adlı Pantürkçülükten esinlenen[21] ve 1920'lerin başında Türk Ocağı tarafından İstanbul'da düzenlenen mitinglerde kalabalıklara Azerbaycan'ın bağımsızlığının Pantürkçülüğün ilk adımı olduğunu (aynı zamanda Kırım, Hive, Taşkent ve Buhara'yı içeren)[22] seslenen Halide Edip

Pantürkçülüğü bıraktı. Ve Mehmet Emin Yurdakul şiirlerini Turan yerine vatanı koyarak yeniden yazdı. 1921 Haziranı'nda Ahmet Ağaoğlu Ankara'da Basın Müdürlüğü görevini kabul etti (daha sonraları 1923 ve 1927 yıllarında Büyük Millet Meclisi'ne seçilecektir).[23] 1923 yılının başlarında hâlâ Basın Müdürlüğü görevini sürdüren Ahmet Ağaoğlu, Mustafa Kemal'e tutkulu bağlılığıyla bir Fransız gazeteciyi etkiledi. Onun gazeteciye anlattıkları burada belirtilmeye değer: "Ankara eski Osmanlı İmparatorluğu'nun büyüklenmesini reddeden bir milliyetçidir. Ankara budunbilimsel (etnografik) olarak Türk sınırlarıyla belirlenen ılımlı bir Türk ulusal yurdu kurmayı arzu ediyor... Bunun için barışa ihtiyacı var."[24] Ağaoğlu bu görüşleri dönemin gazetelerinde de ifade etti.[25] 5 yıl sonra Yusuf Akçura Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm Pantürkçü arzuların cisimlenmesi olduğunu ilan etti.[26] Pantürkçülükten vazgeçmeksizin Büyük Millet Meclisi üyesi ve bir tarih profesörü olarak Yusuf Akçura'nın kendisini yeni rejimle özdeşleştirmesi lazımdı. Hiçbir zaman İttihat ve Terakki'ye üye olmadığından onlara göre ce bir rahatlıkla katılabilirdi. Tekip Alp ve daha birkaçı bu arada ateşli birer Kemalist oldular. Hatta Tekin Alp Kemalizm üzerine olağan (standard) bir çalışma kaleme aldı.

İkinci olarak, cumhuriyet döneminde Türk Ocakları[27] olarak bilinen Türk Ocağı da benzer bir süreçten geçti. Bu Osmanlı İmparatorluğu sırasında Pantürkçülerin kurduğu en etkin örgüt olmuştu.[28] İmparatorluk içinde siyasi propaganda yoluyla savaş çabasına katılmış ve aktarılanlara göre Kafkasya ve Türkistan'da şubeler açmıştı.[29] 1917 de örgüt görevlileri Arap yarımadasında Pantürkçü propaganda yapıyordu.[30] Savaş sona erdiğinde liderleri İttihat ve Terakki Komitesinin eski üyelerinden İsmail Canpolat'ın liderliğini yaptığı *Teceddit* adındaki bir siyasi örgütle güçlerini bir araya getirdiler. Burada yerel siyasetler üzerine ortak bir mücadele çabası içine girdiler.[31] 11 Mart 1919'da İstanbul'da bir araya gelen birçok örgüt üyesi tam bir fikir birliği içinde benimsedikleri kararı

bir dilekçeyle (muzaffer Bağlaşık Kuvvetlere iletilmesi için) Britanya Büyükelçisi'ne (High Commisioner) sundular. Bu dilekçeyle Osmanlı İmparatorluğu'nun tasarlanan parçalanması protesto ediliyor ve Osmanlı'nın savaşa sadece ezeli düşmanı Rusya'ya karşı savaşmak için girdiği ileri sürülüyordu.[32] 1920 Nisan sonlarında Örgüt, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesini ve Türkiye ile yakın bağlar kurmak için yönelimini desteklediğini bir kez daha onayladı.[33] Ancak gelecek bir iki yıl içinde etkinlikleri dondurulduğu. Örgüt 1924'te yeniden açıldı.

Kendisinden daha öncede söz edilen[34] Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi onlarca kabul görmekle birlikte hiçbir zaman bu çevre içinde etkin biri olmamıştı.[35] Birinci Dünya Savaşı esnasında ki, o zaman oldukça modaydı- Hamdullah Suphi Pantürkçülüğe biraz sempati gösterdi, hatta 1915 yılında Türk Yurdu dergisinde Pantürkçülük lehine bir makale yazdı.[36] Ancak makaleleri ve konuşmalarında da görüleceği gibi[37] kendisini Pantürkçüden ziyade milliyetçi bir Türk olarak gösterdi.[38] (çok ender durumlar dışında)[39] Yetenekli bir konuşmacı olan Hamdullah Suphi için özellikle Mustafa Kemal'in bizzat kendisinin inisiyatif ve tavsiyesiyle resmi devlet öğretisi olan milliyetçi ideolojiyi Türk Ocakları'na benimsetmek zor bir şey değildi.[40] Yeni Türk Ocakları'nın ilk kongresi 135 Ocak'tan temsilcilerin katılımıyla 1924 de Ankara'da toplandı. Tanrıöver, Türk Ocakları'nın esas amacını Türk kültürünü koruma ve Kemalist reformları savunma olarak belirledi. Örgüt çabalarını Türkiye'nin modernleşmesi için büyük ya da az nüfuslu her yerde çalışmalar yürüten Cumhuriyet Halk Partisi'yle işbirliği üzerinde yoğunlaştırdı. Türk Ocakları için bu Batı müziğinin tanıtılması, tiyatro gösterileri ve spor etkinlikleri[41], Türkçe'nin yanı sıra Fransızca ve İngilizce dergi ve kitaplarla kitaplık ve okuma odalarının kurulması, çağdaş eğitim terimleriyle ifade edilen yoğun bir Batılılaşma kampanyasıyla ilgilenmek anlamına geliyordu.

1930'da Örgüt Ankara'da kendi matbaasını açtı. 1925 yılında 217 şube 30.000 üye, 1930'da Türkiye çapında 257 şubeyle 32.000 üyeye çıktı. Ancak bu önemli bir artış sayılmazdı.[42]

Türk Ocakları'nın Kemalizm'e bağlılığına rağmen, Örgüt içinde Pantürkçü eğilimler kendini göstermeye devam etti. Örneğin, Tatar ve etkin bir Pantürkçü olan Ayaz İsmail'e ait yazılar 1925 Kasımı'nda Türk Yurdu dergisinde görülebiliyordu.[43] Sonunda Başkan Tanrıöver hükümetin talimatıyla olduğundan kuşku duyulmayan bir girişimde bulundu. 1927 yılında Türk Ocaklarının etkinlik alanlarının ancak Türkiye sınırları içinde olması gerektiği şeklinde bir Tüzük ve Program değişikliği yapıldı.[44] Tüm bunlara karşın üyeler arasında Pantürkçü talepler sürdürüldü. 1930'ların sonlarında hâlâ Azerbaycan, Türkistan ve Bulgaristan'daki Türklerden kendi bölgelerinde de Türk Ocakları açma istekleri geliyordu.[45] Bu yüzden 1931 Martı'nda Türk Ocakları'nın kapatılıp[46] yerine bütünüyle yeni devletin ideolojisi ve propagandasına verecek olan Halkevlerinin kurulması pek şaşırtıcı gelmiyor.[47]

Üçüncü olarak, daha önce belirtildiği gibi irredentist etmenden sakınılmakla birlikte ve siyasi kararların hiçbirinin Pantürkçülüğe dayanmamasına karşın kültürel Pantürkçülüğün belli motifleri Kemalizm[48] olarak bilinen yeni milliyetçi ideolojiyle[49] işbirliği içine girdi.[50][51] Daha önceki iki neslin Türkçüleri gibi Kemalistler de kendilerini daha ilk ortaya çıkışlarından itibaren, -dil, yazın, tarih, coğrafya ve diğer ilgili alanlar üzerinde yoğunlaşarak- Türklerin görkemli tarihlerini öğrenme ve araştırmaya verdiler. Bir kez daha yeni Türk ulusunun övünç duyabileceği kendine ait bir geçmişinin olacağı ve doğru bir yönlendirmeyle bu geçmişe dayanmanın onu doğru bir geleceğe götüreceği umuldu. Bu yaklaşımın sayısız örnekleri bulunuyor. Özellikle Türk dilinin arındırılması ve tarihinin yeniden yazılmasında olduğu gibi.[52] 1925'te Vakit Gazetesi'nde yazan Mehmet Asım[53] gibi

Pantürkçüler Türkçe'deki Arapça ve Farsça sözcüklerin ayıklanmasını Türkiye ve dışarıda yaşayan Türklerin ortak dilinin yaratılması konusunda bir adım olarak yorumladılar.[54] Tarih üzerine yazıların tümünde ise Tüm Türklerin ilk çıktığı yerin Orta Asya'daki Altay Dağları olduğu ve onların uygarlığı dünyaya buradan yaymaya başladığı belirtildi. Bu durumda tüm yazarlar Türklerin savaş öncesi tarihsel birliğini gösterme geleneğini sürdürdüler. Örneğin, 1920'lerin başlarında Cami takma adı kullanan biri tarafından yazılan 'Osmanlı Ülkesindeki Hıristiyan Türkler'[55] adındaki kitapta Türklerin tarihteki ilk dönemleri Pantürkçü bir bakış açısıyla değerlendiriliyordu. Hatta yeni anlayışı daha iyi görebileceğimiz 4 ciltlik bir tarihi kitabı da Milli Eğitim Bakanlığı'nın isteği üzerine Türk Tarih Kurumunca hazırlanmıştı. Bu yapıt liselerde ders kitabı olarak okutuldu.[56] İlk cildi 1932'de yayınlanan bu çalışmada Pantürkçü çağrışımların bulunabileceği tespitleri yapıldı. (Sovyetler Birliği de aynı kanıdaydı)[57] Bu kitapta ulus ve ırk gibi kavramların çok önceleri eski Türkler zamanında benimsendiği ileri sürülüyordu.[58] Bu tür düşüncelere Halkevi'nin 1933 Şubatı'ndan itibaren aylık yayın organı olarak bastığı *Ülkü* dergisinde de rastlanıyordu. Gerçi bu tür yazılar Pantürkçü düşünceye bir sempati göstergesi olmaktan ziyade Pantürkçü fikirlerin resmi devlet ideolojisine bulanarak ortaya çıkartılmasına bir örnek olarak değerlendirilmelidir.[59] Türkçülük ve Pantürkçülük arasında çıkan karışıklık Pantürkçülüğün Türkçülük içinde erimesiyle çözümlenmiş görünüyor.[60] Hatta o sıralarda Bulgaristan ve Yunanistan'daki Türkçe konuşan azınlıkların[61] Türkiye'ye göçmesini özendiren resmi siyasa bile Türkiye Cumhuriyetinin çıkarları çerçevesinde ele alınıyordu. Benzer bir şekilde 1934'te yürürlüğe giren 2510 sayılı yasayla bir yandan Türk olmayan kültürden Türk uyrukluların Türkiye'de kaynaştırılması diğer yandan da dışarıdan gelen Türk kültüründen göçmenlerin yerleşimi için alınması gereken önlemler belirleniyordu.[62]

Bu koşullar altında Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Pantürkçüler kendilerini İttihat ve Terakki Komitesi'nin liderliğindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun Pantürkçü ideolojiyi benimsediği son zamanlarında alışkın oldukları durumdan oldukça farklı bir konumda buldular. Dr. Arın Engin gibi kendini Pantürkçülük davasına adamış birinin kitaplarından birinde ifade ettiği "Atatürk yalnızca Türkiyeli Türklerin değil tüm Türklerin babasıdır"[63] sloganını sadece kemikleşmiş iyimserler kabul edebilirler. Türkiye Cumhuriyeti yetkililerinin Pantürkçülüğü özendiren tutumları pek görülmez. Pantürkçülerin karşılaştıkları sorunlar sadece bunlar değil. Aynı zamanda Versay Barış Konferansı ve 1923 Lozan Konferansı'ndan sonra dünyadaki durumun değişmesidir. Ayrıca savaştan önce İran, Sovyetler ve Çin'de yaşayan Türkler zaten bulundukları yerlerdeydi. Bir de Irak, Suriye, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Yunanistan ve Kıbrıs gibi eski Osmanlı topraklarında yaşayan Türk nüfusu da büyük ölçüde onlarla aynı konuma geldi. Hedef alanın genişlemesi zaten en zayıf anlarını geçiren Pantürkçülüğün irredentist yaklaşımının önüne yeni bir zorluğun çıkması anlamı taşıyordu.[64] Bir başka sorunda daha önce belirtildiği gibi birçok Pantürkçünün Cumhuriyetin hizmetine girmiş olmasıydı. Ayrıca önde gelen birkaç Pantürkçü de Cumhuriyetin ilk 20 yılı içinde öldüler. Gökalp 1924'de, Necip Asım, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu 1930'larda, Ali Hüseyinzade 1941'de ve Mehmet Emin Yurdakul da 1944 yılında öldüler.

Sürece bütünlüklü bakıldığında, Türkiye içindeki Pantürkçü çevre ile Dış Türklerdeki yeni umutların kımıldadığı İkinci Dünya Savaşı'ndaki dönüm noktasına kadar, Pantürkçülüğün, cumhuriyetin 1923'te kuruluşundan sonraki 20 yılı içinde gözle görülür bir etkinlikten ziyade henüz rüşeym halinde olduğu söylenebilir. Bu dönemde varolan sınırlı örgütlenme çoğunlukla göçmenlere maddi ve kültürel yardımda bulunmaktır.[65]

Türkiye'deki Pantürkçüler kendilerini görünürde esas itibariyle resmi olarak çizilen alan içinde yazınsal ve gazetecilikle ilgili işlere verdiler. Ancak öncelikle Türkiye Türklerine ortak gelen dava açısından Dış Türklerin durumunu ortaya koyarak ya da bu bağın siyasi yanlarına dikkat çekerek her yasal ya da yarı yasal boşluktan yararlanmaya çalıştılar. Bu özellikler esasen Pantürkçü yayınların resmi Kemalist çizgiyi izleyenlerden farklı olduğunu gösteriyordu. 1920 ve 1930'larda Türkiye'deki Dış Türklerin çıkardığı süreli yayınların birkaçının kapatılması ve Avrupa'dan getirilen bazılarının da yasaklanması şaşırtıcı gelmiyor.(66)

Cumhuriyetin ilk 20 yılı içinde Avrupa'da basılan Pantürkçü süreli yayınların çok belirgin siyasi özellikleri vardı. Türkiye'de yayınlananların çoğu ise kendilerini temkinli bir şekilde kültürel düzeyde -en azından Mustafa Kemal'in sağlığında- tutuyordu. Pantürkçülerin ikili bir yaklaşım göstermesinin ardında herhangi bir özel örgütün bulunması pek olası görünmüyor. Daha çok o dönemin koşullarının dayatmasından kaynaklanıyor olması akla yatkın. Aşağıda bu edebiyatta ele alman ana konuları ve onların özellikleri ile yönelimlerini özetleyen bir tahlil yapılıyor.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye dışında basılan Pantürkçü yayının bir kısmı bir yolunu bulup Türkiye'ye de sokulur. Bunlar büyük ölçüde siyasi nitelikteydiler. Siyasi nitelikte olmalarının nedeni bunların sadece basıldığı ülkelerde sansürün uygulanmamasından değil, aynı zamanda hemen hemen değişmez bir şekilde Pantürkçülük için siyasi çalışma yapmaktan haz alan ve bunun için fırsatları değerlendirmek isteyen Sovyetler Birliği'nden ayrılma sığınmacı Dış Türklerin yazması ya da destek olmasından kaynaklanıyordu. Bu dönemde Pantürkçü nitelikte birkaç süreli yayın çıkartıldı. Ancak çoğu düzensiz bir şekilde basılıyordu. (Olasılıkla mali durumdan dolayı). Ancak bunlardan 2 tanesi kuraldışıydı: Budapeşte'de basılan *'Turan Mecmuası'* ve Polonya'da çıkartılan Sovyet karşıtı *"Promethee."*

Daha önce kısaca söz edilen *Turan Mecmuası*[67] dar anlamda bir Pantürkçü dergi değildi. Kendilerini de Turan ırkının bir parçası sayan[68] ve *Turan* adında bir derneğe bağlı, ilkin 20. yüzyılın başında yayına başlayan ve Macar hükümetince finanse edilen bir Turancı yayındı.[69] Derginin asıl amacı, Turan dilleri, tarihi ve halkbilimi üzerine bilimsel araştırmalar olmakla birlikte, belli siyasi amaçları da vardı. Gerçekte nihai amacı kabaca Volga, Hazar Denizi, İran ve Altay Dağları arasındaki bölgede bir Turan Devleti'nin kurulmasıydı.[70] Derneğin liderlerine göre böyle bir devletin kurulması sadece bu bölgede yaşayan halklar arasındaki etnik bağlardan değil aynı zamanda bölgenin muazzam ekonomik zenginliğinin böyle bir tasarının uygulanabilirliğine katkıda bulunmasıyla da ilgiliydi. Bu anlayış Laszlo Rasonyi[71] ve diğerlerinin Türkçülük üzerine bir dizi çalışmalarında ifade edilmiştir. 1913 yılından itibaren yayına başlayan ve üç ayda bir çıkartılan Dernek organı *Turan*'ın çoğu yazıları Macarca'ydı. Ama özellikle ilk çıktığı yıllarda Türkçe'ye de birkaç sayfa ayrılıyordu. Daha sonra dergiye Almanca ve Fransızca makaleler de eklendi. İlk sayısının başlık künyesinde *'Turan Mecmuası, Turan Cemiyeti'nin Aylık Organı'* yazısı yer alıyordu.[72] 1918'den itibaren Turan' Almanca, Macarca 'Doğu Avrupa, Yakın ve Ortadoğu Çalışmaları. Süreli Yayını' tanımı eklendi. 1924'te ayrıntılı bir Fransızca altyazıyla dergi Turan halklarının yazını, siyasi durumu, etnografyaları ve tarihlerinin yanı sıra kültürel esinleri ve Batıyla tarihsel bağlarına değindiğini ileri sürüyordu.[73] Dergi özellikle 610 milyon Turanlının bulunduğu iddiasıyla Turan ülküsünün pratikte uygulanabilir olduğuna okuyucuyu ikna etmeye çabalıyordu.[74]

Turan derneği ve yayınlarının potansiyel bağlaşıklarını aramada bir aracı olması kadar, onlara düşman bir çevre olarak görünen bir ortam içinde Macarların hissettiği tecritin bir ifadesini oluşturduğu da açıktır. Bu büyük ölçüde iki uzun savaş dönemi arasında,

Promethee dergisini çıkaran Polonyalıların hissettikleri için de geçerliydi. Dergi, Polonya Başbakanı, Dışilişkiler Bakanı ve Başkomutanı Pilsudsky'nin sürgündeki anti-komünistlere siyasi eşgüdüm ve mali yardım sağlamak amacıyla oluşturduğu ve himaye ettiği yarı gizli Sovyet karşıtı "Promethee Ligi" adındaki derneğin yayın organıydı.[75] Sovyetler'den zulüm gören herkes Sovyet belâsına karşı doğal bağlaşık olarak görülüyordu. Bu sınıflandırmaya girenler içinde Dış Türkler de dikkate değer bir konumda tutuluyordu. Derneğin bülteni *Promethee, Organe de Defense Nationale des Peuples du Caucase et de l'Ukraine,* 1926 Kasımı'ndan 1938 Nisanı'na kadar aylık olarak Paris'te basıldı.[76] Daha sonra başlık künyesine Türkistan'ın da eklenmesinden sonra dergi *Promethee, Organe de Defense Nationale des Peuples Opprimes de l'U. R. S. S* adını aldı. Resul Zade, Mirza Bala gibi tanınmış Pantürkçüler ve diğerleri güçlü duygularla Azerbaycan, Kafkasya ve Türkistan'ın bağımsızlığı ve Pantürkçü birlikleri doğrultusunda makaleler yazdılar. Pantürkçü örgütlere Polonya İkinci Dünya Savaşı sırasında bile yardıma devam etmiş olabilir.[77] Bu konu bizim şimdiki ilgi alanımızın dışında kalıyor. Söz konusu dönemde Türkiye dışında çıkarılan Pantürkçü yayınların çoğu kısmen Promethee Ligi'nin desteğiyle Batı Avrupa'da çıkarıldı (Doğu Avrupa'da çok ender basılmıştır.) Süreli yayınlar arasında:

1. *Yeni Turan.* Finlandiya'daki Turan Ocakları'nın aylık yayın organı. İlk olarak Tampere de daha sonra 1931 Kasımı'ndan[78] itibaren Helsinki'de Türkçe ve Fince yayınlandı. Yayıncısı Abdullah Ahsan'dı. Sovyet karşıtı süreli yayınlar içinde ilk ve başta gelenlerden biri olarak kaldı. Bu dergi her yerde Dış Türklerle de ilgilendi. Pantürkçü şiirler ve makaleler yayınladı.

2. *Kurtuluş.* 1934 Kasımı'ndan 1939 Temmuzu'na kadar aylık Türkçe olarak Berlin'de basıldı. Azerbaycan Müsavat Partisi'nin yayın-organıydı. Hilal Münşi ve Mehmet Emin Resulzade[79] tarafından yayınlandı. Resulzade Türkiye'deki

Pantürkçülere sempati duyan süreli yayınlardaki makale ve hikayeleriyle tanınan biriydi.[80]

3. Şimali Kafkasya. Altbaşlığı Syevyerniy Kavkaz-Le Caucase de Nord. 1934 Mayısı'ndan 1939 Haziranı'na kadar Varşova'da Rusça ve Türkçe basılan bu dergi Kafkas Halkları Halk Partisi'nin aylık yayın organıydı. Yayıncısı başından beri Baraşbi Baytugan'dı. Kafkas birliğini teşvik eden makaleler (her sayısının arka sayfasında Kuban'dan Bakü'ye kadar bölgeyi gösteren bir harita basılıyordu.) ve bölgenin geçmiş ve geleceğine ilişkin, Pantürkçü ve Sovyet karşıtı bazıları kurgusal, bazıları da araştırmalara dayanan bilgilerin bulunduğu yazılar bulunuyordu.[81]

4. *Yaş Türkistan* (Genç Türkistan). Türkistan Milli Konseyi'nin yayın organı. 1931 Aralıktan 1939 Haziranı'na kadar Türkistanca, aylık olarak Berlin'de basılıyordu. Dergiyi canlı tutan Mustafa Çokay'dı.[82]

5. *Yeni Milli Yol.* Ulusal İdel Altay Komitesi yayın organı. Berlin'de Tatar Türkçesi'yle yayınlanıyordu.(83)

6. *Emel Mecmuası.* Kırım Türk Komitesi'nin aylık yayın organı. 1930 Ocak ayından 1941'e kadar Kırım Türkçesi'nde Romanya Pazarcık'ta çıkarıldı. Yayıncısı yerel avukatlardan Müstecip H. Fazıl'dı.[84]

7. *Aylık Türkistan* (Başlık Fransızca Turkestan Revue Nouvella Organe de defense nationale de Turkestan)[85] 1934-35 yıllarında Arap harfleriyle Türkçe basıldı. Ana konusu Türkistan ve onun Sovyet zulmünden çektikleriydi. Yayıncısı yukarıda belirtilen Mustafa Çokay'dı (ya da Çokayoğlu).[86] Çokay, 1918 Şubatı'nda[87] Kızıl Ordunun ilerleyişinden önce Hokand'dan kaçan bir milliyetçiydi. Paris'e yerleşti. Türkistan davası için özellikle Özbekler ve Türkmenler için mücadele etti. *Chez Les Soviets en Asie Central* adındaki çalışmasının bir örneğinden anlaşıldığına göre bu çalışma 1928'de Paris'te basıldı.[88] 7 yıl sonra aynı çalışmayı geniş-

letip bu kez Rusça bastırdı. Türkistan'daki Sovyet Yönetimi'ne karşı sert suçlamalar ve Pantürkçü esinle bağımsızlık mücadelesi ele alınıyordu. Aralık 1931'de Kudüs'teki İslam Genel Kongresi'ne Arapça birbiri ardından basılan 2 kitapçık sunuldu. Biri Kuzey Kafkasya Milli Savunma Komitesi Başkanı Said Şamil'e[89] diğeri de Ayaz İshaki'ye aitti. Ayaz İshaki (1878-1954)[90] Akçura'nın *Kazan Muhbiri*[91] dergisin çıkmasına yardım eden 1905 Tüm Müslümanlar Kongresi'ne katılan[92] Tüm Türk-Tatar Birliği girişimlerinde etkin bir şekilde yer alan ve daha sonra cumhuriyet döneminde[93] Türk Yurdu'na Pantürkçü makalelerle katkıda bulunan Kazanlı bir Türk-Tatar milliyetçisiydi. 1931'de İdel Ural Müslümanları Bağımsızlık Komitesi'ne[94] başkanlık yaptı. Şamil ve İshaki Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar adına onlara yapılan haksızlıkları gündeme getirirken bir yandan da Pantürkçü tartışmalara neden oldular.

Bir süre sonra Arnavut kökenli, önceleri Genç Türkler çevresine yakın Yugoslavyalı bir Türk olan Basri Bey, 1932'de basılan *Le Monde Turc et L'avenir de sa mission historique* (L'illusionisme moscovite et la realite Turque') adlı yapıtında tüm Türklerin birliği çağrısında bulundu. Bu birlik çağrısı kitabın sonunda şöyle özetleniyor[95]:

"Devrimin, Çarlık Ordusu'nun güçlerini dağıtmasından beri, Orta Asya durmaksızın Moskova'ya değil, Küçük Asya'ya bakıyor. Her nasılsa bu iki Asya arasında bir süreklilik var. Moğol çöllerinin ıssız bucaksız köşelerinden, Semerkant, Buhara, Bakü, Gence ve Ankara üzerinden İstanbul'a Edirne'ye kadar Türkler büyük bir umutla elele veriyor. Anı yakalayan bu güç tüm Türklerin Federasyonu'na, bu onurlu halkların kaçınılmaz birliğine yol gösteriyor."

Bir iki yıl sonra 1938'te siyasi olarak etkin 2 Azeri Türk açıkça Pantürkçü bir biçimde davaları için halk desteğini harekete geçir-

me girişiminde bulunurlar. Birincisi, Türkçe yazıldığı için belki de Türkiye'deki okuyuculara yönelik, Mehmet Zade Mirza Bala'nın (1899-1959) oldukça çaplı 'Milli Azerbaycan Hareketi: Milli Azerbaycan Müsavat Halk Fırkası Tarihi' adlı kitabıydı. İkincisi Almanca olarak basıldı. Olasılıkla Avrupa'ya yönelik olarak hazırlanmıştı. *Azerbaycan'ın Sorunları* adlı kitap (Das Problem Aserbeitschan), Azerbaycan'ın Bağımsızlığını ilanının (28 Mayıs 1918) 20. yıldönümü üzerine M. E. Resul Zade (1884/1955)'nin[96] bir konuşmasının notlarından oluşuyordu.[97]

2 yıl sonra coşkulu bir üslupla ama Turancı bir kılıfla Pantürkçülüğü destekleyen Almanca bir çalışma da İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında görüldü. Turan-Türkistan -Tibet adındaki H. M. Amad tarafından yazılan kitap ikna edici bir şekilde Türklerin ve Moğolların aynı ırktan geldiklerini tartışıyordu: "Güçlerini birleştirerek istedikleri her şeyi başarabileceklerini' söylüyor, açıkçası böyle bir girişimin de tam zamanı olduğu ima ediliyordu.[98]

Bunlar Türkiye dışında basılan sayısız Pantürkçü eğilimli yapıtlardan sadece birkaçını oluşturuyor. Bu konuda daha fazla yayın hem Dış Türkler hem de Türkiyeli Türkler tarafından Türkiye içinde basılmıştır. Bu türden kendine özgü yanlar taşıyan birkaçı burada ele alınacaktır: Bunlar iki ana ölçüye göre sınıflandırılabilir: Monografiler ve süreli yayınlar.

Abdullah Battal Taymas 1882/3-1969) 1925 yılında 'Kazan Türkleri: Türk Tarihinin Hazin Yaprakları' adlı çalışmasını yazdı.[99] Kitap esasen yazarın özellikle Türkler diye söz ettiği Kazan Tatarlarının tarihini eski çağlardan Sovyet dönemine kadar ele alıyor, Türk kültür birliği ve (rastlantısal değil) Pantürkçülük kavramını öne çıkararak Tatar kültürel etkinliklerine ağırlık veriyordu. Yazı biçim olarak tutkudan ziyade üzüntüyü öne çıkarıyordu. 1923 yılında *Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti* adlı kitabı basılan[100] Mehmet Emin Resulzade

1925'te ise *İstiklal Mefkuresi ve Gençlik: Esbabı Hezimemize Bir Mütalaa* adlı kitabında Çarlık ve Sovyet dönemlerinde Azerbaycan Milliyetçi Hareketi üzerine bir çalışma ve başarısızlığının nedenleri üzerine bir yaklaşımı ortaya koyuyordu.[101]

1927'de Mehmetzade Mirza Bala 1918'den beri milliyetçi ve Pantürkçülere açık bir sempatiyle Azerbaycan'daki milliyetçi hareketi tanımlayan *'Azerbaycan Misak-ı Millisi'*ni hazırladı.[102] Yazar, büyük bir temkinle açıkça eylem çağrısı yapmaktan kaçınmış olsa bile -büyük olasılıkla Türkiyeli ev sahipleriyle zıt duruma düşmemek için- ne ima ettiği belliydi. Pantürkçülük davasını 1920'lerde etkin bir şekilde sahiplenen Dış Türklere 1930'larda Türkiyeli Türkler de katıldı. Bu sıralarda Pantürk sempatizanları kendilerini çok dikkatli bir şekilde ortaya koymak zorundaydılar. Örneğin makaleleri Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında basında yer alan oldukça bilgili Aka Gündüz'ü ele alalım. (1886-1958) İngiliz istihbarat raporları onu "Tahrik edici bir gazeteci, kuvvetli bir milliyetçi" olarak değerlendiriyor. Yeni Turan Okulu'ndan[103] Aka Gündüz, iki savaş arası dönemde roman, kısa öyküler ve oyunlar yazmaya devam etti. Birçoğu birden fazla basılan bu çalışmalar yerel renklerle bezenmiş ve en azından açık Pantürkçü duygular ima eden bir biçemde yazılmıştı (O zaman ima etmekten öteye daha fazla yapılacak bir şey olamazdı).

Belki de bu dönemde Pantürkçülükle doğrudan ilgili ilk kitap 1930'larda basılan Reşit Saffet'in *'Türklük ve Türkçülük İzleri'* adlı yapıtıydı. Yazar ziyarette bulunduğu yerlerden ya da okuduğu kitaplardan dünyada Türklerin kazıbilimsel ve yazınsal izlerini toplamaya çalışıyordu. Kitap Türk Ocakları tarafından çıkarılan bir dizinin[104] parçasıydı. Ayrıca Pantürkçülükten ziyade Türkçülüğe vurgu yapan[105] Saffet, iki kez daha dikkatli olmak zorundaydı. Çünkü çoğunlukla -belki de bilerek - bu iki terimi birbirine karıştırarak ele alıyordu. Bununla birlikte özellikle İran'daki Türklere yönelik İran yetkililerinin onları ortadan kaldırdığına ilişkin yoru-

mundan adeta Pantürkçülük akıyordu.[106] Saffet, İran'dan herhangi bir toprak talebinde bulunmuyor ama oradaki Türkleri kurtarmak için derhal bir şeyler yapılması gerektiğine dikkat çekiyordu. Belki de bundan daha heyecanlı bir çalışma Fuat Şükrü'nün 1931 de yazdığı *'Turan ve Türklük'* adlı şiir kitabıdır. Şiirlerde açık bir Pantürkçülük havası görülüyordu. Turan idealize ediliyor, doğal güzelliği ve duygusal etmenleriyle toprağa hayranlık ve özlem dile getiriliyordu.

Bir başka damar, A.A.A. Çandar'ın 1934'te basılan sosyodilbilimsel bir çalışma havasında olan *'Türklüğün Kökleri ve Yayılışı'* adlı kitabıdır. Kitap Türk ırkının büyüklüğü[107] üzerine bir bölümle başlar ve çoğu Pantürkçülerin benimseyeceği bir ruhla Türkleri över. Benzer duygular, 1938'te *'Turani Kavimler ve Siyasi Tarihlerinin Esas Hatları'*nı yazan Muharrem Feyzi Togay'da da[108] görülür. Bu yazı, bir grup Türkistanlı gence verilen Turanlıların[109] daha derin bir tahlilinden oluşan konferans notlarıdır.[110] Turan terimiyle kendisine ateşli bir düşsel dünya çizen Togay sadece Turan değil, Büyük Turan hakkında konuşmakta ısrar ederek azami bir Pantürkçü bir yaklaşım içinde olduğunu ortaya koyar.[111] Biraz daha dikkatle bakıldığında onun geçmişte- günümüzde ve gelecekte- siyasi haritaya yerleşecek olan Turan Birliği'nde ısrarı görülecektir.[112] Bundan daha oylumlu bir yapıt ise tanınmış Türkolog Zeki Velidi Togan'ın[113] *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi* adlı kitabıdır. Bu kitap Türkistan'ın geçmişi ve bugünün kuramsal tahlilinden öte genel anlamda onun dünya açısından gelecekteki önemine özel bir vurgu yapmaktadır.[114]

Bu son iki kitaptan birinin Mustafa Kemal'in yaşamının sonlarına yakın, diğeri de ölümünden sonraki bir zamanda ortaya çıktığı görülür. 1 yıldan az bir süre sonra İkinci Dünya Savaşı patlak verir ve Türkiye'nin yansızlığı Pantürkçülerin dünya olaylarını açık bir şekilde algılamasına yarar. 1937'de, 1918 yılında Britanya Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın hazırlattığı *'A Manuel on the*

Turanians and Panturanianism' adlı çalışmayı kısmen *'Halihazırın Türk Toplulukları ve Pantürklüğe Dair'* adıyla çeviren A. Münif Haymana Yaylagil de dahil, bazı Pantürkçüler yeniden ortaya çıkarlar. Bu kitabın başlığındaki 'Turanians'ın Türk toplulukları ve 'Panturanianism'in Pantürkçülük olarak çevrilmesi pek de rastlantı değildi. A. Münif Haymana Yaylagil 1942'de *'Türkçüleri Unutmayalım! Çünkü, Onlar, Buna Layıktır'* başlıklı bir broşür de çıkarmıştır. Bu yayınlar, Pantürkçülerin ve Pantürklüğün bir yana atılmasına son vermeye ve onların yeniden toplum içinde saygın kişiler olarak görülmesini sağlamak amacıyla yazılmıştı.

Tam da aynı sıralarda Türkiye'ye göç edenlerin zaten etkin bir şekilde çalıştığı Dış Türklere karşı yeni bir ilgi dalgası oluştu. 1934'te İsmail Gaspıralı'ya ilişkin ayrıntılı bir yaşamöyküsünün basılması bu dalgaya örnek verilebilir. Kitabın yazarı ise Türkiye'ye yerleşmiş, etkin bir Tatar Pantürkçüsü olan Cafer Seydahmet Kırımer'di.[115] Türkiye'ye gelen Dış Türklerin İkinci Dünya Savaşı döneminde genelde Pantürkçü eğilimde bulunan monografi örneklerinde bir artış görüldü. Örneğin 1940'ta basılan A. Caferoğlu'nun *Azerbaycan* adlı çalışması Sovyet yönetimi altındaki Azerbaycan'ın bağımsızlığını istiyordu. Sanan Azer, 1942'de M. Sadık Aran takma adıyla *İran Türkleri* adlı kitabını yayınladı. Toplam 10 milyon nüfustan 5 milyonunu oluşturan İranlı Türkler[116] adına konuştuğunu söyleyen Tebriz bölgesinden bir sığınmacı olan yazar, bu kitapta uğradığı zulme karşı çıkıyor ve İranlı Türklerin dili ve kültürüne yönelik baskılar üzerinde durarak Türkiye'de onlar adına kamuoyunun duyarlılığını yükseltme girişimine yöneliyordu. Bir yıl sonra 1943'te İstanbul'da Abdullah Recep Baysun'un *'Türkistan Milli Hareketleri'* monografisi ortaya çıktı. Bu monografi (tekyazım) hararetli bir şekilde belirgin Pantürkçü renkleriyle Türkistan milli mücadelesini tanımlıyordu. Cumhuriyetin ilk 20 yılı içindeki Pantürkçü yazının esas hamlelerini gazetecilik yoluyla yapmış olduğu görülüyor. Bu süre içersinde doğaldır ki, Yusuf

Akçura gibi bir kişinin yazması önlenemezdi. Akçura'nın makaleleri *'Siyaset ve İktisad'*[117] deki düzenli köşesinde, İstanbul'da ayda iki kez çıkan *İçtihad* ve benzeri süreli yayınlarda çıkmaya devam etti. Makalelerini kitap haline getiren başka gazeteciler de vardı. Böyle yaparak daha geniş bir okuyucuya ulaşmayı amaçlıyorlardı. Önde gelen Pantürkçülerden Atsız'ın kitapları bu türden çalışmalara bir örnek gösterilebilir. Atsız *'Türk Tarihi Üzerine Toplamalar'*da daha geniş bir Pantürkçü çizgide Türk tarihini zaman dilimleri içinde ele almaya girişti. Atsız'ın 1935 yılında basılan bu çalışmasından sonra, 1943 yılında İsmail Hakkı Baltacıoğlu *'Türke Doğru'* adlı çalışmasında dikkatli ama anlaşılır bir şekilde Pantürklüğe değindi.[118]

Sonunda birkaç Pantürkçü, bütünüyle Pantürkçü bir çizgi izleyecek düzenli yayınlarla davalarına daha iyi hizmet edebileceklerini gördüler. Bu konuda da ilk adım Türkiye'ye yerleşen Dış Türklerden geldi. Böylece Azeriler 1923-27 arasında İstanbul'da *'Yeni Kafkasya: Edebi, içtimai ve siyasi milliyetperver bir mecmua'*yı çıkardılar.[119] Bu dergiden bir süre sonra 1927-1931 yılları arasında ilk önce Osmanlı Türkçesi daha sonra Latin alfabesinin kabulünden sonra yeni Türkçe'yle aylık *'Yeni Türkistan'* dergisi biraz düzensiz de olsa 39 sayı çıktı.[120] Editörü Ahmet Mecdeddin'di. Bu dergiye *Milli Azerbaycan fikriyatını tervic eden aylık mecmua 'Odlu Yurt'* (Ateşli Yurt, milli Azerbaycan kavramını yayan aylık dergi) eklendi. *Odlu Yurt* 1929-31 arasında İstanbul'da Türkçe çıkarıldı. Editörü M. E. Resulzade'ydi.[121] (Oldukça zararsız görünen bir başlıkla) *Azerbaycan Yurt Bilgisi* adında daha çok kuramsal bir dergi yayına başladı. A. Caferoğlu'nun[122] yönettiği bu dergi 1932-34 arasında İstanbul'da aylık basılıyordu. Bu dergi önceki 2 derginin yayınlarına son vermesinin ardından çıkmıştı. Türkiyeli Türkler ancak 1930'ların başlarından itibaren kendi süreli yayınlarını düzenli bir durumda çıkarabildiler. Ondan sonra Pantürkçülüğün tarihi büyük ölçüde bağlı olanlarca

çıkartılan yayınlara dayanan bir yol tutturdu. Aşağıdaki kısa inceleme ana eğilimlerin belirlenmesine yardımcı olmak üzere ele alınıyor.

Bu türden ilk dergi tabii ki *Atsız Mecmua*'ydı. Adını yayıncısı Hüseyin Nihal Atsız'dan alan bu dergi 15 Mayıs 1931 ile 25 Eylül 1932[123] arasında oldukça düzenli bir şekilde İstanbul'da çıkarıldı. Atsız'ın bizzat kendisi de birçok makaleleriyle katkıda bulunuyordu. Dış Türklere dikkate değer bir ağırlık verilerek konular Türk tarihi ve yazını üzerinde odaklaşıyordu. Özbek ve Türkmen müziği[124], Kerkük Türkleri halk türküleri[125] Azerbaycan halk yazını[126], Kazak kadınlarının günlük yaşamı ve çalışmaları[127] gibi konulara değinen genelde zararsız makalelerdi. Bununla birlikte yayınlanan bir makaleler dizisinde Sovyet topraklarında[128] yaşayan Türklerle ilgili matematiksel bilgilerin yer aldığı araştırma ilgi çekiciydi. Bu verilere göre sayım Türklerin nüfusu 16. 462. 381. gösteriliyordu.[129] Bu makaleler özellikle Atsız'ın kendi görüşleriyle de kuvvetli bir uyum içindeydi.[130] Atsız'a göre "Tüm Türkler bir ırktan -Altay ya da Turan ırkı- olup hangi şart altında olursa olsun geleneklerini unutmamalıydılar.[131] Her şey hesaba katılarak ele alındığında *Atsız Mecmua* açık olmayan bir biçimde siyasi imaları olan Türkler ve Dış Türklerin kültürel yaşamına ağırlık veren ılımlı bir havadaydı. Ne var ki 1931 Türk Ocakları'nın kapatıldığı yıldı. Böyle bir durumda açık Pantürkçü bir propaganda için zaten uygun bir ortam yoktu. Her şeye karşın bir çıkış yapılmış gelecekte izlenecek örnekler ortaya koyulmuştu.

Bundan sonra görülen Pantürkçü dergi *'Orhun, Aylık Türkçü Mecmua*'dır.[132] İstanbul'da aylık olarak ama düzensiz bir şekilde yayınlanıyordu. İlk 9 sayısı 1933 sonlarından 16 Temmuz 1934'e kadarki süre içinde çıkarıldı. Bundan sonraki 7 sayısı ise uzun bir aradan sonra 1 Ekim 1943 ile 1 Nisan 194t tarihleri arasında basıldı.[133] *Orhun*'un başlık künyesinde kullanılan 'Türkçü' sözcüğünün Pantürkçü anlamda kullanıldığından kimsenin

kuşkusu olmasın. Çünkü yayıncı Hüseyin Nihal Atsız'ın onu Pantürkçü anlamda kullanma niyetinde olduğu açıktı. Türklerin görkemli günleri üzerine uygun yorumlarla Türk dili, yazını ve tarihi üzerine çalışmalara yer verirken zaman içinde militan bir havada hayli Pantürkçü içerikli makaleler de görüldü. Yayının genel havasını veren yazıların çoğunu Atsız'ın kendisi kaleme aldı. Örneğin bir yazısında Tatarların Türk olduklarını tartışırken aynı zamanda onların[134] *Rus Duması*'nda yaptıklarını da övüyordu. Bir başka makalede ise tüm Türklerin birliği için yaptıkları katkılara dikkat çekilerek İsmail Gaspıralı'dan söz ediliyordu.[135] Birkaç sayının kapağında[136] basılan bir haritada Akdeniz'den neredeyse Pasifik kıyılarına kadar uzanan bir alanda Türklere ait topraklar gösteriliyordu. Bu anlayış aynı şekilde Doğu Türkistan ve tüm Türkistan toprakları bizimdir şeklinde Atsız'ın Doğu Türkistan üzerine[137] yazılarında da işlendi.[138] Atsız sürekli ırksal birlik kuramını savunuyordu. Türkler için can alıcı nokta ve başta gelen husus aynı kandan olmaktır. Yani Türküm diyen biri Türk soyundan olmalıydı. Atsız'a göre, Litvanyalı Kıpçak ve Kırgız da Türk kanındandır. Türkiye'de yaşıyor ve Türkçe konuşuyor olsa bile yabancı kandan olan, Yahudiler ve Zenciler Türk değildi.[139]

1934 Pantürkçü süreli yayınlar için kötü bir yıl oldu. *Orhun* kapandı. Ayrıca Pantürkçülüğe sempati duyan *Geçit* ve Milli Türk Talebe Birliği yayın organı *Birlik* de kapandı.[140] Onların yerini *Çağlayan* aldı. Aylık fikir ve edebiyat dergisi *Çağlayan* Aralık 1935'de Antalya'da çıkarılmaya başlandı.[141] Yayıncısı ve editörü Sıtkı Tekeli'ydi. Yeni dergi milliyetçi yazın için uğraş vereceğini belirtiyordu.[142] Bu, sayfalarını milliyetçi yazarlara açacağı şeklinde değerlendirildi. Milliyetçilik olasılıkla hükümetin sıkı denetiminden dolayı yumuşakça ifade edilirken zaman zaman da Rusya karşıtı bir çizgi izlendi.

Çağlayan'ın yayını durdurmasından sonra bir başka dergi yayın yaşamına girdi: *'Ergenekon, Gençlik ve fikir dergisi. İlmi edebi-*

İçtimat.[143] Bu dergi 10 Kasım 1938 da Ankara'da çıkmaya başladı. Ancak 3 ya da 4 sayı çıkabildi.[144] Yayıncı ve editörü o zamanlar genç ama etkin bir Pantürkçü olan Reha Oğuz Türkkan'dı.[145] Daha sonra R. Oğuz Türkkan'a değineceğiz.[146] Belki de yazılarının saldırgan bir özellikte olması R. Oğuz Türkkan'ın gençliğinden kaynaklanıyordu. Ergenekon'un her sayısının kapağında Türkler için önemli bir rol oynadığına inanılan bir bozkurt resmi oluyordu. Alışılmış araştırma türünden makalelerin yanı sıra ırk kavramı öne çıkarıldı. 'Türk ırkı her şeyin üstündedir'[147] ve 'Türk ırkı bütün ırkların da üzerindedir'[148] şeklinde daha önce Atsız tarafından kullanılan sloganlar Ergenekon'un kapaklarında yeniden görüldü. Türkkan yazılarında komünizm ve komünist rejimlere sert saldırılarda bulunurken[149] faşizm suçlamalarına inandırıcı bir zemin yaratmamak için (ırk ve komünizm karşıtlığına vurgu yaptığı için)[150] aynı şiddetle faşizmi de mahkum ediyordu.[151] Bu arada okuyuculara Türkkan, Mete'yi Türklerin atalarını birleştirdiği için Pantürkçü ve ilk ırkçı olarak tanıttı.[152] Sonuç olarak ırka dayalı ilk devletin kurucuları ve bu öğretiyi pratiğe koyanlar Pangermenciler ya da Hitler değil Türkler olmuştur diyordu.[153]

Atsız Mecmua ya da *Ergenekon*'dan daha az Pantürkçü dergi ise *Kopuz* adıyla çıkarıldı. *Aylık Milli Sanat ve Fikir Mecmuası Kopuz*[154] yayınına 15 Nisan 1939'da başladı ve ertesi yılın başlarında da kapandı.[155] Yayıncısı ve editörü, Atsız ve Türkkan'a göre daha az siyasi düşüncelere sahip biriydi. *Kopuz*'da siyasi Türkçülük ya da Pantürkçülükten ziyade kültüre vurgu yapılıyordu. Makaleler ılımlı bir Pantürkçü eğilimle çoğunlukla Türkiye'de ya da yurtdışındaki Türklerin çağlar boyunca ortaya çıkan halkbilimi, yazını ve tarihlerine değiniyordu. *Kopuz Aylık Türkçü Dergi* bir ara yeniden çıkarıldı. 1943 Mayısı'nda basılan bu *Kopuz* dergisinin editörü Tevetoğlu'ydu.[156]

1930'larda görülen diğer Pantürkçü dergilere göre en uzun ömürlü olanı *Bozkurt*[157] dergisiydi. 1939 Mayısı'nda aylık olarak İstanbul'da yayınlanmaya başlayan R.O. Türkkan'ın kurduğu *Bozkurt* dergisinin ilk sayısındaki (Mayıs ve Haziran 1939) açık Pantürkçü propagandasından dolayı aleyhinde yasal işlemler başlatıldı ve yayını durduruldu. Dergi, beraatini takiben 1940 Mayısı'nda yeniden çıkmaya başladı.[158] 5 Mart 1942'de haftalık oldu. Aynı yılın Temmuz ayına kadar düzensiz bir şekilde çıktı. Bu süre içinde toplam 17 sayı yayınlandı.[159] Yayın yönetmeni A. Nurullah Barım ve yayıncısı M. Sami Karayel olarak görünse de derginin siyasi yönlendiricisi Türkkan'dı.[160] Ayrıca birçok başyazıyı da Türkkan'ın kendisi yazdı. Profesör Abdülkadir İnan gibi birkaç akademisyen de katkılarıyla Bozkurt'a belli ölçülerde bir saygınlık getirdi. Ama bu saldırgan karakterdeki dergiye yatırım yapanlar Türkkan ve arkadaşlarıydı. Türk ve Türki gruplardan başka dergiyle Finli, Macar ve Estonyalılılar gibi bazı Turan kökenli unsurlar da ilgilendiler.[161] Bununla birlikte Bozkurt'un esas ilgi alanı açık ve net bir şekilde[162] Pantürkçülüktü. Daha önce çıkartılan diğer Pantürkçü dergilerde olduğu gibi Bozkurt da Türk ırkının düşmanı olan komünizme saldırıyla[163] Türk ırkının desteklemeyi ortak amaç olarak ele alıyor ve tarihte Türkleri birleştirmeyi başaran Atilla ve diğerlerinden de övünç duyuyordu.[164] Ancak diğer dergilerden farklı olarak Pantürkçülüğe yeniden saygınlık kazandırma (rehabilite) yoluyla onun halk içinde özel bir konuma gelmesine özel çaba gösterildi. Necdet Sancar (Atsız'ın kardeşi ve kendisi de önde gelen bir Pantürkçüydü) Pantürkçülerin beşinci kol[165] olduğundan kuşkulananları paylarken, Reha Oğuz Türkkan Pantürkçülere 65 milyonluk kutsal Türk devletini kurmak için[166] hazır olup olmadıkları sorulduğu zaman gururla olumlu bir şekilde yanıtlamaları gerektiği konusunda nutuk veriyordu.[167] Yeni koşullar altında, Türkkan onlardan beklenilenler konusunda Pantürkçüleri bilgilendirerek Pantürkçülüğü yeniden tanımlamaya

çalıştı.[168] Onlardan beklenilen her alanda Türk ırkının üstünlüğüne inanmak ve Pantürkçülüğün devamlı savunusunu yapmaktı. Pantürkçülüğün savunusu ve teşvik edilmesi konusunda Türkkan şu ilkelere sıkı bir şekilde sahip çıkmalarını öneriyordu: 'Irkçılık, Tüm.Türklerin birliği[169], savaşçı bir bakış, ahlak, uygun yönetim ve eylemlilik.'

Başka bir önemli haftalık Pantürkçü dergi *Tanrıdağ*[170]: *(İlmi, Edebi, Türkçü.)* Tüm Türklerin Pantürkçü dergisidir. *Tanrıdağ*, 8 Mayıs'tan, emektar bir siyasetçi ve aydın olan ve birçok Pantürkçü ve bilimsel süreli yayınlara[171] makaleleriyle katkıda bulunan ve bu derginin de yayımcısı olan Dr. Rıza Nur'un ölümünden 4 gün öncesine kadar, yani 4 Eylül 1942'ye kadar İstanbul'da çıkarıldı.[172] Saldırgan üslubunda *Tanrıdağ* da *Bozkurt*'tan geri kalmadı. Makalelerin çoğunu Rıza Nur'un kendisi hazırlıyordu. *Tanrıdağ*'ın alışılagelmiş Türkoloji incelemelerinde bile açık Pantürkçü amaçlar taşıdığı anlaşılıyordu. Örneğin Hüseyin Namık Orkun'un[173] Vambery üzerine makalesinde, Vambery'nin Türk çalışmalarının yanı sıra onun Pantürkçülüğe katkılarına da vurgu yapılıyordu.[174] Tuna Türkleri üzerine yazan avukat Halil Yaner Türkiye Türklerini başka yerlerdeki Türk kültür çalışmalarının toparlanması ve korunması için daha etkin olmaya çağırıyordu.[175] 14. yüzyıl büyük Azerileri üzerine çalışmasında Ahmet Rasim Aras'ın Azerbaycan Türklerini kastettiği hiç kuşku götürmezdi.[176] *Tanrıdağ*'da açık ya da üstü kapalı Pantürkçü tonda ateşli şiirler sık sık görüldü.[177] Çok daha aşikar bir üslupla birkaç makale de yayınlandı. Yazarlar bu makalelerde varlığının tek başına kendini ortaya koymaya yeteceği değerlendirmesini yaparak Türk ırkının büyük geçmişi ve parlak geleceğini tartıştılar.[178] Kendisinden daha önce söz edilen Necdet Sancar Türk milliyetçiliği ve Pantürkçülük üzerine militan görüşlerini Türk, Ordu ve Savaş'ın birbirinden ayrılmaz bir bütün oluşturduğunu makalelerinde yansıttı.[179] Bu tartışmayı Sıtkı Tuncer, 'Milliyetçiliğimiz Nasıl Olmalı'[180] adlı

makalesinde ne barışsever ne de ütopyacı olan bir milliyetçilik tanımıyla sürdürürken, aynı çizgiyi 'Fedakârlık için Seferberlik'in[181] yeni fedakarlıklar getireceği şeklindeki görüşleriyle Dr. İhsan Unaner de ifade etti. Bununla birlikte *Tanrıdağ*'ın esas özelliği, hem katkıda bulunanları seçerken hem de kendi yazılarında ifade eden Rıza Nur tarafından belirleniyordu. Programsal bir özellik taşıyan ve ilk sayısında basılan Rıza Nur'un 'Türklerin Milliyetçiliği'[182] buna iyi bir örnek oluşturmaktadır. Rıza Nur irredentizmi[183] Türk milliyetçiliğinin etkin bir etmeni olarak değerlendirdi. Bu yaklaşıma göre Türk milliyetçiliğinde 3 büyük etmen belirleyici rol oynuyordu. Turancılık-Pantürkçülük-Anadoluculuk.[184] Turancılık ve Pantürkçülüğün birbiriyle kaynaşarak her yerde Türkleri oluşturan ortamı yaratırken Anadoluculukla da Anadolu Türklerini en üstün olarak ele alıyordu. Rıza Nur Anadoluculuk yaklaşımını benimserken aynı zamanda bunun getirdiği sınırlamanın milliyetçiliğin etkisini zayıflatacağını düşünüyor ve bu yüzden de en yaşayabilir olanın ırksal Türkçülük olacağını ileri sürüyordu.[185]

Tanrıdağ gibi başlık künyesinde Pantürkçülüğün reklamını yapan bir başka süreli yayın da *'Gök Börü: Türkçü Dergi*'ydi.[186] Gök Börü 5 Kasım 1942'de[187] yayınına başladı. 15 günde bir İstanbul'da basıldı. Sahibi ve yayın yönetmeni 4 ay önce yayınına son veren *Bozkurt*'un yayıncısı Reha Oğuz Türkkan'dı. *Gök Börü*'nün sloganı *Ergenekon*'unki gibiydi. 'Türk ırkı diğer ırklardan üstündür.' Genel Türkoloji ilgisi çerçevesinde Abdülkadir İnan[188] ve Zeki Velidi Togan[189] gibi Pantürkçülüğe eğilimli biliminsanlarının çeşitli katkılarının yanı sıra *Gök Börü* ayrıca Pantürkçülüğün kuvvetli bir şekilde ifade edildiği makaleler de yayınladı. Birkaç makalede Türk ırkı kavramını savunmak amacıyla Tanrıdağ'da çıkan benzer makalelerle bir yarış içindeydi.[190] Genelde komünizme, özelde Türkiye'deki komünistlere şiddetli saldırıyla birlikte[191] Dış Türklerin geçmişi ve

geleceğine de dikkate değer bir ilgi gösterildi.[192] Gök Börü'nün genel çizgisini Türkkan'ın oluşturduğu da açıktı. Zararlı ideolojilere (komünizm) karşı savaş sözüyle[193] Türkkan, ırkçı Pantürkçülüğü[194] benimsedi ve bunu *Gök Börü*'nün ilk sayısında çıkan[195] ve açıkça bu derginin programı olan 'Pantürkçülük hakkında gözlemler'[196] adlı yazısında kendi Pantürkçü ve Milliyetçilik anlayışını ortaya koydu. Kendisi açıkça ifade etmese bile Türkkan'ın Rıza Nur'un Pantürkçülük-Turancılık ve Anadoluculuk[197] şeklinde formüle ettiği Türk milliyetçiliği görüşünü benimsiyordu. Bu görüşe göre Turancılık sadece Dış Türklerin geleceği üzerinde dururken Anadoluculuğun Türkiyeli Türkler üzerinde yoğunlaştığını belirtiyordu. Dolayısıyla Pantürkçülük hem günümüz hem de geleceğe odaklaşarak bu iki etmeni birleştiren bir milliyetçilik arz ediyordu. Sonuç olarak milliyetçiliğin tek pratik türü oluyordu. 'Pantürkçülüğün İlerleyişi'[198] adlı bir başka makalesinde Türkkan tüm Pantürkçüleri bu ideolojiyi desteklemeye ve onun için gururla mücadeleye çağırdı. Daha sonra önemli ve görece daha uzun ömürlü bir yayın organı olan *Çınaraltı. Türkçü Fikir ve Sanat Mecmuası*[199] çıktı. Bu haftalık dergi İstanbul'da 9 ağustos 1941 ile 15 Temmuz 1944 yılları arasında toplam 136 sayı basıldı.[200] Yayın kurulunun başında Pantürkçü bir yazar olan Orhan Seyfi Orhon[201] vardı. 1943 yılında basılan kitabı *'Dün, Bugün, Yarın'*da Pantürkçülüğe sempatisi açık bir şekilde görülüyordu. Genelde *Çınaraltı* zamanın diğer Pantürkçü yayınlarına göre daha ılımlıydı. Kapak künyesinde Gaspıralı'nın ünlü sloganı "Dilde, düşüncede ve eylemde Birlik" yer alıyordu.[202] Yayın yöneticileri ve katkıda bulunanları Ziya Gökalp hayranlarıydı ve kültürel Pantürkçülüğü destekler görünüyorlardı. İlk sayısının başyazısı 'idealim' adıyla Orhan Seyfi Orhon tarafından yazılmıştı. Bu yazıda Türklerde malzeme ve lüksün değil ülkü eksikliğinin olduğu tartışılıyordu.[203] Ülkü (ideal) konusunda sık sık katkıda bulunan bir başka kişi de emekli general Hüseyin E. Erkilet'ti.[204] (Daha sonra kendisi ayrıntılı bir şekilde

ele alınacak.)[205] Erkilet aynı zamanda her milliyetçi Türkün Pantürkçü olduğu ve her Pantürkçünün de bir milliyetçi olduğunu savunuyordu.[206]

Çınaraltı okuyucularına büyük ölçüde saf Türkçü ve Pantürkçü değerler aşılamak için çaba gösterdi. Tarih, yazın, dil ve eğitime ilişkin makalelerin yanı sıra Dış Türkler konusunda da birçok katkılar yapıldı. Dönemin moda Pantürkçülüğünü izleyerek ırk kuramını[207] destekledi ve komünizme saldırdı.[208] Ancak ana vurgusu kültür ve onun can alıcı önemi[209] üzerineydi. Erkilet kültürel bir yapı içinde Pantürkçülüğün amaçlarını yeniden belirlerken[210] Orhon milli duygunun önemine parmak basıyordu.[211] 'Türk Milli Kimliği'[212] adlı yazısında Rebi Barkın özellikle her şeyden önce kültürel kimliğe vurgu yaptı. Yusuf Ziya Ortaç gibi bir başka yayın yönetmeni tarafından yazılan şiir ve öykülerde de aynı çizgi izlendi. Hatta daha önce adı geçen Hüseyin Namık Orkun ve Necdet Sancar gibi yazarlar da *Çınaraltı*'nın bu yaklaşıma uyum gösterdiler.

Son olarak, kısa ömürlü bir dergi olan *'Türk Amacı: Türk Kültür Birliği Mürevvicidir'* (propagandacısıdır) çıktı. Sonraları *'Türk Amacı: Türk Kültür Birliği Dergisidir'* adını aldı. Yayınına 1942 Temmuzu'nda başladı, ancak yayını 6 aydan fazla sürmedi.[213] Sahibi ve yayın yönetmeni İstanbul Üniversitesi'nden tanınmış Türkolog Ahmet Caferoğlu'ydu. *Türk Amacı*, Orta Asya Türkleri uygarlığı, tarihi, coğrafyası, dili, yazını, ekonomisi, müziği ve dini üzerine iyi araştırmalara yer vermesiyle dikkat çekti. Ancak açık Pantürkçü bir çizgide yazılan yazılar hiç de az değildi. Muharrem Feyzi Togay'ın 'Kafkasyanın Bağımsızlığı İçin Şamil'in Mücadelesi' üzerine makalesi (kendisi ayrıca Akçura üzerine de bir makale yazmıştı.)[214], V. L. Salcı'nın' 'Trakya'daki Türk Kabileleri'[215] üzerine yazısı buna örnek gösterilebilir. *Türk Amacı*'nı yayınlayan Türkiye'ye göçmüş bir Azeri olmakla birlikte Türkistan, Trakya ve diğer Dış Türklere yönelik dikkate değer bir

ilgi ve tutku da göstermiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Sıkıyönetim koşulları içindeki bir Türkiye'de siyasi eylemleri vazetmemekle birlikte bu koşullarda böyle bir derginin çıkması bile Dış Türklere yönelik ilginin canlı kalmasına yardımcı olmuştur.[216] Genelde Türk Amacı ilk başyazısında da belirttiği gibi 'Tüm Türklük Dünyasında Türklük için' -Pantürkçülüğün yaygın sloganlarından biri- mücadele sözü veriyordu. Bu görevi Türk ırkının birbirlerinden ayrı yaşadıkları tarihler boyunca gösterdikleri büyük başarılar üzerine bilimsel araştırmaları yayınlayarak yerine getirecekti.

1930'lu ve 40'lı yıllarda çıkan sadece önemlilerinden söz edilen Pantürkçü süreli yayınlar tarz ve içerik bakımından öncekilerden farklıydı.[217] Daha fazla saldırgan ve militan bir hava içindeydiler. Bu özellikleri daha çok İkinci Dünya Savaşı'nın sonları ve onu takip eden yıllarda daha da belirginleşecekti.[218] Buna ek olarak içerik giderek büyük olasılıkla koşulların değişmesinin sonucu daha da siyasi bir nitelik kazanıyordu. Osmanlı'nın son dönemindeki gibi Pantürkçülük, Panislamcılık ve Osmanlıcılıkla üç köşeli bir mücadele arzederken, şimdi de Turancılık ve Türkiye milliyetçiliği (Pantürkçülerin terimiyle Anadoluculuk) ile kapışıyordu. Ancak Turancılık Pantürkçülük içinde olup o sırada Türkiye'de bir önem arz etmediği için esas itibariyle PanTürkçüler devlet ideolojisi olan Türkiye milliyetçiliğiyle hesaplaştı. Bu kapışmada ırkçılığı bir köşe taşı olarak benimsemeleri onların zayıf yanlarını oluşturuyordu. Genelde ırk ve özelde Türk ırkı sorunu yoğun olmamakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde de değişik biçimlerde ele alınmıştı.[219] Bu Ziya Gökalp'in savunduğu kültürel Pantürkçülükten bir geri çekilme anlamına geliyordu[220] Ancak bu yaklaşımın açık taktiksel yararları vardı. Çünkü Türklerin görkemli geçmişlerini kabul eden Kemalizm temelde savunmamakla birlikte ırkçılığın lehine görü-

görünüyordu. Kemalizm, Türklerin etnik kökenlerini araştırıp - Türk ırkının üstünlüğüne vurgu yapmaksızın- onları yüceltti.

Bu anlamda 1930'lardaki Nazi kuramlarının Pantürkçülük üzerinde ne ölçüde bir etkisi olduğu[221] üzerine bir spekülasyonda bulunulabilir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanların Pantürkçü umutları yükseltmesi olgusuyla ilişkilendirilen[222] faşizm suçlamalarına karşı pantürkçü yayınlar, kendi ırkçılıkları üzerinde Alman etkisini reddediyor[223] ve Türk ırkçılığının kendine özgü (yerel bir buluş) olduğunu ileri sürüyorlardı.[224] Türk ırkı için 'Kan'ın[225] diğer etmenlerin de ötesinde,[226] onları aşan, belki de tek ve en anlamlı bağ[227] olduğunu kanıtlamaya çabalıyorlardı. 'Türk kanı'nın diğerleriyle karışması en büyük tehlike olarak görülüyordu. Diğer ırklar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklar; onun düşüşüne yol açmıştı.[228] Çeşitli toplumbilimciler ve hekimler ırkların varlığını ve bunlar arasındaki farkı doğrulamak için kanıt bulmaya girişmişti.[229] Dr. Mustafa Hakkı Akansel gibi Pantürkçülükle bağlantılı biliminsanları ırk kuramları ve kuramların Türklere uygulanışı yararına kanıt oluşturacak etmenleri inceleyen kitaplar da yazdılar.[230]

Buradaki tartışma aşamasında Pantürkçü örgütlenme üzerine söylenecek pek fazla bir şey yok. Cumhuriyetin ilk 20 yıllık süresi içinde Pantürkçülük genelde doğum sancıları çekme sürecindeydi ve bu davanın eylemcileri de azdı. Daha da kötüsü birbirleri arasında liderlik yarışından kaynaklanan ciddi görüş ayrılıkları bulunuyordu. (Örneğin, Atsız ile Türkkan arasındaki çelişki gibi)[231] Dış Türklerin desteğini çekmek bunlar arasındaki bir başka çatışma alanıydı. Dış Türkler- Türk Kültür Birliği gibi oluşumlarla Sovyetler Birliği'nden gelen göçmenleri örgütlüyor ve 1942'de Türk Amacı gibi süreli yayınlar çıkarıyorlardı.[232] Türkistanlı Genç Türkler Derneği bu türden başka bir örgüttü.[233] Dahası Pantürkçüler ideolojilerindeki sorunlar üzerine en ince ayrıntılara kadar inen tartışmalar yürütüyorlardı. Grupların oluşması ve

onların kişiler ve dergilere göre görüşlerini gözden geçirmeleri ve üyeliklerinin değişkenliği bu süreç içinde pek beklenmedik görünmüyor. Bu arada sadece dışarıdakilere değil birbirlerine de kendilerini kapalı tutarak yarı gizli bir özellik gösteren birkaç grup daha vardı. Aralarındaki bu didişmelerin sayılarını daha da azalttığı ve Pantürkçü girişimlerin siyasi etkisini olumsuz bir şekilde etkilediğini söylemek bile gereksiz. Belki de içlerinden birkaç grup bu olumsuzluğu fark etmiş olabilir.

Bu türden gruplardan biri yıllardır Pantürkçülük davası için yılmadan mücadele veren Profesör Ahmet Zeki Velidi Togan (1890-1970) tarafından yönlendiriliyordu. Togan'ın siyasi düşünceleri kitaplarında, birçok bilimsel makalelerinde sık sık görülebilirdi. Rusya Türkistanı'nda doğan Togan 1916 Duması'ndaki Müslüman delegeler grubu içinde etkin bir yere sahipti. Bolşevik Devrimi sırasında bağımsız bir Türkistan kurmaya girişti. Türkistan Milliyetçi Komitesi adındaki örgütün merkezi Buhara'daydı. Ancak diğer büyük kentlerde şubeler oluşturulmasının yanı sıra Türkistan'daki milliyetçi harekete destek sağlamak için ülke dışına da ajanlar gönderildi. Togan ve yakın arkadaşlarının amacı önce Hazar bölgesinde Buhara, Hive, Fergana ve Semireciye'de bağımsız devletler kurmak ve bunları büyük Pantürkçü tasarı çerçevesinde birleştirmekti.[234] Bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Togan Almanya'da Türkoloji çalışmalarıyla meşgul oldu. Bu çalışmaları esnasında Türkistan ve Pantürkçülük üzerine propaganda olanaklarından yararlanmaya çalıştı.[235] Daha sonra 1927 de İstanbul Üniversitesi Tarih Kürsüsü Başkanlığı'na getirildi. Bu süre içinde de Pantürkçü etkinliklerini hiç ara vermeden sürdürdü. Bu durumdan dolayı 1932 yılında bölümünden ayrılmak zorunda kaldı ve yurtdışına gitti. Bu göreve yeniden ancak 1938 yılında getirildi. Bu sırada da gizli bir Pantürkçü dernek kurmakla meşguldü.[236] Togan Dış Türklerin milli kurtuluşu ve siyasi birliği

için mücadelesine usanmaksızın devam etti. Sayısız makalelerinden bir kısmı yaşamının son yılında *'Türklüğün Mukadderatı Üzerine'* adıyla kitap haline getirilip basıldı. (1970). Onun tutkulu direncinin bir sonucu olarak 7 yıl sonra bu kitap yeniden basıldı. 1940 yılında, *'1929-40 Yılları Arasında Türkistan'ın Vaziyeti'* adındaki broşürü yazdı. Broşürde amansız bir Sovyet karşıtlığı ve şiddetli bir şekilde Türkistan'ın bağımsızlığı işleniyordu.

Yarı gizli ikinci gruba[237] ise Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975) önderlik ediyordu. Bu gruba daha sonra Atsız'ın kardeşi Necdet Sancar (1910-75) yardım edecektir. İstanbul'da doğup Türkiye'de eğitim gören Atsız, geçimini öğretmenlikle sağlayan bir şair, gazeteci ve romancıydı. 1920'lerde Pantürkçülerin görece uzun bir sessizlik döneminden sonra ilk dergiyi 1931-32 yıllarında çıkardı. Atsız'ın yayın yönetmenliğini yaptığı dergiyi 1933-34 yıllarında yine kendisinin çıkardığı *Orhun* dergisi izledi. 1936'da Panturancı etkinliklerinden dolayı mahkemeye çıkartıldı. Ancak suçsuz bulununca Atsız yazmaya devam etti. Kendisini ideolojik olarak ırkçı, Pantürkçü ve Turancı[238] olarak tanımlayıp hatta bu konularda kendisini Hitler'in üslubunu etkileyebilen bir lider olarak değerlendirdi. Atsız'ın önderlik yaptığı dernek hücreler halinde örgütlenmiş ve söylentiye göre kendine özgü şifre sistemiyle haberleşme sağlayan yarı gizli bir örgüttü.[239] Tümü Pantürkçülüğe adanmış olan eylemlerini[240] ve kendisini daha sonra yeniden ele alacağız.[241]

Üçüncü grubun önderi Rıza Nur'du (1879-1942). Bunlar da *Tanrıdağ* dergisi çevresinde örgütlenmişlerdi. Rıza Nur, *Tanrıdağ* dergisini yayınlamadan önce de uzun bir kariyere sahipti. İlk başta Osmanlıcıydı. Genç Türkler döneminde Meclis'e seçilmişti ve daha sonra Kemalist harekette etkin biri oldu. Bir bütün olarak Rıza Nur'un siyasi felsefesi güçlü Pantürkçü bir yol izliyordu. Belki de Pantürkçü siyasi parti kurmayı düşünen ilk kişilerden biri

belki de ilkiydi.[242] Esas itibariyle Türklere ilişkin kültürel konular üzerine devamlı yazan bir biliminsanı ve bir entelektüeldi. *Tanrıdağ* yayınlanmadan önce *Revue de Turcologie*[243] adında Paris'te Fransızca ve Türkçe bir dergi çıkarmıştı. Bunu 1931 ve 1937 yılları arasında[244] İskenderiye'de (Mısır) çıkarmaya devam etti. Ölümünden sonra başını çektiği küçük bir grup Atsız'ın etki alanına girdi.[245]

Dördüncü gruba ise Togan'ın eski bir çömezi olan Reha O. Türkkan (d. 1920) yol gösteriyordu. Türkkan, İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra Adalet Bakanlığında çalışmaya başladı.[246] Onun Pantürkçülüğe bağlılığı 1936-37 yılları arasındaki öğrencilik döneminde başladı. Daha o zamanlardan etkin bir şekilde Pantürkçü bir propaganda çalışması içinde girdi. Kendi yazdığı anılarına göre Türkkan, hem Türk görevlilerini hem de Pantürkçülüğü savunan başkalarını etkilemek için iki yarı gizli dernek oluşturdu.[247] Pantürkçü amaçları açık olan birkaç kitap yazdı. Bunlardan biri olan *'Türkçülüğe Giriş'*te[248] Türkiye'deki 20 milyon Türk ile dışarıdaki 100 milyon Türkün birliğini tartıştı. Ona göre birlik ortak ırksal özelliklere dayanıyordu ve bu birlik Türklüğün devamı için uzun süre ertelenemez[249] can alıcı bir noktaydı. Ayrıca 1943 yılında *'Solcular ve Kızıllar'* ile *'Kızıl Faaliyet'* adlarında iki broşür yazdı. Bunlarla birlikte Türkkan, en iyi çıkardığı *Ergenekon, Bozkurt* ve *Gök Börü* adlarındaki dergileriyle tanınır. Bu dergilerde yer alan makalelerin bir kısmı 1944 yılında *'Milliyetçilik Yolunda'* başlıklı tek ciltlik bir kitapta toplandı. Türkkan'ın önderlik ettiği grup şiddetli bir gizlilik eğilimi içindeydi. Kendilerini *Bozkurtçu* olarak tanımlıyorlardı. Böyle tanımlayarak hem dergilerine hem de bozkır kurduna gönderme yapmış oluyorlardı. Açık bir şekilde bunlar diğer gruplara göre ırkçılıkta daha uç noktada bulunuyorlardı. Türkkan grubuyla Atsız grubu arasında şiddetli hesaplaşmalar oldu. Her iki grup da birbirlerini gerçek Türk olmadıkları

doğrultusunda suçluyorlardı. (Bu suçlamaya göre, Pantürkçülük adına konuşmaya da uygun değillerdi.)[250] Ayrıca Türkkan, Atsız ve onun grubuna 'Nazi tipi ırkçı' suçlaması getirirken, kendisinin farklı türde antifaşist bir ırkçı olduğunu ileri sürüyordu.[251]

Son olarak, bir başka küçük Pantürkçü grup da vardı. Bunlar kendilerine geçmişe diğerlerinden daha çok bağlı görüyorlardı. Bu çevredekiler 1941-45 yılları arasında *Çınaraltı* dergisini çıkardılar. Derginin yayıncılarının her ikisi de, hem Orhan Seyfi Orhon (1890-1972) hem de Yusuf Ziya Ortaç (1895-1960), Ziya Gökalp'in izleyicileriydi. Bu çizgideki grup ırkçılığı gündemden çıkarma eğilimi taşıyor ve kültürel Pantürkçülüğü ön planda tutuyordu. Aynı zamanda 80 milyon Türkten oluşan bir *ulus* olgusunu savunuyorlardı.[253]

Özetle, Türkiye Cumhuriyet'in ilk 20 yılı içinde Pantürkçülüğün daha bütünüyle doğmadığını söyleyebiliriz. 1920'lerde yayınlanan birkaç süreli yayın, (Ankara'da daha az olmak üzere, çoğunlukla İstanbul'da) 1930'larda çıkarılan öteki yayınlarla birlikte ateşleyici ve sempatizanları birbirine bağlayıcı rol oynadı. Sempatizanlar sayıca azdı ve bu arada liderlik kapışmasından dolayı da keskin bir şekilde birbirlerinden ayrıydılar. Ayrıca, basit ideolojik meseleler üzerine gergin tartışmalara giriştiler.

NOTLAR

1. Bak FO 371/4177, dosya 1883, no. 1883, Londra İslam Topluluğundan Dış İşleri Bakanlığına Londra , 2 Ocak 1919. FO 371/5201, E 10420/971/44, H. Alitcha'dan Curzon'a Lozan sürekli Türk Kongresi'ne ilişkin mektuplar, Lozan. 23 Ağustos 1920. age., E 11690/971/44,

2. Bu ilişkilerin bazıları için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki erkânı,* 1967.

3. Ancak Hans Kohn argues, *Pan-Slavism,* s. 202-3'de "Pantürkizm, Türklere önce Rusları daha sonra da Yunanlıları yenmede yardımcı oldu."

4. Şerif Mardin, *Continuity and change in the ideas of the Young Turks,*1969, s. 3. Mohammad Sadiq, 'The ideological legacy of the Young Turks', *International Studies* (New Delhi), xvıı (2): Nisan-Haziran 1979, s. 177-207. Ziya Gökalp'in süren etkileri için Sabri Mehmet Akural, 'Ziya Gökalp: The İnfluence of his thought on Kemalist reforms', doktara tezi Indiana University, 1978 (basılmadı)

5. Tartışmalar geliştirildi; D. Ye. Yeryemyeyev, 'Kyemalizm i Pantyurkizm', *Narodi Azii i Afriki,* 1963, no. 3, s. 58-70, büyük oranda A. Engin, *Atatürkçülük ve Moskofluk-Türklük savaşları.* kitabına dayanmaktadır.

6. C.W. Hostler, 'Trends in Pan-Turanism', *Middle Eastern Affairs (MEA),* ıı (1):Ocak 1952, s. 3. Bak ayrıca Hostler, *Turkism,* s. 109. 'Il panislamismo e Mustafà Kemâl', *OM,* 1 (8): 15 Ocak 1922, s. 467-8; bak ayrıca age., ı (9): 15 Şubat 1922, s. 572-3; ıı (7): 15 aralık 1922, s. 402-4; ıı (4): 15 Eylül 1923, s. 214-15; ıı (5): 15 Ekim 1923, s. 270-1; ıı (6): 15 Kasım 1923, s. 345.

7. Daha sonraki yıllar için *OM,* xıı (11):Kasım 1933, s. 555-7. bak ayrıca Hostler, *Turkism,* s. 109. Başka örnekler için Gotthard Jäschke,'Der Turanismus und die Kemalistische Türkei'; in R. Hartmann and H. Scheel (eds), *Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Is-*

lamwissenchaft, 1944, s. 468 ff; ve B. Lewis, in *Journal of Contemporary History,* xv (1): Ocak 1980, s. 30-3.

8. I.Dünya savaşından sonraki yıllarda bu ilişkiler için 'Les relation Russo-Turques depuis l'avènement du Bolchèvisme', *RMM* , LII: Aralık 1922, s. 181-217.

9. Kohn, s. 203

10. Detaylar için bak Frank Tachau, 'The search for national identity among the Turks', *Die Welt des Islams,* vii (3): 1963, s.165.

11. Herbert Jansky, 'Die "Türkische Revolution" und der russische Islam', *Der Islam* (Berlin and Leipzig), xviii: 1929, s. 158-67.

12. Rus Türkistan'ı için bak 1923, FO 371/10397, N 1527/21/97, *Meshed Intelligence Diary,* no. 90, dönemin sonu için 31 Aralık 1923.

13. Detaylar FO 371/ 44188, R 9943/9943/44, Dışişleri Bakanlığı Araştırma bölümü notları, Turkey's claims and interests in territories and populations outside her territories, 22 Temmuz 1944.

14. CO 67/258, dosya 5, no. 39915, Kıbrıs'a ilişkin polis raporu, Aralık 1934. CO 67/277, dosya 15, J.D. Montagu'nun (Lefkoşe kKomiseri) raporu, no. 98 A/1936, 8 Şubat 1937, Vali Richmond Palmer'dan no. 76, Ormsby Gore'a, Lefkoşe, 19 Şubat 1937.

15. CO 97/262, dosya 2, yineleyen James Morgan'dan no. 465, Sir Samuel Hoare'a, İstanbul 14 Eylül 1935.

16. Cf. FO 371/13090, E 129/129/44, G.G. Clerk'ten no. 5, gizli, Sir Austen Chamberlain'e, İstanbul, 4 Ocak 1928; FO 371/13092, E 255/255/44, Charles Dodd'tan no. 5, Chamberlain'a, Sofya, 11 Ocak 1928, ve a.g.e., E 1285/255/44, Clerk'ten no. 138, Chamberlain'a, İstanbul 6 Mart 1928.

17. FO 371/16649, C 10114/3/7, J. Waterloo'dan no. 300, Dışiyleri'nden Sir John Simon'a British Legation, Sofya, 11 Kasım 1933. Bu, Bulgar irredentizmi için ilginç bir mektuptur.

18. CO 67/278, dosya 5, Vali Palmer'ın Ormsby Gore'a gizli raporu , Lefkoşe, 29 Ekim 1957; CO 67/300, dosya 4, 3 Şubat 1939-20 Mart 1940 arasındaki yazışma.

19. Bak. CO 67/247, dosya 68649, Storr's no. 201, Sir Philip Cunliffe-Lister'e, Lefkoşe, 25 Nisan 1932; Bakan Aras İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Percy Lorraine'a "Kemalistlerin başka halkların topluluklarında azınlıklar örgütleme gibi bir girişimlerinin olmadığını... Bugünkü Türkiye'nin daha önce toprakları içinde olan adalara ilişkin bir istek ya da arzu taşımadığını" söyledi. Bak. CO 67/291, dosya 101, no. 90437, Loraine'nın Kıbrıs Valisi Palmer'a gizli ve kişisel mektupları, 1 Eylül 1938.

20. Buyeni ideoloji için aşağıdaki sayfalara bak.

21. Bak. Bu kitap 2. bölüm.

22. İstanbul'dan rapor: *Morning Post* (Londra), 9 Şubat 1920. Bak. René Pinon, "L'offensive de l'Asie", *Revue des Deux Mondes* (Paris), XC: Nisan 1920, s. 810-811.

23. FO 371/13092, E 247/247/44, *Notes on leading Turkish personalities*, derleyen Helm, Clerk'ten no. 16, Chamberlain'a gizli, İstanbul, 11 Ocak 1928. Ayrıca bak. Georgeon, s. 30.

24. Berthe Georges-Gaulis, *La Nouvelle Turquie,* 1924, s. 230-231, benim çevirim.

25. Dumont, *Chaiers du Monde Russe et Soviétique,* XV (3-4): Temmuz-Aralık 1974, s. 331.

26. Akçura, *Türkçülük*, s. 221-223, Prof. Ercümend Kuran, 'Türk milliyetçiliğinin gelişmesi ve YusufAkçuraoğlu', TK, 42: Nisan 1966, s. 529-530, askeri yenilgilerin Akçura'yı Pantürkizm konusundaki siyasal çalışmalara ilişkin karamsarlığa ittiğini ileri sürer. Ayrıca Georgeon, s. 82.

27. Burada çoğul olarak "ocaklar", "yuva", "aile ocağı" anlamında.

28. Bak. Bu kitap, 2. bölüm.

29. FO 371/4141, dosya 71, no. 49194, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Richard Loeb'ten, no. 290/1294, İstanbul, 8 Mart 1919.

30. Onların bir kitapçığı hazırlanıp basıldı: al-Qibla, 91: 30 Haziran 1917. Bak. FO 395/139, dosya 157/25, no. 144185, şifreli telg. r. Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na, Mısır, 21 Temmuz 1917.

31. Cf. FO, a.g.e., Canbolat için, bak. Admiralty Staff-Intelligence Division. Personalities in Turkey, s. 24, Jöntürkler'in gizli servisinin başı olduğu iddia edilir; ve FO 371/7869, E 7840/5/44, Rumbold, no. 680, İstanbul, 1 Ağustos 1922.

32. FO 371/4154, dosya 275, no. 55066, Loeb'ten, no. 395/1702, Balfour'a, İstanbul, 27 Mart 1919. Öbür etkinlikleri için, Büyük Mecmua, 6: 24 Nisan 1919, s. 87 ve 17: 25 Kasım 1919. s. 267.

33. Bak. Jäschke, *Beiträge* içinde, s. 469.

34. Bak. Bukitapta 2. bölüm.

35. Akçura, *Türkçülük*, s. 221-223.

36. Hamdullah SuphiTanriöver'in makalelerinin toplandığı (1912-1929) *Günebakan*, Ankara, Türk Ocakları İlim ve San'at Neşriyatı, 1929, s. 71-77 ('Ton sesleri').

37. *Günebakan*'da toplanmıştır.

38. Dağ yolu'nda toplanmıştır, ilk baskısı Türk Ocakları Hars Heyeti Neşriyatı, 1928. Latin harflerle yapılan baskı, 1929-1931.

39. Bak. Jäschke, *Beiträge* içinde, s. 473.

40. İhsan Karlıklı, 'Türk Ocağı ve Hamdullah Suphi', *Türk Yurdu* (yeni seri), VI (2): Şubat 1967, s. 58-61.

41. Detay için, 371/11557, E 6855/6855/44, Geoffrey Knox'un Dışişleri Bakanlığı'ndaki L. Oliphant'a raporu, Ankara, 2 Aralık 1926; 371/12322, dosya E 460/460/44, Ocak-Mart 1927; FO 371/12320, E 3352/257/44, Clerk'in no. 398, Chamberlain'a gizli, Therabia, 27 Temmuz 1927 ve FO 371/14579, E 1002/1002/44, Clerk'in no. 64, A.

Henderson'a gizli, İstanbul, 20 Şubat 1930.

42. 1925 için bak. Agâh Sırrı Levend, *Ulus*, 17 Ocak 1951, s. 2. 1930 için, R. Sevfet, s. 10-11.

43. Kısmen Ettore Rossi tarafından çevrildi, OM, VI (4): Nisan 1926.

44. Tachau, Dive Welt des İslams (N.S), VIII (3): 1963, s. 170-175.

45. FO 371/14579, E 1002/1002/44, 'Notes by P.M. Roberts', Ankara, 14 Şubat 1930, Clerk'in no. 64. İstanbul, 20 Şubat 1930.

46. Bak. Neşter, 'Türkocakları Nasıl Kapatıldı', *Orkun*, 20: 16 Şubat 1951, s. 12-13.1949'da yeniden kurulduysa da, Pantürkizme bir yakınlığı yoktu ve çok zayıf bir örgüttü.

47. E. Houmanier, 'The people's houses in Turkey', *Asian and African Studies* (Kudüs), I: 1965, s. 81-121; Karpat, *Turkey's politics*, s. 380.

48. Ercümend Kuran, 'Atatürk ve Ziya Gökalp', *TK*, 13: Kasım 1963, s. 9-12, (Gökalp'in M. Kemal üzerindeki etkilerini inceler.)

49. Bak. Suna Kili, *Kemalism*, 1969; D.E. Webster, s. 163; R.D. Robinson, *The first Turkish republic*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1963, s. 84. M. Kemal ile Pantürkizm ilişkisi için, kemalismo, fascismo, communismo, negli anni '30', *Storia Contemporanea* (Roma), VIII (3): Eylül 1977, s. 490.

50. René Pinon, *Revue des Deux Mondes*, XC: Nisan 1920, s. 805-815, M. Kemal'in bir Pantürkist olduğunu iddia eder.

51. 1937'de Türkiye ile İran ve Irak yakınlaştığında Pantürkizmin canlanacağı iddiaları Türkiye tarafından şiddetle reddedildi. Bak. *The Times*, 19 Haziran 1937; OM, XVII (7): Temmuz 1937, s. 320-321.

52. Bukonuda çok sayıda kaynak vardır. Örn. bak. İsmet Giritli, *Fifty years of Turkish political development, 1919-1969; Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu Bildirileri*, 1975; Lewis, *Emergence*, s. 257-287. J.M. Landau (ed.), *Atatürk and the modernization of Tur-*

key, 1984 (*Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi,* Sarmal Yay. İstanbul, 1999).G. Barthel (ed.) *Der Kemalismus und die moderne Türkei,* 1979. (*Asia-Africa-America,* özel sayı 5)

53. Özetleyen, Luigi Bonelli, 'Turanismo e lingua turca', *OM,* VI (3): Mart 1926, s. 176-177.

54. Uriel Heyd, *Language reform in modern Turkey,* 1954, ve verdiği bibliografya; Ettore Rossi, 'La riforma linguistica in Turchia', *OM,* XV (1): Ocak 1935, s. 45-57; *The new Turkey,* 1938, s. 91-95.

55. İstanbul, 1338; 120s. Latin yazısıyla, İstanbul 1932. 141s.

56. Detay için, Uluğ İldemir, *Cumhuriyetin 50. yılında Türk Tarih Kurumu,* Ankara, 1973, s. 15-23.

57. Örn. Rafikov, 'Racist ravings in Turkey', *New Times* (Moskova), 37: 7 Eylül 1949, s. 30-31.

58. Detay ve örnek için, İ.H. Danişmend, *Türklük Meseleleri,* s. 6, 7, 12, 42, 93-95, 147, 224-233; Hostler, *Turkism,* s. 111-112. Irkçı yaklaşımlar için bak. F.F. Rynd, 'Turkish racial theories', *Journal of the Royal Central Asian Society,* XXI (3): 1934, s. 476-487.

59. *Ülkü*'nün ilk sayıları bunu vurgular.

60. Bak. Bu kitapta 2. bölüm.

61. Bak, Bukitapta 3. bölümün başı.

62. Bu yasanın detaylı çözümlemesi için India Office, L/P&S/12/4391, Collection 39/4, E 6434/5161/44, James Morgan'dan, no. 486, John Simon'a İstanbul, 13 Ekim 1934.

63. 'Sosyalist' geçinenlere karşi Atatürkçülük savaşı.

64. Bu, özellikle Turancılığın bir moda haline geldiği yıllarda oldu, Pantürkizm Finlilerin ve Macarların yanı sıra Bulgarların da ilgisini çekti. Bak. Stoddard, The American Political Science Review, XI (1): Şubat 1917, s. 19-22.

65. Örneğin, *Türkistan Gençler Birliği,* kuruluş 1927; Baysun, s. 192-196.

66. Detay için, Jäschke, *Beiträge*, s. 471-472.

67. Bak. Bu kitapta giriş.

68. Validi Ahmedzeki (Ahmet Zeki Velidi Togan), *Die gegenwärtige Lage der Mohammedaner Russlands,* 1930.

69. X. 'Le Panislamisme et le Panturquisme', *RMM*, XXII: Mart 1913, s. 195.

70. Topluluğun en önemli üyelerinden Prof. Benedik de Baratoski'nin İngiltere'nin Tokyo konsolsuyla yaptığı söyleşiye bak, c.J. Davidson, Ekim 1921. Davidson'un raporu, 24 KAsım 1921, FO 371/8073, N 6/6/97, İngiliz Büyükelçisi Sir C. Eliot'dan Curzon'a, no. 630, Tokyo, 28 Kasım 1921.

71. Benim bildiğim tek Türkçe versiyonu: *Tarihte Türklük,* 1971.

72. Türkçe'de: Turan Mecmuası - Turanî Cemiyetinin aylık risalesi.' Macarca'da: 'TURÁN A Turáni Társaság Magyar Azsiai Társaság Follyóirata.'

73. Bu derginin 1913-1934 arası eksik sayıları için bak. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi.

74. Bak. Örn. Alois v. Paikert, 'Der turanische Gedanke', *Turan*, 4-5: Nisan-Mayıs 1917, s. 182; a.g.e., 6-7: Temmuz-Eylül 1917, s. 291-301.

75. Bu dergi için bak. Hostler, *Turkism*, s. 157.

76. Bir *Promete* takımını Londra'daki School of Oriental and African Studies'te bulabilirsiniz.

77. Alman Dışişleri Bakanlığı'nca kaydedilenlerin özetini FO 371/72543, R 1374/1374/44, Dışişleri Bakanlığı Tutanakları 13 Aralık 1947; özellikle bak. Doc. 21531 in bundle 411.

78. İlk 9 sayı Kasım 1931-Mayıs 1933, İstanbul, Tarık Us kütüphanesinde bulunabilir.

79. Eksik bir takım Londra'daki School of Oriental and African Studies kütüphahesinde bulunabilir.

80. Örn. 1892 devriminin öyküsü, *Zeka*, I (10): 7 Şaban 1330-1339, Temmuz 1328 (1912), s. 163-164.

81. Sayı 1: Mayıs 1934 61-62: Mayıs-Haziran 1939, British Library'de bulunabilir.

82. Budergide bak. A.Ş. Turan, 'Doğu Türkistan milli mücadelesinde Yaş Türkistan dergisinin', TK, 177; Temmuz 1977, s. 581-583.

83. I.e. the Volga.

84. Ankara'daki Milli Kütüphane'de 1930-1935 yıllarının eksik bir takımı bulunabilir. Bir başka Pantürkçü-Türko-Tatar dergi, Pazarcık'ta aynı adla basıldı. *România Cotidian independent (Romanya: Bağımsız Gazete)*. I. Kemal Zandallı tarafından çıkarıldı. 5 Ağustos 1921'de yayınına günlük olarak başladı. 1925'te haftalık oldu ve 21 Temmuz 1936'ya kadar düzensiz olarak yayınlandı.

85. O yıllardan birkaç sayı Türk Tarih KurumuKütüphanesi'nde bulunabilir.

86. İsmi *Türkistan* dergisinde Moustapha Tcnokaï Oghly olarak geçer.

87. Bak. Bu kitapta 1. bölüm.

88. Mustafa Chokayogli, *Tyurkyestan pod vlast'yu Sovyetov*, 1935; 127s.

89. Sa'îd Shâmil, *Bayân ila 'l-Mu'tamar al-Islâmî 'âmm al-mun'aqad fi Bayt al-Maqdis yawm 27 rajab sanat 1350 Hijriyya 'an hâlat al Muslimîn fi'l-Qafqâs.* N.d. [1350]; 10s.

90. İshakî'nin öbür eserleri için, Hostler, *Turkism*, s. 227; yaşamı için a.g.e., s. 213-214. Ayrıca bak. Hasan Agay, 'Ayaz İshakî'nin kısa hayat hikayesi', *TK*, 188: Temmuz 1978, s. 468-470; ve M. Ülküsal,

'Ayaz İshakî İdilli', *Emel*, (İstanbul), 106: Mayıs-Haziran 1978, s. 1-5. Onun Pantürkçü ve diğer etkinliklerine ilişkin en yeni kitap, yay. haz. Tahir Çağatay ve diğerleri, *Muhammed Ayaz İshaki hayatı ve faaliyeti, 100. doğum yılı dolayısıyla*, 1979.

91. X, 'Le Panislamisme at le Partunquisme', *RMM*, XXII? Mart 1913, s. 194.

92. Zehra Önder, 'Panturanismus in Geschichte und Gegenwart', *Osterreichische Osthefte*, XIX (27: Mayıs 1977, s. 94.

93. Bak. Bu kitapta 3. bölüm.

94. 'Iyâd Ishâkî, *Risâla khatîra ilâ 'l-Mu'tamar al-Islâmî 'l-'amm al-mun'aqad fi Bâyt al Maqdis yawm 27 Rajab sanat 1350 Hijriyya 'an hâlat al-Muslimîn fi 'l-Rûsiyâ*. N.d. [1350]; 16s. Latin harfleriyle adını Ayas ya da Ayaz İshaki olarak yazardı.

95. Basry Bey, *Le monde turc et l'avenir de sa mission historique*, s. 230; benim çevirim.

96. Azerbaycan Pantürkçü partisi Muzavat'ın lideri ve Pantürkçü düşüncenin yıllarca aktif savunucusu. Yaşamı için bak. Hostler, *Turkism*, s. 215-217.

97. Bu kitabın arka kapağında, Türkiye, İran, Almanya, Rusya ve Polonya'daki Azirbaycan göçmenlerinin yapıtlarının listesi bulunabilir.

98. H.M. Ahmad, Kampf um Leere Räume: Turan-Turkestan-Tibet, s. 44, 132-135.

99. İlk önce İstanbul'da 1925'te, Latin harfleriyle de 1966'da Ankara'da basıldı.

100. Ayrıca bak. Jäschke, *Beiträge*'de, s. 471.

101.Resulzade ayrıca aylık *Kurtuluş* dergisinin ve kısa ömürlü Pantürkçü dergi *Yeni Kafkasya*'nın (1923'te) çıkmasını sağladı. Onun edebiyat ve gazetecilik etkinlikleri için bak. Ettore Rossi, 'Publicazioni di Musulmani anti-bolscevichi dell'Azerbaigian Caucasico', *OM*,

IV (6): 15 Temmuz 1924, s. 395-408.

102. *Milliyetperver ve Türkçü.*

103. Amirallik İstihbarat Bölümü, Personalities -Turkey, 2. baskı, Ocak 1916, s. 11. Bir kopyası India Office Kütüphanesi'nden bulunabilir.

104. Reşit Saffet büyük olasılıkla Réchid Safe ile aynı kişidir, aynı zamanda *Les Türk Odjaghis*'i de yazmıştır. Bak. bu kitapta 2. bölüm 102. not. - ve daha sonra 1952'de Reşid Savfet Atabinen adıyla *Les apports turcs dans le peuplement et la civilisation du l'Europe orientale*- Bak. Ernst Werner, 'Panürkismus und einige Tendenzen moderner Türkisher Historiagraphie', *Zeitschrift fün Geschichtswissenschaft,* 165, no. 8, s. 1353-1354.

105. Pantürkist görüşleri için bak. söyleşi: *Altın Işık* (İstanbul), 8: 25 Eylül 1947, s. 8.

106. Saffet, *Türklük ve Türkçülük izleri,* s. 161-168.

107. *Türklüğün kökleri ve yayılışı,* s. 10-15.

108. Ayrıca Yusuf Akçura'nın yaşamöyküsünün yazarı olarak da anılır.

109. 'Kavim' kelimesi 'kabile' olarak da anlaşılabilir.

110. *Büyük Turan.*

111. *Turan Birliği.*

112. Bak. Togay'ın kitapçığı. s. 14.

113. Bu bölümün sonunda çok sözü edilecek.

114. İlk baskı Kahire, 1939; daha sonra Türkiye'de de yayınlandı.

115. Cafer Seydahmet [Kırımer], Gaspıralı İsmail Bey.

116. Türklerin İran toplam nüfusuna oranının radyo tarafından açıkça abartılması.

118. Baltacıoğlu, *Türk'e Doğru,* s. 5-8.

119. 26 Eylül 1923-15 Eylül 1927 arasının eksik takımı Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunabilir.

120. Eksik bir takım Londra'daki School of Oriental and African Studies Kütüphanesi.

121. Eksik kopyası aynı yerde bulunabilir.

122. Eksik Kopyası aynı yerde bulunabilir.

123. Meydan Larousse, s.v. Atsız (cilt I, s. 352). 17 sayı yayınlanmıştır. İlk 12 sayısı Ankara SBF Kütüphanesi'nde bulunabilir.

124. Atsız Mecmua; 2: 15 Temmuz 1931, s. 30-33; 5: 15 Eylül 1931, s. 103-109.

125. A.g.e., 5: 15 Eylül 1931, s. 110; 6: 15 Ekim 1931, s. 133.

126. A.g.e., 9: 15 Ocak 1932, s. 228-231; 10: 15 Şubat 1932, s. 247-250.

127. A.g.e., 12: 15 Nisan 1932, s. 290-292.

128. Age., nos 1-4; 15 Mayıs'dan 15 Ağustos'a 1931.

129. Age., 1: 15 Mayıs 1931, s. 9.

130. Age., age., s. 6-7, Atsız'ın 'Türkler hangi ırktandır?'

131. Age., 11:15 Mart 1932, s. 279-81; 12: 15 Ağustos 1932, s. 290-2.

132. Orta Asya'da bir ırmak olan Orhun, Türklerin doğum yerine yakın olarak kabul edilir. Ziya Gökalp'in Kızıl Elma şiirinde de geçer. Ayrıca bak, Henderson in *The Asiatic Review,* XLI: Ocak 1945, s. 91.

133. 1-9. Sayılar burada elealınmaktadır; 10-16.sayılar daha çok 4. bölüm ile ilgilidir. Orhun'un eksik takımı İstanbul, Beyazıd kütüphanesi ile Atatürk kitaplığında bulunabilir

134. *Orhun,* 5:21 Mart 1934, s.106-8.

135. Age., 7:25 Mayıs 1934, s. 136-7, review of Cafer Seydahmet'in Gasprinsky üzerine kitabının özeti

136. Age., ve 8: 23 Haziran 1934.

137. Age., 4: 20 Şubat 1934.

138. 'Türkistan bizimdir!' 'Bütün Türkistan ve bütün Türkelleri bizimdir!'

139. *Orhun,* 9: 16 Temmuz 1934, s. 157-60, Atsız'ın makalesi 'Yirminci asırda Türk meselesi'.

140. Bak C.S. Fer, in *Gök Börü,* 1:5 Kasım 1942, s. 3.

141. Beyazıd kütüphanesi İstanbul 1'den 19-21 (okunması gereken 21-22), 10 Aralık 1935 - Eylül 1938

142. Muammer Lütfü Bahşı, 'Ulusal edebiyata doğru', *Çağlayan,* takım 1: 10 Aralık 1935, s.1

143. Turan'la ilişkilendirilen yer. Ayrıca Ziya Gökalp'in ünlü şiirininde adıdır, 1: 10 Kasım 1938, s. 3.

144. İlk üç sayı Beyazıd kütüphanesinde bulunabilir. Ergenekon'un özet halinde yeni basımı Nisan 1972'de İstanbul'da basıldı.

145. Ona ilişkin Hostler, 'Trends in Pan-Turanism', *MEA,* III (1): Ocak 1952, s. 7-8.

146. Bu bölümün sonuna bak.

147. *Ergenekon,* 1: 10 Kasım 1938: 'Her şeyin üstünde Türk ırkı!'

148. Age., 3:10 Ocak 1939: 'Her ırkın üstünde Türk ırkı!'

149. Age., s. 1-13.

150. Age., s. 4-5.

151. Age., 2:10 Aralık 1938, s.2.

152. Age., 3:10 Ocak 1939, s. 24.

153. Age., s. 25: 'Irkçılık esası üzerine devlet kuran ilk ırk, dünyada, Türklerdir!. . . Öğrenin:Irkçılığın ilk kurucuları ve tatbikçileri, Pancermanistlerdir veya Hitler değil, Türklerdir!'

154. *Kopuz* eski bir Türk çalgısı

155. Ankara SBF kütphanesinde 6 sayı bulunmaktadır. son sayının tarihi 15 Eylül 1939'dur; Dergi 9. sayı 15 Ocak 1940'a kadar sürmüştür.

156. Fevziye Abdullah Tansel'in özel kütüphanesinde ilk 4 sayı Mayıs-Ağustos bulunabilir.

157. Türklerin yaşamında *Bozkurt'un* yeri için bak Muzaffer Ünlü, *Türklük için dediler ki,* Adana, 1973, s. 23-36.

158. Bak *Bozkurt,* Mayıs - Haziran 1940, s. 65.

159. İstanbul Beyazıd kütüphanesiyle Ankara SBF kütüphanesinde tamama yakın takımları bulunabilir. son sayı 2 Temmuz 1942 tarihini taşır. *Bozkurt* 1948 ve 1972-7'de yeniden basıldı ama bunlar farklı dergilerdi.

160. *Bozkurt'un* sahipliği için Türkkan ve Barıman arasında kıyasıya bir kavga oldu. bak C.S. Fer, in *Gök Börü,* 1:5 Kasım 1942, s. 3-4, 9.

161. Age., *Bozkurt,* ağustos 1940, s. 121;12 Mart 1942, s. 35-6; 26 Mart 1942, s. 75-6.

162. Birkaç sayısına yetkililerce el kondu.

163. *Bozkurt,* Mayıs 1939, s. 18; Haziran 1939, s. 33-4; Mayıs-Haziran 1940, s. 81-3; Eylül 1940, s. 129-30; Aralık 1940, s. 208-13.

164. Age., Mayıs 1939, s. 7-9; 1940, s. 140-1; Mart 1942, s.25.

165. Age., Şubat 1940, s. 150, 'Moda afeti'.

166. Age., 5 Mart 1942, s. 6.

167. Age.

168. Age., Temmuz 1940, s 89-90.

169. Ya da: Tüm Türklerin Birliği

170. Eski Türklerin yurdu Tien-şan dağlarının adı. Bak Hostler, *MEA*, III (1):Ocak 1952, s. 4-5.

171. O yıl 18 sayı yayınlandı. Daha sonra 5 Kasım 1950'ye kadar iki ayda bir çıktı. *Tanrıdağ*'ın ilk 18 sayısı ile sonraki 6 sayısı Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde bulunabilir

172. Bu bölümün sonuna bak

173. Pan-Türkism kitabının yazarı olarakda değinildi

174. *Tanrıdağ* , 2:15 Mayıs 1942, s.6-7.

175. Age., 5: 5 Haziran 1942, s. 10-11.

176. Age., 15: 14 Ağustos 1942, s. 6-7.

177. Age., 1: 8 Mayıs 1942, s. 3;3: 22 Mayıs 1942, s. 15; 4: 29 Mayıs 1942, s. 8; 5: Haziran 1942, s. 9; 12: 24 Temmuz 1942, s. 15.

178. Age., 3: 22 Mayıs 1942, s. 4-7; 8: 26 Temmuz 1942, s. 5-8; 16: 21 Ağustos 1942, s. 11-13; 17: 28 Ağustos 1942, s. 6-7, 11-12.

179. 'Türk, ordu ve savaş', age., 3:22 Mayıs 1942, s. 8-9.

180. 'Milliyetçiliğimiz nasıl olmalıdır?' age., 10: 10 Ağustos 1942, s. 9-10.

181. 'Fedakârlık seferberliği', age., 5: 5 Haziran 1942, s. 6-7.

182. 'Türk nasyonalizmi', age., 1: 8 Mayıs 1942, s.4-6.

183. *İrredenta* adını veririz- İtalyan biçimi

184. Türkçe'de *Anadoluculuk* teriminin Rıza Nur'un kullanımında bir aşağılayıcı yan olabilir. Tersine milliyetçiliğin bu türünde terim *Türkiyecilik* olarak kullanılır (Ziya Gökalp'in yaptığı gibi) bak, Bilgehan, *Tanrıdağ*, 5: 5 Haziran 1942, s.10-11.

185. *Irkçı Türkçülük.*

186. *Gök Börü*, 1: 5 Kasım 1942.

187. Beyazıd Kütüphanesi, İstanbul, 12'ye kadar ilk sayıları bulunabilir. (6 Mayıs 1943. Tümü 13 sayı)

188. *Gök Börü*, 1: 5 Kasım 1942, s. 17-18; 6: 1 Şubat 1943, s. 6-7; 9: 25 Mart 1943, s. 4-6.

189. A.g.e., s. 2; 7: 15 Şubat 1943, s. 13-14.

190. A.g.e., s. 2; 7: 15 Şubat 1943, s. 13-14; 8: 1 Mart 1943, s. 4-5; 9 25 Mart 1943, s. 4-6; 12: 6 Mayıs 1943.

191. a.g.e., 1: 5 Kasım 1942, s. 8-9, 16-17; 6: 1 Şubat 1943, s. 6-7.

192. Örneğin, O. Bozkurt, 'Solcu sapıklara Bozkurt cevabı', a.g.e., 5: 1 Ocak 1943, s. 21-23.

193. 'Kandaş ve ülküdaşlarımıza!', a.g.e., 1: 5 Kasım 1942, s. 2.

194. Sakat zihniyetler anlamında.

195. *Gök Börü*, 12: 6 Mayıs 1643, ekleme, Türkkan, *Irka dair münakaşalar*, İstanbul, Bozkurtçu Yayını, 1943; 16s.

196. 'Türkçülüğe bakışlar', a.g.e., 1: 5 Kasım 1942, s. 5-6.

197. Türkkan, düzeni değiştirerek Pantürkizmi başa aldı.

198. 'İlerleyen Türkçülük', *Gök Börü*, 11: 22 Nisan 1943, s. 3-4.

199. 1948'de özeti yeniden basıldı.

200. Bir takımı İngiltere'de School of Oriental and African Studies'te bulunabilir.

201. Bak. Gövsa, s.v., ve Muhtar Tevfikoğlu, 'Orhan Seyfi Orhon', *TK*, 122: Kasım 1972, s. 80-81.

202. Bak. Bukitapta 2. bölüm.

203. *Çınaraltı*, 1: 9 Ağustos 1941, s. 3.

204. Örn. a.g.e., 2: 16 Ağustos 1941, s. 4, 'İdeale doğru!'

205. Bak. Bu kitapta 4. bölüm.

206. 'Türkçülük ve milliyetçilik', *Çınaraltı*, 3: 23 Ağustos 1941, s. 4: 'Her milliyetçi Türk Türkçüdür ve her Türk milliyetçidir.'

207. Örn. Kazım İsmail, 'Irkın sıhhat davası', a.g.e., 1: 9 Ağustos 1941, s. 5; izleyen sayılar. Bu konuda şiir, a.g.e., 49: 29 Ağustos 1942, s. 11.

208. Bak. örn. a.g.e., 93: 3 Temmuz 1943, s. 3, 6-7.

209. Örn. Nebil Buharalı, 'Kültürü zayıf millet ve kültürü kuvvetli millet', a.g.e., 5: 6 Ağustos 1941, s. 6.

210. Milli Şuur, a.g.e., 27: 7 Şubat 1942, s. 5.

211. 'Türkçülük Programı', a.g.e., 26: 31 Ocak 1942 ve izleyen sayılar.

212. 'Türk milli bütünlüğü', a.g.e., 83: 24 Nisan 1943, s. 5-7, 15.

213. Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, Ankara, eksik takımı bulunabilir. 1-8; Temmuz 1942-Şubat 1943.

214. 'Yakın Türk tarihine bakışlar: Şâmil', türk amacı, 6: Aralık 1942, s. 241-247.

215. 'Trakya'da Türk kabileleri', a.g.e., 7: Ocak 1943, s. 311-317.

216. 'Birkaç söz', a.g.e., 1: 1 Temmuz 1942, s. 1-2.

217. Diğerleri için, R.P. Kondakchyan, *Vnutryennaya politika Turtsii v godi vtoroy mirovoy voyni,* böl. 5. Bu, Pantürkizm için yazılmış en ayrıntılı çalışmadır. (s. 164/219) Daha özet bir çalışma için bak. R.S. Korkhmazyan, *Turyetsko-Gyermanskiye otnoshyeniya v vtoroy mirovoy voyni,* s. 94.

218. Öbür bölüme bak.

219. Celal Nuri, 'Irk ve milet', *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası,* 37-38: 7 Şaban 1336/18 Mayıs 1918.

220. Bak. Bu kitapta 2. bölüm.

221. Karpat, Turkey's politics, s. 263, Belli ırkçı Nazi düşünceleri 1935'te Türkiye'ye girdi.

222. Bu kitapta 4. bölümün başında gösterildiği gibi.

223. Aşağıda gösterildiği gibi.

224. *Gök Börü,* 7: 15 Şubat 1943.

225. Atsız, 'Yirminci asırda Türk meselesi', *Orhun,* 9: 16 Temmuz 1943, s. 157-160.

226. Türkkan, *Bozkurt,* Aralık 1940, s. 208-213; Akansel, *Tanrıdağ,* 3: 22 Mayıs 1942, s. 4-7; a.g.e., 16: 21 Ağustos 1942, s. 11-13; 17: 28 Ağustos 1942, s. 6-7.

227. Türkkan, *Bozkurt,* Mart 1942, s. 6; Akansel, *Tanrıdağ,* 17: 28 ağustos 1942, s. 6-7.

228. Dr. V.V. Akan, 'Irk hıfzısıhhası', *Bozkurt,* Mayıs-Haziran 1940, s. 81-83; Atsız, 'Kan ve uruk şartı', a.g.e., Eylül 1940, s. 129-130;

Akansel, *Tanrıdağ*, 8: 26 Haziran 1942, s. 5-8; Dr. Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 12-13.

229. Akansel, *Tanrıdağ*, 3: 22 Mayıs 1942, s. 4-7; Dr. Z Gögem, a.g.e., 16: 21 Ağustos 1942, s. 11-13 ve 17: 28 Ağustos 1942, s. 11-12; A.N.Y., *Gök Börü*, 7: 15 Şubat 1943, s. 13-14, 18; Prof. S. Aygun, a.g.e., 8: 1 Mart 1943, s. 4-5.

230. Bak. *Türkün Kitabı. Türk ırkı hakkında tetkikler*, İstanbul, Akbaba Yayını, 1943, 63s.

231. C.S. Fer, *Gök Börü*, 1: 5 Kasım 1942, s. 3-4,9.

232. Herderson, The Asiatic Review, XLI: 1945, s. 91.

233. Türkistan Türk Gençliği. Bak. Bozkurt, 3: Mayıs-Haziran 1940, s. 78.

234. FO 371/9287, N 5598/153/97, özet olarak, Meshed intelligence Diary, no. 60, dönem sonu için 16 Nisan 1923.

235. *Znamya bor'bi* (Berlin), 9-10: Şubat-Mart 1925, s. 14-18 (İmza A.V. Validi).

236. Togan'ın özel koleksiyonundaki yayınlanmış kitap ve makalelerinin yanı sıra bak. FO 371/48708, R 6848/177/44, Maurice Peterson'dan Eden'e gizli, Ankara, 16 Nisan 1945. Ayrıca bak. Mustafa Müftüoğlu, '60. yılı münasebetiyle Prof. Zeki Velidi Togan', *Tanrıdağ*, 2. seri, 4: 20 Aralık 1950, s. 6; *Ötüken*, 91: Temmuz 1971; Henderson, *The Asiatic Review*, XLI: 1945, s. 88; Hostler, *MEA*, III(1): Ocak 1952, s. 7; *Turkism*, index; Edward Weisband, *Turkish foreign policy 1943-1945*, s. 241; J.M. Landau, *Radical politics in modern Turkey*, s. 197-198 ve dipnotlardaki referanslar.

237. FO 371/44133, R 8011/789/44, İngiliz Büyükelçi H. Knachtbull-Hugessen'den Dışişleri Bakanlığı'na şifreli telg. no. 771, 19 Mayıs

1944.

238. *Irkçı, Türkçü ve Turancı.*

239. FO 371/44133, R 8011/789/44 and R 8021/789/44, her iki Knachtbull-Hugessen telg. Ankara, 19 Mayıs 1944.

240. Bak. bu kitapta 4. bölüm.

241. Atsız'ın çalışmalarının yanı sıra, O.F. Sertkaya'ya bak. 'Hüseyin Nihal Atsız', Erol Güngör, *Atsız Armağanı*; LVII-XCII Atsız'ın yazılarının listesi. Altan Deliorman'ın kişisel biyografisi, *Tanıdığım Atsız*. Ayrıca bak. *Meydan Larousse*, s.v. (cilt 1, s.852); R.O. Türkkan, *Bozkurt*, Eylül 1940, s. 138-140; C.S. Şubat, *Gök Börü*, 1: 5 Kasım 1942, s. 3-4, 9; '1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davası', *Orkun*, 3: 20 Ekim 1950, Henderson, *The Asiatic Review*, XLI: 1945, s. 89; Hostler, *Turkism*, s. 183; Karpat, *Turkey's Politics*, s. 265-269; Ali Kemal Meram, *Türkçülük ve Türkçülük mücadeleleri tarihi*, 1969, s. 225-233; Weisband, s. 239-240; Sadık Kemaloğlu, 'Atsız'ın ardından' *TK*, 160: Şubat 1976, s. 245-247.

242. Ali Kemal Meram, *Türkçülük ve Türkçülük mücadeleleri tarihi*, s. 187-189. Böyle bir parti kurulması için Rıza Nur'un taslağı vardı.

243. Türk Bilig Revüsü, Türkbilik Revüsü olarak adlandırıldı.

244. Bir takım Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunabilir.

245. Rıza Nur çok fazla yazmıştır. El yazılarının bir bölümü Londra British Library'dedir. Mss. Or. 12588-12591. Kendi çalışmalarının yanı sıra bak. *Bozkurt*, Ağustos 1940, s. 111; *Gök Börü*, 1: 5 Kasım 1942, s. 7; *Altın Işık*, 8: 25 Eylül 1947; H.N. Orkun, s. 78-80; C.O. Tütengil, *Doktor Rıza Nur üzerine üç yazı -yankılar- belgeler*, Ankara, 1965, K.H. Karpat, 'Ideology in Turkey after the revolution of 1960: nationalism and socialism', *Turkish Yearbook of International*

Relations, VI: 1965, s. 83-84; Hostler, *Turkism*, s. 183; A.K. Meram, s. 183-191; Landau, *Radical politics*, s. 193, 195.

246. Bak. *Bozkurt*, Temmuz 1940, s. 89-90.

247. R.O. Türkkan, Tabutluktan Gurbete, s. 413-416.

248. İstanbul, 1940, F. Ronnenberger, 'Turkismus und Turanismus', *Volkstum im Südosten* (Viyana), Aralık 1942, s. 197-203.

249. Türkçülüğe giriş, s. 116, aktaran Hostler, MEA, III (1): Ocak 1952, s. 8.

250. Türkkan'ın çalışmalarının, özellikle de Kuyruk Acısı'nın yanı sıra bak. C.S. Fer, *Gök Börü*, 1: 5 Kasım 1942, s. 3-4, 9; *Tanrıdağ*, 2: 20 Kasım 1950, s. 6; Henderson, *The Asiatic Review*, XLI: 1945, s. 88-89; Hostler, MEA, III (1): Ocak 1952, s. 7-9; *Turkism*, s. 181-182; Karpat, *Turkey's politics*, s. 265, 270; Weisband, s. 240-241.

251. R.O. Türkkan, 'The Turkish Press', MEA, I (5): Mayıs 1950, s. 144-145. Türkkan seneler sonra da bu düşüncelerini koruyordu. 1975'te yayınladığı anıları *'Tabutluktan Gurbete'* kitabına bak. s. 400-412.

252. Bak. Bu bölümün son sonraki sayfaları.

253. Hostler, MEA, III (1): Ocak 1952, s. 9; *Turkism*, s. 183; Jäschke, *Beiträge*, s. 478-479, 482.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Pantürkçülük
Yeniden Diriliş

Bu bölümde İkinci Dünya Savaşı'nın sonraki yıllarında ve onu izleyen 20 yıl içinde Pantürkçülüğün varlığı ele alınıyor. Bu dönemden önce yani henüz doğum sancıları çektiği dönemde Pantürkçülük esas itibariyle anlamlı bir şekilde Orta Avrupa ve Batı Avrupa başkentlerinde bir varlık göstermişti.[1] Türkiye'de ise sadece gelişmesine uygun olmayan koşullarla değil aynı zamanda dikkate değer bir muhalefetle mücadele etmek zorundaydı. Muhalefet bir yandan Pantürkçülüğü romantik bir fantezi olarak gören ılımlı eleştirel çevrelerden, ırkçı ve şovenist yanını kınayıp yabancı irredentist serüvenleri[2] içeren tehlikelere vurgu yapan ve aynı zamanda Pantürkçüleri Turancı olarak küçük düşürücü bir üslupta değerlendiren antagonistlere kadar uzanıyordu. Bunlara tepki olarak Pantürkçüler kendilerini gururla Turancı olarak da adlandırmaya başladılar.[3] Bu yaklaşımla birlikte propagandalarında dengeli

bir gerçekçi yaklaşımla sadece milliyetçi amaçlara vurgu yaptılar. Irkçı kuramlarından vazgeçmeyi gerektirecek bir durum görmedikleri gibi bu kuramlarının propagandasını Türkiye'de belli Pantürkçü olmayan çevrelere de yönelttiler.[4] (Bunlar arasında kendilerine şiddetli karşı çıkışlarla karşılaştılar.)[5]

Daha başından İkinci Dünya Savaşı Pantürkçülere kendilerini ortaya koymak ve amaçlarını yaymak için bulunmaz bir fırsat vermiş görünüyordu. Giderek gelişmekte olan bir destek sağlamakla birlikte[6] o dönemde Türkiye'de Pantürkçülük hâlâ küçük, elitist bir hareket halindeydi. Aralarında en gözle görülür olanları Kırım Tatarları, Kuzey Kafkasyalılar, Azeriler. Türkistanlılar, Dağıstanlılar ve görüşlerini yazınsal ve sanat söyleşilerinde ortaya koyan diğer Dış Türklerdi.[7] Bu çevrelere giderek birkaçı resmi çevrelerden[9] olmak üzere Türkiyeli Türklerden de katılmalar başlamıştı.[8] Sovyetler Birliği'nden kaçan Türk kökenli sığınmacılar Türkiye'deki Pantürkçü çevrelerdeki arkadaşları Pantürkçülüğün bekledikleri fırsatı getirdiklerini hissediyorlardı. Bu arada birkaç dergide Enver Paşa'nın 1921-22[10] yıllarındaki Orta Asya'daki girişimlerini öven makaleler yayınlandı ve bazılarında da Türk ırkının savaşkan nitelikleri yüceltildi. 1940 Şubatında Fransız büyükelçisi Massigli, Paris'e şu bilgiyi veriyordu: *'Dans li public, notamment dans les milieux militaires mais pas dans ceux-la seulement, on parle de plus en plus des musulmans du Caucase et de Bakou.'*[11]

Nazilerin 1941 Haziranı'nda Sovyetler Birliği'ne karşı saldırıya geçmesiyle birlikte Pantürkçü yayınlarda saldırganlığını artırdı ve özellikle Rus karşıtı duygularda dikkate değer bir yükselme olmakla birlikte saldırganlıkları doğrudan Almanların zaferlerine bağlı olarak bir yükseliş gösteriyordu.[12] Bu noktada Pantürkçü yaklaşımın gerçekliğinin etkin bir şekilde ortaya çıktığı görülüyor. Sovyetler Birliği'nin beklenen yenilgisi ve ardından parçalanmasıyla Pantürkçü görüşün yakında hayata geçeceğine inanılıyordu. Türk hükümetinin ilan edilen yansızlık siyaseti önemsenmiyor

Pantürkçü yayınlarda açık ve cesur bir şekilde Türkiye'nin savaşa katılmasının propagandası yapılıyordu.[13] (Elbette Sovyetler Birliği'ne karşı cephede savaşa katılması isteniyordu). Her zaman o denli açık olmamakla birlikte istekleri kolayca anlaşılabilirdi. Hatta Cumhurbaşkanı İnönü'ye Sovyetler Birliği'ndeki Türklere yardım etmesi çağrısı yapıldı Sovyetler Birliğine Alman saldırısını takiben, *Bozkurt*'un bir sayısında hem Türkiyeli Türklerin hem de Orta Asya'daki Türklerin bulunduğu yerleri gösteren bir harita kapakta basılıyor ve İnönü'ye başvuruda bulunuluyordu: "Bu büyük gün için tarihin seçtiği Ey İnönü! Şimdi Türklüğün kutsal bağımsızlığı için kanımızı akıtmaya hazırız. Tüm Türklük işaretinizi bekliyor."[14] Bu açık bir Pantürkçü bir savaş çağrısıydı. Ve giderek artan bir şekilde bu saldırganlık çeşitli biçimlerde yinelendi.[15] Örneğin 'Hak verilmez alınmalıdır, Savaşla mı?- Evet, gerekirse savaşla!'[16] Ve kuvvetli bir şekilde 65 milyonluk bir millet ülküsüyle 'Pantürkçülerin kavgaya hazır oldukları' belirtiliyordu.[17]

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Pantürkçü faaliyet (Özellikle savaşın daha sonraki yıllarında) hâlâ sadece gazete ve dergi çerçevesinde görülen etkinlikler şeklindeydi ve daha doğrudan ve pratik bir özellik arz ediyordu. Aslında Avrupa'daki birkaç Pantürkçü grup daha önce değilse de savaşın başlarında Nazi Almanyası ya da onun taraftarlarıyla bağlantı kurmaya çalışıyordu. Örneğin Romanya'daki Tatar Türkleri Nazi hayranı militan bir örgüt olan Demir Muhafızlar'la işbirliği içindeydiler. Ancak can alıcı etmen açıktır ki Türkiye'nin kendi tutumuydu. Neredeyse savaşın sonunda 22 Şubat 1945 tarihinde[18] Bağlaşık Kuvvetler yanında yer alana kadar Türkiye'nin savaşla ilişkisi üzerine olgular henüz tam olarak aydınlatılmadı. O döneme ait Türk arşivi araştırmacılara açılmadı. Bununla birlikte Alman Dışişleri Bakanlığı[19] ve Londra Devlet Merkez Arşivi'ndeki (Public Record Office) dosyalar bu dönemin tablosunu verecek yeterli bilgiyi sağlıyor.[20] Halka açık ve resmi siyasetlerinde Türkiye, gelişmeleri yakından izleyen - özellikle kendi sınırlarına yakın yerlerde kesin bir yansızlık siyase-

ti için çaba gösterdi. Ancak pratikte hem Almanya'da hem de Türkiye'de her iki devlet arasında yarı resmi temaslar kuruldu. Bu temaslar, iki devlet arasındaki ilişkilerin sadece bir yüzüydü. Almanlar Savaşın ilk günlerinden itibaren[21] ve Savaş boyunca[22] önemli miktarda para ayırarak Türkiye'yi hedef alan ciddi propaganda çalışmaları içinde bulundular.[23] Nazi Almanyası Türki-Tatar gruplara ve onların Sovyetler Birliğinde yaşadıkları yerlere karşı savaştan önce de ilgi gösterdi.[24] Savaş sırasında bu Türki gruplara ilişkin Almanya'da kuramsal olanlar da olmak üzere çeşitli açılardan birçok makaleler yayınlandı.[25] Ayrıca bu sırada Türkiye'de Almanya'ya duyulan sempati de az değildi. 1940'ta tanınmış gazeteci Nadir Nadi saygın bir gazete olan günlük *Cumhuriyet*'te birkaç kez Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesini savunan makaleler kaleme almıştı.[26] 18 Haziran 1941 tarihinde ise Ankara'da 10 yıllık bir Türk- Alman dostluk anlaşması imzalandı. Bu anlaşmadan 4 gün sonra Hitler, Sovyetler Birliği'ne saldırdı. Almanya açıkçası saldırıdan önce güney cephesini sağlama almak istemişti. Büyük bir olasılıkla o sırada Türkiye'nin isteği de zayıflamış bir Rusya görmekti. Belli Alman çevreleri toprak istemleriyle (bölgesel gelişme önerileriyle) Türkiye'yi ayartabileceklerini hissettiler.[27] Oysa Bağlaşıklar için o sırada böyle bir durum söz konusu değildi. Sovyetler Birliği'ne Almanya'nın saldırmasından sonra nazilerin Pantürkçülüğü nasıl istismar edebileceklerini daha ciddiye almaya başlamalarıyla özellikle bu yaklaşım daha kuvvetli bir olasılık olarak göründü.[28]

1941'in ikinci yarısında ve 1942 yılının ilk aylarında Berlin ve Ankara'da yarı resmi ve resmi olmayan bir dizi temaslarda bulunuldu. Bu görüşmelerin baş oyuncuları Almanya'nın o zamanki Ankara Büyükelçisi Von Papen ve bazı Dışişleri görevlileriyle birlikte, Türkiye tarafında Tatar kökenli general H. E. Erkilet'ti.[29]

Erkilet'in sık sık *Çınaraltı*[30] gibi Pantürkçü dergilerde yazıları yayınlanıyordu. Yine bir başka General Ali Fuat Erdem ile[31]

Pantürkçü çevrenin romantik tiplerinden Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa da aynı çevrenin içindeydi.[32] Erkilet bir yandan Almanlarla askeri durumları tartışıp bir yandan da 1941 yılında Doğu Cephesi'ne bir ziyarette bulundu. (Erkilet bu gezi anılarını daha sonra *'Şark Cephesinde Gördüklerim'* adıyla bir kitap haline getirdi). Nuri Paşa ise Almanlara bağımsız devletler kurulmasına ilişkin planlar teklif ediyordu. Bunlar Kırım, Azerbaycan, Türkistan, Kuzeybatı İran ve Kuzey Iraktaki Türklerin, Türkiye'nin uydusu değil bağlaşıkları olarak oluşturacakları devletlerdi. Bu planın hayata geçirilmesi için Nuri Paşa bizzat Almanlara propaganda için yardım öneriyordu.[33] Von Hentig de dahil Alman Dışişleri'nden birkaç üst düzeyde görevli Sovyetler Birliği'nde[34] Pantürkçü propaganda olasılıklarından ve hatta bunun için somut hazırlıklar yapılmasından oldukça heyecanlandılar.[35] Alman kamplarında[36] sayıları 55.000'i[37] bulan Türki savaş tutsaklarından savaşçı birlikler oluşturmak fikri önceleri pek ciddi bulunmazken bu öneri daha sonra pratiğe koyuldu.[38] Türk hükümeti -resmi olmayan yollardan- bu hareketlerin birçoğundan haberdardı[39] ancak suskun kaldı. Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Gerede, bir yandan Sovyetler Birliği'ndeki Türki gruplara ilgi gösterirken, bir yandan da Türkiye'nin bölgesel hırsları olmadığını açıklıyordu.[40] Hatta Von Papen, o zaman Dışişleri Bakanı olan Şükrü Saraçoğlu'nun (daha sonra Başbakan) Berlin'den[41] açık Pantürkçü propaganda yapılmasının Türk Devleti'ni rahatsız etmiş olabileceğini düşünüyordu. Bunu, kendisine Dışişleri Bakanı Mehmet Şükrü Saraçoğlu'nun Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni kesin bir şekilde ezene kadar Türki azınlıklara yönelik[42] olası Sovyet cezalandırmasından korktuğu için, Türkiye'nin Almanya'nın yanında yer alamayacağını üstü kapalı bir şekilde söylemesinden çıkardığını belirtiyordu. Belki de Türkiye hükümeti aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin gücünden de endişeleniyordu. Açıkçası Türkiye herhangi bir şekilde olayların içine çekilmeyi reddediyordu. Gerçi Genelkurmay başkanı Fevzi Çakmak, anlaşma için nüfuzunu kullanıyordu[43] ama buna rağmen,

Türkiye'nin bölgesel topraklar kazanma[44] iştahını kabartmak için çeşitli yollar arayan Von Papen bile, Türk hükümetinin bu yolla satın alınıp savaşın içine çekileceğinden kuşku duyuyordu. Ayrıca Türkiye'yi ilan ettiği yansızlık siyasetinden kımıldatmak için yapılan birkaç girişimde başarısızlıkla sonuçlandı.[45]

Tam tamına resmi düzeyde olmasa da, Sovyetler Birliği'nden gelen Türki gruplardan göçmenler Almanya ve Türkiye'deki bazı temas ve görüşmelerde can alıcı bir rol oynadılar. Von Papen'in[46] gönderdiği bir gizli iletiye göre savaş arası dönemde Pantürkçü etkinliklerinden dolayı zaten tanınan şu kişiler bu tür temas ve görüşmelerde rol oynadılar: Ahmet Zeki Velidi Togan, Mehmet Emir Resulzade, Mirza Bala, Ahmet Caferoğlu (Kırımlı bir Türk ve tanınmış bir türkolog. 1975'te öldü. Pantürkçü dergilere sık sık yazılar yazardı), Said Şamil ve Ayaz İshaki[47] Almanya'da ise Romanya'da *Emel*[48] dergisini yayınlayan ve 1941 Kasımı'nda Türkiye'den Almanya'ya giden Müstecip Ülküsal[49] adında bir Tatar Türkü vardı. (Daha sonra anılarını yazdı.)[50] Daha önce sözedilen Mustafa Çokayoğlu ve 27 Aralık 1941'de onun ölümünden sonra[51] bir başka Türkistanlı Veli Kajum Khan bunlar arasındaydı. Bunların hepsi de açıkça Türkistanlılar, Azeriler, Volga-Ural ve Kırım Tatarları, Özbekler, Kırgızlar, Kazaklar, Karakalpaklar, Tacikler, Dağıstanlılar ve diğerleri arasında- ve uygun görülen Türk Tatar ve Kafkas Müslüman bölgelerinde[52] askeri birlikler örgütlemek için ilk harekete geçenlerdi. Esas itibariyle savaş tutsaklarından oluşturulan bu birlikler genelde Sovyetler Birliği'ne karşı gerilla savaşçıları olarak Almanlarla birlikte çarpıştılar. Birçoğu bağımsızlık umudu taşıyorken bir kısmı da Pantürk birliğinden esinleniyordu. Sürekli yeniden oluşturulup takviye edilen bu Türk kökenli birlikler son olarak sayıca birkaç yüz bine ulaştı.[53] Rusların bu başkaldırıyı ne unuttuklarını ne de bağışladıklarını söylemeye bile gerek yok.[54]

Kendi hesabına Türk hükümetinin ciddi herhangi bir irredentist tasarıya destek olmadığı görülüyor. Bu noktayı birkaç yıl sonra Britanya'nın Ankara büyükelçisi bir yazısında şöyle ifade eder:

"Türk hükümetinde Güney Rusya'daki Türk nüfusuna ilişkin herhangi bir irredentist hırsının olduğunu gösteren en ufak bir belirti bile yok. Türk hükümeti çıkarlarının nerede yattığını biliyordu... Sorumsuz bireyler Türkiye dışındaki Türki ırkların varlığını ima ettiklerinde Türk hükümetinden kendilerini düş kırıklığına uğratacak bir yanıttan başka bir şey görmediler."[55]

Elbette bu hükümetin olan bitenler hakkında bilgisi vardı.[56] Ama Türk hükümeti, en yüksek Alman makamlarının Sovyetler Birliği'ndeki Türk bölgelerin milli bağımsızlığını savunması ve Almanların Sovyetler Birliği'ni askeri bakımdan yenilgiye uğratmasına kadar bu konuda bir tutum almaktan kaçındı. Almanlar Orta Asya'ya ilişkin kendi tasarılarından dolayı Türk bölgelerinin bağımsızlığı konusunda tereddütlüydüler.[57] Hitler'in bizzat kendisi Kırım ve Kafkasların Almanlarca sömürgeleştirilmesini istiyordu.[58] Bununla birlikte Stalingrad'daki önemli yenilginin ardından Almanlarda Kırım ve Kafkasların sömürgeleştirilmesi isteğini sürdürecek pek bir beklenti de olamazdı. İnönü ve yönetiminin savaşa müdahaleyi ne denli değerlendirdiği diplomatik tarihin gelecekteki öğrencilerinin tartışacağı bir konu olarak kalacak.[59] Açık olan, basiretin cesaretten sayıldığı varsayımına göre Türkiye'nin bir yansızlık siyaseti izlediğidir. O zaman Türkiye'deki Pantürkçü grupların bu durum karşısında kendi hükümetlerinin eylemsizliklerine kızdıkları ve Pantürkçülüğün hayata geçirilmesi için bulunmaz bir fırsatın açıkça kaçırıldığı şeklinde düşündükleri söylenebilir. Ayrıca kendilerinin de bu çerçevede inisiyatif koymaya başladıkları görüldü. Bütün bunlara karşın, özellikle savaşın son yıllarında Türk hükümeti Almanya'ya sempatik yaklaşıldığı şeklindeki Sovyet kuşkularını ortadan kaldırmak için yansızlık siyasetinde ısrar etti. Bu özellikle 1944 Ocak ayında Kızıl Ordunun Uk-

rayna'daki başarısı, ardından Sovyet Ordularının Polonya ve Romanya cephelerine ulaşması ve sonuç olarak Balkanlardaki ilerlemelerinden sonra bu daha da önem kazandı. Sonuç olarak Türk yetkilileri Rusları kışkırtabilecek Pantürkçü etkinlikleri izlemeyi yoğunlaştırdı. Bununla birlikte Pantürkçüler hâlâ irredentist görüşlerinin yerine getirilmesi için Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa girmesinin tam zamanı olduğunu düşünüyorlardı. İşte böyle bir yaklaşımla 1944 olayları için sahne hazırlanmıştı.

Savaş yıllarında halk içinde destek sağlayabilmek için Türkiye'de Pantürkçü propaganda kampanyası açık rakibi milliyetçiliğe karşı pek yönelemedi. Daha ziyade bu iki ideoloji birbiriyle yarışma halindeydi. Ancak giderek artan bir şekilde Pantürkçüler gerçek yurtseverlik üzerinde bir tekel oluşturmak için çabaladılar. Gerçi hem Pantürkçüler hem de diğer milliyetçiler için Türkiye'nin aktif olmayan yansızlık siyasetinin bir sonucu olarak, manevra yapılabilecek alan oldukça sınırlıydı. İki düşünce çevresi de azınlıklar karşıtı duyguları körüklemede yarış içindeydiler. Özellikle bu tür bir eylemliliğin 1942 yılında yürürlüğe koyulan *varlık vergisi* yoluyla verilen açık onayda olduğu gibi. Bu, özellikle 1943'ün 5 Haziranı'nda Üsküdar Halkevinde zamanın Adalet Bakanı ve İzmir milletvekili Mahmut Esat Bozkurt'un konuşmasında açık bir şekilde görüldü ve Türkiye'deki yabancı diplomatların dikkatini de çekti.[60] Bu arada Pantürkçüler için ezeli düşmanları Komünistlere yönelik, özellikle düşsel ya da gerçek Türkiyeli komünistleri hedefleyen bir cepheden saldırıya girişmeleri daha doğaldı. Komünist sempatizanlarından Elektrik İdaresi'nde çalışan Faris Erkman'ın Pantürkçülerin maskesini düşürmek amacıyla yazdığı *'En Büyük Tehlike'* başlıklı broşürde o zamanlarda basıldı. Bu broşürde Erkman "Pantürkçü Turancıların ırkçı kuklalar"[61] olduğunu ve bunların iplerinin yabancıların ellerinde olduğunu belirtiyordu.[62] Pantürkçü süreli yayınlardan alıntılarla açıkça Atsız, Rıza Nur, Erkilet ve diğerlerine karşı hücumda bulunuyor ve onları savaş kışkırtıcısı olduklarını ve suçlarını milliyetçiliğe yüklemekle suç-

luyordu. Pantürkçüler kendi yayınlarında bunu aynı biçimde yanıtladılar.[63] Hatta tüm gelişmeler Büyük Millet Meclisi'nde de tartışıldı.[64] Komünistlerin giderek Pantürkçülerin şamaroğlanı olmaları pek şaşırtıcı gelmiyor. Ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında, özellikle son yıllarda bu türden siyasetler yansızlığını göstermekte hassas olan hükümetçe pek kabul görmedi.

Böylece Pantürkçülerle hükümet arasındaki açık kapışma artık kaçınılmaz oldu. 20 Şubat ve 21 Mart 1944 tarihlerinde, aylık *Orhun Dergisi*'nde[65] Atsız, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na hitaben Türkiye'deki yıkıcı hareketleri reddeden birbiri ardından iki açık mektup yayınladı. Tabii ki bu yıkıcı faaliyetlerden söz konusu edilenler komünistlerdi ve bunlara karşı daha etkin Türkçü ve Pantürkçü siyasetler izlenmesi talep ediliyordu.[66] Orhun'un birkaç sayısı toplatıldı ve ardından bu dergi kapatıldı. İdeolojik mücadele ile siyasi eylem arasındaki ayrım çizgisini geçerek Pantürkçüler sokaklara döküldüler. 3 Mayıs 1944 tarihinde Sıkıyönetim uygulamalarını umursamayarak İstanbul ve Ankara'da komünizm karşıtı büyük gösteriler yaptılar. Bu eylemlerde göstericiler komünizmin Türkiye hükümetinin bürokrasisi ve eğitim sistemine sızdıklarını belirtiyor ve bunu protesto ediyorlardı. Pantürkçü sloganların kullanıldığı açıktı. Olasılıkla Sovyetler Birliği'ndeki Türki grupların geleceği üzerine artan endişeden etkilenilmişti. (Tatarların göçe zorlanması ve diğerlerini göçe zorlama tasarıları. Aslında bu tasarılar da 12 gün sonra uygulandı.) Atsız, Türkkan ve diğerleri gibi tanınmış Pantürkçüler, genç yüzbaşı Türkeş (ki o zaman Türkiye siyasetinde henüz bilinmiyordu)[67] ve birçok öğrenci bu eylemlere katılmıştı.[68]

Hükümet bunlara aşırı tepki gösterdi. Bu belki de Sovyetler Birliği'ne hâlâ yansızlık siyaseti izlediklerini gösterme tutumunun bir yansımasıydı.[69] Yukarıda belirtilen gösteriden 6 gün sonra içlerinde Togan, Atsız, Sançar, Türkkan, Erkilet, Peyami Safa, Türkeş, Hikmet Tanyu, M. Zeki Sofuoğlu, Nurullah Barıman,

Tevetoğlu ve diğerlerinin de bulunduğu 30'dan fazla önde gelen Pantürkçü ve sempatizanları gözaltına alındı.[70] Pantürkçülere karşı propaganda ve basında yazı kampanyası başlatıldı. Kampanya hükümet ve Cumhuriyet Halk Partisi'ne yakın çevrelerce özendirildi. Bu arada Halk Partisi'ne yakın çevreler de kendi milliyetçilik anlayışlarını açıkladılar. Basın Pantürkçüleri açıkça ırkçılık ve Turancılıkla, milletin ve kamu düzeninin düşmanı olmakla suçluyordu.[71] Pantürkçülere karşı kampanyada esas vurgu yapılması gereken nokta bizzat İnönü tarafından belirlenmişti. İstanbul'da yapılan gösteriden 16 gün sonra İnönü Ankara Stadyumu'nda yaptığı konuşmada 'Türkiye'nin milli ve milliyetçi fikirleri olan bir devlet olduğunu, halbuki Pantürkçülüğün (ki bu arada sebatla Turancılık terimini kullanıyordu) hastalıklı bir düşünce olduğunu ve ulusu komşularına düşman yapmaya çalışan sorunlu bir olgu olduğunu açıklıyordu. Açıkçası Turancılığın (Pantürkçülüğün) Türkiye'nin ortadan kalkmasına neden olacak tasarıları barındıran[72] bir görüş olduğu ve Turancıların bu çerçevede gizli dernekler oluşturdukları suçlaması getiriliyordu. Bu noktalar daha sonra değişik konuşmalarda ve basında çıkan yazılarda yankılarını buldu.[73]

Bunun üzerine Pantürkçü örgütler yasaklandı[74] ve ardından liderleri[75] duruşmalara çıkartıldı. Pantürkçülüğe karşı bu kampanya genelde onlara hayranlık duyulmasını da beraberinde getirdi. Çünkü onların da uzun zamandır istediği Pantürkçülüğün yaygın duyurusu bu karşı kampanya girişimiyle sağlanmış oluyordu. Olaylar nedeniyle iki ayrı dava açıldı. Sıkıyönetim Mahkemesi'nde görülen ve basının da geniş yer verdiği bir dava 11 Eylül 1944'te İstanbul'da başladı. Bu davada 23 kişi hükümeti devirmek için gizli örgüt kurmak ve yıkıcı fikirler yaymakla (ırkçı-Turancı propaganda yapmak) suçlanıyordu. Togan, Atsız, Sançar ve Türkkan içlerinde en tanınmış olanlarıydı. Diğerleri ise küçük rütbeli subay, yedek subaylar, devlet görevlileri, öğretmen ve öğrencilerdi. 29 Mart 1945'te suçlulardan 10'u 1 ile 10 yıl arasında ağır kürek cezasına çarptırıldı. Diğerleri beraat etti. Togan 10 yıl, Atsız ise 4 yıla çarp-

tırıldı.[76] Aynı yılın Ekim ayında kararın temyiz edilmesinden sonra Askeri Yargıtay kararı bozdu. O sırada savaş bitmiş ve ülkenin Sovyetler Birliği ile ilişkileri değişmişti. Farklı bir ortam ve basının fazla boy göstermediği bir durumda yeniden yargılama 1946 Ağustosu'nda başlayıp 1947 Martı'nda sona erdi. Aynı davanın ikinci kısmında ise sanıklara yönelik suçlamalar mahkeme kararıyla geçersiz kabul edildi. Pratikte mahkeme Pantürkçülüğün yıkıcı ve yasadışı olmadığını doğrulamış oluyordu. Ayrıca kamuoyu milliyetçi karakterine özellikle vurgu yapılan bir Pantürkçü propagandayla beslenmiş oluyordu. Kaldı ki Pantürkçülerin yapmak istediği de buydu. Haklarındaki davanın düşmesiyle birlikte suçlananlar kamuoyunda gerçek milliyetçiler olarak aklanmış oldular.[77] Hem Türkeş, hem de Türkkan daha sonra mahkeme deneyimlerini kaleme aldılar.[78] Bu duruşmalar Pantürkçülerce bir başlangıç noktası olarak kabul edilirken diğer yandan da daha sonraki yıllarda Türkiye'de Pantürkçülüğün temel motifi olmaya devam etti.

Hem duruşmalar ve sonunda aklanmadan aldıkları cesaretle hem de İkinci Dünya Savaşı'nın son dönemlerindeki etkinlikleri sonucu, sonraki yıllara Pantürkçüler çalışmalarını gözle görülür bir şekilde artırıp propagandalarını yoğunlaştırdılar. O sırada açık hedefleri 1940'ların sonlarında Kıbrıslı Rumların Yunanistan'la birlik anlamına gelen Enosis istemlerinin artışına tepki duyarak siyasileşen Kıbrıslı Türklerdi. Pantürkçüler hem Kıbrıslı Türklerin örgütlenmesini hem de Türkiyelilerin (öğrenciler ve diğerleri) Kıbrıs davası için gösteri ve yazıyla kendilerini ifade etmelerini teşvik ederken Kıbrıs meselesi Türkiye'de genelde herkesi ilgilendiren bir sorun haline geldi.[79] 1950'lerde benzer bir ilgi Bulgaristan'daki Türk azınlıkların davasına yöneltildi.[80]

Bu propaganda kampanyalarında Türkiyeli Pantürkçüler hem Türkiye'de hem yurtdışında yaşayan Dış Türklerden gelen çok sıcak bir ilgiyle karşılaştılar. Dış Türkler bu dönemde Batı ve Ü-

çüncü Dünya ülkeleri arasında kendi davalarına destek bulmaya çabaladılar ve siyasi adımlar attılar. Buna *Doğu Türkistan Göçmenleri Cemiyeti* gibi örgütlenme yollarına başvuran Türkistanlı göçmenler bir örnek oluşturuyor. Derneğin başkanı İsa Alptekin ve diğerleri, 1950'ler ve 1960'larda Cumhurbaşkanı Lyndon B. Johnson, Chiang Kai Shek ve birçoklarına mektuplar yazdılar. İsa Alptekin diğer kişilerin yanı sıra Arap Birliği genel sekreteri Azzam'la da bir görüşme yaptı ve yine destek amacıyla Bandung ve diğer önemli toplantılara katıldı. Dahası Türkiye'ye göçen Dış Türkler kendi davalarına destek bulmak amacıyla Türkiye'de de yoğun bir çalışma içine girdiler.[81]

Kendini yenileyen Pantürkçü itki kitaplarda ve süreli yayınlarda milliyetçiliğe ve komünizm karşıtlığına daha fazla vurguyla kendini göstermeye başladı. Daha önceki konumuyla Pantürkçülüğün 1930 ve 1940'larda (kendileri inkar etse bile) ırk[82] üzerine yapılan Nazi araştırmalarından etkilendiği açıktı.[83] Yenilenmiş haliyle Pantürkçülükte komünizm karşıtlığı sadece Pantürkçülüğün amentüsü olarak benimsenmekle kalmadı. Komünizm karşıtlığı birçok konuda geniş bir destek sağlamak için son derece verimli bir motif olarak kullanıldı. Tüm bu yayınların etkisi muazzamdı ve bunun için sadece Sovyetler'i ele almak ve onu eleştirmek yeterliydi.[84]

Türkkan, Atsız ve Sançar gibi Pantürkçü yazarlarca bu konuda bir hayli kitap yazıldı. Irkçılık ve komünizm karşıtlığını birlikte belki de Türkkan diğerlerinden daha çok ele aldı.[85]

Kitapları ve broşürleri şu başlıkları taşıyordu: *Irk Muhite Tabi midir?* (1939), *Türkçülüğe Giriş*, (1940), *Dört İçtimai Mesele* (1941), *Irka Dair Münakaşalar* (1943), *Solcular ve Kızıllar* (1943), *Kızıl Faaliyet!* (1943), *Kuyruk Acısı* (1943), *Milliyetçilik Yolunda* (1944) ve *İleri Türkçülük ve Partiler* (1946)[86]. Diğerleri Pantürkçülüğe açık ve kuvvetli bir destek verirken sadece bu çalışmalardan *'Dört İçtimai Mesele'* Pantürkçülüğe değinmiyordu.

Örneğin 'Milliyetçilik Yolunda' Pantürkçülüğü 'Türk milliyetçiliği' diye tanımlıyordu.[87] Türkkan, Pantürkçülüğün temelini Bulgaristan'dan Altaylara kadar uzanan geniş alan içinde aynı din, tarih, gelenekler ve kültür olduğu kadar aynı kan ve dilden 65 milyon Türkü birleştirmek olan bir ulusal birlik olarak ortaya koyuyordu. 'Türk Ulusal Birliği'[88] aynı zamanda Türkiye'nin kendisini geliştirmesi ve güçlendirmesinin de ana yoluydu.[89] Bu Türkkan'ın dünyadaki Türk nüfusuyla ilgili verdiği tablolarda örneklenirken dünyadaki Türk nüfusunun hesaplanması birçok Pantürkçü yazar ve süreli yayın için keyifli bir meşgale oldu. Türkkan'a göre[90] 1944'teki rakamlar şöyleydi:

Ülke	Türk nüfusu
Yugoslavya	500.000
Bulgaristan	1.000.000
Romanya	300.000
Yunanistan ve Adalar	120.000
Türkiye	15.000.000
Rusya	24.000.000
Afganistan	2.000.000
Çin	8.000.000
Suriye	40.000
Irak	500.000
Toplam [91]	57. 460.000

Nejdet Sançar da ırk ve Türk ırkı kavramlarını hararetle destekledi. İlk olarak 1943 yılında basılan *'Irkımızın Kahramanları'* adlı yapıtında ve kısmen de *Çınaraltı*'nda çıkan kendi makalelerinde açık yüreklilikle okuyucularının ırksal kalıtlarından onur duymalarını işliyor ve bu arada -sadece Türklerin değil- tüm Türk ırkından kahramanlara sahip çıkılmasına vurgu yapıyordu. Ne mahkemede (diğer Pantürkçülerle birlikte) yargılanması ne de öğretmen olarak

1951 yılında Edirne'ye atanması[92] daha sonra 1952 yılında basılan *Türklük Sevgisi* adlı kitabında da ifade ettiği düşüncelerini değiştirmeye hizmet etmedi.[93] Doğası itibariyle militan[94] Nejdet Sançar, sadece Türk olarak doğup Türkçe konuşmanın bir kimseyi kendiliğinden Türk yapmayacağını, bir kimsenin Türk olmak için kendisini Türk hissederek bu adla anılmanın değerli olduğunu[97] belirten ulusal duygular taşıması gerektiğini söylüyor ve Dış Türkleri[96] de kapsayan bir Türk ırkının[95] var olduğunu belirtiyordu. Gerçekte böyle duyguları gösteren Dış Türkler bu ırkın bir parçasıydı.[98]

Her ne kadar genelde bir Türk ırkı kavramını desteklediyse de, Atsız, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda kalemini daha çok açıkça irredentist amaçlar için kullandı. Çoğunluğu 1940 ve 1950'lerden makalelerin yer aldığı ve daha sonra çeşitli baskıları yapılan *Türk Ülküsü*[99] adlı kitabında Atsız tutkuyla 'bir büyüklük ülküsü'nü tartışıyor ve burada Türkiye'nin bir Nepal, Panama ya da İsviçre'nin büyüklüğünde düşünülemeyeceğini işliyordu.[100] Türkiye için çözüm ise Tüm Türklerin birliğinin sağlanmasıydı. O tüm Türklerin 82.840.000 ve 99.200.000 arasında bir nüfusa sahip olduğun varsayıyordu.[101] Bu varsayımın kuvvetli olduğunu belirtiyor[102] ve Atsız, okuyucularına birçok ülkenin kaybettikleri toprakları yeniden kazanmayı arzuladıklarını anımsatıyordu: Almanların Rusların el koyduğu Doğu Almanya'yı, Finlilerin Karelya'yı, Macarların Transilvanya'yı, Yugoslavların Makedonya'yı, Yunanlıların Kuzey Epir ve Doğu Trakya'yı ve Suriyelilerin Hatay'ı yeniden kazanma isteklerini örnek gösteriyordu. Bu durumda niçin Türkler birlik ve başarı istemesin?[103] 'Birlik büyümek demek ve büyümek birlik demektir.'[104] Bunun için de herkes kendinden bir şeyler adamaya hazırlıklı olmalıydı.[105] Atsız Pantürkçüyü 'Türk ulusunun Yirminci yüzyılda şehitleri olmaya hazır olanlar' olarak tanımlıyordu.[106]

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve onu izleyen yıllarda, Türkkan, Sançar ve Atsız'dan daha az tanınan ancak kendilerini coşkun bir şekilde Pantürkçülük davasına adamış başkaları tarafından da birtakım kitaplar yazıldı. Bunların yazarları ya Türkiye'de ya da Türkiye dışında yaşayan Dış Türklerdi. Bunlardan Sovyetler Birliği'nde yaşayan bazıları Pantürkçü üslupla kendi tarih ve kültürünü öven kitaplar üretirken, Batı Avrupa'da yaşayanları ise biraz sonra üzerinde durulacak olan bazı kitap ve süreli yayınlar çıkardılar. Bunların birçoğu oldukça enerjik bir Türkistanlı sürgün olan Doktor Baymirza Hayıt'a aittir. Baymirza Hayıt, Pantürkçülüğün özellikle Rus Türkistanı ve Çin Türkistanı'nın kurtuluşu ve birliği için uğraşan yılmaz bir savaşçısıydı. Federal Almanya'da yaşayan Baymirza Hayıt 1965'te toplanan Asya Afrika Halkları İkinci Konferansı'na bir memorandum sundu. Bu memorandum *"Asya'da bir Müslüman halkın Sovyet türü sömürgeleştirilmesinin örneği olarak Türkistan'da Sovyet Rus sömürgeciliği ve Emperyalizmi"* başlığı taşıyordu.[107]

Dış Türklerden Türkiye'de yaşayan ve yazanlar arasında Muharrem Feyzi Togay'ın özel bir yeri var. Onun özellikle *Yusuf Akçura'nın Hayatı* adıyla 1944'te basılan, kişisel dostluğunu ve Akçura'nın hem yazılarıyla hem de pratikte Dış Türkler adına ve Pantürkçülük davası için yılmak bilmeyen mücadelesine hayranlığını anlattığı kitabı dikkate değer bir çalışma oluşturuyor. Ayrıca Doktor Oktay Aslanapa tarafından yayma hazırlanan iki kitapçık da söz edilmeye değer: Biri Mustafa Çokayoğlu ve Türkistan'da milliyetçi hareket[108], diğeri ise Türkiye'deki Türkistanlı milliyetçi sürgünlerin görüşleri üzerineydi.[109] İkinci kitapçık 1952 yılında söz konusu milliyetçi sürgünlerin İstanbul ve Ankara'daki birkaç toplantıda yaptıkları sunuş konuşmalarına dayanıyordu.[110] Aslanapa, Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesi için halkı coşkulandırmaya yönelik, Türkistan'da populizm ve Pantürkçülük üzerine iki bölümlük bir kitabı daha yayma hazırladı.[111] Türkiye'de yaşayan Türkistanlı bir başka sürgün Tahir Çağatay ise *'Kızıl*

Emperyalizm' adında Türkistan'daki Sovyet siyasetlerine Pantürkçü bir yaklaşımla saldıran üç ciltlik bir kitap yayımladı.[112] Diğer önemli yazarlar ise 1961'de basılan *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası*'nın yazarı Ahmet Hazer Hızal; *Dış Türkler ve Türkistan Davası* adıyla 1962'de basılan kitabın yazarı Ziyaeddin Babakurban[113] ve 1931 ve 1954 yılları arasında yazılan makaleleri ölümünden sonra *Mefkure ve Türkçülük* adıyla toplanıp basılan Kırımlı Türk lider Cafer Seydahmet Kırımer'dir.[114] Dış Türklerin çoğu Pantürkçü davaya genel vurgu yapıp özellikle kendi Türk toplulukları üzerine eğilirken Türkiyeli Pantürkçülerin çoğunun yazıları ise, tüm Türklerin birliği ve bunun temel ilkeleri üzerinde odaklaşıyordu.

Buna özgün birkaç örnek verilebilir. 1944 yılında Hüseyin Namık Orkun[115] Orta Asya, Türkistan, Volga, Kırım, Azerbaycan, Irak, Rumeli, Dobruca, Bulgaristan, Kıbrıs ve başka yerlerde yaşayan Türklerin geçmişi ve günümüzdeki durumu üzerine *'Yeryüzünde Türkler'* adında bir inceleme yazdı. Bu çalışma Türkiye'yle birliğe doğru bir adım olarak söz konusu yerlerde yaşayan Türkleri kurtarılmış ve bağımsız olarak görme umudu ve anlayışıyla Pantürkçü bir esinle kaleme alınmıştı. 3 yıl önceki gösterilerden dolayı yargılanan Hikmet Tanyu 1947'de *Türk Gençliğinin Kükreyişi* adında bir broşür bastırdı. Tanyu, bu broşürde hem Türkiye'de komünizme şiddetle saldırıyor hem de miliyetçiliği Pantürkçü biçimde savunuyordu. 5 yıl sonra Selahattin Ertürk (Hocaoğlu, Konya'da bir felsefe öğretmeni) 1952 yılında *'Türkçülük Nedir'* adındaki çalışmasında Pantürkçülüğün bir başka açıdan ele aldı. Ertürk şunları söylüyordu[116]: Suriye, Ürdün, Irak ve Suudi Arabistan ayrı Arap ülkeleri ancak hepsi aynı ve bir millettir. Ertürk aynı şekilde Türkiye, Azerbaycan, Kazan ve Türkistan'da yaşayanların dilde, dinde, geleneklerde, sanat, ırk ve tarihte birleştiklerini, dolayısıyla bunların doğal olarak tek bir Türk milliyetine bağlı olduğu düşünülebilir demekteydi. Diğerleri Rusya'nın İran'ın ya da Balkan ülkelerinin uyruğu olurken bunlardan sadece Türkiye'de yaşayanla-

rın bir millet oluşturduklarını belirtiyordu. Bundan dolayı sadece Türk ırkına bağlı değil aynı zamanda Türk milliyetinden oldukları için Türkiye'deki Türklerin görevi, kardeşlerine 'Büyük Bir Turan'a giden birlik yolunda bir adım olacak olan bağımsızlıklarını kazanmalarına yardım etmek olacaktır.

6 yıl sonra 1958 yılında[117] basılan bir kitapta M. E. Erişirgil, ırk kuramlarının[118] uygunluğu ve geçerliliğini kanıtlamaya çalışırken aynı zamanda yeni döneme uygun olan Pantürkçülüğün yeni bir yorumuna da dikkat çeker.[119] Milliyetçilik üzerine Alman yorumu (olasılıkla ırkçı ilkelere dayanan) benimserken Fransız ve İngiliz yaklaşımına karşı çıkar. Erişirgil'in Pantürkçülüğü, esasen her yerde yaşayan tüm Türklerin gönenç ve mutluluğunu başarmak için gerekli bir siyasi sistemdir.

Kurt Tarık Öz-Han'ın *"Hayır! Prof. H.E. Adıvar Esir Türk İlleri Kurtarılacaktır"* adındaki kitabı 1960 yılında basılır. Bu kitaba giriş yazılarıyla katkıda bulunanlar ise Doktor Ahmet Temir, M. Zeki Sofuoğlu ve Cemal Kutay'dır. Tümü de etkin Pantürkçülerdir (Sofuoğlu 1940'lardaki Pantürkçüler davasında yargılananlardandır). Halide Edip Adıvar'ın kitaplarından birinde Pantürkçülüğü, Balkanlarda reddedilmiş olan (örneğin Yugoslavya'da) Panslavizmin yansıması olarak değerlendirmesine çok kızmışlardı. Halbuki onlara göre 'Pantürkçülük Türkler tarafından büyük bir içtenlikle savunuluyordu.'[120] Ayrıca Panslavizm 19. yüzyılın bir olgusuyken, Pantürkçülük 20. yüzyıla ait bir olguydu.[121] Yazarın kendi anlayışına göre Pantürkçülük,[122] Türk ırkının birlikte yaşaması ve bir devlet oluşturmasını sağlamaya ve Sovyet boyunduruğu altındaki tüm Türklerin[123] bağımsızlıklarını kazanmasına ve onların doğal haklarını kullanmalarına yardımcı olmayı amaçlayan entelektüel ve örgütsel bir sistemdir. Bu ölçüye göre, Pantürkçülük tamamen yasalken Panslavizm yasadışıdır.[124] Kısa bir süre sonra Özhan'ın çalışması Tahsin Ünal adında Pantürkçü süreli yayınlara makaleler yazan bir başka Pantürkçü tarafından 1961 yılında bası-

lan *Milliyet Üzerine Düşünceler* başlıklı bir broşürle desteklendi. Ünal, Türk milliyetçiliğini Pantürkçülükle özdeşleştiriyor ve yurtdışındaki tüm Türklerin kurtuluşu ve birliği için tutkulu bir çağrıda bulunuyordu.

Pantürkçülüğün yeniden tanımlanması üzerine araştırmalar dönemin Pantürkçü dergi ve gazetelerinde de yansıdı. Hatta bunlar görece olarak o sırada basılan birkaç araştırmaya göre Pantürkçülük konusunda daha dikkat çekici değerlendirmelerde bulundular ve çözümler önerdiler.

Bu arada gözle görülür bir biçimde Sovyet karşıtı bir türde ve Orta Asya üzerinde yoğunlaşan çalışmalarıyla birkaç Pantürkçü Batı'da çıkan çeşitli yayınlara katkıda bulundular. Bunlardan biri *The East Turkic Review*'du. Bu süreli yayın 1958'den beri Sovyetler Birliği Araştırmaları Kurumu'nca yıllık olarak Münih'te yayınlanmaktaydı. Bu dergiye katkıda bulunanlar arasında tanınmış Pantürkçülerden A. Battal Tâymas da vardı.[125] 'Geçmişte Tek Olarak Bulunan Türkistan'[126] başlıklı makale bu süreli yayında çıkan yazılardan sadece biridir. Diğer süreli yayınlar genelde Sovyet Orta Asyası'ndan göçmenlerce çoğu Federal Almanya ve İsviçre'de çıkartılmaktaydı. Aşağıdakiler bu yayınlara birkaç örnek oluşturur:

1. *Birleşik Kafkaslar.* Yayın yönetmeni A. Kantemir olup 1951'den beri Münih'te basılmaktaydı. Azeri göçmenlerin önde gelenlerinin ilişkili olduğu, "Kafkaslar Bağımsızlık Komitesi Organı" olarak çıkartılıyordu.[127]

2. *Svobriy Kavkas* (Bağımsız Kafkasya), Yayın yönetmeni A. Avtorkhonov. 1951'den 1953'e kadar aylık olarak çıkartıldı. Azerilerin katılımıyla "Kafkasya Milli Demokratik Ülküsü" yayın organı olarak çıkartıldı.[128]

3. *Azerbaycan.* Yayın yönetmeni A. Fatalıbeyli. 1952'den itibaren Münih'te çıkartılmaya başladı. "Azerbaycan Milli Derneği" aylık yayın organıydı.[129]

4. *Milli Türkistan.* İngilizce basımı *"Türkistan Milli Kurtuluş Mücadelesi İçin Türkistan Milli Birlik Komitesi Dergisi"* alt başlığını taşıyordu. Yayın yönetmeni V. Jurtçı. 1950'de yayına başladı. Önce Cenevre'de, sonra Düsseldorf'da ve Türkistanca, (hem Latin hem de Arap harfleriyle) Arapça ve İngilizce basıldı.[130] Makalelerin çoğunda Türkistan'ın koşulları tahlil ediliyor . Rus ayrımcılığı ve zorla eritme siyasetleri kınanıyordu.

5. *Türkeli. Türkistan Kurtuluş İçin Milli Komite Yayın Organı.* 1951-52'de iki dilde Münih'te yayınlandı. Latin alfabesiyle Türkistanca[131] ve Rusça[132]... Esas olarak Türkistan için milli kurtuluş çağrısında bulunuyordu.

6. *Azat Vatan.* "Tatar Başkırları Milli Komitesi"nin yayın organı. Yayına 1952 yılında başladı.[133]

7. *Caucasian Review.* "Sovyetler Birliği Araştırmaları Kurumu"nca düzenli bir şekilde 1950'ler ve 1960'larda Münih'te yayınlandı. Kendilerini bütünüyle tek belli bir davaya adamış olan önceki 6 dergiden farklı olarak *Caucasian Review*, Kuzey Kafkasya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı içeren düzenli bölümlerden oluşuyordu.[134]

Bizim esas ilgi alanımız olan Türkiye'de bulunan çeşitli göçmen grupların yayınlarında da genel olarak benzer bir ayrım görülmektedir. Sadece Türkiyeli Türkler, Pantürkçülük kavramını daha geniş bir açıdan anlatmaya isteklidir. Azerbaycanlılar 1952 Nisanı'ndan beri Türkçe *Azerbaycan* dergisini çıkarmaktadır. Bu aylık yazınsal dergi Azerbaycan Kültür Derneği'nin yayın organı olup Ankara'da çıkartıldı. (Daha sonra düzensiz bir şekilde üç aylık olarak Ankara'da çıkmaya devam etti.)[135] *Azerbaycan Yurt Bilgisi* adında bir başka Azeri dergide İstanbul'da çıkartıldı.[136] Azerilerin

o zaman en uzun çıkan süreli yayını *'Mücahit. Aylık İktisadi İçtimai Fikir Mecmuası'* adlı dergi oldu.[137] Bu süreli yayın Temmuz 1955 ile Kasım 1964 arasında Ankara'da çıkartıldı.[138] Bazı makaleler İngilizce'ye çevrilmiş olmakla birlikte derginin dili Türkçe'ydi. İngilizce bölümlerin olması yurtdışındaki propaganda değerine verilen önemi gösteriyordu. Yayıncısı Cengiz Gökgöl ve yayın yönetmeni Safvet Zerdabi'ydi. Başkaları da olmakla birlikte katkıda bulunanların çoğunu Azeriler oluşturuyordu. *Mücahit* büyük ağırlık Azerilere verilmekle birlikte esas itibariyle Dış Türklere yönelik bir yayın çizgisine sahipti. Kültüre bile değinirken bu tür yayınların ortak özelliği, tarih, dil ve yazında genelde perspektif Pantürkçü bir tonla siyasi karakterde ve kuvvetli bir şekilde Sovyetler Birliği ve komünizme saldıran bir çizgide olmasıydı.

Diğer göçmen gruplar da aynı şekilde etkinlik gösteriyordu. Tatarlar 1957 yılında Ankara'da Türkçe olarak Sermet Arısoy'un yayın yönetmenliğini yaptığı *Kırım* adlı aylık dergiyi çıkardı. Türkiye'deki Türkistanlılar *'Türkistan. İlmi, İçtimai, İktisadi ve Kültürel Aylık Dergi'*yi çıkardılar. Mehmet Emin Buğra (1901-65) ve Ziyaeddin Babakurban'ın yayın yönetmenliğini yaptığı dergi 1953 yılında Türkçe olarak İstanbul'da çıkarıldı.[139] Derginin açık amacı, okuyucularına Türkistan'ın tarihini ve kültürünü tanıtmak, Türkistanlı göçmenlere Türkiye'deki yaşama nasıl uyum gösterecekleri konusunda önerilerde bulunmaktı.[140] Ancak, bunun yanı sıra, birçok makale ve şiir Pantürkçü bir tonda siyasi nitelikteydi ve özellikle de "Kızıl Emperyalistlerin Suçları"[141] ile Çin'in doğu Türkistan'a yönelik politikalarına saldırılar da derginin amaçları doğrultusundaydı.[142] Bir başka konu ise Sovyetler'in yok etme siyasetiydi.[143] Türkistan mektupları ve dünyanın dört bir yanından Türkistanlıların (Türkiye, Lahore, Keşmir, Kahire, Münih ve Washington) gönderdiği makaleler derginin özellikle özel ilgi alanına giriyordu. *Türkistan*'ı bir başka aylık dergi izledi. *'Türkistan'ın Sesi Aylık, İlmi ve Kültürel Dergi.'* Bu derginin yayın yönetmeni de M. E. Buğra'ydı. Dergi 1956-1957 yıllarında Türkçe olarak

Ankara'da çıkartıldı. Aynı dönemde *Dergi* Ankara'da üç ayda bir İngilizce olarak da çıkarıldı.[145] Bu dergide de yine tarihe ve yazına önem verildi. Ancak Buğra'nın kendi yazılarında da görüldüğü gibi İsa Alptekin, Arın Engin gibi birçok yazarın makaleleri dergiye Pantürkçü bir siyasi eğilim verdi. Buğra'nın ilk sayıda basılan 'Anayurt bizimdir' adındaki şiiri daha sonra gelenler için bir temel motif işlevi gördü.[146] Derginin ulusal amentüsü Azeriler ve Kafkas Tatarlarıyla işbirliği içinde[147] tüm Türkistan'ın tam bağımsızlığıydı.[148] Bununla birlikte Türkistan'ın Sesi'nin temel amacı Milliyetçi Çin[149] gibi Komünizmin diğer karşıtlarıyla birlikte Endonezya'dan[150] Arap devletlerine kadar tüm Müslümanların desteğini sağlamaktı.[151]

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra Türkiyeli Türklerin çıkardığı Pantürkçü yayınlar, dönemin reel politikasıyla bir uyum içinde dünyadaki komünizm karşıtlarının da desteğini sağlamak arayışıyla, dar bir ırkçı yaklaşımdan ziyade komünizm karşıtlığında çok daha saldırgan bir çizgi izlediler. Savaşın daha sonraki döneminde Pantürkçü propagandayı karakterize eden yüksek tonlama- ustaların yasa ve düzenin güçleriyle kapışmaktan korkmadıkları zaman- savaş sonrası yıllarda da oldukça belirgindi. 1946'da çok partili sistemin kabul edilmesiyle birlikte Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir zamanlar çok güçlü olan konumu zayıfladı. 1950'lerde Demokrat Parti hükümetleri Cumhuriyet Halk Partisi'nin Pantürkçü karşıtı tutumunu göstermedi, ve 1961-1965 yıllarındaki çeşitli koalisyon hükümetleri de başka işlerle meşguliyetten Pantürkçü etkinliklere fazla dikkat etmedi.

Beklenileceği gibi Türkiye'deki Pantürkçüler aynı zamanda davalarına karşı olmayan genel amaçlı süreli yayınlara da katkıda bulundular. Bunlardan biri 1959 Nisanı'ndan itibaren Ankara'da Profesör Osman Turan'ın yayın yönetmenliği altında çıkartılan *Türk Yurdu* adındaki aylık dergiydi.[152] Bu derginin sayfaları A. Battal Taymas, Oktay Aslanapa ve Nejdet Sançar gibi tanınmış

Pantürkçülere açıktı. Başkaları da genelde kısa sürelerle dergiler çıkardılar. Hükümetin müdahalesi sonucu ya da mali yetersizliklerden dolayı yayına son veren dergilerin yerini yenileri aldı. Bunlardan bazıları yeni bazıları da eskiden bilinen adlarla çıkartildı. 1943'te Pantürkçüler arasında birçok beklenti ve büyük bir heyecanla dörtten az olmayan Pantürkçü yayın görüldü. Aşağıda bunlardan en etkin olanlar ve işledikleri konular üzerinde kısaca duracağız.

Türk Sazı'nı[153] Nejdet Sançar'ın eşi Reşide Sançar çıkardı. İlk sayısı 15 Mayıs 1943'te[154] basılan *Türk Sazı*'nın başyazılarını Atsız hazırlıyordu. Türk Sazı'nda ayrıca Profesör Togan'ın makaleleri[155] de bulunuyordu. Dergide Tadeusz Kowalski ve Barthold[156] gibi önemli Türkologların yazılarının çevirileri de yer aldı. Derginin çekim merkezini Pantürkçülüğün özünü yeniden gözden geçiren Atsız'ın başyazıları oluşturuyordu.[157] Atsız, Pantürkçülüğün ulusal bir ülkü[158] olduğunu belirtiyor ve amacını tüm Türki bölgelerde Türk ırkının sınırsız hegemonyasının sağlanması olarak görüyordu. Nejdet Sançar ve Mustafa Hakkı Akansel gibi diğer yazarlar da çoğunlukla aynı çizgide yazıyordu.

1943'te yeniden görülen dergilerden biri de Fethi Tevetoğlu'nca (1916 doğumlu) Samsun'da yayınlanan *Kopuz*'du. Tevetoğlu diğer Pantürkçü yayınlara da sık sık katkıda bulunan ve 1940'lardaki duruşmada yargılananlardan biriydi.[159] Yeminli bir anti komünist olan Teveteoğlu hem yazılarında hem de kişiliğinde sık sık Pantürkçülük ve komünizm karşıtlığını birleştiren, dönemin önde gelen Pantürkçülerinin özelliklerine iyi bir örnek oluşturuyordu.

1943 de İstanbul'da yeniden görülen bir başka dergi de *Çağlayan. Aylık Fikir ve Edebiyat Dergisi*'iydi. Yayımcı ve yönetmeni Sıktı Tekeli'iydi.[160] Bu yeni yayınlarda, makaleler açıkça Türk milletine, Anayurt ve Türkçülüğe vaatler duyuruluyordu.[161] Bu dergiden 'gerçekçi bir Pantürkçülük'[162] çağrısında bulunmak kü-

çük bir adımdı. Böylece Pantürkçülüğün sadece romantik bir serüvencilik değil uygulanabilir bir öneri olduğu tartışılıyordu. Bir makale, özellikle daha önce söz edilen *'En büyük Tehlike'* adlı kitapta komünistlere saldırgan milliyetçi Pantürkçü terimlerle[163] saldırıda bulunuyordu. Bir başka dergi de ırkçılık kavramını tartıştı.[164] Bütün olarak bakıldığında Çağlayan dönemin diğer birkaç süreli yayınına göre daha az saldırgan görünür.

Bir başka dergi de 16 Temmuz 1934 tarihinde 9. sayısıyla birlikte kapatılan 1 Ekim 1943'de aylık olarak İstanbul'da yeniden çıkartılan *Orhun*'dur.[165] Atsız derginin hem yayıncısı ve özellikle Başbakan Saraçoğlu'na hitaben yazdığı 2 mektubuyla da görüldüğü gibi hem de en çok katkıda bulunanıydı.[166] Nejdet Sançar[167] ve diğerleri[168] Türk ırkının üstünlüğü ve Dış Türkler üzerine (Yani Irak'ta yaşayan 100.000 Türk gibi.)[169] yazarken belki de en saldırgan yazı Nihat Sami Banarlı'nın 'Büyük Ülküler ve Küçük Ülkücüler'[170] adlı makalesi oldu. Bu makale şiddetli sözcüklerle Türkiye'yi Turan ülküsünün başarılması için gelişmeye davet ediyordu. Varolan koşullar altında yazarının şiddet kullanılmasını savunması zordu. Ancak okuyucu rahatlıkla makaleden verilen mesajı alabilirdi.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra çıkan ilk süreli yayınlardan biri *'Toprak. Fikir-Sanat-Ülkü Dergisi*'dir. Temmuz 1945 ile Aralık 1947 arasında aylık olarak Adana'da basıldı.[171] Şiddetli (aşırı) milliyetçi ve komünizm karşıtıydı. M. Zeki Sofuoğlu, Arif Nihat Asya ve Nejdet Sançar gibi bilinen Pantürkçülerin yazılarına yer verdi.

Ondan sonra *"Özleyiş. Bilim-Sanat-Ülkü"* adlı aylık dergi, Ekim 1946 ile Kasım 1947 arasında Ankara'da çıkartıldı.[172] Yayın yönetmeni Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretmenlerinden Hikmet Tanyu'ydu. Tanyu 3 Mayıs 1944 tarihindeki gösteride gözaltına alınlardan biriydi. Diğer tanınmış Pantürkçüler de dergiye katkıda bulundular. (Atsız, Nejdet Sançar, M. Zeki Sofuoğlu, R.

O. Türkkan ve Arif Nihat Asya) Katkıda bulunanlardan bir kısmı da söz konusu gösteride Hikmet Tanyu ile birlikte gözaltına alınmıştı. Pantürkçülük, Türkiye ve Türkler üzerine makalelerin yanı sıra başka yazılarda da Komünizme saldırıda bulunuldu. Nejdet Sançar 'Milliyetçiler Birleşin'[173] adlı dikkate değer bir yazısında Türkiye'de çok partili sistemin yürürlüğe girmesinden hemen önce tüm Pantürkçü sempatizanları birleşik siyasi bir eylemi hayata geçirme çağrısında bulunuyordu.

'Türkeli. Aylık. Siyaset-Fikir-Sanat Dergisi' kısa ömürlü bir yayındı. *Türkeli*, Ocak ve Nisan 1947 arasında İstanbul'da[174] Rıza Gür tarafından çıkartıldı.[175] Yayın yönetmeni ise Ruhi Ovalı'ydı. Katkıda bulunanlar arasında Türkkan ve Sofuoğlu da vardı. Özellikle Dış Türkler üzerine yazılarla 'Türklerin Dünyası'na ilişkin raporlara yer verildi. Bazı makalelerde Pantürkçülük tahlil ediliyor ve 'Neden biz Turanlıyız?' gibi sorular gözden geçiriyordu.[176]

Bir başka kısa ömürlü dergi ise *"Altın Işık. İlmi-Edebi-Siyasi Dergi"* 15 Ocak ve 25 Eylül 1947 arasında İstanbul'da aylık olarak çıkartıldı.[177] İhsan Koloğlu tarafından çıkartılan derginin yayın yönetmeni M. Fahrettin Kırzıoğlu'ydu. Katkıda bulunanlar arasında Atsız, Sançar, Arif Nihat Asya'nın yanı sıra Pantürkçülükle ilişkili başka yazarlar da vardı. Yayıncı ilk sayısında 'Altın Işık'ın Yolu' başlıklı çıkış yazısında derginin milliyetçi bir yol izleyeceğine söz veriyordu.[178] Kuşkusuz burada niyet edilen milliyetçilik Pantürkçülükten başka bir şey değildi. Türk tarihi devamlı bir Pantürkçü prizma yoluyla sunuluyordu: Bu, Dış Türklerin teşvik edilmesi (Kendi Alsace-Lorraine'imizi isteriz!)[179] ve Komünistlere belirgin kavramlarla saldırılması şeklinde görülüyordu. Cumhuriyet Halk Partisi de paylanıyor ve hükümeti bırakması isteniyordu.[180] Bu ve başka makaleler Altın Işık'ın gayretli bir kampanya sürdürdüğünü gösteriyordu.

Bu arada zapt edilemez kardeşler Atsız ve Sançar 3 Nisan 1947'de[181] Ankara'da kendi aylık yayın organları *'Kür Şad. Türkçü*

Dergi'yi çıkardı.[182] Derginin özel sayısı 3 Mayıs 1944 gösterilerinin yıldönümüne ayrılırken,[183] Atsız, ülkünün bir harekete dönüşmesinin[184] dönüm noktasını tartışıyor, derginin önemli bir kısmı da Sançar[185] ve Tevetoğlu'nun[186] yazıları da dahil olmak üzere [187] komünizme karşı savunma kampanyasına ayrılıyordu. Bununla birlikte önemli katkılardan birini Selahattin Ertürk Hocaoğlu'nun "Hümaniteryen Bir Bakış Açısından Turancılık' adındaki makalesi oluşturdu.[188] Bu makalede "Turancılığın başkalarına esin kaynağı olabilecek ve zaferle sonuçlanacak emperyalizm karşıtı bir ideoloji ve haklı bir dava" olduğu işleniyordu.

Aylık *Yeni Bozkurt* yayınını durduran *Bozkurt*'un 1948 de yeniden ortaya çıkışıydı. Aynen eski Bozkurt'un künyesindeki slogan kullanılıyordu. "Türk ırkı bütün ırklardan üstündür." Yayıncısı ateşli bir anti-komünist olan İlhan Egemen Darendelioğlu ve yayın yönetmeni Ahmet Sözmen Mirkelamoğlu idi.[189] Çoğu makalelerde tipik Pantürkçü eğilimler ve tartışmalar görüldü. Yayın yönetmeni komünistlere saldırıyordu "Kızıllar! Maskelerinizi İndirin!"[190] Nejdet Sançar, ırkçılığı yaşamın bir gerçeği olarak savundu.[191] Emekli general H. E. Erkilet[192] 40-50 milyon Türkün tutsaklıktan kurtarılması çağrısında bulundu.[193] Bununla birlikte en önemlisi yayın yönetmeni Mirkelamoğlu'nun yazısıydı. 'Yeni Bozkurt ve Biz'[194] başlıklı yazısında Mirkelamoğlu, irredentizmin Pantürkçü ideoloji içine ne denli girdiğini gösteriyordu. Ona göre Tüm Türklerin anayurdu olan Ergenekon -yani Turan- doğal bir şekilde belirlenmişken Anadolu siyasi sınırlar içinde ele alınıyordu. *Yeni Bozkurt*'un amacı ise Türklere ve kardeşleri Dış Türklere bu türden gerçekleri hatırlatmaktı.

Kısa bir süre yaşayabilen bir başka dergi de 17 Mart'tan 26 Mayıs 1948'e kadar İstanbul'da haftalık çıkartılan *Çınaraltı*'ydı.[195] Yayımcısı ve yönetmeni İkinci Dünya Savaşı sırasında da derginin yayın yönetmenlerinden biri olan Yusuf Ziya Ortaç'tı. Peyami

Safa, M. Emin Erişirgil ve İ. H. Danişmend gibi tanımış Pantürkçü kişiler de dergiye katkıda bulunanlar arasındaydı.

Bu dergiyi 1947'den 1951'de kadar Ankara'da düzensiz bir şekilde her bir iki ayda bir çıkan *Serdengeçti* adlı dergi izledi.[196] Yayımcı ve yayın yönetmeni Osman Yüksel'di (Serdengeçti. ç.n.). Derginin herhangi bir siyasi partiyle ilişkisi olmadığı belirtilmekle birlikte, ilk başyazıda ateşli bir milliyetçi çizgi ortaya koyuldu. Daha sonraki sayılarda da dergi hem çok belirgin bir komünizm karşıtı çizgiyle Pantürkçü bir doğrultu tutturdu - dergide 3 Mayıs 1944 gösterilerine ve tüm Dış Türklerin geçmişi, şimdiki durumu ve geleceğine verilen destekten görüldüğü gibi.

1950 seçimlerinden sonra Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte *Tanrıdağ* dergisi de yeniden yayınlandı. Yeni hükümetle birlikte Pantürkçü ülküye karşı sıcak bir yaklaşım umudu taşındığı açıktı. *Tanrıdağ* 5 Kasım 1950'den itibaren ayda iki kez çıkarılmaya başlandı.[197] Birkaç önde gelen Pantürkçünün yanı sıra dergiye Kırım Türkleri üzerine,[198] Abdullah Taymas (Battal) Kafkas Türkleri,[199], Arif Nihat Asya da[200] Komünizmin şeytanlıkları[201]) ve R. Oğuz. Türkkan tüm Türklerin saflıklarını korumaları üzerine yazılarıyla katkılarda bulundular.[202] Ancak en saldırgan yazı ise - yeni dönemin bir göstergesi olarak Türk Gençlik Derneği'nin ülkelerindeki Türk azınlığa karşı kötü davrandıkları takdirde Bulgarları şiddetle cezalandırmayı savunan tehdit dolu bildirgeydi.[203] 'Bu kızıl köpeklere ilk uyarıdır ikinci uyarı Sofya'daki Kızıl Meydana yapıştırılacaktır'...

Bu dönemin en önemli Pantürkçü süreli yayını *'Orkun. Haftalık Türkçü Dergi*'ydi.[205] 6 Ekim 1950'den itibaren haftalık olarak İstanbul'da çıkartılmaya başlandı.[206] Kapakta bir bozkurt resmiyle birlikte başlık künyesinde 'Tüm Türkler Bir Ordu' sloganı bulunuyordu.[207] Yorulmak bilmez Pantürkçü Atsız'ın yayınladığı *Orkun* kendisini yeni Demokrat Parti hükümetiyle birlikte liberal siyasetlerin izleneceği beklentisine bağlayan uzun ömürlü bir dergiydi.

Aynı zamanda en açık saldırgan yayınlardan biriydi. İkili bir hedef görüyordu: Pantürkçülüğü küçültenlere karşı savunma ve saldırıda bulunmak ve aynı zamanda Pantürkçülüğü yeniden gözden geçirip propagandasını yapmaktı. Bu amaçla 1944 gösterileri ve bunu izleyen duruşmalar[208] üzerine yayınlanan uzun bir dizide bu olayların önemi ve mahkemelerce suçsuz bulunan Pantürkçülere yönelik suçlamaların zemininin olmamasına vurgu yapıldı. Türkiye'de ve dünyada komünizme karşı Sançar,[209] Togay[210] ve diğerlerinin[211] başını çektiği bir ortak saldırı başlatıldı. Tabii bu saldırı haliyle Ruslar'a, genelde Sovyetler'e[212] ve özelde de onların tutsak Türklere yönelik siyasetlerine karşı bir sıçrama tahtası için zemin oluşturuyordu.[213] Özellikle eğitim alanında olmak üzere[214] 250.000 kişilik bir Türk azınlığa baskı ve zulüm uyguladıkları ileri sürülerek Bulgarlar da kınanıyordu. Milliyetçilik, sadece kişinin kendi yurtsever duygularından[215] onur duymasını ima etmesine karşın, ırkçılık Türk ırkının üstünlüğünden onurlanmak olarak savunuldu.[216] Milliyetçi olmak hiçbir zaman fanatik[217] olmakla özdeşleştirilemezdi (Bu tartışma sık sık gündeme getirildi). Orkun'da özellikle Asya'dakilerin,[218] (yani Azerbaycan'ın)[219] ve Kıbrıs'ın Türkiye[220] ile birleşmesine vurgu yapılarak (daha sıkça gündeme getirilen bir istem olarak) tüm Türklerin kurtuluşu lehine birçok makaleler yayınlandı. Ülke içinde bu isteklerin yer edinmesi için Atsız, tüm dünya Türklerinin birliğinin düş ve serüvenden başka bir şey olmadığını savunanlara saldırdı. Hatta bu istemin de aynı dünyadaki Yahudilerin kendi topraklarına dönüp dillerini canlandırması ve kendi devletlerini kurması[221] gibi gerçekçi bir durum olduğunu savundu. (Belli ki bu yazı İsrail'in kurulmasından hemen sonra kaleme alınmıştı).

Orkun'un okuyucularını Pantürkçülüğün ilkelerine aşina etmek için Atsız, derginin sayfalarını bu ilkelerin tartışılmasına açtı. İlk sayının başyazısında[222] Atsız, Pantürkçülüğün 'Türkleri sevmekle eşdeğer olan Türk milliyetçiliğinin adı' olduğunu, başka bir şey olmadığını belirtti: Yani 'Türkleri Türklerden başka kimse

sevmez'di. Pantürkçülük bir ülkü olarak ulusun ahlaksal bir gıdasıydı. Dahası bu diğer uluslarda olandan daha üstün bir ülküydü. Pantürkçülük tüm Türk topraklarında Türklerin kayıtsız şartsız Türk ırkınca yönetilmesi talebinde bulunuyordu. Bu zaten geçmişte olmuştu gelecekte de olabilirdi. Tabii herkesin benimsemesi ve onun için çalışması koşuluyla. Elbette Pantürkçü olmak da öyle kolay ulaşılabilir bir görev değildi. İki hafta sonraki sayıda Atsız, bir Pantürkçüyü tanımlamaya girişti.[223] Pantürkçü "Türk ırkının üstünlüğüne inanan, milli geçmişine saygı duyan ve Türklük ülküsü için özellikle amansız düşman Moskova'ya karşı canını feda etmeye hazır bir Türk'tü." Bunun yanı sıra Sançar[224] Pantürkçülüğün ana amaçlarının Türkçülüklerini ve canlarını yitirme tehlikesi içinde olan kan, dil ve tarihle Türkiyeli Türklere bağlı milyonlarca tutsak kardeş Türkler adına eylemde bulunmak şeklinde değerlendiriyordu. Hatay'daki Türklerin Türkiye ile birleşmesi gibi Sovyetler Birliği'nde tutsak bulunan Türkler de özgür olabilir ve olmalıydılar da. Bir başka makalede ise[225] Sançar, Pantürkçülüğün bayrağının Türklerin nihayetinde iç düşmanlar üzerinde olduğu gibi Ruslar, Bulgarlar ve İtalyanlar[226] gibi dış düşmanlar üzerinde de zafer kazanacak olan Türklerin bayrağı olacağını tartışıyordu.

Daha sonra bir başka yazısında[227] Sançar, iç düşmanları sahtekârca kendilerini Türk olarak gösteren "Kızıllar, Masonlar, Siyonistler ve Türkiye'deki azınlıklar" olarak tanımlıyordu. Ona göre "sadece Türkler birbirlerini sevebilir ve Türkçe düşünebilirlerdi - bu Pantürkçü olmanın özüydü. Böylece Sançar da açık bir şekilde Atsız'ın Pantürkçülük tanımına yaklaşmış oluyordu. *Orkun*'a katkıda bulunan A. Kazanoğlu ise bir ölçüde farklı bir yaklaşım içindeydi.[228] Şovenizm suçlamalarını reddederek, Pantürkçülüğün, kendi yurttaşlarının insan haklarını ve onların kendi geleceklerini belirleme özgürlüğünü teminat altına alma niyeti içinde olan diğer birçok millliyetçiliğe benzediğini ileri sürdü. Bu durumda hiç kimse kültürel ya da siyasi birliklerini belirlemek isteyen tutsak Türk-

leri sorgulayamazdı. S. Ertürk (Hocaoğlu) gibi etkin Pantürkçüler de bu görüşü desteklediler ve bunu bir adım daha ileriye götürdüler.[229] Emperyalizm insan hakları savunusunu reddederken milliyetçilik insan haklarını savunuyordu: Bu durumda Pantürkçülüğün amacı kendi bağımsızlıklarını kazanmak isteyen tüm Türklere yardım etmekti. Başka bir makalede,[230] Ertürk, 1950'lerin değişen koşulları içinde Pantürkçülük gerçekten önemli bir konum kazanırken Kemalizm'in eski zeminini kaybettiğini tartışıyordu. *Orkun*'un[231] son sayısında 'Hoşçakal' başlıklı başyazısında tüm Türk ırkından halkları kendilerini korumak için birleşmeye çağırırken Atsız'ın verdiği mesaj da buydu.

Şubat 1955'te İstanbul'da[232] kısa bir süre için *Türk Dünyası Bölünmez Bütündür* adlı aylık bir yayınlandı. Yayın yönetmeni Altan Deliorman'dı. Başlığın bir kısmını oluşturan slogan derginin genel havası ve eğilimini de gösteriyordu. 'Türklerin Dünyası'[233] üzerine yazılarıyla H. N. Orkun, 'Pantürkçülük duygusu'[234] üzerine Namık Zafer Alpsu, Tatar Türklerinden Pantürkçü çevrede çok etkin biri olan 'Türklerin Dünyası'[235] üzerine yazılarıyla Müstecib Ülküsal, 'Marks'ın iflas eden kuramları'[236] üzerine olduğu gibi Pantürkçü eğilimlerle birçok dergiye katkıda bulunan Tahsin Ünal ya da 3 Mayıs 1944 gösterilerinde tutuklanan 'Önerilerim'[237] gibi yazılarıyla Hasan Ferit Cansever gibi Pantürkçülerin katılımıyla derginin genel eğilimi kuşku bırakmayacak kadar açıktı.

Toprak. Aylık, Fikir, Sanat ve Ülkü Dergisi adlı süreli yayın çok daha uzun ömürlü oldu. Daha sonra adı *Toprak, Aylık Ülkü Dergisi* olarak değişti. Hemen hemen aynı addaki başka bir dergi de 1940'larda görülmüştü.[238] Aralık 1954'te yayın hayatına giren bu dergi yaklaşık 22 yıl çıkartıldı[239] ve böylece en uzun ömürlü Pantürkçü dergi oldu. Derginin yayın yönetmenliğini ise Türkiye'de yıkıcı hareketler üzerine bir kitabın yazarı ve tanınmış biri komünizm düşmanı ve Pantürkçü çevreye yakın bir gazeteci olan İlhan Egemen Darendelioğlu yaptı. Komünizm karşıtı çizginin

egemen olduğu dergide davaları için makaleleriyle katkıda bulunan Pantürkçülerin de olması kimseyi şaşırtmıyor. Bunlar arasında Nejdet Sançar, Arif Nihat Asya, Ziyaeddin Babakurban, Hüseyin Namık Orkun ve Hikmet Tanyu da vardı. Ayrıca dış Türkler hakkındaki yazılarda onların da katkıları oldu. Bu makalelerde onların komünist yönetim elinde gördükleri zulümler ayrıca şiir ve karikatürlerle de dile getiriliyordu. Bu dergiler esas itibariyle Pantürkçülüğe ağırlık verirken komünistlerin hata ya da suçları da Pantürkçü bir çerçeveden görülüyordu. *Toprak*'ta Pantürkçü arzular genellikle dünya komünizmine karşı mücadele gözüyle ifade ediliyordu. Yalnızca Pantürkçü bakış açısıyla yazılan 'Ülkücüler' yada Hikmet Tanyu'nun "Tutsak Türk Ülkeleri[240] İçin Yapılacak Şeyler" gibi yazılar komünizm karşıtı olanlardan daha az çıkıyordu.

Yukarıda belirtilenlerin çoğu siyasi süreli yayınlardı. Pantürkçü eğilimde ancak akademik bir çizgide bulunan ilk yayın 1962'de aylık olarak Ankara'da çıkmaya başladı. *Türk Kültürü* adındaki aylık dergi yalnızca Türkler ve Türklerin geçmişi üzerine çalışmalarla yetinmedi, aynı zamanda açık Komünizm karşıtı yazıların[241] yanı sıra Pantürkçü içerikli ya da ona sempatiyle yaklaşan makaleler de yayınladı. Bunları daha sonra geniş bir şekilde gözden geçireceğiz.[242]

Yoğun propaganda kampanyalarıyla birlikte Pantürkçüler aynı zamanda örgütlenmeye de ciddi çaba harcadılar. Rüşeym halindeyken, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk 20 yılında çoğunlukla yarı gizli gruplaşmalar şeklinde, Togan ve Türkkan'ın[243] daha önce söz edilen girişimleri gibi dernek çalışmaları içinde bulundular. Hatta Togan'ın örgütlediği grubun şöyle bir yemini bile vardı: 'Kuzey Kafkasya'dan Çin Türkistan'ına kadar Türkistanlılar arasında kültür, dil, düşünce birliği için canımız pahasına bile olsa çalışacağız ve gerekirse bu uğurda öleceğiz.'[244] "Kitap Sevenler Kurumu" diye bilinen Türkkan'ın örgütü 1940 Nisanı'nda yasak-

landı.[245] İkinci Dünya Savaşı sırasında iki küçük Pantürkçü cemiyet vardı. Türkkan'ın[246] kurduğu *Gürem* ve 1942 yılında Türk Kültür Birliği olarak kurulan. Kısa bir süre için varlık gösteren *Gök Börü. Gök-Börü*, yeraltında bulunduğu süre içinde Doğu Türkleri'nin kültürel mirasını korumak ve geliştirmek tüm Turan[247] ülkeleri için özel toplantılar düzenlemeyi amaçlıyordu. Dış Türkleri de kapsayan diğer dernekler de kültürel, hayır ve siyasi etkinlikler yoluyla çeşitli derecede Pantürkçü eğilimlerle İkinci Dünya Savaşı süresince çalışmalar yaptılar. Bunlar içinde siyasi içerikli kültür geceleri düzenleyen Azeriler ve Türkistanlılar en etkili olanlardı.[248]

Atsız'ın küçük bir Pantürkçü grubun lideri (başka rakipleri olmasına karşın) olmaya en çok yaklaştığı günlerde örgütlenen 3 Mayıs 1944 gösterileri, örgütlenmeye verilen önemin bir göstergesiydi. Gösterilerin tartışmasız propaganda değeri, hükümetin ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin ön ayak olmasıyla başlatılan karşı propaganda kampanyası, önde gelen Pantürkçülerin yakalanıp gözaltına alınmaları ve mahkemelerce masumlukların tescili, Pantürkçülüğün daha geniş bir çevrede yaygınlaşmasına hizmet etti. Savaş sırasında etkinlikler sıkıyönetimle sınırlandırıldı. Bu süre içinde Balkanlar'dan kaçıp Türkiye'ye yerleşen Dış Türkler'e yardımın ötesinde pek fazla bir şey yapılamadı.[249] Savaştan sonra daha iyi fırsatlar ortaya çıktı. Türkiye'deki Dış Türk çevreleri kendilerini, kendi yurttaşlarının duruşmalar için Sovyet askeri kuvvetlerine teslim edilmesini protestolarında olduğu gibi,[250] gayretlice ortaya koydular. Ondan sonraki yıllarda Türkiyeli Türkler Dış Türkler'in davasını desteklerken aynı zamanda daha önce sözü edilen küçük aydın grubu çevresinin dışındakiler ve özellikle gençler arasında Pantürkçülüğü artan bir şekilde desteklediklerini göstermeye başladılar. Dönemin karakteristik örneklerinden biri, Bulgaristan, Yugoslavya ve Yunanistan'daki Türklerin baskı ve zulme uğradıklarına ilişkin Aralık 1946 tarihli bir gazete haberinden sonra,[251] İstanbul Üniversitesi Öğrenci Birliği ile Ankara Üniversitesi

Tıp Fakültesi Öğrenci Derneği'nin gösteriler yapması ve Başbakan'a[252] telgraflar çekmesiydi.

Kısa bir süre sonra Pantürkçü eğilimli çeşitli dernekler kuruldu. Bunlardan ilk bilineni olan "Türk Kültür Ocağı", Türk kültürünü yaymak ve yabancı ideolojinin iç ve dış saldırılarına karşı onu savunmak amacıyla 1946'da kuruldu. Esas itibariyle Pantürkçü eğilimleri olan bu milliyetçi grubun başkanı Bahadır Dülger'di.[253] "Türk Gençlik Teşkilatı", "Türk Kültür Çalışmaları Derneği" ve Ankara'da kurulan "Türk Kültür Derneği" de bu arada kuruldu. Tüm bu dernekler zayıf bir şekilde bir şemsiye örgütü olan "Milliyetçiler Birliği Federasyonu"yla bağlantılıydı.[254] Burada Pantürkçülük değil de milliyetçilik sözcüğünün kullanıldığına dikkat ediniz. Belki de milliyetçilik hiç kınanmazken Pantürkçülük hâlâ aleyhte kullanılabilir diye ilgili çevrelerce tercih edilmiyordu. Hem Pantürkçü hem de katı inançları olan Müslüman[225] çevreye yakınlığıyla bilinen Bekir Berk'in başını çektiği Federasyon başkalarıyla birlikte Arif Nihat Asya ve İsmet Tümtürk'ün[256] konuşmacı olarak çağırıldığı İstanbul'da Kore Savaşı'nda öldürülen Türkler için bir anma gecesi düzenledi. Toplantı kısa bir süre içinde komünizm karşıtı ve Pantürkçü bir gösteriye dönüştü ve tarihe böyle geçti. Federasyon aynı zamanda ırkçılık suçlamalarını reddeden, bu tür suçlamaları komünizme yükleyen bir bildirge yayınladı. Tam tersine böyle yaparak Federasyon ne denli yüksek bir değer ve Tutsak Türklere yardım gibi yüce bir görevle dolu olduğunu göstermiş oluyordu.[257]

Doğal olarak bağlarının gevşekliğinden Federasyon örgütsel olarak zayıftı. Federasyonun belki en dinamik ekibi, coşkusundan veya belki de kendi görüşlerinin açık bir şekilde bilinmesi için ortada görünen Türk Gençlik Teşkilatı'ıydı. Gençlik Teşkilatı Samsun'da halka açık bir toplantı düzenledi[258] ve Bulgaristan'da yaşayan Türklerin bireysel özgürlüklerinin ihlaline bir son vermeleri için 'Moskova'nın Kuklası' Bulgar hükümetine yönelik sert bir

bildiri yayınladı.[259] Kültür ve spora da yer ayıran[260] bu örgüt ülke çapında siyasi bir dernek olarak hızla örgütlendi. 9 Ocak 1951 tarihinde bu örgüt olağanüstü çapta bir genel kongre topladı. Aldığı kararlardan biri de yukarıda söz edilen Türk Kültür Ocakları Derneği ile birleşmekti.[261] Aynı zamanda Türkiye Milliyetçiler Derneği adıyla örgütlenen yerel Pantürkçü gruplar gelişmeye devam ettiler. 1951 Ekimi'nde Ankara, İstanbul, Samsun, Konya, Kayseri, Kütahya, Kars, Kırıkkale, Kırıkhan, Muğla, Tire, Menemen, Gümüşhacıköy, Uzunköprü, Derik, Uşak, Hani, Nevşehir, Çanakkale, Burhaniye, Uluborlu, Kırşehir, Diyarbakır, Afyon, Malatya ve Arpaçay'da şube açmış bulunuyorlardı.[262] Büyük kentler, ilçeler ve daha küçük yerleşim birimleri de dahil olmak üzere en iyi zamanında (1953 yılında) kapatıldığında 80'den fazla şubesi vardı.[263] Derneklerin üyeleri farklı kesimlerden geliyordu. Çoğu serbest meslek sahibi olmak üzere öğrenci, memur, teknisyen, çiftçi ve sanayi işçileriydi. Birkaç üye de davaları için yayın çevresinde etkin bir şekilde çalışıyordu.[264] Ancak derneğin resmi düzenlemeleri[265] Türk milliyetçiliğine uygun üslupla formüle ediliyordu. Ayrıca tüm üyeleri de kendilerini Pantürkçü davaya vermiş kişiler değildi. Örneğin Türk Kültür Ocağı'nda ve Türk Milliyetçiler Derneği'nde bir süre için Atsız ile yakın bir işbirliği içinde bulunan Nurettin Topçu, milliyetçilik üzerine farklı düşüncelere sahipti (1909-1975). Onun ölümünden sonra basılan kitabı *Milliyetçiliğimizin Esasları*'nda (1978 yılında çıkartıldı), bir ulus yaratmak için ırk ve toprak bütünlüğünün yeterli olmayacağı, ortak bir ırk, ekonomi, dil, tarih ve dinle gözle görülebilir bir ulusun yalnızca Anadolu'da yaratılabileceği ifade ediliyordu.[266] Bununla birlikte çoğu, başta izlenen çizgiyi ortaya koyan örgütün liderleri olmak üzere, kendilerini Pantürkçü davaya vermiş kişilerdi.

Bu gruplar ve cemiyetlerin bazıları sık sık toplantılar düzenlediler ve toplantılarda Türk Ocakları'nın[267] yeniden kurulmasının yanı sıra Pantürkçü davanın[268] daha iyi duyurulması için siyasi parti biçiminde örgütlenmenin ihtiyacı üzerinde durdular. Kuşku-

suz bu istemler Demokrat Partili hükümet çevresinin kaygılanması için yeterliydi. 22 Ocak 1953 tarihinde Türk Milliyetçiler Derneği'nin tüm şubeleri kapatıldı,[269] ve diğer Pantürkçü grupların etkinlikleri de kısıtlandı. Buna rağmen bu durum cumhuriyetin ilk günlerindeki Pantürkçülere yönelik uygulamalardan farklıydı. Mustafa Kemal ölmüş ve bu arada Cumhuriyet Halk Partisi ve Kemalizm'le etkin bir şekilde karşı karşıya gelen ideolojilerin boy ölçüştüğü çok partili sistem yürürlüğe konmuştu. 1950'ler ve 1960'larda Pantürkçüler kültürel Pantürkçülük için propagandaya devam edip bu davayı ileriye götürmek amacıyla milliyetçi gruplar örgütlediler. Bu arada esas itibariyle Dış Türkler'den[270] göçmenlerle olmak üzere belli uluslararası temaslar sağlandı ve gazetecilik etkinlikleri sürdürüldü. En etkin Pantürkçü süreli yayınlardan biri olan Toprak, ırkçılığı ve komünizm karşıtlığına şiddetli desteğiyle 1960'larda yeniden çıkarıldı.[271] Pantürkçülüğün karşıtlarının yanıtı da biçim olarak ondan daha geri kalır değildi.[272] 1950'ler ve 1960'larda partizan süreli yayınlardan büyük günlük gazetelere[273] kadar ideolojik kapışma sürüp gitti. (Bu özellikle milli bunalımların dorukta olduğu ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri Pantürkçülüğün Türkiye'de en fazla okşayıp sevdiği bir mesele olan Kıbrıs anlaşmazlığı gibi gerginliğin arttığı dönemde daha da açıktı).[274] 1950'lerde Türk Milliyetçiler Derneği Pantürkçü amaçları aşılamak için Kıbrıs'ta Türk azınlığın davasını savunan birkaç grupla dirsek teması da sağlamıştı.[275] Türk Milliyetçiler Derneği'nin kapatılmasından sonra da (Pantürkçü eğilimli olan birkaçının da içinde bulunduğu) çeşitli milliyetçi gruplar Kıbrıs Türkleri için gösterilerini sürdürdüler. Daha sonra 1961 de bunlar ayrıca Irak yetkilerinin baskı ve zulmü altında kalan Kerkük'teki Dış Türkler için de desteklerini ifade ettiler.[276]

NOTLAR

1. E. Rossi, OM, XXIII (9): Eylül 1943. s. 388

2. Arnakis'in makalesi, Balkan Studies, I. 1960, s. 30-31.

3.Nejdet Sançar, Türklük sevgisi, s. 60-65, bölüm 'Türkçülük düşmanları ve Turancılık'

4. CHP konferansları, no. 19, Ankara , 1940, Agop Dilaçar ve Z. F. Fındıkoğlu'nun konuşmaları

5. Muzaffer Şerif Başoğlu, Irk psikolojisi, İstanbul, Üniversite Kitabevi, 1943, 123

6. FO 371/33375, R 1541/810/44, 'Report on public opinion, Haziran 1942', Grant tarafından yazıldı. (British Council'in Ankara temsilcisi) British Council'den Martin Blake tarafından 2 Mart 1942'de.

7. Saint Hervé, 'Le Panturquisme sentimental et l'autre', *Le Temps* (Paris); 18 ve 21-22 Haziran 1942.

8. A.g.y.

9. FO 171/33395, R 5618/2713/44, R.A.B. Beamont'un anıları, Şam, 13 Ağustos 1942.

10. Bak: Hostler, *Turkism,* s. 156.

11. Krecker, s. 209-210.

12. FO 371/30069, R 10322/112/44, elçi D.H.K. Wright'tan konsolos Knachtbull-Hugessen'e, Tarabzon, 80Kasım 1941.

13. *Bozkurt*, 11: Temmuz 1941.

14. a.g.e., s. 249: 'Ey tarihin bu büyük gün için seçtiği İnönü! Türklüğün mukaddes istiklali için kanımızı döklmeye hazırız! Bütün Türklük senin işaretini bekliyor! BOZKURT'.

15. a.g.e., 12: Aralık 1941, s. 283.

16. a.g.e., 2. seri, 1: 5 Mart 1942, s.6; 'Hak verilmez alınır, Savaş mı? – Evet! Gerektiği anda, savaş!'

17. a.g.e.,

18. Büyük Millet Meclisi'nde hazır bulunan 401 üyenin oylarıyla Almanya ve Japonya'ya 1 Mart 1945 tarihinde savaş açıldı.

19. Özellikle 'Büro des Staatssekräters'un dosyaları, 1941-1942.

20. Yukarıdaki dosyalara ek olarak ayrıca, Krecker, bölüm 9.

21. FO 371/25017, dosya R 318, (1940 için)

22. FO 371/44159, dosya R 2883, (1944 için)

23. Zehra Önder, *Die türkische Aussenpolitik im zweiten Weltkrieg*, s. 138.

24. 'Les puissances et la politique turco-tatare', *Politique Etrangere* (Paris), III (3): Temmuz 1938, s. 236-241.

25. Örnek olarak, Johannes Benzing, 'Die Türkvolker der Sowjetunion', H.H. Schaeder (ed), *Der Orient in Deutscher Forschung*, s. 18-26; Glasneck ve I. Kircheisen, *Türkei und Afghanistan – Brennpunkte der Orientpolitik im zweiten Weltkrieg*, s. 102.

26. FO 371/25016, R 7638/316/44, Knachtbull-Hugessen'in no. 423, Viscount Halifax', Ankara, 6 Ağustos 1940.

27. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman ilişkileri için ayrıca Alman Dışişleri Bakanlığı arşivlerine bak, FO 371/33369, Savaş yıllarının çözümlenmesi için İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'nin notları.

28. İngilizler, Almanların Türklerin yaşadığı topraklar için teşvik etmesinden haberdardı. Ama yapabilecekleri bir şey yoktu. Bak: FO 371/3368, R 2363/486/44, Ankara'dan rapor, 25 Mart 1942.

29. Almahn Dışişleri arşivleri, 1941, (Hoover Institution, 1071/313732-313738) Ekim-Kasım 1941. Büro des staatssekretars, Panturan 7.41-3.42 (Hoover Institution catalogue 1047/311652), 31 Ekim 1941. Bu belgelerin bir bölümü Sovyetler tarafından Türkçeye çevrildi; Ministry of Foreign Office documents – German policy in Turkey (1941-1943), Moskova, 1948.

30. Bak. Böl. 3, s. 90.

31. Glasneck ve Kirchheisen, s. 109-110.

32. Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivleri , büro des Staatsakretars, Panturan (Hoover Institution kataloğu, dosya 1047)

33. a.g.y., (Hoover Institution Kataloğu, 1047/311599, 311653-4, 311667, 311670-9, 311682-6). Nuri'nin Alman yetkililerle tartışması üzerine rapor. Akten zur Deutschen Auswartigen Politik 1918-1945'de yayınlandı, seri D, 1937-1941, XIII (1): 1970, s. 386-387, Berlin, 10 Eylül 1941 ve XIII (2): 1970, s. 467-470, Berlin, 26 Eylül 1941.

34. Almanya Dışişleri Bakanlığı arşivi. Büro des Staatsakretars, Panturan adh. 1941. Büro Pers. M (Hoover Institution Kataloğu, 1047/311615, 311620, 311643-4) Akten zur Deutschen... Serie D, XIII (2): 1970, s. 578-579, Berlin, 28 Ocak 1941.

35. a.g.y., (Hoover Institution Kataloğu, 1047/311635-8), 22 Aralık 1941.

36. a.g.y., (Hoover Institution Kataloğu, 1047/311612-4, 311627)

37. a.g.y., (Hoover Institution Kataloğu, 1047/311650), 31 Ekim 1941.

38. Bak: s. 114.

39. FO 371/72543, R 13374/1374/44, report of the Foreign Office Research Department. Hostler, The Middle East Journal, XII (3): yaz 1958, s. 265; Turkism, s. 171; Karpat, Turkey's politics, s. 264-265.

40. Akten zur Deutschen... Serie D, XII (1): 1970, s. 235-236, 5 ve 25 Ağustos 1941.

41. Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Büro des Staatssekretars, Panturan 7.41-3.42 (Hoover Institution Kataloğu, 1047/311652). Von Papen'in mektubu, Ankara, 31 Ekim 1941. Franz Von Papen'in Anıları , Der Wahrheit einer Gasse, Munich, Paul List Verlag, 1952; 678s. Türkiye'deki yıllarını anlattığı s. 506-601'de Pantürkistlerle olan ilişkilerinden söz etmez.

42. von Papen'in telgrafı, no. 519, çok gizli, Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, Ankara, 6 Nisan 1942, Akten zur Deutschen Auswartigen Politik 1918-1945'te tekrar yayınlandı, serie E, 1941-1945, II: 1972, s. 197-198; von Papen'in no. 524/42. g. Rs., Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, Ankara, 27 Ağustos 1942, agy, III: 1974, s. 411-414; agy., s. 486-487, Almanya Dışişleri Bakanlığı'na tepki için, (İnternal Correspondence, Berlin, ik eylül 1942).

43. Glabneck ve Kircheisen, s. 110.

44. Von Papen'in no. 265/172883-6, gizli von Ribbentrop'a, Ankara, 29 Mayıs 1941, Akten zur Deutschen... serie D,'de takrar yayınlandı, XII (2): 1969, s. 760-761. Bak: Krecker, s. 210, bu görüşmeler için.

45. Önder, Österreichische Osthefte, XIX (2): Mayıs 1977, s. 98.

46. 5 Nisan 1941 – Almanya Dışişleri Bakarlığı Arşivi'ndeki metin, (Hoover Institution Kataloğu1047/311692-5). Fransızca çevirisi, Documents secrets du Ministere des Affaires et Michel Eristov. Turquie, 1946, s. 36-41. İngilizce zevirisi, Hostler, Turkism, s. 172-4.

47. Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi, (Hoover Institution Kataloğu, 1047/311700), 25 Temmuz 1941, a.g.y., Panturan adh. (1047/ 313734), Erkilet'in 10 Kasım 1941 tarihli mektubu.

48. Bak: böl. 3

49. a.g.y., s. 82.

50. Müstecib Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşı'nda 1941-1942 Berlin hatıraları*, s. 8, Berlin'e bu gezi için s. 13. , Alman yetkililerle yaptığı konuşma için. Ülküsal ayrıca Almanya ve Romanya'daki Türk ve dış Türklerle yaptığı bazı tartışmaları da kaydetti.

51. A. Oktay (ed.), *Türkistan milli hareketi ve Mustafa Çokay*, s. 2

52. Önder, Österreichische Osthefte, XIX (2): Mayıs 1977, s. 99; Die Türkische Aussenpolitik, s. 148-149.

53. Hostler, Turkism, s. 177, Krecker, s. 220, gönüllü sayısını 200,000 olarak tahmin eder; ayrıca a.g.y., s. 221.

54. Shakibayev'in yukarıda anlatılan 'tarihsel kaydı' olaydan 30 yıl sonra yayınlandı.

55. Knachtbull-Hugessen, *Diplomat*, s. 138.

56. Bunun hem Almanlar hem de İngilizler tarafından red edildiği anlaşılıyor. A.C. Edwards, 'The Impact of war on Turkey'. International Affairs (Londra), XXII (3): Temmuz 1946, s. 389-400. Askeriye ayrıca olası planlar hazırlıyordu. Bak. Jaschke, in Beitrage, s. 476.

57. I. Erhorn, Kaukasien, 'Die Bücherei des Ostraumes', 1942, Önder, Österreichische Osthefte, XIX (2): Mayıs 1977, s. 99.

58. Krecker, s. 218-219. Alman politikasının bir eleştirisi için bak: Glasneck ve Kircheisen, s. 99-111.

59. Weisband, s. 246-256.

60. FO 195/2480, Knachtbull-Hugessen'in Eden'e raporu, 21 Haziran 1943, M.E. Bozkurt, Çınaraltı, 95: 17 Temmuz 1943, s. 15.

61. 'Partürkist , Turancı, Irkçı Türkçü kuklalar.'

62. *En Büyük Tehlike*, s. 4

63. Çınaraltı, 93: 3Temmuz 1943, s. 3,6-7.

64. FO 371/37491, R 6829/123/44, İngiliz Basın Danışmanı leigh Aston'ın anıları, 12 Temmuz 1943, Knachtbull-Hugessen'den no. 292, Eden'a, Ankara, 15 Temmuz 1943. Ayrıca, E.R. (Ettore Rossi) OM içinde, XXIII (8): Ağustos 1943, s. 326-327.

65. Bu bölüm

66. *3 Mayıs Türkçüler Antolojisi*, cilt I, 1967, s. 4, Pantürkçülerin kendilerinin de gözledikleri, bu iki mektupla canlanan halkın heyecanı için, Nejdet Sançar, *Afşın'a Mektuplar.*

67. Daha fazla bilgi için bak. Bu kitapta 5. bölüm.

68. FO 371/44133, R 7715/789/44, Knachtbull-Hugessen'ın no. 173, gizli, Eden'a, Ankara, 6 Mayıs 1944. Ayrıca bak: The Times, 16 Mayıs 1944 ve o dönemki Türk basını.

69. Bu rusları yatıştırmadı. 1 Haziran 1944'te Izvestiya'dan başlayarak tüm Sovyet basını 'Naziler Turan hareketini destekliyor' yakınmasıyla ayağa kalktı. Daha sonra V. Krimskiy'nin makalesinde – fashistkaya agyentyura v Turtsii, *Bolshyevik,* 10-11: Mayıs-Haziran 1944, s. 79-85, Pantürkistlere saldırıldı ve Türkiye onları kışkırtmakla suçlandı.

70. Tam liste için bak. Weisband, s. 244, no. 50.

71. *Ulus*, 6 Mayıs 1944 ve *Cumhuriyet,* 7-9 Mayıs 1944.

72. FO 371/44133, R 8021/789/44, Knachtbull-Hugessen'in telgrafı, no. 772, Dışişleri Bakanlığı'na, Ankara, 19 Mayıs 1944. Konuşmanın metni Türk basınında yer aldı, Cumhuriyet 20 Mayıs 1944.

73. Bunların bir çoğu daha sonra bir ciltte toplandı, *Irkçılık-Turancılık*, Ankara, 1944. İnönü'nün konuşması da burada yer aldı. Pantürkçülerin bu kampanyaya tepkisi için bak. Nejdet Sançar, *İsmet İnönü ile hesaplaşma,* bölüm 2.

74. FO 371/67273, R 964/4/44, Davin V. Kelly'nin no. 20, gizli Ernest Bevin, Ankara, Ocak 1947.

75. Mahkemeler için gazetelerin yanı sıra özel sayı *Kür-Şad* (Ankara), 2: 3 Mayıs 1947; *'1944-1945 Irkçılık Turancılık davası'*, Orkun, 3: 20 Ekim 1950 ile daha sonraki; *Tanrıdağ*, 2. seri; 20 Kasım 1950, s. 6; 3: 20 Aralık 1950, s. 6; A. Türkeş, *1944 Milliyetçilik Olayı;* N. Sançar, *Türklük Sevgisi*, s. 4; Hostler, in MEA, III (1): Ocak 1952s. 10-11; *The Middle East Journal*, XII (3): Yaz 1958, s. 267-268; *Turkism*, s. 185-188; Karpat, *Turkey's politics*, s. 267.

76. FO 371/48708, R 9848/177/44. Maurice Peterson's no. 118 E-den'e gizli, Ankara, 16 Nisan 1945.

77. Togan'ın tanıklığı, Pantürkçülerin Sovyetler Birliği'ndeki Türki grupların kaderleri için hükümet yetkililerinin ilgisini çekmeye çalıştıklarını ama başaramadıklarını gösterir; Hostler, *Turkism*, s. 187-188.

78. Alpaslan Türkeş, *1944 Milliyetçilik Olayı*, R.O. Türkkan, *Tabutluktan Gurbete*, s. 18, s. 168.

79. CO 67/342, dosya 1, no. 90215/36, savaş bülteni 1948; CO 67/352, dosya 2, no. 90580/3, Sir N. Charles'a şifreli telg. no. 576, Londra, Dışişleri Bakanlığı; CO 537/4973, dosya 90215, özellikle valinin Ocak, Şubat, Nisan, Temmuz ve Ağustos raporları, 1949.

80. Cf. Ernst Werner, *in Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1965, no. 8, 1354.

81. Bak. İsa Alptekin, *'Doğu Türkistan İnsanlıktan Yardım İstiyor'*, 1974.

82. Bu, Almanya'da 1950'ye kadar yer almış gibi görünüyor. Bak: İlse Schwidetzky, *Turaniden-Studien*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, *Abhandlungen der matematisch-naturwissenschaftlichen Klasse*, IX: 1950, s. 235-291. Bu, Breslau Üniversitesi'nde Türki gruplardan savaş esirleri arasında yapılan bir antorpolojik çalışmaya dayanmıştır.

83. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından ırk üzerine çalışmalar – özellikle de Türkçe olanlar- Pantürkçü olmayanlar tarafından yapılmıştır. Örneğin, Afet İnan, *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi: Türk Irkının Vatanı Anadolu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1947.

84. Erneğin, Rafikov, *New Times* içinde, 37: 7 Eyylül 1949, s. 30-32, Pantürkçüleri Orta Asya halklarının geçmişlerini talan etmekle suçlar ve şu uyarı ile bitirir: Türk yöneticiler destekledikleri Pantürkçü ideolojinin ne kadar ölümcül ve tehlikeli olduğunu farketmeyecekler mi?

85. Bak: *Tanrıdağ*, 2nd seri; 2: 20 Kasım 1950, s. 6.

86. Tam başlığı *Milliyetçilik Yolunda: Ergenekon-Bozkurt-Gök Börü (yeni ve eski yazılar)*, Müftüoğlu Yayınevi, 1944, 136s.

87. a.g.e., s. 5, 'Türkçülük Türk milliyetçiliği demektir.'

88. a.g.e., s. 6: 'Milli birlik.'

89. a.g.e., s. 6-7.

90. a.g.e., s. 95.

91. Aslında toplam 51,460,000. Encak bu onun önceki tahmini 65, 000,000'dan farklıdır. Burada önemli olan toplamın üçte birini Türkiye Türklerinin oluşturmasıdır.

92. Nejdet Sançar, *Afşın'a Mektuplar*, 1963, birçok yerde.

93. Bu, bir miktar da daha önce yayınladığı kendi makalelerine dayanmaktadır.

94. *Türklük Sevgisi*, s. 25-29: 'Türk, ordu ve savaş.'

95. a.g.e., s. 46, 'Türk ırkçılığı'

96. a.g.e., s. 37-42, 'Dış Türkler'

97. a.g.e., s. 24: ' Türk doğan, Türkçe konuşan her insan Türk adına layık olamaz. Türk adına layık olmak için Türklüğünü duymak, milli şuura sahip olmak.... lazımdır.'

98. a.g.e., s. 37

99. 3. Baskı, Ankara, Afşın Yayınları, 1973; 120s.

100. Türk Ülküsü, 3. Baskı, s. 18-20.

101. a.g.e., s. 39, Türk Birliği

102. a.g.e., s. 41. Ayrıca bak: karpat, Turkey's politics, s. 269.

103. Türk Ülküsü, 3. Baskı, s. 41-42.

104. a.g.e., s. 20.

105. a.g.e.,

106. a.g.e., s. 36, 'Türkçü kimdir': 'Kısacası Türkçüler, XX. Yüzyılda Türk milletinin fedaileridir.'

107. B. Hayıt'ın kitaplarından bazıları: *Turkestan im XX. Jahrhundert,* Darmstadt, Leske Verlag, 1956; 406s: *Documents: Soviet Russia's anti-İslam policy in Turkestan,* Dusseldorf and Köln, 1958; 48s.- Makalelerinin bir koleksiyonu: *Basler Nachrichten, Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans,* Köln and Berlin, Kiepener and Witsch, 1962; 289s. *Some problems of modern Turkistan history,* 1963; 61s. *Sowjetrussichen Kolonialismus und Imperialismus in Turkestan,* Oosterhout, Anthropological Publications, 1965; 117s. *Turkestan zwischen Russland und China,* Amsterdam, Philo Press, 1971,; XVI, 415s.

108. A. Oktay (ed.), *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay,* 1950.

109. İstiklalci, *Türkistan'a dair bazı cereyanlar hakkında görüşlerimiz,* Istanbul, 1952, yay. haz. A. Oktay

110. a.g.e., s. 3.

111. Y.T., *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık*, 2. Cilt, 1951-1954, yay. haz. A. Oktay.

112. Tahir Çağatay, *Kızıl Emperyalizm*, 3. cilt, 1958-62-67. İlk 2 cilt A. Oktay tarafından yayına hazırlandı.

113. Ayrıca bak: Landau, *Radical politics*, s. 198.

114. Yay. Haz. İbrahim Otar, 1965, Kırımer için bak: Hostler, *Turkism*, s. 211-212.

115. Orkun 1930'da Dış Türkler için birkaç başka makale de yayımlanmıştı. (Özellikle de Peçenekler ve Oğuzlar) 1944'te yukarıda sözü edilen *Türkçülüğün Tarihi*'ni yayınladı.

116. *Türkçülük Nedir*, s. 5-6.

117. Erişirgil, *Türkçülük Devri*.

118. a.g.e., s. 77.

119. a.g.e., s. 25

120. *Hayır! Prof. H.E. Adıvar esir Türk illeri kurtulacaktır!* s. 10.

121. a.g.e., s. 14-15.

122. a.g.e., s. 25, 30.

123. Kavim, aynı zamanda 'bay' ya da 'ulus'.

124. Aynı cildin 62 sayfası M. Sadık Aran'ın Azerbaycan'daki esir kardeşlere yardımın gerekliliği üzerine uzun bir makalesini kapsar.

125. The East Turkic Review, II: 1959, s. 80-89.

126. a.g.e., I: 1958, s.15.

127. Hostler, *Turkism*, s. 189.

128. a.g.e.,

129. a.g.e., s. 190.

130. Birkaç İngilizce sayı Kudüs Ulusal Kütüphanesi'nde olabilir. Daha sonra 1965-1973 arası Türkistan'da Latin harfleriyle basılmış bazı sayılar Londra'daki School of Oriental and African Studies'da bulunabilir.

131. Bir sayısı – II (5): Mayıs 1952 – Türk Tarih Kurumu'nun kütüphanesinde bulunabilir.

132. 1951-1952 arasındaki 10 sayısı Londra'daki School of Oriental and African Studies'de bulunabilir. Dergi *Türkeli* adıyla onbeş günlük olarak 1974'te yeniden basıldı.

133. Hostler, Turkism, s. 190.

134. Bu derginin birkaç cildi Kudüs Ulusal Kitaplığı'nda bulunabilir.

135. *Azerbaycan, Aylık Kültür Dergisi.* Daha sonra *Azerbaycan Aylık Türk kültür dergisi* adını aldı. İlk sayısı 1 Nisan 1952'de, bilinen son sayısı 231: Temmuz-Ağustos 1979.

136. Bak: *Caucasian Review* (Munich), II: 1956, s. 139. *Azerbaycan Yurt Bilgisi.* Türkiye'ye göçedenlerin ilk dergisi, 1930'larda kapandı.

137. Din Savaşçısı.

138. Milli Kütüphane, Ankara, 39 sayı mevcut, Temmuz 1955-Kasım 1964.

139. İlk beş sayı (Nisan-Ağustos Türk Tarin Kurumu Kütüphanesi'nde olabilir. Kimi sayılarını Londra'daki School of Oriental and African Studies'de bulmek mümkündür. Buğra için ölüm ilanı *Cultura Turcica* (Ankara), II (1): 1965, s. 110-111.

140. Türkistan, 1: Nisan 1953, s. 3-4.

141. Arifhan, 'Büyük rehberimiz Münevver Karı', a.g.e., s. 14-19.

142. M. Ruhi Uygur, 'Doğu Türkistan ve Çin Tarihinde Mühim Bir Nokta', a.g.e., 21 Mayıs 1953, s. 25-27.

143. Timuroğlu, 'Kremlin hadisesi ve Münih müzakerelerinden alınan intibalar', a.g.e., 5: Ağustos 1953, s. 32-33.

144. Türk Tarih Kurumu'nda bir takım bulunabilir.

145. Birkaç kopyası Bodleian Library, Oxford'da bulunabilir.

146. Vatan Bizimdir, *Türkistan'ın Sesi,* 1: Temmuz 1956, s. 2.

147. 'Milli Amentü', a.g.e., 3-4: Eylül-Ekim 1957, s. 1-4.

148. a.g.e., 7: Ocak 1957, s. 4, 22-23.

149. a.g.e., 8-9: Şubat-Mart 1957, s. 1-2, 23-24

150. a.g.e., 10-11: Nisan-Mayıs 1957, s. 10-13.

151. a.g.e., 8-9: Şubat-Mart 1957, s. 4-6; 10-11: Nisan-Mayıs 1957, s. 1-4.

152. Düzenli olarak 1965 sonuna kadar çıktı. Tam takımı Londra'daki School of Oriental and African Studies'te bulunabilir.

153. *Saz,* bir Türk çalgısıdır. *Türk Sazı,* Mehmet Emin Yurdakul'un yurtsever şiirlerini topladığı kitabın adıdır.

154. İlk sayısı Ankara Milli Kütüphane'de ya da İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunabilir. Sonraki sayıların çıkmadığı anlaşılıyor.

155. *Türk Sazı,* 1: 15 Mayıs 1943, s. 17-19.

156. a.g.e., s. 8-9, 11-13.

157. a.g.e., s. 1.

158. 'Bizim milli ülkümüz Türkçülük'tür'

159. *Tanrıdağ,* 2. dizi, 6: 20 Ocak 1951, s. 4. Bak: Tevetoğlu, Gülsün Dündar, *Türkçülüğün Alfabesi,* s. 123-124.

160. Beyazıd Kütüphanesi, İstanbul, 23/1-23/8-13: Mayıs 1943'ten Aralık 1943-Mayıs 1944'e.

161. Türkan Şahinbaşkan, 'Bizim sesimiz', *Çağlayan,* 2. dizi. 23/1: Mayıs 1943, s. 12.

162. Saffet Sıtkı, 'Realist Türkçülük' a.g.e., 23/3: Temmuz 1943, s. 9.

163. Mehet Hikmet Öner, 'Biç ve onlar', a.g.e., 23/8-13: Aralık 1943-Mayıs 1944, s.3.

164. Saffet Sıtkı, 'Zehirli zihniyet', a.g.e., s. 7.

165. Beyazıd Kütüphanesi, İstanbul, no. 16: 1 Nisan 1944 de dahil olmak üzere bir *Orhun* seti bulunmaktadır.

166. *Orhun*, 15: 1 Mart 1944, s. 1-4; 16: 1 Nisan 1944, s. 1-6. Bu mektuplar yetkililerin tepkisini çekti ve *Orhun* kapatıldı.

167. 'Türklerde ırk ve ırkçılık fikri', a.g.e., 10: 1 Ekim 1943, s. 3-6 ve sonraki sayılar.

168. Turan Damar, 'Irk ve hakikat', a.g.e., 15: 1 Mart 1944, s. 8.

169. Nüzhet Ulusoy, 'Irak Türkleri', a.g.e., 13: 1 Ocak 1944, s. 8.

170. 'Büyük ülküler ve küçük idealistler', a.g.e., 11: 1 Kasım 1943, s. 2-4.

171. Milli Kütüphane, Ankara, 25 sayı, Temmuz 1945-Aralık 1947.

172. Milli Kütüphane, Ankara, 7 sayılık bir set, Ekim 1946-Kasım 1947. *Özleyiş*'in politikası için bak: Türkkan'ın makalesi, MEA, I (5): Mayıs 1950, s. 145.

173. 'Milliyetçiler Birleşiniz!', *Özleyiş*, I (3): Aralık 1946, s. 13

174. Bu, Münih'te 1951-1952'de yayınlanan *Türkeli*'den farklı bir dergiydi.

175. İlk sayısı yanlış olarak Ocak 1946 diye anılır. Ankara Milli Kütüphane'de Ocak-Nisan 1947 arası 4 sayı bulunmaktadır.

176. *Türkeli,* 4: Nisan 1947, s. 6-8.

177. Milli Kütüphane, Ankara, 8 sayi, 14 Ocak-25 Eylül 1947.

178. İhsan Koloğlu, Altın ışık yolu, Altın Işık, 1: 15 Ocak 1947, s. 7.

179. Atsız, a.g.e., 5: 25 Mayıs 1947, s. 3-4.

180. İhsan Koloğlu, 'Partiler ve Millet', a.g.e., 4: 25 Nisan 1947, s. 11.

181. Türk soyunun kahramanı, yaklaşık 1700 yıl önce.

182. İstanbul Beyazıd Kütüphanesi'nde aşağıdaki sayıları da içeren 5 sayı bulunmaktadır, 4-5: 3 Kasım 1947.

183. *Kür Şad,* 2: 3 Mayıs 1947.

184. a.g.e., s. 3.

185. 'Kızıl afete karşı Kür Şadlık ruhu', a.g.e., 1: 3 Nisan 1947, s. 9-14.

186. ' Bu vatan satılmız', a.g.e., s. 8.

187. a.g.e., 4-5: 3 Kasım 1947.

188. 'İnsanlık ülküsü bakımından Turancılık', a.g.e., 2: 3 Mayıs 1947, s. 12-13.

189. Ocak-Temmuz 1948 arası 7 sayısı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunabilir.

190. 'Kızıllar! Maskeler aşağı!' *Yeni Bozkurt,* 1: Ocak 1948, s. 5, 12.

191. 'Laboratuvar ırkçılığı', a.g.e., , 5 Mayıs 1948, s. 1, 13.

192. Tatar kökenli Hüsnü Emir Erkilet Türk Hükümeti'ne Doğu Türkleri konusunda danışmanlık yapan Ankara'daki bir özel grubun üyesiydi. Akt. Von Papen. Bak: Hostler, Turkism, s. 174.

193. 'Türkçülük yollarından birkaç hatıra', *Yeni Bozkurt,* 6: Haziran 1948, s. 7.

194. 'Yeni Bozkurt ve biz', a.g.e., 1: Ocak 1948, s. 2.

195. Bu 10 Sayının tümü Londra'daki Shool of Oriental and African Studies'te bulunabilir.

196. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

197. İlk on sayı Türk Tarih Kurumu kütüphanesine sorulabilir, Ankara.

198. "Yeryüzünde Türkler: Kırım Türkleri", *Tanrıdağ*, 2. seri, 2: 20 Kasım 1950, s. 2, 8.

199. "Kafkasya Türkleri", agy., 3: 5 Aralık 1950, s. 2.

200. Profili için bkz. agy., s. 6.

201. "Komünizm", agy., 1: 5 Kasım 1950, s. 3.

202. "Irkçılık Kan Esasına Dayanmaz", agy., 2: 20 Kasım 1950, s. 4, 7.

203. "Türk Gençlik Teşkilatının Bulgarlara Notası", agy., 1: 5 Kasım 1950, s. 1.

204. Bkz. bu bölümün ilerisine.

205. Orkun Moğolistan'da bir nehrin adıdır, Orkun'un bir varyasyonu — Daha sonra ayrıca Atsız tarafından basılan başka bir Pantürk derginin adı (bkz. böl. 3).

206. Son sayı 68: 18 Ocak 1952. Eksik bir seti Türk Tarih Kurumu'ndan sorulabilir, Ankara.

207. "Bütün Türkler bir Ordu".

208. "1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davası", *Orkun*, 3:20 Ekim 1950 ve sonraki sayılar.

209. "Türkçülük Düşmanları", agy., 1: 6 Ocak 1950, s. 4-5.

210. "Kominizm Planları ve İstikbali", agy., 14: 1 Ocak 1951, s. 5-7.

211. İsmet Tümtürk, "Komünizmle Mücadele", agy., 13 Ekim 1950, s. 3 ve sonraki sayılar.

212. Atsız, "Tarihin Barışmaz Düşmanları", agy., 5: 3 Kasım 1950, s. 3-4.

213. Necdet Sançar, "Dış Türkler", agy., 3: 20 Ekim 1950, s. 4-5; "Türkçülük Düşmanları ve Turancılık", agy., 20: 16 Şubat 1951, s. 3-4; Hızaloğlu Mustafa, "Kardeş Azerbaycan'ın İstiklali", agy., 35: 1 Haziran 1951, s. 4-5.

214. H.A. Akkoyunlu, "Son Göçler ve İskân Politikamız", agy., 5: 3 Kasım 1950, s. 15-16; H.A. Bayrak, "Kızıl Bulgaristan'daki Türkler", agy., 16: 19 Ocak 1951, s. 13-14.

215. Atsız, "Son Yüzyılı Örten Yalan Perdesi Ne Zaman Yırtılacak?", agy., 6: 10 Kasım 1950, s. 3-4; agy., 24: 16 Mart 1951, s. 5.

216. Necdet Sançar, "Maalesef Türkler!", agy., 5: 3 Kasım 1950, s. 10.

217. Kazanoğlu, "Taasup", agy., 8: 21 Kasım 1950, s. 12.

218. Necdet Sancar, "Türkçülük Düşmanları ve Turancılık", agy., 20: 16 Şubat 1951, s. 3-4.

219. Hızaloğlu Mustafa, "Kardeş Azerbaycan'ın İstiklali", agy., 35: 1 Haziran 1951, s. 4-5.

220. Namık Zeki Alpsu, "Kıbrıs Türkiye'nin Olmalıdır", agy., 18: 2 Şubat 1951, s. 5; agy., 24: 16 Mart 1951, s. 5.

221. Agy., 2: 13 Ekim 1950, s. 3.

222. Atsız, "Türkçülük", agy., 1: 6 Ekim 1950, s. 3.

223. "Türkçü Kimdir", agy., 3: 20 Ekim 1950, s. 3.

224. Sançar, "Dış Türkler", agy., s. 4-5.

225. "Türkçülük Bayrağı", agy., 12: 22 Aralık 1950, s. 3.

226. Sançar'ın neden İtalyanlar olduğuna dair bir açıklaması yok.

227. Sançar, "Türkçülük Düşmanları ve Turancılık", *Orkun*, 20: 10 Şubat 1951.

228. A. Kazanoğlu, "Türkçülük ve Türk Birliği", agy., 6: 10 Kasım 1951, s. 6-7.

229. Hocaoğlu S. Ertürk, "Turancılık", agy., 7: 17 Kasım 1950, s. 12-13.

230. "Türkçülük ve Kemalizm", agy., 39: 29 Haziran 1951, s. 3-5.

231. Atsız, "Veda", agy., 68: 18 Ocak 1952, s. 1-7.

232. Atatürk Kitaplığı Kütüphanesi, İstanbul, 1: Şubat 1955 ve 2: Mart 1955 (hepsi yayınlandı?).

233. "Türk Dünyası", *Türk Dünyası*, 1: Şubat 1955, s. 4-5.

234. "Türklük Şuuru", agy., s. 6.

235. Agy., 2: Mart 1955, s. 6-7.

236. "Marx'ın İflas Eden Nazariyeleri", agy., s. 12-13.

237. "Tekliflerim", agy., s. 14-15.

238. Bkz. geriye, bu bölümde.

239. Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, Ankara, Aralık 1954-xx (36): Aralık 1976 (hepsi yayınlandı?).

240. "Esir Türk Ülkeleri İçin Yapılacak İşler", *Toprak*, XVIII (9-10): Eylül - Ekim 1974.

241. Landau, *Radikal politics*, s. 197.

242. Bkz. İleri, böl. 5, s. 158-9.

243. Bkz. geriye, böl.3.

244. Hostler tarafından çevrildi, *Turkism*, s. 187; agy., s. 188.

245. Jaschke, *Beitrage*, s. 480.

246. Hendarson, *The Asiatic Review*, XLI: 1945, s. 88.

247. Arnakis, *Balkan Studies*, I: 1960, s. 32.

248. Saint-Herve, *Le Temps*, 18 ve 21-22 Haziran 1942.Diğer örnek-

ler, Jaschke, *Beitrage*, s. 480-1. Sonraki Azari etkinlikleri örnekleri için, TK, 19: Mayıs 1964, s. 91-3.

249. FO 371/48784, dosya R 7366, Nisan - Mayıs 1945 raporları.

250. FO 371/56714, N 3851/8/38, Clement Atlee"e telgraf, Mart 1946; FO 371/56718, N 11582/8/38, Atlee'e telgraf, Eylül 1946.

251. FO 371/58663, R 18045/18045/67, Ankara, 9 Aralık 1946.

252. FO, agy., R 18226/18045/67, Ankara, 16 Aralık 1946.

253. *Türkeli* (İstanbul), Ocak 1947, s. 11. B. Dülger, *Altın Işık*, 7:25 Ağustos 1947, s. 11-12.

254. *Orkun*, 12: 12 Aralık 1950, s. 6.

255. Landau, *Radical politics*, s. 231-2.

256. *Orkun*, 12: 12 Aralık 1950, s. 6-7.

257. "Milliyetçiler Federasyonu'nun Beyannamesi", agy., 24: 16 Mart 1951, s. 5.

258. *Tanrıdağ*, 2. seri, 1: 5 Kasım 1950, s. 4.

259. Agy., s. 1.

260. Agy., 6: 20 Ocak 1951, s. 4.

261. Agy., s. 2.

262. *Orkun*, 55: 19 Ekim 1951, s. 10. Ayrıca bkz. Karpat, "Ideology in Turkey", s. 87.

263. Öner, s. 45-6.

264. Örneğin, *Türk Milliyetçiler Derneği* 1952'de Konya'da bir broşür bastı, *Türkçülük Nedir?*, H.S. Ertürk.

265. *Türk Milliyetçiler Derneği Tüzüğü*, 1951.

266. *Milliyetçiliğimizin Esasları*, s. 43-4, 55.

267. *Yeni Bozkurt*, 6: Haziran 1948, s. 6.

268. 1946'da R.O. Türkkan tarafından *İleri Türkçülük ve Partiler*'de belirtildi, s. 127; sonra Mustafa Eyüboğlu tarafından belirtildi, "Türkçü Bir Parti Kurulabilir mi?", agy., 1: Ocak 1948, s. 7-13; ve daha sonra birkaç kere de Nejdet Sançar tarafından.

269. *Bayram 32. Türkçüler Bayramı*, s. 44.

270. Hostler, *Türkism*, s. 189.

271. K.H. Karpat (ed.), *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East*, s. 361. 1960'ların *Toprak*'ına başvuramadım. Karpat, Demokrat Parti döneminde birkaç Pantürk yayının gizli devlet fonlarından yararlandığını düşünüyor.

272. A.N. Kırmacı (takma isim?), "Türkiye'de aşırı cereyanlar: Milliyetçilik - Irkçılık - Turancılık", *Vatan* (İstanbul), 24-27 Kasım 1960, kasım Karpat tarafından çevrildi, *Political and Social Thought*, s. 361-4.

273. Karpat, agy., s. 361-71. 1940'larda bunun belirtileri vardı, Jäschke, *Beitrage*, s. 481.

274. Frank Tachau, "The Face of Turkish Nationalizm as Reflected in the Cyprus Dispute", *The Middle East Journal*, XIII (3): Yaz 1959, s. 262-72.

275. İ.E. Darendelioğlu, *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*, s. 215.

276. Agy., 7 Eylül 1963'te Ankara'da taraftarları onlarla beraber bir Kerkük dayanışma gecesi düzenlediler. Bkz. TK, 12:Ekim 1963, s. 57.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Pantürkçülük: (Ana Akıma Geri Dönüş)

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda Türkiye'de ve başka yerlerde Pantürkçülük trajik olarak zor bir durum içindeydi: Sovyetler Birliği, Balkanlar ve Çin anakarasındaki Dış Türkler tüm göstergeleriyle varlığını sürdürecekleri anlaşılan komünist rejimler altında yaşıyorlardı. Zaman içinde artan bir şekilde Dış Türkler daha çok 'tutsak Türkler' diye tanımlandı. Her ne kadar Türkiye Stalin'in toprak taleplerine karşı cesaretli bir şekilde karşı koymuş olsa bile bir süper güç ya da onun müttefikleriyle Türki halkların boy ölçüşebilmesi bek beklenemezdi. Sonuçta, kendi yaklaşımlarının gerçekçi olduğu konusunda diğerlerini ikna etmeye çalışan çoğu Pantürkçü, komünist egemenlik altında yaşayan Tutsak Türklerin, Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya savaşı örneklerinde olduğu gibi belki de süper güçler arasında çıkacak bir Dünya savaşını takiben özgürlüklerine kavuşacakları ve Türkiye ile birleşecekleri beklentisi içerisinde yazılarını yazmaya devam ettiler. Bu arada savaş sonrası Pantürkçüleri bir yandan etkin bir şekilde komünizm karşıtı propagandalarını sürdürürken bir yandan da artan bir şekilde cephelerini

Kıbrıs, Yunanistan, İran, Irak ve Suriye'de yaşayan Dış Türklere yönelttiler.

1960'lar Türkiyesi'nin koşulları siyasi sahneye yeni etmenler de getirmiş bulunuyordu. 1960 müdahalesini takip eden yıllarda basın üzerindeki sansür ve parti etkinlikleri gibi alanlarda görece liberal bir tutum benimsenmişti. Ancak hızla yükselen enflasyon birçok kişi ve ailenin mali durumunu sarsmıştı. Enflasyon, ekonomik (aynı zamanda politik) düzelme vaadeden uç grupların ortaya çıkışı için ortam yarattı. Bunlar, kurulu düzen içinde yeni, radikal bir çatı öneren yasal ya da yarı yasal ilki solcu[1] diğeri de İslami karakter[2] taşıyan gruplardı. Pantürkçüler solcularla kapışmak için hazırdı, ancak İslama karşı yaklaşımları farklıydı. Kendi sempatizanlarının bir kısmı laiklik yanlısıyken kimileri de köy duvarlarına *'Rehber Kuran-Hedef Turan'* gibi sloganlar yazıyordu.

Pantürkçüler için komünizme karşı dövüşmek ve kendi siyasal etkilerini artırmak için tek yol bir kez daha örgütlenmekti. 1940'ların sonları ve 1950'lerde Pantürkçüler bu örgütlenme meselesi üzerinde çok durdular.[3] 1960'larda, özellikle de sonraki yıllarında bir kez daha varolan yeni koşullar çerçevesinde örgütlü çalışmalar üzerine vurgu yapıldı. Kuşkusuz bu örgütlenme girişiminin dikkate değer ilk örneği 1965 yılında kurucuları arasında tanınmış Pantürkçülerin de bulunduğu muhafazakar Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin teslim alınmasıydı. Böylece Pantürkçülük bu partinin temel unsurlarından biri oluyor ve dolayısıyla meşru bir siyasi güç olarak da Türk siyasetindeki ana akımlar kulvarına katılmış oluyordu.

1965'te CKMP'nin teslim alınmasından önce de bazı örgütsel girişimler gerçekleştirildi. 1950 ve 1960'lar boyunca Pantürkçüler *Komünizmle Mücadele Dernekleri* gibi komünizm karşıtı gruplar içinde etkindi. Bu ve diğer dernekler Türkiye çapında pıtrak gibi şubeler açtılar. Bu tür derneklerden birinin başını Nejdet Sançar çekerken diğerinde Peyami Safa ve Zeki V. Togan gibi tanınmış Pantürkçüler bulunmaktaydı. Bu dernekler hem İslamcı çevreden hem de diğer çevrelerden de destek alıyordu. Dolayısıyla bunların

bütünüyle Pantürkçü olduğu söylenemez. Kaldı ki bunların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi bu çalışmanın kapsamı dışında kalıyor.[4] Bunların esas önemi biraz önce adı geçen partiye 1965 yılından beri destek teklifinde bulunmasıdır.

Pantürkçü örgütlenme en iyi Türkiye'deki Dış ve diğer Türklerin etkinlikleri üzerine bir inceleme de değerlendirilebilir. Pantürkçüler ya Türk hukuk sistemine uyum ya da birbirleri arasındaki kişisel rekabetten dolayı yeniden gruplaşma gibi önceki etkinliklerini sürdürdüler. Dış Türkler arasında birkaç eski eylemci vardı. Bunlardan biri de daha önce kendisinden Kudüs'te toplanan Genel İslam Kongresi'ne[5] bir memorandum (andıç) sunması ve İkinci Dünya Savaşında Almanlarla[6] bağlantısı nedeniyle söz edilen Volga Tatarlarından Ayaz İshakiydi. İshaki, Ağustos 1945'te Ankara'daki Amerikan ve İngiliz Büyükelçiliklerini ziyaret etti[7] ve Sovyetler Birliği'ndeki Tatarların durumunu gösteren bir memorandum (andıç) sunarken aynı zamanda onlara bir Üçüncü Dünya Savaşı durumunda kendi vatandaşlarını harekete geçirme sözü verdi.[8]

Dış Türkler için ve Dış Türklerin kendilerinin oluşturduğu dernekler çoğaldı. 1964 yılında bu tür dernekler şunlardı: "Türkiye Mülteci ve Göçmen Dernekleri Federasyonu", "Batı Türkistan Kültür Derneği", "Doğu Türkistan Milli Kurtuluş Merkezi", "Doğu Türkistan Mülteciler Derneği", "Azerbaycanlılar Kültür Derneği", "Azerbaycan Gençlik Derneği", "İdel-Ural Kültür Derneği" (Bunların hepsi İstanbul'daydı), "Kırım Türklerine Yardım ve Kültür Derneği", "Kuzey Kafkas Mülteciler Derneği" (Bu ikisi Ankara), "Türkistanlılar Milli Birlik Komitesi" (Düsseldorf, Batı Almanya), "Türkistanlı Amerikalılar Derneği" (Colindale, Pensilvanya), "Amerika Azerbaycanlılar Derneği" (Newark, New Jersey) ve "Amerika Kırım Türkleri Derneği" (New York City).[9]

Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği gibi nispeten yeni gruplaşmalar da vardı. Kırımlı Tatar Türkleri de İstanbul'da "Kırım Türk-Tatarları Milli Merkezi" adıyla bir dernek açtılar. Sonuçta

bunlar da biraz önce adı geçen "Kırım Türkleri Yardımlaşma ve Kültür Derneği" içinde örgütlendiler ve üye sayısı 1970'lerin sonlarında 3.000'e ulaştı. Bunlardan 600'ü İstanbul'da, geri kalanları da Bursa, Ankara, Eskişehir ve Adana şubelerinde ve 2.000 üye de çoğu New York, Detroit ve Chicago da olmak üzere yurtdışında bulunuyordu.[10] Türkiye'deki Azeriler de etkindi.[11] Ancak Türkistanlıların onlardan daha etkin olduğu söylenebilir. Türkistanlılar özellikle Müslümanlar arasında davaları için dünya çapında destek toplama çabasını sürdürdüler. Örneğin eski Doğu Türkistan Hükümetinin Genel Sekreteri ve Doğu Türkistan Milli Merkezi Başkanı[12] İsa Yusuf Alptekin, 1962'de Karaçi'de, 1963'te Mekke'de toplanan "Müslüman Dünyası Birliği" ve 1964'te yine Mekke'de bir araya gelen "Genel İslam Kongresi"ne özel bir andıç (memorandum) sundu.[13] Türkçe, Arapça ve İngilizce yazılan bu andıç *"Müslüman konferanslarınca[14] kabul edilip pratiğe geçirilmeyen kararlar üzerine tüm Müslüman ve barışsever ülkelerin devlet başkanları ve hükümetlerine teklif ettiğimiz Büyük Türkistan'a ilişkin bir memorandum"* başlığını taşıyordu. Birkaç yıl sonra bir başka Tatar, Said Şamil, Dış Türkler ve Pantürkçü duyguları üzerine Müslüman ülkelerde konferanslar verip yazılar yazdı. (Konferanslar ve makaleler 1971 yılında tek ciltlik bir kitap halinde basıldı).[15]

Türkiye'deki Dış Türklerin etkinliklerinde pek bir kımıldama görünmezken Türkiye'deki örgütlü Pantürkçülerin 1960 ve 1970'lerdeki hamleleri üzerinde durulmaya değer. Türk Milliyetçiler Derneği kapatıldıktan sonra,[16] bu örgüte ve diğerlerine bağlı olan Pantürkçülerin etkinlikleri değişik yoğunluklarla olmakla birlikte yine de devam etti. 1960 askeri müdahalesi ve söz verilen liberalleşmenin hemen ardından değişen platformlarla birçok grup oluşturuldu.[17] Yeni koşulları kullananlar arasında Pantürkçüler de vardı. 16 Eylül 1962 tarihinde Türkçüler Derneği'ni kurmak amacıyla İstanbul'da birçok Pantürkçü bir araya geldi. 'Türkçü' teriminin açık bir şekilde kullanılması yukarıda sözü edilen liberalleşmeye bir örnekti. Derneğin ileri sürülen ana amaçları: 1) Türkler arasında Pantürkçü duyguları güçlendirmek; 2) Örnek Pantürkçüler yetiştir-

mek- Tanrıyı, Türkçülüğü ve anavatanı seven, tarihe, tarihsel anayurda, dile, kültüre, ırk ve Türklerin kutsal değerlerine kendini veren kişiler olmak; 3) Türk ulusu içinde adalet, ahlak, bilgi, özgürlük ve disiplini daha da ileriye götürmek için çabalamak; 4) Türk birliğine ve Anayurt, ahlak ve milli duygulara karşı olan zararlı fikirlerle mücadele etmek; 5) ve Anayurt içindeki tüm milliyetçi tutumları desteklemekti.[18] Bu derneğin sloganı 'Tanrı Türkü Korusun' olarak belirlenmişti. Burada İslami bir terim olan Allah yerine Tanrı'nın seçimi hiç de rastlantı değildi. Üstelik zaten bu terim Pantürkçü çevrelerde öteden beri sık sık kullanılıyordu.

22 Şubat 1963 tarihinde Ankara'da bu derneğe takviye olarak 'Ocak' açıldı ve derneğin merkezi 26 Nisan 1964'te oraya taşındı. 30 Ağustos 1964'te Ankara'da toplanan genel kongrede derneğin adı "Türkiye Milliyetçiler Birliği" olarak değiştirildi. Olasılıkla yeni adın daha geniş bir çevreden kabul göreceği umuluyordu. Hedefini değiştirmediği, derneğin yeni adıyla 1964'te yayınladığı ilk bildirgesinden de[19] anlaşılıyordu. Burada Türkiye'de ve yurtdışında Türkçülüğü destekleyeceği ve Dış Türklere sözlerine bağlı kalınacağı da belirtiliyordu.[20] Kısa bir süre içinde sadece Ankara ve İstanbul'un yanı sıra Kayseri, Adana, Mersin, Tarsus, Polatlı, Boğazlayan, Antalya, İzmir ve Yeşilhisar'da şubeler açıldı. Derneğin genel merkezi ocaklara, odalara ve obalara doğru bir örgütlenme çizgi izliyordu. 1967'de, dernek 16 ocak, 2 oda ve 2 obadan oluşuyordu. İlk başkanı Hüseyin Nihal Atsız Nejdet Sançar izledi ve onun ardından İsmail Hakkı Yılanlıoğlu geldi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim görevlisi olan Hikmet Tanyu başkan yardımcılığı yaptı. Dernek toplantılar düzenledi, konferanslar verdi ve çeşitli Pantürkçü yazılar basıp dağıttı.[21]

Türkiye'de ve başka yerlerdeki diğer siyasi gruplar gibi Pantürkçüler de birbirleriyle kapışan kişiler ve rakip hizipleri barındırdı. 1967 yılında liderleri içinde İstanbul Üniversitesi'nde Selçuklu tarihi üzerine seçkin bir profesör olan İbrahim Kafesoğlu'nun da içinde bulunduğu rakip bir kongre toplandı. 1969 Mayısı'nda İstanbul'da toplanması kararlaştırılan İkinci kongresinde milliyetçilik

üzerine bir seminer verilmesi kararlaştırıldı. 216 sayfada toplanan bu seminer notları, izlenecek yollar, o dönemde Pantürkçülerin görüşleri, çıkarları ve etkinliklerine yönelik oldukça doyurucu bilgiler içeriyordu. Seminerin beş oturumuna sunulan tebliğler Türkiye'de ayrılıkçı yeraltı hareketi üzerine kaygılar, ülkenin en büyük Öğretmen sendikasına namlı solcuların sızması ve Dış Türkler üzerine tartışmaları içeriyordu (o sırada sayıları 69.500.000 olarak tahmin ediliyordu). O zamana göre görece yeni olan Türkiye'nin ekonomik ve kalkınmaya ilişkin sorunları dikkate değer bir ilgi gördü ve milliyetçilik ile din arasındaki ilişki gibi konular da tartışıldı. Pantürkçüler arasında en ateşli bir şekilde tartışılan konu en son olandı: Bazıları İslamı esasen Pantürkçülüğe ya da Milliyetçiliğe değil rakip bir ideoloji olarak görüyordu. Kimileri de 50 yıllık etkin laiklik dönemine rağmen kitleler üzerinde hâlâ duygusal etkisinin olmasını dikkate alıyordu. Sonuçta inananlardan uzaklaşmaya da istekli olunmadı. 1969 semineri Müslümanlığın milliyetçiliğin ayrılmaz bir etmeni olduğu ve öyle kalması gerektiği konusunda açık bir tutum aldı.

1970'lerde çoğu Pantürkçü eğilimde olmak üzere milliyetçi gruplar çoğaldı. Bunlar genellikle kendilerini 'ülkücü' olarak adlandırdı[23]; Çoğu da ülkü ya da ülkücü terimlerini kullandı. "Genç Ülkücüler Teşkilatı",[24] "Türk Ülkücüler Teşkilatı", "Büyük Ülkü Derneği", "Ülkü Ocakları Birliği", "Ülkü Ocakları Derneği", "Ülkü Gençliği Derneği", (Ülkücü Gençlik Derneği olmalı. ç.n), "Ülkücü Öğretim Üyeleri ve Öğretmen Derneği", "Ülkücü Köylüler Derneği", "Ülkücü Esnaflar Derneği", "Ülkücü Memurlar Derneği"[25], "Ülkücü Maliyeciler ve İktisatçılar Derneği"[26] ve "Ülkücü Gazeteciler Cemiyeti".[27] Bunlardan en önemlisi Ülkü Ocakları'ydı. Komünizm karşıtı bir grup olarak 1969'da kuruldu. Daha sona Pantürkçü görüşleri benimsedi.[28] Bir süre sonra en büyük grup haline geldi. 1970'lerde çoğunluğu genç olmak üzere ülke çapında 1.500 ocakta örgütlenmiş, 100.000 üyeye ulaştığı ileri sürüldü. Gençler milliyetçilik üzerine seminerlere katılıyor ve hırsla milliyetçi yayınlar okuyorlardı.[29] Ülkü Ocakları'nın potansiyelini algı-

layan sol onları, sempatizanlarının kızgınlıkla reddettikleri 'faşistler' olarak etiketledi.[30]

Tüm bu gruplar aynı anda etkin değillerdi. Birkaçı gönüllü kapanan ya da kapatılanın yerini aldı. Örneğin, 1979 yılında Ülkü Ocakları Derneği yetkililerce kapatılınca bunun yerine esas olarak aynı liderlikle Ülkücü Gençlik Derneği[31] kuruldu. Grupların amaçlarının yoğunluğu değişik olmakla birlikte onların bu denli çoğalması bile tek başına önemli bir durumdu. Bu, bir ölçüde artan sayıda aşırı sol gruplara karşı bir tepkiydi. Kısmen de Türkiye'nin kendi siyasi sahnesinde görünen merkezi milliyetçi Pantürkçü bir öğe olarak Milliyetçi Hareket Partisi için sağlanan desteğin bir sonucuydu.

Bu çalışma, esas itibariyle Milliyetçi Hareket Partisi'nin Pantürkçü öğesi ve onun Türkiye'deki Pantürkçü çevreyle bağlantısıyla ilgili olmakla birlikte, onun çağdaş Türk siyasetindeki[32] özel yerini uygun bir şekilde ele alabilmek için biraz daha ayrıntılı bir açıklamaya ihtiyaç duyuluyor. Parti'nin lideri Alpaslan Türkeş[33] 1917 yılında Kıbrıs Lefkoşa'da doğdu, 15 yaşındayken İstanbul'a geldi. Meslek olarak askerliği seçti ve albaylığa kadar yükseldi. Yukarıda belirtildiği gibi,[34] 3 Mayıs 1944'te komünizm karşıtı gösterilere katıldı. Burada yakalanıp tutuklandı. -ki kendisine ve diğerlerine yönelik suçlamalar sonuçta düştü. 1944 olayları Türkeş'in yaşamında bir ayrım noktası oldu. Karşıtları bunu sık sık onun aşırılığının bir örneği olarak kullanırken savunanlar da bunu onun milliyetçiliğe ve Pantürkçülüğe bağlılığının bir göstergesi olarak değerlendirdiler. 1960 askeri müdahalesiyle derinden ilişkili olan Türkeş ve iktidara el koyan subaylardan küçük bir grup çoğunluğu otoriter olmak suçlamasıyla Türkiye dışına sürüldüler.[35] Bu Türkeş'in kariyerinde ikinci bunalım dönemi olarak görünüyor. Bununla birlikte 1963'te Türkiye'ye döndü, subaylıktan istifa edip siyasete girdi. 1965 Temmuzu'nun sonlarında orta çapta muhafazakar bir parti olan ve 1969'da adını daha uygun görülen Milliyetçi Hareket Partisi'ne çeviren Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin liderliğini teslim aldı. Parti'nin 450 sandalyeli Meclisteki milletveki-

li sayısı değişikti. 1965'te 11 milletvekiliyle temsil edilirken bu sayı 1969'da 1 (Türkeş'in kendisi), 1973'te 3, ve 1977'de 16 oldu.[36] Birçoklarınca aşırı sağın bir parçası olarak kabul edilen Parti bu konumundan Adalet Partisi'nin liberal, ılımlı merkez sağma doğru kımıldayamazken hiçbir zaman bir kitle partisi olmayı başaramadı. Bununla birlikte 1973'ten beri Türkiye'deki Koalisyon kabineleri siyasetinin doğasından ötürü bir ara Türkeş, başbakan yardımcısı olarak 1975 başlarından 1977 ortalarına kadar görülen çeşitli koalisyon hükümetlerinde yer aldı.

Türkeş'in kendi geçmişini ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin milliyetçilik üzerindeki tekel iddialarını ele alırken, bu partinin ideolojisi ve simgelerinde güçlü Pantürkçü öğelerin görüldüğünü belirtmek pek şaşırtıcı gelmiyor. Türkeş'in parti içindeki adı Orta Asya Türkleri'nden gelen, Püntürkçü günlerinde[37] Enver Paşa'nın da pek tuttuğu *Başbuğ*, aynı zamanda Partinin amblemi ve hatta hep simgesi kabul edildi. -Bizzat Türkeş'in kendisi de *bozkurt* simgesiyle (amblemiyle) fotoğraf çektirmekten hoşlanırdı;[38] partinin bir organı ve onun gençlik grubu da *bozkurtlar* diye adlandırıldı.[39] Dahası Türkeş her toplantısını bir dua gibi *"Tanrı Türkü Korusun"* ifadesiyle bitirirdi. Bu slogan daha önceleri 1950'lerde Türk Gençlik Teşkilatı[40] ve 1960'larda da Türkiye Milliyetçiler Birliği gibi Pantürkçü kuruluşlarca da[41] benimsenmişti.

Türkeş'in kendi yazı ve konuşmaları, onun tarafından belirlenen bu Partinin çizgisi, siyasetleri ve aynı zamanda ideolojisini görme açısından en iyi örneklerdir. Sık sık ve vurgu yapılarak Pantürkçülük de içine yedirilmiş olmakla birlikte bu Partinin merkezi konusu milliyetçilikti. Türkeş 'Alparslan' imzasıyla yazılar yazarak Pantürkçü yayınlara daha gençliğinde katkıda bulunmuştu. Yarı özyaşamöyküsel olarak hazırladığı *1944 Milliyetçilik Olayı* başlıklı kitabında Türkeş, 1944'teki gösterilere katılması ve yargılanmasının yanı sıra Pantürkçülük davasını da savundu. Yargıçlara: "Türklerin birliği olan Turan'ın sadece Asya Türklerinin değil tüm Türklerin birliği demek olduğunu- ruhta, geleneklerde, kültür ve dinde, ...yani benim anlayışıma göre Yunanistan, Bulgaristan ve

her yerdeki Türkleri içine alan bir birlik demektir" diye anlattığını söylüyordu.[42]

1965'ten beri liderliğini yaptığı partinin yazılı kılavuzlarını da kendisi hazırlıyordu ancak Türkeş'in bu ve diğer çalışmalarının hepsi 1960'ların ikinci yarısının sonlarında yayınlandı. Bunlardan en önemlisi ve sık sık yeniden basılan ve kendisinin de bizzat diğer çalışmaları içinde kullandığı kitapçık *Dokuz Işık*'tı. İlk baskısı 1965'te yapılan *Dokuz Işık* partinin elden düşmeyen baş kılavuzuydu. Esas itibariyle Türkiye'nin kendi sorunlarıyla ilgili olmakla birlikte kitapçığın ilk bölümünde benimsenen milliyetçilik tüm dünyadaki Türkler'e yardım etmekte ısrar etmekteydi. Ve buna göre ülkücülük Türkiye'nin yazgısını belirlerken kendini serüvene atmaksızın Türkiye dışında yaşayan Türkler'in çabalarına da destek olmaktı. Partinin 9 temel ilkesinden biri olan ve birçok Pantürkçü grupça da kullanılan *ülkücülüğün* seçilmesi bir rastlantı değildi.

Türkeş Dış Türkler sorununu ayrıntılı bir şekilde 17 Aralık 1965'te Pantürkçü bir grup olan *Kıbrıs Türk Derneği*'nde verdiği konferans notlarını içeren bir kitapçığında tartıştı. *'Dış Politikamız ve Kıbrıs'* başlıklı 1966'da basılan bu kitapçıkta Türkeş, Anadolu, Batı Trakya ve Selanik gibi Türk olduğu kabul edilen Kıbrıs sorunu[43] üzerinde odaklaşıp geçmişte ve günümüzde daha büyük bir Türkiye için gerekli kavramlar ve hareketleri ele aldı. Son iki bölgenin Birinci Dünya Savaşından sonra Yunanistan'ın bir parçası olmasından dolayı (onun Kıbrıs üzerine militan tutumuyla birlikte) bu onun Yunan karşıtı Pantürkçü çıkışını ortaya koyuyor. 1969'daki yazılarını topladığı ve ilk yazısının da başlığı olan çalışması *'Türkiye'nin Meseleleri'* esas itibariyle Türkiye üzerine onun kendi düşüncelerini yansıtmaktaydı. Ancak bunun yanı sıra 80-100 milyonluk Türkiye diye[44] Türkeş'in kendisinin ifade ettiği görüşlerinin bir parçası olarak Kıbrıs ve diğer yerlerdeki[45] Dış Türklerle yakın bağlara kuvvetli vurguyla birlikte komünizm ve komünistlere karşı sert görüşlerini de içeriyordu.

1970'lerde Türkeş'in Dış Türkler için Pantürkçü duygularının yoğunluğunda değil ama sıklığında açık bir yavaşlama görüldü.

Bunun nedeni birkaç etmenle açıklanabilir. İlki Pantürkçülük o zaman kendi sosyo-ekonomik sorunlarıyla meşgul olan Türkiyeli Türklerin öyle hemen ilgilerini çekecek bir durum arz etmiyor. Bunun sonucu Türkeş ve partisinin de bu soruna (sosyo-ekonomik) daha fazla dikkat göstermeleri gerekti. İkincisi. Milliyetçi Hareket Partisi için Pantürkçü destek teminat altına alınmıştı; böylece Parti diğer çevrelerin desteğini de kazanma işine koyuldu. Ve üçüncü olarak, Parti koalisyon hükümetlerine katıldığı zaman, hükümetin sorumlulukları hele Sovyetler Birliği'nin açıkça hassasiyet gösterdiği Dış Türkler gibi konulara ihtiyatla yaklaşma ihtiyacını gerektiriyordu. Bununla birlikte parti, 1976 yılında Kırım Tatarları'nın bir lideri Mustafa Cemiloğlu'nun bir Sovyet cezaevinde ölümüyle ilgili bir kampanyaya katıldı. Parti sadece yabancı boyunduruktan çeken kardeşlerinin kurtuluşuna sempatisini göstermekten başka bir şey yapmıyordu.(46) Milliyetçi Hareket Partisi, Federal Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkelerindeki Türk işçiler arasındaki sözlü propaganda etkinliklerinde Pantürkçü öğeleri kullanmaya devam etti.

Çoğu parti propagandası 1975'teki Türkeş'in eski ve yeni makalelerini bir araya getiren kitabındaki çalışmalarla, ırkçılık ve Turancılık suçlamalarını reddeden diğerlerinden oluşuyordu.(47) Temel nokta, Türk ırkçılığının herhangi bir kimseye yönelmeyen yanıyla diğer ırkçılıklardan farklı olduğunun vurgulanmasıydı. Buna göre Türk ırkçılığı daha ziyade hem Türkiye'deki hem de Türkiye dışındaki Türkler arasında ortak bir duygu yaratıyordu.(48) Parti yayınları da düzenli belli Pantürkçü eğilimlerle(49) propaganda malzemeleri basıyordu. Türkeş'in en yakınlarından Dündar Taşer(50) "150 milyonluk" (metinde de böyle geçiyor) Türk dünyasının birliğinin Türkiye'nin kendi geleceği için de can alıcı olacağını ileri sürüyordu. Taşer açıkça bununla özellikle Sovyetler Birliği'nde olanları da kastediyordu.(51)

Türkeş'in kendisi de yazılarının toplandığı ve 1979'da basılan iki kitabında aynı soruna değindi. İlki *'Gönül Seferberliği'* idi. Bu kitabın içinde onun ilk kez 10 Kasım 1950'de(52) Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden hemen sonra yayınlanan *'Türkçülük ve Türk*

Birliği[53] adlı yazısı da bulunuyordu. Bu yazının yeniden basımıyla yazar aynı düşünceleri koruduğunu ima etmiş oluyordu. *'Pantürkçülük ve Türklerin Birliği'*,[54] Türkeş'in kendisini Pantürkçülük davasına verdiğini gösteriyordu. Faşizm ve serüvencilik suçlamasını reddettikten sonra, Türkeş Pantürkçülüğü esasen Tüm Türklerin güçlü bir birliğini başarma ülküsü olarak tanımlıyordu. Böyle bir ülkünün ütopya olmadığını iddia ederek var olan Tüm kaynaklarla göçmen Türklere yardım ve her Türki toprağın kendi bağımsızlıklarını kazanacağı günün hazırlıkları için kültürel ve diplomatik yollardan tutsak Türklerin desteklenmesi çağrısında bulunuyordu. Bu tür duygular her Pan hareketinde olduğu gibi Pantürkçüler için de son derece meşruydu, hatta bunun sonu gelecekte Sovyetler Birliği'yle bağımsızlık için ölümüne bir savaş olsa bile.[55] Aynı derlemede yine Türkeş tarafından yazılan tarihsiz bir makalede 'Dış Türkler Meselesi'nde,[56] parti lideri olarak daha büyük bir sorumlulukla daha olgun bir Türkeş'in izleri görülüyor. Burada Dış Türkler uğruna Sovyetler Birliği'ne karşı kutsal savaş ilan etmekten geri duruyor. Türkeş, Dış Türkler için Türkiye'nin varlığını daha sonra tehlikeye atabilecek bir adım atılmasından uzak durulması gerektiğini ifade ediyordu. Dış Türkler için bir şeyler elde etmeye çalışmak emperyalistçe değil sadece Birleşmiş Milletler tarafından da kabul edilen bir yaklaşım olan onların özgürlüğünü sağlama çabasından başka bir şey değildir. Sonuç olarak, Türkiye, Yunanistan ve komünist ülkelerde yaşayan Türkler'in özgürlüğünü talep etmeli ve Dış Türkler'le kültürel bağlarını güçlendirmeye çaba göstermelidir. 1979'da basılan *'Temel Görüşler'* adındaki bir başka kitabında Pantürkçülük ve Türklerin birliği meselesine dönüyor[57] ama bu kez daha ihtiyatlı bir bakışla ele alıyordu. Burada 'artık Turancılık dönemi bitmiştir, bunlar ancak akademik çalışmalarda kalmıştır' deniliyordu. Diğer yandan da Pantürkçülük tüm uyarılara rağmen Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan gelen deneyimlerle ülkenin dış politika yapıcılarının kullandığı yaşayan bir ülküydü.

Türkiye'deki Pantürkçülerle Türkeş'in başını çektiği siyasi parti arasındaki ilişkiler oldukça karmaşıktı. Çeşitli nedenlerle tüm

Pantürkçüler ortak bir zemin bulmasa bile, parti içinde zaman zaman Pantürkçülüğün tonlarında azalma olmakla birlikte bu eğilim hiçbir zaman ortadan kalkmadı. İlkin neyin önce geleceği konusunda bir farklılık vardı. Pantürkçülük, Pantürkçüler için her şeyin başında gelirken (önemli bir ilke olmakla birlikte) Milliyetçi Hareket Partisi için bu savunduğu birçok ilkeden biri oluyordu. İkinci olarak, Türkeş'in ilk hazırladığı Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi platformunda laik devletten söz edilirken Milliyetçi Hareket Partisi'nin 1969 seçim kampanyasında olasılıkla oy toplama kaygısıyla İslam'a doğru bir açılım yaşanmıştı.[58] Bu da parti içinde Türkeş'in en yakın arkadaşlarının de içinde bulunduğu bir çatlağa yol açtı ve bazı taraftarlar sonuçta partiden ayrıldı. Bunlar arasında 1940'lardan beri Türkeş'le birlikte mücadele eden ve sonra onun partisine katılan[59] İsmail Yılanlıoğlu (Türkiye Milliyetçiler Birliği'nin üçüncü başkam ve 1965 ile 1969 arası[60] Milliyetçi Hareket Partisi'nden milletvekili) gibi birtakım Pantürkçüler de bulunuyordu. 1969 yılında Adana'da yapılan üçüncü kongrede partinin resmi simgesi (amblem) olarak *bozkurtu* değil de *üç hilali* seçmesi İslam'a yönelişin bir başka belirtisi olarak görüldü. Bu en azından bazı parti üyeleri için Pantürkçülükten uzaklaşma anlamına geliyordu. Üçüncü olarak Atsız ve diğer önde gelen Pantürkçülerin manevraları Türkeş tarafından boşa çıkarılınca[61] içeriden partiye egemen olma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Böylece bazı Pantürkçüler Milliyetçi Hareket Partisi'ni desteklemekle birlikte -hatta üyeliklerine bile devam ettiler- diğerleri partiyi terk ederek Pantürkçülüğün gerçek çıkarı böyle gerektiriyor düşüncesiyle parti dışında çalışmaya başladılar. Partiyle tüm bağlarını koparanlar arasında Atsız da vardı. Bu arada yine amansız ve şiddetli bir üslupla Atsız yazılarına yeniden başladı ancak 1973 yılında 15 ay hapis cezasına çarptırıldı. 1974 Ocak ayında cumhurbaşkanınca affedildi.[62]

Milliyetçi Hareket Partisi bir yandan Ülkü Ocakları Derneği ve onun kapanmasından sonra Ülkücü Gençlik Derneği (olasılıkla o zamanlar Türkiye'deki bu tür gruplar içinde en büyüğüydü. Açıkçası böyle bir konuma gelmesini partiyle olan bağlantısına borçluydu)

gibi Pantürkçü örgütlerle güçlü bağlar kurmaya devam etti. bu hareketlerle yakından ilişkili olanlar bu ilişkiyi ima etse de, bu bağlantı asla resmiyete dökülmedi.(63) Bir yandan da Parti kendi çıkarına dokunacağı için rakip Pantürkçü grupların etkinliklerini de uygun bulmuyor ve devamlı onların cesaretini kırıcı davranışlar içinde bulunuyordu.(64)

Büyük olasılıkla Pantürkçü çabaların çoğu önceleri kitaplar ve süreli yayınların yayınlanması biçimindeyken, örgütlenme ve diğer etkinliklere özellikle 1965'ten sonra girildi. Aynı sıralarda kitaplar ve kitapçıklarda Pantürkçülüğün doğası ve meziyetlerinin tartışılmasına devam edildi. Bunlar içinde en belirgin (karakteristik) olan Profesör Şükrü Elçin'in *Türkçülük ve Milliyetçilik* adlı kitabı 1978'de yayınlandı. Kitap bir kadın grubuna verilen konferanslardan oluşuyordu. Yazar, *"Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü"* başkanı olup Pantürkçülüğü milliyetçilikle özdeşleştirerek bu ideolojinin Türklük dünyasının maddi ve ahlaki mutluluğunu artırmanın yollarını aramasının gerektiği üzerinde duruyordu. Bir ölçüde farklı bir anlayış Şükrü Elçin'in kitabından 1 yıl sonra basılan Gülsün Dündar'ın *Türkçülüğün Alfabesi*'nde ele alındı. Türk milliyetçiliğini tek gerçek olarak algılayan, ateşli bir Pantürkçü partizan olan yazar, Pantürkçülüğü en geniş anlamda hem geleneksel hem de devrimci olarak değerlendiriyordu. Türkeş'in ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin kendini adamış bir sempatizanı olarak, bu kitap, Gülsün Dündar'ı Pantürkçülüğün Milliyetçi Hareket Partisine yakın bir yorumcusu olduğunu ortaya koyuyordu. Bir ölçüde farklı bir çalışma bundan daha önce 1965'te basılan İzzettin Mete'nin *Türklük En Yüce Gayemizdir* adlı kitabıdır. Türklük meselesinde esasen yurtseverlik ve meziyetlerini ortaya koyarken aynı zamanda Türkler'in ve Hunlar'ın fetihte ve yönetimde işbirliği ettiği dönemlere büyük bir onurla bakılması gerektiğini de belirtiyordu (yani Kemalist gelenek içinde bir sunuş). İzzettin Mete'den daha yakın bir Pantürkçü çizgiyi takip eden başka çalışmalar da görüldü. Bunlardan biri de Atsız'ın *Türk Tarihi'nde Meseleler* adıyla 1966'da toplanan yazılarından oluşuyordu. Makaleler büyük ölçüde 1941-1966 yılları arasında

çıkan değişik dergilerin yanı sıra Türk Ülküsü[65] adlı dergide çıkan yazılardan oluşuyordu. Atsız'ın en yerinde yorumu Türk tarihinin tek bir madde olarak ele alınması gerektiği şeklindeki sözüydü. Birçok halkın tarihi bulundukları yeri anayurt olarak görürken, Türk tarihi karşılıklı iki kategoriye bölünmüş olan tek bir tarihten oluşuyordu. Açıkçası, Pantürkçü bir yaklaşımla: Türklerin kendi ülkelerindeki tarihi ve yabancı ülkelerdeki Türklerin tarihi.[66]

Osmanlı ve Türk tarihi üzerine bir araştırmacı olan İsmail Hami Danişmend'in 1966'da çıkan *Türklük Meseleleri*'nde Türkçülüğün dil, ırk ve kültüre[67] dayanmakla birlikte ırkın en önemli bir unsur olduğunu tartışıyordu: Türklerin kendileri bir ırktı.[68] Kıbrıs'a dönerek Danişmend, oradaki Türkler'in Türkiye'dekilerle aynı ırktan olduğunu ve herhangi bir durumda Kıbrıs'ın fiziksel ve ruhsal olarak Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olduğunu söylüyordu.[69] *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?* adlı bir başka çalışmasında,[70] Danişmend de daha fazla bir zorlamayla Türk ırkının üstünlüğü kuramına geri dönüyor, Oğuzlar, Türkmenler ve diğer Dış Türkleri kapsayan Türklerin Arap ırkı üzerindeki üstünlüğü göstermeye çalışıyordu.[71] *Türklük Düşmanları Sosyalist ve Osmanlıcı Geçinenlere Karşı Atatürkçülük Manifestosu* adlı 1968'de basılan kitabında Arın Engin de bir ölçüde benzer görüşleri savundu. Kemalist olduğunu ileri sürmekle birlikte yazar Pantürkçü süreli yayınlara katkılarıyla tanınıyordu. Kitabındaki yaklaşımı, kesinlikle Kemalistlikten ziyade Pantürkçüydü. Türk gençliğine "Kızıl Panslavcılara karşı mücadele etmek ve Pantürkçülüğü, Türklerin birliğini[72] ve Türk ırkını[73] savunmak" çağrısında bulunuyordu. Engin, Türk ırkçılığını, Panslavcılığa benzemeyip boyun eğdirmeyi istemeyen ve başkalarına işkence yapmayan daha çok ulusal onuru güçlendirdiği için övüyordu.[74] Eğer Pantürkçüler Dış Türkler davasında Hatay ve Kıbrıs'ta doğrulanmışsa benzer bir şekilde Türkistan'da ve komünistlerin yönettiği diğer ülkelerdeki Türkler adına yapılanlar da doğrulanmış olacaktır, diyordu.[75] Engin'in ırkçı yaklaşımı onun, Kürtler'in, Lazlar'ın ve Kafkasyalılar'ın da gerçekte Türk oldukla-

rını ileri sürmeye kadar işi vardırmasına neden oldu.[76] Bu yaklaşım özel karakterleriyle Kürtler[77] ve Doğu Anadolu'da yaşayan diğerlerini[78] de kapsayan Türkiye'de yaşayan herkesin aslen Türk olduğunu söyleyen Türkçü ve Pantürkçü görüşlere de uygun düşüyordu.

Yakın zamanlarda Türkiye'de basılan birçok Pantürkçü yayın ırk meselesine fazla yer vermeyip dikkatlerini özellikle Dış Türkler üzerine yoğunlaştırdı. Örneğin 1971 yılında basılan *Türk Dünyasında Irak Türkleri* adlı kitapçık kapağında verdiği bir haritada Irak'taki Türkler'in yaşadığı yerleri gösteriyor bu sınırı Bağdat çevresine kadar getiriyordu. Özellikle bu kitapçık için yazılmış birkaç makalede Irak'taki Türklerin en azından 720.000'lik bir nüfusa sahip olduğu, hapislere atıldıkları, bireysel özgürlüklerinden yoksun bırakıldıkları ve ayrımcı bir yönetim altında canları ve mallarının tehlikede olduğu işleniyordu. Hatta onların sorunları tüm tutsak Türklerin simgesi olarak ifade ediliyordu. 1976'da Enver Yakuboğlu, *Irak Türkleri* adlı çalışmasında bu konuyu ele aldı. Bu çalışmada, Dış Türkler'in durumu hakkında şiir ve makaleler yer alıyor ve yüreğimiz onlarla birlikte çarpıyor deniliyordu. Ünal Türkeş'in *Unutulmuş Türkler: Batı Trakya'da 4 Yıl* adlı kitabı da aynı çizgideydi. 1971'de yayınlanan kitapta yazar "Yazdıklarım, bir zamanlar Osmanlıya ait topraklarda yaşayan 100.000 Türk'ü ziyaret sırasında tanık olduğum ve işittiklerimin bir kaydıdır" diye belirtiyordu. Eğitimde, kültürel etkinliklerinde ve topraklarının satışında ayrımcılıkla karşılaştıklarını ve Kıbrıs sorunun keskinleşmesiyle birlikte durumlarının daha kötüye gittiğini ileri sürüyordu. Burada Türkiye'deki Türklerin onlara yardım etmesi ima edilmiş oluyordu.[79] Aynı yaklaşım aynı yıl içinde basılan M. Celalettin Yücel'in çalışmasında da görülür. *Bütün Dünya Türkleri* 1971'de basılır. Bunu aynı yazarın *Dış Türkler*[80] adlı kitabı izler. Bu da esas itibariyle Japonya ve Finlandiya'dakiler gibi Sibirya, Orta Asya, Volga, Kırım, Azerbaycan, İran, Suriye, Irak, Lübnan, Mısır, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya, Kıbrıs, Yunanistan ve Afganistan'daki Dış Türklerin geçmişi ve bugünü üzerine bir değerlendirmedir. Açık bir Pantürkçü yaklaşım, iki rakip

güç arasındaki sürekli çatışmaya dayanan bir tarih yorumuyla Türk dünyası ve Rus emperyalizminin[81] ele alındığı uzun bölümde görülebilir. Yazara göre Türk dünyasına karşı Sovyet emperyalizmi Çarlık siyasetlerinin devamından başka bir şey değildir.

Benzer ama daha geniş bir çalışma *Türklük Kavgası* adıyla 1977'de yayınlandı. Bu da Ergün Göze'nin kısa yazılarından oluşan bir derlemeydi. Çoğu 1970'lerde yazılmış bulunan bu makalelerin büyük bir bölümü tutsak Türklerin mücadelesine ayrılmıştı.[82] Ergün Göze, dilleri bile yasaklandığı için 'marksist bir dil' konuşmak zorunda kalan Kırım'da, Volga-Ural bölgesinde, Kuzey Kafkasya, Türkistan ve Azerbaycan'daki tutsak Türklerin[83] durumuna dikkat çekiyordu. Göze 'Bağımsız Bir Doğu Türkistan Hükümeti' çağrısında bulunuyor ve ardından Irak'ta Baas rejiminin Irak Türklerine yönelik ayrımcılığına öfkeyle saldırıyordu. Ayrıca, Ekim 1970 nüfus sayımında Irak'ta yaşayanların 'sadece Arap ve Kürt olup olmadıklarına göre sınıflandırmalarına ilişkin haksızlık'tan yakınıyordu. Tutsak Türklerin davasını ihmal ettikleri için Türkiye'deki siyasi partileri de ayıplayan Göze onları 'kardeşlerinin bireysel özgürlükleri ve kültürel hakları için' mücadele etmeye çağırıyordu.[84] Bu kitabı aynı çizgide Erkin Alptekin'in yazdığı *Uygur Türkleri* adlı çalışma takip etti. (Erkin Alptekin, İsa Alptekin'in oğlu olup aynı zamanda Türkistan üzerine çalışmalarıyla tanınan bir Pantürkçüdür.)[85] 1978 yılında basılan bu araştırmada yazar Uygur Türkleri'nin tarih, kültür ve ekonomilerini incelerken kitap boyunca onun komünizm karşıtı bir çizgi izlediği belirgin bir şekilde görülmektedir. Kitapta Alptekin, Uygur Türkleri'ne karşı haksız davranışlarından ötürü Komünist Çin[86] ve Sovyetler Birliği[87] yönetimlerini de acımasızca eleştirmektedir. Aynı eğilim Pantürkçü çevreyle yakından ilişkili Profesör Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Milliyetçilik, Ülkücülük, Aydınlar* adlı kitabında da görüldü. Kitapta 1970'lerde[88] basılan birkaç çalışmayı gözden geçiriyordu. Pantürkçülük[89] üzerine bir bölümde Hacıeminoğlu Pantürkçülüğün düşmanlarını belirliyor: Dış Türkler'i tutsak edenler, hapsedenlere yardım edenler ve Türkiye'deki vurdumduymaz, cahil ve korkak-

lar...[90] Onun için 'Türk Dünyasının birliği', bir başka profesör ve yine Pantürkçü ideolojiye yakın biri olan Mehmet Eröz'ün de katıldığı gibi, bir aksiyomdur. 1977'de basılan *Türk Kültürü Araştırmaları* adlı kitabında Mehmet Eröz, Türkistan'dan Kıbrıs'a tek bir kültürün bulunduğu şeklindeki Pantürkçü önermeye başvuruyordu.[91]

1970'lerde dikkate değer miktarda Pantürkçü yazı üretildi ve birkaç şiir ve düzyazı antolojisi basıldı. Örneğin Yaman Arıkan'ın 1976'da basılan kitabı *Türklük Gurur ve Şuuru* kendisinin ve diğerlerinin Türkçülük ve Pantürkçülük üzerine görüşlerini yansıttığı yazılardan oluşuyordu. Tüm Türklerin eski ortak mirasını öven birçok ozandan şiirleri bir araya getiren Arıkan, bunları birbirine bağlayan ara yazıları da kendisi yazdı. İlk şiir "Biz kimiz? Biz Altaylardan gelenleriz" diye başlıyor ülkücü gençlerin birleşip yola düşmesini savunmayla bitiriyordu.[93] İsmail Mustafa Yılmaz'ın şiir derlemesi *Turan'dan Çakan Şimşek* adıyla basıldı. *Turan'dan Çakan Şimşek*, 1977'de basıldı. Bu şiirlerden birkaçı Turan ve Ergenekon'a özlemi dile getiriyordu. "Biz Türkleriz"[94] başlıklı tipik bir şiir "Turan uğruna bırak dünyayı durduralım"[95] "üstümüze gelen ateşi bırak inancımızla söndürelim."[96] diye sonuçlanıyordu. Yine 1977'de etkin bir Pantürkçü olan Faruk Çil,[97] *Kavgamız-Türkçülük Kavgası* adında bir kitabı yayına hazırladı. Atsız'ın birkaç makalesinin de yer aldığı antolojide başka düzyazıların yanı sıra şiirler de bulunmaktaydı. Kitap, Dış Türkler adına sıkı bir eylem çağrısı yapıyordu.

Çeşitli Pantürkçü cemiyetler ya da Pantürk eğilimli gruplar görüşlerinin propagandası için ciltlerce yayın çıkardılar. Türkiye Milliyetçiler Birliği'nin çıkardığı *'3 Mayıs Türkçüler Günü Antolojisi'* bunlara bir örnek oluşturur. Nejdet Sançar, Alparslan Türkeş, Hikmet Tanyu, Zeki Velidi Togan, Fethi Tevetoğlu, Zeki Sofuoğlu ve diğerlerinin duruşmalarda ya da sürgündeyken yaptıkları konuşmalarının yanı sıra Atsız'ın Başbakan Saraçoğlu'na yazdığı ünlü 2 mektubu da yeniden basıldı. Akkan Suver'in 1978'de yayınlanan *Ülkücüye Notlar* bunlardan daha az ilginç değildi. Bu özellikle çeşitli ülkücü gruplara özellikle de ülkücü gençlere yönelik olarak hazır-

lanmış bir başucu kitabıydı. Bu kitap Türk milliyetçiliğini genel anlamda yorumlarken aynı zamanda bunu Milliyetçi Hareket Partisi'nin Dokuz Işık öğretisiyle özdeşleştiriyordu.[98] Ayrıca okuyuculara Türklerin büyük bir imparatorluk kurdukları ve Viyana'dan Türkistan'a, Kırım'dan Arap Yarımadası'na ve Hindistan'dan Cebelitarık'a kadar uzanan bir uygarlığın görkemli günlerini anımsatarak Pantürkçü eğilimlere yeşil ışık yakıyordu.[99] Hatta bu Pantürkçü yöneliminde Tüm Türklerin birliğine doğru bir adımla Türkiyeli Türkleri, Dış[100] Türklerin yazgısıyla daha fazla ilgilenmeye çağırarak ve kabaca komünizme saldırıp sayısız istatistik ve ayrıntılarla "ırkımızın tutsak üyelerinin"[101] çektiği eziyetleri tanımlayarak ülkücülerin görevlerini biraz daha derinlemesine işliyordu. Iraklı Türklerin kültürel yaşamlarını ve kendi kurumlarını geliştirmelerine izin verilmesi çağrısıyla onlara yönelik ayrımcılığa özel bir dikkat çekiyordu.[102]

1965'ten sonra Pantürkçülük yanlısı yayın dünyası yukarıda ifade edilen çizgiyi aynen sürdürdü. Türkiye dışında, Macar dilinde çıkan *Turan*, teksir biçiminde Stuttgart'ta baskısını sürdürürken[103], *Milli Türkistan* da aşağı yukarı düzenli bir şekilde görüldü. Türkiye'de Ankara'da *Türk Kültürü*,[105] Ankara'da *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*'nce çıkartıldı. Bu, 1961 yılında önemli konumda bulunan birtakım Pantürkçünün kurduğu Türkçü ve milliyetçi bir kurumdu. Pantürkçülük üzerine sayısız yayında bulunan kurumun en muhteşem çalışması *Türk Dünyası El Kitabı*'ydı. Birçok akademisyenin coğrafya, kültür ve tarih üzerine araştırmalarından oluşuyordu.[106] En önemli kısmı ise 400 sayfaya ulaşan yazılarıyla, Türklük dünyasının birliği için gerekli önerilerin bulunduğu bölümdü. *Türk Kültürü*, Kasım 1962'den günümüze kadar yayınına hiç ara vermeden çıktı. Ele aldığımız yayınlar içinde sadece en uzun süreli olan değil aynı zamanda ılımlı Pantürkçü yaklaşımla akademik çalışmayı birleştiren bir dergiye de olasılıkla en iyi örnek oluyor. Başlık altındaki slogan, 'Türklük Dünyasının Dergisi'[107] onun sahası ve amacını gösteriyor. Aylık olarak çıkartılan *Türk Kültürü*

satışı teşvik için uzun bir süre fiyatını 1 lira gibi düşük bir düzeyde tuttu. Birçok Türk ve yabancı tarihçi, dilbilimci ve yazın eleştirmenleri *Türk Kültürü*'ne katkıda bulunmuştur. Amacı kurum imzasıyla ilk sayısının başyazısında açıklanmıştı. "Amacımız ve izleyeceğimiz yol[108] Türk dünyası üzerine tarih, etnografya, dil, sanat, toplumsal sorunlar, felsefe, coğrafya, ve ekonomiye kadar geniş bir alanda bilimsel çalışmalara yer vermektir. Bunun için ilkemiz Türk ulusunu ve onun milliyetçi ülkülerini güçlendirmek için tüm[109] Türklerin bilgisini ilerletmektir. Bir başka deyişle konumuz, geniş bir çerçeveyle, belli Pantürkçü bir bakış açısıyla Türk kültürünün geçmişinde ve bugününde olanlardır.

Genelde akademik ölçütlerin korunmasına çaba gösterilmekle birlikte derginin siyasi bağı kuşkusuz konu ve katkıda bulunanların seçiminde etkisini göstermiştir. Katkıda bulunanların çoğu olasılıkla 'nerede Türk varsa, orada bir Türkiye vardır'[110] irredentist ilkeyi kabul ediyordu. Tarih eski çağlardaki büyük Türkiye ülküsünün gelişimi için örnek sağlamak amacıyla incelendi.[111] Profesör İbrahim Kafesoğlu ve diğerleri Türk milliyetçiliğini,[112] ekseriya ırksal olandan çok kültürel bağı öne çıkaran bir Pantürkçü bağlamda yeniden gözden geçirdiler. Kafesoğlu'na göre *'Bütün Türklük'*[113] diye kullandığı Pantürkçülük öyle romantik bir düş ürünü değil Türkiye için can alıcı önemde bir sorundu. Böyle yaklaşımlara karşın Türkiye'de komünist sızmalardan arındırılmış bir milli eğitim[114] ihtiyacı üzerine makalelerde dahil olmak üzere dergilerde kültürel çalışmalar ağırlıktaydı. (Tabii *Türk Kültürü*'nün de komünizm karşıtı bir konumda görüldüğünü söylemeye bile gerek yok.)[115] *Türk Kültürü*'ne ulaşan bazı makaleler aynı zamanda aynı kurumca çıkartılan başka iki dergiye de aktarılırdı. Bunlar *Türk Kültürü Araştırmaları* ve İngilizce, Fransızca ve Almanca'da basılan *Cultura Turcica* idi.

Tartışmaların çoğu açıkça siyasi ve ekonomik durum kadar, kültür[116] ve tarihleriyle Dış Türkler[117] üzerinde odaklaşırdı. Bunların birçok kişileri ele alınır, özellikle kendilerini Pantürkçü davaya vermiş olanlara daha dikkate değer bir yer verilirdi.[118] Tüm

Dış[119] Türkler arasında kültürel bağları kuvvetlendirmeye vurguyla birlikte Kırım'da,[120] Kafkasya'da,[121] Türkistan,[122] Azerbaycan,[123] Kazakistan,[124] Türkmenistan,[125] Sibirya,[126] Afganistan,[127] İran,[128] Irak,[129] Suriye,[130] Bulgaristan,[131] Yugoslavya,[132] Batı Trakya,[133] ve Kıbrıs'ta[134] olanlara dikkat çekilirdi.

Yazarlarının daha önceden yazdıkları makaleleri toparlayıp bastıkları kitapların yanı sıra birkaç yeni dergi de yayın hayatına girdi. Ancak burada bu kitaplardan önemli iki tanesine daha değineceğiz. Bunlardan biri Atsız'ın yeniden gözden geçirip *Ötüken* adlı etkin bir Pantürkçü dergide çıkan yazılarını da eklediği *Türk Ülküsü*[135] adlı kitabıydı. Her zaman siyasi düşünen Atsız tüm Pantürkçüleri, 'Pantürkçülük ve siyaset'[136] adındaki yazısında Pantürkçülüğü program yapan tek bir partide birleşmeye çağırıyordu. *Milli Politikalar*[137] adlı kitabında ise Dış Türklerle ilgilenmenin emperyalizm olmayacağını hem olsa bile bunun de Gaulle'ün Kanada'daki Fransızları Fransa'yla birleşmeye teşviki (Bu Atsız'ın yorumu) ya da İrlanda Cumhuriyeti'nin Ulster ile birleşmeyi istemesinde olduğu gibi ancak 'kutsal bir emperyalizm'[138] olacağını saldırgan bir üslupla açıkladı. İkinci bir makaleler derlemesi 1976'da Nejdet Sançar'ın ölümünden sonra *Türkçülük Üzerine Makaleler* adıyla basıldı. Burada Nejdet Sançar'ın Pantürkçü çevredeki önemi belirtiliyor ve kitapta onun Cumhuriyet Halk Partisi hükümetlerini - özellikle İsmet İnönü'nün bizzat kendisini -Dış Türkleri[139] ihmalinden dolayı suçladığı makalesi de bulunuyordu. Diğer makalelerde de Türk hükümetinden dış Türklere yardım talebiyle Irak'taki[140] ve Kıbrıs'taki[141] Türkler tartışılıyordu. 1965'ten sonra çıkıp en uzun süre yaşayan Pantürkçü yayın aylık *Türk Birliği*'dir. Nisan 1966'dan Ekim 1971 tarihine kadar Ankara'da kurulup basılan dergiyi Kerim Alhan (Yaycılı) çıkardı.[142] Başlık künyesinde 'Anadolu, Kafkas ve Azerbaycan Türklüğünün Organı. Aylık Milliyetçi Bir Kültür ve Sanat Dergisi.' İbaresi yer alıyordu.[143] İkinci sayıdan itibaren ise künye 'Türklük için uğraşır Milliyetçi Bir Kültür ve Sanat Dergisi.'[144] oldu. "Türk Birliği" de azgın bir komünizm karşıtı ve aynı

zamanda şu ya da bu şekilde Pantürkçü bir dergiydi.[145] Dergi yine tarih, dil ve esas itibariyle Dış Türkler, özellikle Azerbaycan[146] ve Türkistan'da[147] olanlarla dönemin olaylarına değiniyor, milliyetçiliğe özel vurgu yapılarak, Dış Türklerin bağımsızlığa kavuşması ve Türkiye ile birleşmesi özlemi, çeşitli makale, yazı, şiir oyunlarda dile getiriliyordu. Afrika'nın 40.000-50.000 nüfusluk kabile halkları bağımsızlıklarını kazandığı durumda 60-70 milyon Türk'ün tutsak olması sorununun tartışılmasının tam da zamanıydı.[148] Bu durumun sorumlusu temelde Sovyet emperyalizmiydi;[149] *Moskofçuluğun Savaşları ve Türkçülük*[150] adıyla Arın Engin daha sonra kitap haline getirilecek bir dizi yazı yayınladı. Engin, yazılarında geçmişin tasvirini yaparken aynı zamanda geleceğe ilişkin tasarılara da işaret ediyordu.

Bir başka uzun ömürlü Pantürkçü dergi, *Emel. İki Aylık Kültür Dergisi*'ydi. Kasım 1960'tan beri İstanbul'da çıkmaktaydı.[151] Önceleri 1930 ile 1941 yılları[152] arasında *'Emel Mecmuası'* adıyla Pazarcık'ta yayınlanmıştı. Kırım Tatar Türkleri Milli Merkezi'nce çıkartılıyordu.[153] Bu derginin canı ve ruhu, aynı zamanda yayın yönetmeni olan Müstecib Ülküsal'dı. Müstecib H. Fazıl adıyla yazılar yazan Ülküsal, Romanya'da eğitim görmüş olup Türkiye'ye gelmeden önce de (Kırım Türkleri Yardım ve Kültür Derneği başkanıyken)[154] Pantürkçü çevrelerle ilişki içindeydi. 1979'da *Emel*'in yurtdışı aboneleri ile birlikte abone sayısı 6.000 civarındaydı. Ayrıca Ülküsal *Dobruca ve Türkler* ile en son 1980'de basılan *Kırım Türk Tatarları* kitabının da içinde bulunduğu birkaç çalışmaya da imzasını attı. *Emel*'de bazı makalelerin İngilizce olarak çıkması onun yalnızca Türklere değil, ayrıca kesimlere de ulaşmak isteğinin bir göstergesiydi. Amaçları, Türkçülük (Pantürkçülük) ve Kırım'ın bağımsızlığını hedefleyen Kırımcılık'tı.[156] *Emel* yalnızca, Pantürkçü şiirler, tarihi yazılar ve incelemelerle [Cafer Seydahmet Kırımer (1889-1960)[157] ve Gaspıralı İsmail[158] dergiye yazılarıyla katkıda bulunuyordu] tutsak Türklerin ve Kırımlılar'ın geçmişinden ve bugününden kesitler vermekle yetinmedi; aynı zamanda hemen

hemen her sayısında sert Sovyet karşıtı bir üslupla dünyadaki sorunlar üzerine incelemelere yer verdi. Kıbrıs sorunu[159] gibi tartışmalı konulara az yer vermekle birlikte derginin başlangıçtan beri Pantürkçü eğilimi çok açıktı. Geleceğe beslenen umutlar sadece Batılı güçlerden değil, aynı zamanda Müslüman devletlerden[160] ve insan hakları üzerine tüm konferanslardan da[161] bekleniyordu.

Ötüken. Fikir ve Ülkü Dergisi[162] Atsız'ın son süreli yayınıydı. Ocak 1964'ten Eylül 1975'e kadar (yani ölümünden hemen öncêye kadar) İstanbul'da onun yayın yönetmenliği altında aylık olarak çıkartıldı.[163] Sloganı öncelleri gibi Ziya Gökalp'ten alınan *'Bütün Türkler bir ordu*'ydu. İlk sayısının Atsız tarafından yazılan başyazısının başlığı 'Pantürkçülük'tü.[164] Yazı, 'Pantürkçülerin ilk görevi tüm içtenlikleri ve inançlarıyla görevlerini sürdürmektir' şeklinde bitiyordu. Bunu *Ötüken* hayata geçirmeye koyuldu. Atsız'ın bir süre başkanlık yaptığı 'Türkçüler Derneği' ve diğer Pantürkçü gruplara ilişkin oldukça çok yazı yayınladı. Pantürkçü içerikte pek çok yazı çıktı. Çoğu Atsız ve Sançar tarafından yazılmakla birlikte genç kuşaktan birçok yazar da katkıda bulundu. Sovyet karşıtı birçok yazı yayınlandı ama çoğunlukla ilk sayfa Dış Türklere ilişkindi. Türk silahlı kuvvetlerini güçlendirme çağrısında bulunuldu, *Komünizmle Mücadele Dernekleri* övüldü ve Türklerin kendi kendilerine güvenmesine dikkat çekildi, Türkiye'de örgütlü milliyetçi grupların artırılması çağrısı yapıldı, İran ve Irak'taki Türkler daha açık bir tonla savunuldu, gazeteci ve yazar Çetin Altan gibi solculara saldırıldı. Siyasi yanı giderek ağırlık kazandı, hatta kültürel sunuşlar yada ekonomik tahliller sıklıkla siyasi bir açıdan (tabii ki Pantürk içerikle) verildi ve 'Büyük Bir Türkiye' ülküsünü reddeden herkes düşman olarak kabul edildi.[165] Paralel bir yaklaşım Pantürkçülüğün pratik, uygulanabilir bir öneri olduğu şeklindeki çabalarda da görüldü.[166]

Adsız. Türkçü Siyaset ve Kültür Dergisi. Ekim 1972'den itibaren İstanbul'da çıkmaya başlayan aylık bir süreli yayındı.[167] Yayıncısı Abduslhalük M. Çay ve yayın yönetmeni Orhan Tuncer'di. Atsız bu dergiye de katkıda bulundu. Hatta ilk çıkış yazısını o kaleme al-

dı.[168] Burada derginin Pantürkçü bir çizgi izleyeceği özellikle Dış Türklerin sorunlarına eğileceği anlatılıyordu. Ancak aynı zamanda Türkçülük bilgisi ve Türk kültürünü yayma çabalarını önem verileceği belirtiliyordu. Atsız'a göre tüm bunlar Pantürkçü süreli yayınların amacı olmakla birlikte, Atsız Pantürkçü yayınların sadece kültür ve eğitim değil aynı zamanda siyaset ve ekonomi üzerinde de yoğunlaşmalıydılar. 'Tutsak Azerbaycanım' gibi şiirler[169] ya da Oğuz destanları,[170] Ziya Gökalp[171] Anadolunun Türk karakteri[172] gibi makalelerle birlikte çağdaş Türk ve uluslararası sistemin Pantürkçü bir yaklaşımla ekonomik ve siyasi yorumlar da yer aldı. Pantürkçülerin sağcı değil sadece Pantürkçü olduklarını ileri süren bir başyazı[173] buna örnek verilebilir. O sıradaki Türkiye'deki koalisyon hükümetlerinin siyasetlerini[174] eleştiren yazıların yanı sıra kamuoyunun görüşleri ve dış politika üzerine[175] tartışmalar da dergi sayfalarını dolduruyordu. Pantürkçülüğün ülkülerinden birinin pozitif bilimlere, Batı teknolojisine ve sanayileşmeye destek vermek olduğu da ifade edildi.[176] Türkeş'in *Dokuz Işık*'ına dayanarak bir kimya mühendisi olan *Tonyukuk*, benzer bir şekilde sanayileşme ve teknoloji üzerine görüşlerini dile getirdi.[177] Her şeye rağmen diğer Pantürkçü süreli yayınlar gibi bu da Pantürkçülükle bağlantılı olarak öyle pek güçlü ve ikna edici bir ekonomik yorum getirmedi.

Daha yakın bir zamanda çıkan Pantürkçü yayın ise *'Türke Çağrı. Türkçü Siyaset ve Kültür Dergisi*'dir. Mayıs 1979'da teksir edilerek İstanbul'da çıkmaya başladı. Yayın yönetmeni A. Feridun Azeri'iydi.[178] İlk sayısının başyazısında dönemin Pantürkçülük ülküsü ve Pantürkçüleri örgütlemek için mücadele edeceği belirtildi.[179] Pantürkçü bir çıkış noktasından Türkiye'nin ve Türk ulusunun sorunlarını tartışmak, Dış Türklerin korunmasıyla ilgilenmek, herhangi bir partiyle ilişkili olmaksızın -ama tüm partileri sorunların çözümünü Pantürkçü bir açıdan görmeleri sağlamak için ikna etmek -Pantürkçülüğe düşman eğilimler konusunda Türk kamuoyunu bilgilendirmek gibi çalışmaları amaçları arasında saydılar. *Türke Çağrı*, bu amaçları saldırgan bir propaganda yoluyla gerçekleştirmeye çabaladı. Atsız'ın Saraçoğlu'na[180] 1944'te yazdığı mektuplar gibi

klasiklerin yanı sıra *Türke Çağrı*, İran,[181] Sovyetler Birliği,[182] Doğu Türkistan,[183] Batı Trakya[184] ve diğerleri[185] üzerine makaleler yayınladı ve üniversitelerdeki solculara saldırdı.[186] Yine Pantürkçü çerçeveden tarihsel makaleler bastı, Pantürkçü ülküleri tartıştı.[187] Atsız, Rıza Nur, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Arif Nihat Asya, Nejdet Sançar ve Pantürkçülüğe katkıda bulunan diğerleri üzerine yazılar basıp yine Pantürkçü içerikli şiirlere sayfalarını açtı.[188]

Bundan sonra görece olarak daha yeni bir dergi olan *Turan. Aylık Türkçü Siyasi Dergi* çıktı. *Turan*, bir süre sonra Ağustos 1976'dan[189] itibaren ancak birkaç yıl *Turan Kavgamız* adıyla İstanbul'da çıkarıldı. Yayın yönetmenliğini Faruk Çil'in yaptığı dergi açık bir Pantürkçü çizgi izledi. İlk sayısında Atsız ve Türkeş'in sözlerine yer verdi. Çıkışından birkaç ay sonra Atsız'ın ölümünün ardından çıkan sayının tümünü Atsız'dan alıntı ve yazılara ayırdı. Bu şekilde Çil, Atsız'ın Pantürkçü çizgisini izleyeceği izlenimi verdi. Bizzat Çil'in kendisi de *Turancılık* diye adlandırdığı Pantürkçülükten onur duyduğunu ilan ediyor ve tüm Pantürkçüleri zafere birlikte ilerlemeye çağırıyordu.[190] Dergi tüm milliyetçileri, Pantürkçüleri ve yakın grupları ortak siyasi eylem için ikna etmeye çabaladı.[191] 2000 yıllık bir bekleyişten sonra Yahudilerin düşleri gerçek haline getirmeyi başarmasından sonra Pantürkçülüğün uygulanabilirliğinden kuşku duyulamazdı.[192] Sovyetler Birliği ve Kızıllar karşıtı yazılara büyük yer ayrılırken aynı zamanda dünyadaki Dış Türkler de[193] dikkate değer bir şekilde işlendi. Bu arada Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Enver Paşa (*Turan*, onun mezarının Türkiye'ye getirilmesi talebinde bulunuyordu)[194] ve diğerlerine ilişkin yazılar da düzenli olarak çıktı.

Hür Türkistan İçin İstiklalci Gazete'nin merkezi sorunu Dış Türkler'di. 1975-1976 yıllarında İstanbul'da düzensiz olarak çıktı. *Dilde, Fikirde, İşte Birlik. Aylık Dış Politika Dergisi*, Şubat 1977'den[195] itibaren Ankara'da Kırımlı bir Tatar olan Necib Abdulhamitoğlu'nun yayın yönetmenliğinde aylık olarak basıldı.

Dergi başlığını Gaspıralı'dan alan bu yayın da tüm Türklerin birliği için çabalayan bir başka açık Pantürkçü süreli yayından biriydi.[196] Derginin her sayfasında, Dış Türkler'e ilişkin yazılar vardı. Ayrıca onlar adına Sovyetler Birliği'nde ve Yunanistan'daki Türklerde de farklı olabileceği gibi her Türk toplumunun durumu dikkate alınarak Türkiye'nin dış politikasının gözden geçirilmesi gerektiği çağrısında bulunuyordu. Bu bakış açısıyla dergide. özellikle bu konuda çıkan dizi yazılarında Dr. Ahmet Kıpçak insan haklarıyla ilgili tüm devletlerin, örgütlerin ve tutsak Türklerle İslam ülkeleri gibi ortak noktaları olan ve onlara yararlı olacak her şeyin iyi bir eşgüdüm içerisinde desteğinin sağlanmasını öneriyordu. Bu geniş ve kapsamlı yaklaşım teksir edilmiş halde aylık olarak İstanbul'da çıkartılan Yunanistan'daki ve neredeyse sadece Batı Trakya'daki Türk[197] azınlıklara ilişkin yazılara yer veren *'Batı Trakya Türkünün Sesi. Siyasi, Kültürel ve Türkçü Dergi'* gibi süreli yayınlardan oldukça farklıydı.

Bu arada *Ülkü Ocakları Derneği Genel Merkez Bülteni* gibi zaman zaman çıkartılan süreli yayınlar da vardı. Tek dalga üzerine düzensiz bir şekilde 1974'ten beri Ankara'da yayınlanmaktaydı.[198] Pantürkçü bir ruh içinde milliyetçiliğin işlendiği bu süreli yayın da hem üyelerini dernek hakkında bilgilendirirken, Dış Türkleri, Kıbrıs desteklemek, tüm Türklerle dostluk, kendi kendine güvenme üzerine konular işleniyor ve ayrıca komünizm ve sol karşıtlığı, propagandanın önemi ve sanayileşmenin gerekliliği gibi konulara da yer veriliyordu. Bu bülten 15 Aralık 1976'dan itibaren iki haftada bir İstanbul'dan çıkartılan Ahmet B. Karabacak'ın yayınlayıp yayın yönetmenliğini Hasan Külünk'ün[199] yaptığı *Ülkücü Kadro* adlı dergiyle takviye edildi. 1970'ten beri İstanbul'da çıkarılan, açık milliyetçi bir çizgi izleyen ve Milliyetçi Hareket Partisi'ne yakın *Türkiye Ülkücü Gençlik Dergisi* de Pantürkçü bir ruhla Dış Türkler davasını destekledi. Bu dergide 'Yugoslavya'daki Türklerin bugünkü kültürel sorunları[200] ya da Türkiye'nin Tutsak Türklere ilgisi' gibi konularda yazılar görüldü.[201] Bu konular ayrıca *Ülkücü Kadro* tarafından da ele alındı.[202] 1979'dan beri de Orhan Alpaslan tara-

fından yayına hazırlanan yine Milliyetçi Hareket Partisine açıktan bağlı bir Ülkücü grubun yayın organı olan *Ülkü Ocağı* Ankara'da çıkarıldı.

Benzer özellikler 1975 ve 1979 arasında önce iki haftada bir olup sonra haftalık olarak[203] İstanbul'da ve daha sonra Ankara'da çıkartılan *Genç Arkadaş*'ta da görüldü. *Genç Arkadaş* da sert bir milliyetçi çizgi izledi ve görünüşte Ülkücü çevreye yakın olduğu anlaşılıyordu. Dergide herkesin görüş birliği içinde olması gerektiği söylenilen Enver Paşa, Ziya Gökalp ve Dış Türklere ilişkin tartışma yazıları ve makaleler yayınlandı. Aynı şey 'Dünya Türklüğünün ve ezilen milletlerin kurtuluşu' sloganıyla aylık olarak 1977'de İstanbul'da çıkartılan *Gençliğe Hedef* dergisi için de geçerliydi.

Milliyetçi Hareket Partisi'nin bizzat kendine yakın basına gelince; bunlarda baştan Dış Türkler hakkında saldırgan bir üslûpla Pantürkçülüğe olumlu bir tutum aldı. *Milli Hareket* Ekim 1966'dan Ağustos 1971'e kadar İstanbul'da aylık olarak basıldı; *Devlet* yayınına 7 Nisan 1969'da Ankara'da haftalık olarak başladı, daha sonra Konya'ya taşındı ve bu arada on beş günlük oldu ve nihayet 1979'da kapandığında aylık olarak çıkıyordu.[204] Partiyi destekleyen burada söz edilenler ya da söz edilmeyen diğer yayınlar, Pantürkçülüğü onaylayan kesin bir tutum içindeydiler. Örneğin yüksek istatistiklerle Dış Türklerin sayısı etkileyici gösteriliyordu: 70 milyon Sovyetler Birliği'nde, 30 milyon Çin'de, 12 milyon İran'da, 3 milyon Irak'ta, 2 milyon Balkanlar'da[205] ve yüz binlerce de Batı Trakya'da.[206] 100 milyonluk bir Türkiye ile[207] geçmişin görkemli günlerini canlandırmak için ortak bir çaba ve girişim içinde oldukları görülüyordu. Abartılı istatistiklerin verdiği bu dürtüyü asgari tutanlar sadece yazılarında Kıbrıs, Ege adaları ve Batı Trakya'yı[208] Türkiye'nin bir parçası olarak gösterirken, azami tutanlar ise yarının 'Turan Devleti'nin[209] düşlerini kuruyorlardı. Bu konular Milliyetçi Hareket Partisi ile bağlantılı *Bozkurt* ve *Töre* gibi başka dergiler tarafından da ele alınıp tekrarlandı ve hatta daha da derin noktalara götürüldü.

Bozkurt 1972 Ekimi'nde yeniden ortaya çıktı. *Bozkurt. Aylık Ülkü Dergisi* adıyla yaklaşık 5 yıl kadar önce Ankara'da sonra da Konya'da çıkartıldı.[210] Baş sloganı: 'Her şey Türk için, Türke göre ve Türkler tarafından'dı.[211] Yayın yönetmeni Osman Oktay Pantürkçü çevrede tanınan biriydi. Yukarıda söz edilen Ülkücülere yakın ve onlar tarafından iyi bir şekilde destekleniyordu. *Bozkurt* Pantürkçüler için değerli birçok konuda tayin edici tutumlar aldı. İlk sayısındaki başyazı Milliyetçi Hareket Partisi'nin liderlerinden biri olan Sadi Somuncuoğlu tarafından kaleme alınmış çeşitli fikirleri içeriyordu. 'Milliyetçilik, Pantürkçülük ve Ülkücülük' başlığındaki yazıda Somuncuoğlu Türkler için Pantürkçülüğün tek milliyetçilik sınıflandırması olduğunu tartışıyordu. Dahası hemen hemen her sayısında daha sonra tutsak Türkler diye geçecek olan Dış Türklere ilişkin konulara yer veriliyor onların sonunda kurtuluşa ulaşacaklarına ve birleşeceklerine olan umutlar ifade ediliyordu. Tutsak Türkler tüm tutsak uluslar çerçevesi içinde değerlendiriliyor ve onlarla tam bir dayanışma[214] çağrısında bulunuluyordu. Yine diğer dergilerde görüldüğü gibi şiddetli ve saldırgan komünizm karşıtı yazılarla[215] birlikte Pantürkçülük ve Turan ülküsünü coşkuyla öven şiirler de basılıyordu.[216] *Töre, Bozkurt*'tan daha düzenli ve uzun ömürlü oldu. Aylık olarak 1971'den beri Ankara'da çıkartılıyordu.[217] Derginin yayımcısı ve yönetmeni birkaç başarılı romanıyla da bilinen yazar Emine Işınsu'ydu. Açık bir şekilde Milliyetçi Hareket Partisi ve Pantürkçülük davasını destekledi. Arif Nihat Asya, Necmettin Hacıeminoğlu, A. Ergenekon, Mustafa Kapalı, Ahmet Cebeci, Baymirza Hayıt, Reha Oğuz Türkkan ve burada söz edilmeyen sayısız Pantürkçü eylemci ve sempatizanla birlikte Türkeş'in de bazı yazılarını yayımladı. Tutsak Türkler ve Türkiye'nin onların sorunlarına yaklaşımda izleyeceği uygun yollar,[218] Pantürkçü yazın[219] ve ideoloji[220] üzerine tahliller, 'Irkçılık ve milliyetçiliği'ni[221] içeren tartışmalar ve 'Türklerin birliği'[222] üzerine diğer yazılar başlıca konuları oluşturuyordu.

1965 yılından beri Milliyetçi Hareket Partisi'nin örgütlenme ve propaganda yoluyla Pantürkçülüğü Türkiye'deki ana siyaset akımla-

rı içine sokmayı başardığı söylenebilir. Partiye yakın söz konusu ülkücü gruplarla birlikte Pantürkçülük üzerinde gerçekte bir tekel oluşturan Milliyetçi Hareket Partisi'nin Pantürkçülüğü zaman zaman kendisi için tehlike gördükçe onunla ilişkisini azaltıyor göstererek, ya da küçük göstererek Pantürkçü propagandayı özellikle sadece Dış Türklere odaklayarak ona daha dar bir anlam verdiği söylenebilir. Böylece Milliyetçi Hareket Partisi bir ölçüde tüm davranışlarını bundan böyle bütünüyle kendilerine göre (MHP'ye göre) hesaplamak zorunda kalan Türkiye'deki diğer grupların Pantürkçü etkinliklerinin içini boşaltmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda Türkiye'de ancak bir iki duyurudan öteye gidemeyen Pantürkçülük esas itibariyle yurtdışında sürdürülmüştü. 100 yıl sonra iş tersine dönmüş, yurtdışında tek tük izine rastlanırken Türkiye'de Pantürkçülük kuvvetli bir şekilde kültür ve siyasal alanda kampanyasını sürdürüyor. Türkiye Cumhuriyetinde yaygın bir ideoloji ya da bir kitle hareketi olmayı başaramazken her şeye rağmen 1976'da (yeniden canlanan İslamla birlikte) cumhurbaşkanınca kınanmasıyla yakın yıllarda yeterince önemli bir durum yaratmayı başarmıştı.[223] Bununla birlikte 12 Eylül 1980 askeri müdahalesini takiben tüm siyasi parti ve derneklerin kapatılması Pantürkçülerin açıkça örgütlü etkinliklerinin devamı hakkında kuşkular yarattıysa da bunlar 1983'te sivil yönetime dönüşle birlikte başlayan 10 yıllık bir sürede ortadan kalktı. Pantürkçülük yaşadı ama aşağıda göreceğimiz gibi bir ölçüde farklı bir özellikte.

NOTLAR

1. Landau, *Radical politics*, böl. 3 ve 4.

2. "Political Involvement of Religious Groups in Modern Turkey: Some Observations", *Proceedings of the VIth Congress of Arabic and Islamic Studies*, 1972, Stokholm, Almqvist ve Wiksell, 1975, s. 64-74 ve dipnotlardaki kaynaklar.

3. Bkz. geriye, s. 132.

4. Darendelioğlu, s. 222-4, 286-9, 353-60; K.H. Karpat, "Ideology in Turkey After the Revolution of 1960: Nationalism and Socialism", *Turkish Yearbook of International Relations*, VI: 1965, s. 87-8; Landau, *Radical Politics*, s. 203-4.

5. Bkz. geriye, böl. 3, s. 81.

6. Agy., böl. 4, s. 111.

7. Sonradan kendisine Uzak Şark'ta yaşayan Türk-Tatarların reisi dedi.

8. FO 195/2488, dosya 671, İshaki'nin mektubu ve notu, 27 Ağustos 1945.

9. Arın Engin, *The voice of Turkism Behind the Iron Curtain on the Occasion of the Centenary anniversary of the Russian Invasion of Turkestan*'ın arka kapağında yazıldığı gibi.

10. Müstecip Ülküsal ile röportajıma dayanır, bu kurumun başkanı, İstanbul, 26 Eylül 1979.

11. TK, 19: Mayıs 1964, s. 91-3.

12. Bkz. geriye, böl. 4.

13. Landau, *Radical Politics*, s. 203.

14. İstanbul, 1967.

15. Said Şamil, *Dış Türkler ve Sosyalizm.*

16. Bkz. geriye, 4. bölümün sonuna.

17. A.N. Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-ekonomik Tabanı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971. Aslında Yücekök Pantürk gruplarla ilgili değildir.

18. Bkz. *Ötüken*, 1: 15 Ocak 1964, s. 4-7. Ayrıntılar, Deliorman, s. 308, 348.

19. *Türkiye Milliyetçiler Birliği'nin Görüşü*. İlk bildiri.

20. Agy., s. 9.

21. *Türkiye Milliyetçiler Birliği'nin Görüşü* gibi, 1964; *3 Mayıs Türkçüler Antolojisi*, cilt I, 1967. Ayrıca bkz., Gülsün Dündar, *Türkçülüğün Alfebesi*, s. 83-4; Darendelioğlu, s. 351-2; M. Toker, *Solda ve Sağda Vuruşanlar*, s. 159; Landau, *radical politics*, s. 201-2.

22. *Milliyetçi Türkiye'ye Doğru, 10-11 Mayıs 1969'da Yapılan Milliyetçiler Seminerinde Varılan Neticeler*, 1969. Ayrıca bkz. Landau, *Radical Politics*, s. 202-3.

23. Ülkücü ideolojiler ve organizasyonlar için, bkz. Öner, s. 49.

24. Bu organizasyonun toplantısı için, bkz. *Ötüken*, 82: Ekim 1970, s. 14-15.

25. Genel sekreteri, Kemalettin Cam, Eylül 1979'da Ankara'da vuruldu ve yaralandı— Tahminen Milliyetçi Hareket Partisi ile ilişkileri nedeniyle. Bkz. *Milliyet* , 19 Eylül 1979, s. 12.

26. Bkz. ÜMİD–BİR Ülkücü Maliyeci ve İktisatçılar Birliği Derneği Genel Merkezi, *1. Türk Milli İktisat Kurultayı— Kurultay Teblileri*, N.p., Kent Matbaa, 1979; 192.

27. *Bayram 32. Türkçüler Bayramı*, s. 46.

28. Bkz. Xavier Jacop, "Phénomènes de scission interne en Turquie", L'Afrique et Modernes, 121: 1979, s. 48.

29. 1979'da Ankara'da bazı liderleriyle yaptığım röportaja göre.

30. Galip Erdem, *Suçlamalar. I. Sağcılık. Faşizm*, s. 126-42.

31. Ankara ve İstanbul'da toplanan bilgiler, Ağustos - Eylül 1979.

32. Partinin kendi yayınları dışında, parti hakkında bilgi kaynağı olan az sayıda yayın var. Bkz. Landau, *Radical Politics*, s. 205-42; a.y., "The Militant Right in Turkish Politics", Landau, *Middle Eastern Themes: Papers in History and Politics*, 1973, s. 277-89; "The Nationalist Action Party", *Journal of Contemporary History*, XVİİ (4): Ekim 1982, s. 587-606.

33. Türkeş'in kendi yazıları ve konuşmalarına ek olarak, M. Özdağ, *Alpaslan Türkeş*, Ankara, 1965; Fuat Uluç, *İşte Liderler*, Ankara, 1965, s. 13; Bekir Berk ve N.M. Polat, *İslami Hareket ve Türkeş*, İstanbul, 1969; Cemal Anadol, *Türkçülük Gurur ve Şuuru, İslam Ahlak ve Fazileti, Haksızlığa, Yolsuzluğa, Siyonizme, Kominizme ve Her Türlü Emparyalizme Karşı Türkeş*, İstanbul, (olasılıkla 1976).

34. Bu çalışma, böl. 4, s. 117.

35. Bkz. W.F. Weiker, *The Turkish Revolution of 1960-61: aspects of military politics*, Washington, D.C., 1963, s. 125-7; E. Özbudun, *The Role of the Military in Recent Turkish Politics*, Cambridge, Mass., 1966; Landau, *Radical Politics* , s. 12, 206-8.

36. Landau, *The World Today* (Londra), XXVI (4): Nisan, 1970, s. 156-66; ve agy., XXX (4): Nisan 1974, s. 170-80.

37. Harry Luke, s. 158. Parti karşıtları Başbuğ'un ayrıca Duce ve Führer'le de eş olabileceğini söylüyorlardı.

38. Bkz. Tahsin Ünal, *Türklüğün Sembolü Bozkurt*, Konya, Milli Ülkü Yayınları, 1977, s. 72'deki fotoğraf.

39. Landau, *Radical Politics*, s. 215.

40. Bkz. böl. 4.

41. Bkz. geriye, bu bölümde.

42. *1944 Milliyetçilik Olayı*, s. 75.

43. Ayrıca bkz., Türkeş'in Kıbrıs hakkındaki görüşleri için, s. 43-66, 118-19.

44. *Türkiye Meseleleri*, s. 23,36.

45. Agy., s. 17-18, 59, 97.

46. "Unruhe und Unordnung in der Türkei", *Neue Zürcher Zeitung*, 6 Mart 1976.

47. Galip Erdem (ed.), *Suçlamalar*, cilt II, 1975.

48. Agy., s. 262-3.

49. Birkaç örnek ileride verilecek, bu bölümün sonlarına doğru.

50. Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 2. baskı, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1976, s. 135-49.

51. L.N., *Dündar Taşer'in Büyük Türkiyesi*, 4.basım, 1979, s. 165,6.

52. Veya: Pantürkizm ve Türklerin birliği.

53. *Gönül Seferberliğine*; 4.basım, s.23.

54. Agy., s. 17-23.

55. Agy., s. 23: *Ya İstiklâl Ya Ölüm.*

56. Agy., s. 263-5.

57. *Temel Görüşler*, s. 19-20.

58. Landau, *Radical Politics*, s. 231-2, 277-8.

59. Agy., s. 214-218.

60. Kazım Öztürk, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü*, 1920-1973, Ankara, 1973,s. 456.

61. İstanbul'da röportaj, 19 Eylül 1979'da, Profesör Erol Güngör ile, İstanbul Üniversitesi, o dönemde Türkeş ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin diğer liderlerine yakındı.

62. *The Times* (Londra), 23 Ocak 1974.

63. Cemal Anadol, *Türklük Gurur*, s. 211-13. Sami Cohen, *Foreign News Service*, no. 35662, 27 Ocak 1977.

64. Faruk Çil'in önderliğindeki grup gibi, İstanbul'da aylık çıkan *Kavgamız Turan*'ın editörü ve arkadaşları — onunla röportajım, İstanbul'da, 18 Eylül 1979.

65. Bkz. geriye, böl.4, s. 120.

66. Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, s. 5-12.

67. *Türklük Meseleleri*, s. 147 ve çeşitli yerlerde.

68. Agy., s. 42; s. 93-5.

69. Agy., s. 224; agy., s. 233.

70. 2. basım, 1978.

71. *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur*, s. 44-5, 51-9, 129-59.

72. Veya: bir Türk birliği.

73. *Türklük Düşmanları Sosyalist ve Osmanlıcı Geçinenlere Karşı Atatürkçülük Manifestosu*, s. 25.

74. Agy., s. 32-3.

75. Agy., s. 67-71.

76. Agy., s. 33-4.

77. Bkz., Mahmut Çapar, *Doğu İllerimizde Aşiretlerin Türklüğü*, İstanbul, Akın Yayınları, 1972; 77 s.

78. Necati Ökse, *Van Gölü ve Fırat Nehri Çevresinde Yaşayan Türkler*, 1976.

79. Benzer bir başvuru için, beş yıl sonra, *Batı Trakya Türkleri*, anonim (1976).

80. Yayıncının ismi, Hun Yayınları.

81. *Dış Türkler*, s. 142-68.

82. *Türklük Kavgası*, s. 133-60.

83. "Esir Türk Kavgası".

84. İsmail Kaybalı ve Cemender Arslanoğlu'da bazı tartışmalar tekrarlandı, *Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu*, Ankara, Köymen, 1978.

85. En yeni çalışmaları 1975'de çıktı, *Doğu Türkistan Davası* (ilk basım 1973'de).

86. *Uygur Türkleri*, s. 131.

87. Agy., s. 169-74.

88. Üçüncü basım 1978'de yapıldı.

89. *Milliyetçilik Ülkücülük Aydınlar*, s. 179-217.

90. Agy., 180.

91. *Türk Kültürü Araştırmaları*, s. 201-11.

92. *Türklük Gurur*, s. 9.

93. Agy., s. 226-30.

94. *Biz Türküz*..

95. *Turanda Çakan Şimşek.. Şiirler*, s.13.

96. "Turan Ülküsü İçin Dünyayı Durdururuz
Karşı Gelen Ateşi İmanla Söndürürüz."

97. Yukarıda bahsedildi, bu bölümde.

98. *Ülkücüye Notlar*, s.38-9.

99. Agy., s. 16-17.

100. Agy., s. 44-5.

101. Agy., s. 44: *Esir Irkdaşlarımız*..

102. Agy., s. 56-7.

103. Türk Tarih Kurumu kitaplığında bir set eksik olarak var, Ankara.

104. Bkz. geriye, böl. 4, s. 123.

105. Agy., s. 132.

106. *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 1039-1428.

107. *Türk dünyasına dergisidir.*

108. "Amacımız ve Yolumuz", TK, 1: Kasım 1962, s. 5-13.

109. Agy., s. 5: "Enstitümüz Türk dünyasını bir bütün olarak ve her yönden araştırmak gayesiyle kurulmuştur. Fakat....tamamiyle ilmi olacaktır."

110. "Nerede Türk varsa orada Türkiye vardır", Tekin Erer'in bir makalesinin adı, TK'da tekrar yayınlandı, 166: Ağustos 1976, s. 606-607.

111. Emel Esin'in yaptığı gibi, agy., 43: Mayıs 1966, s. 607-13.

112. İbrahim Kafesoğlu, "Türk Milliyetçiliği", agy., 2: Aralık 1962, s. 1-5; ve 5: Mart 1963, s. 1-5

113. Bu yeni sözcük için, agy., 8: Haziran 1963, s. 8.

114. Agy., 18: Nisan 1964. Ayrıca bkz. Necmettin Hacıeminoğlu, agy., 44:1966, s. 669-72.

115. Fethi Tevetoğlu, "Milli Eğitimde Kızıl Faaliyet", agy., 40: Şubat 1966, s. 333-43. 54: Nisan 1967, s. 434-45; Ercümend Kuran, "Dünya ve Türkiye'de Sosyalizm ve Komünizm", 58: Ağustos 1967, s. 766-72; İsmet Binark, "Türkiye'de Komünizm Tehlikesi ve Komünist Faaliyetler", 84: Ekim 1969, s. 907-14; R.O. Türkkan, "Türkiye'de Solculuğun Başlangıcı", 184: Şubat 1978, s. 209-13.

116. TK'nın özel bir sayısı, 21: Temmuz 1964, bu sayı Esir Milletlere ayrıldı, Esir Türkler üzerinde özellikle durarak.

117. Ahmet Caferoğlu, "Dış Türkler kültürünün korunması meselesi

üzerine", agy., 7: Mayıs 1963, s. 12-16.

118. Birçokları içinde bir örnek, Tebrizli Ali, bir Azeri. Bkz. Ağçaköylü, "Bilinmeyen büyük bir Türkçü ve Türkçeci", agy., 1 Kasım 1962, s. 41-5.

119. İsmet Parmaksızoğlu, "Türkiye ve Dış Türkler", agy., 65: Mart 1968, s. 305-7.

120. Kemal Ortaylı, "Kırım Türklerinin Milli Efsanelerinden", agy., 1: Kasım 1962, s. 46-7; "Kırım Türklerinin Başına Gelenler", 80: Haziran 1969, s. 559-67; T.K., "Kırım Türklerinin Yurtlarına Dönüşü Hikayesi ve Gerçekler", 156: Ekim 1975, s. 331-6; Nâdir Devlet, "Kırım Türklerinin Kremlin'e Çağrıları", 192: Kasım 1978, s. 743-5.

121. Cemal Gökçe, "Kafkasya İstiklâl Savaşları Üzerine Notlar", agy., 23: Eylül 1964, s. 44-6; Ahmet Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", 38: Aralık 1965, s. 172-8; Tarık Kutlu, "Şimalî Kafkasya'da Çeçenler", 113: Mart 1972, s. 295-302.

122. İbrahim Yarkın, "Türkistan'ın Hürriyet Şairi Çolpan", agy., 5: Mart 1963, s. 37-41; Ahmet Ardel, "Doğu Türkistan", 8: Haziran 1963, s. 26-33; Abdülkadir İnan, "Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma", 12: Ekim 1963, s. 26-30; Ahmet Caferoğlu, "Doğu Türkistan Türklüğü", 30: Nisan 1965, s. 372-6; İbrahim Yarkın, "Türkistan'ın Cedidçi Devri", 58: Ağustos 1967, s. 773-7; J.A., "Türkistan'da Sovyet Merkezinin Kontrol Vasıtaları", 108: Ekim 1971, s. 941-4; K.İ. Cengiz, "Büyük Türkistan'a Bakış", 158: Aralık 1975, s. 106-11.

123. Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Mizah Şairi Ali Ekber", agy., 3: Ocak 1963, s. 8-13; Sadık Aran, "Azerbaycan", 8: Haziran 1963, s. 34-9; 19: Mayıs 1964; Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan'ın Öztürkçeliği", 48: Ekim 1966, s. 1101-3; Hüseyin Baykara, "Azerbaycan İstiklâli Dramı", 79: Mayıs 1969, s. 481-93.

124. Hızır Bek Gayretullah, "Kazak Türklerinde Kişi Adları", agy., 10: Ağustos 1963, s. 13-17; M.K. Özergin, "Türkiye'deki Kazak Türkleri", agy., s. 55-6; Ahmet Caferoğlu, "Kazak Türkleri", 29: Mart

1965, s. 302-6; Hasan Oraltay, "Kazak Türklerinin Çadırları", 192:Ekim. 1978, s.746-7.

125. Ahmet Caferoğlu, "Türkmenler", agy., 20: Haziran 1964, s. 23-8; Ahmet Ardel, "Türkmenistan", agy., s. 29-32.

126. Ahmet Caferoğlu, "Sibirya Türkleri", agy., 24: Ekim 1964, s. 44-8.

127. Ahmet Ateş,"Kardeş Afganistan'da Bir Yıl Dönümü", agy., 3 Ocak 1963, s. 17-22; ve 7: Mayıs 1963, s. 31-6; Erdoğan Merçil, "Afganistan'daki Özbekler", 39: Ocak 1966, s. 269-71; Mehmet Eröz, "Afganistan'da Türk Aşiretleri", 83: Eylül 1966, s. 846-50.

128. Yusuf Azmun, "İran'da Yaşayan Türkmenler Hakkında Küçük Bir Not", agy., 28: Şubat 1965, s. 245-6; "İran'da Yaşayan Türkmenler", 33: Temmuz 1965, s. 583-8; Ahmet Caferoğlu, "İran Türkleri", 50: Aralık 1966, s. 125-33; Faruk Sümer, "İran'da Yaşayan Türk Oymakları", 120: Ekim 1972, s. 1238-41.

129. Necmettin Esin, "Irak Türkleri", agy., 1: Kasım 1962, s. 48-9 ve sonraki sayılar; İzettin Kirkük, "Iraklı Bir Türk Kadın Şair", 4: Şubat 1963, s. 49-52; Sönmez Ateş, "Irak Türkleri Hakkında", 5: Mart 1963, s. 42-5; Osman Mazlum, "Canım Kerkük" (şiir), 64: Şubat 1968, s. 234-5; Erşet Hürmüzlü, "Irak Türkleri Edebiyatında Erbil", 71: Eylül 1968, s. 844-51; Necmettin Esin, "Irak Türkleri Edebiyatından Yapraklar", 125: Mart 1973, agy. 303-4; Ümit Akkoyunlu, "Irak Türklüğünün Meseleleri", 165: Temmuz 1976, s. 551-9.

130. Ali Sevim, "Suriye'de İlk Türkler", agy., 32: Haziran 1965, s. 548-9.

131. A.C. Eren, "Pomaklara dair", agy., 4: Şubat 1963, s. 37-41; B. Sakarbalkan, "Bulgaristan Türk Okullarıyla İlgili İstatistikler", 32: Haziran 1965, s. 521-8; Atillâ Cengiz, "Bulgaristan'da Türk Dili", 59: Eylül 1967, s. 847-52; D. Piroğlu, "Bulgaristan'da Yaşayan Türk Kardeşlerimiz", 75:Ocak 1969, s. 234-43; Edward Tryjarski, "Dobruca'dan Birkaç Türkü", 123: Ocak 1973, s. 167-76; Zeliha Yeşilyurt,

"Bulgaristan Türk Çocuklarının Faciası", 153-5: Temmuz— Eylül 1975, s. 288-92.

132. M.K. Özergin, "Yugoslavya'da Yaşayan Türkler", agy., 11: Eylül 1963, s. 14-19; Hasan Kaleşi, "Yugoslavya'da İlk Türk Kütüphaneleri", 38: Aralık 1965, s. 168-71.

133. Cengiz Orhonlu, "Batı Trakya Türkleri", agy., 17: Mart 1964, s. 5-8; M. Toroslu, "Batı Trakya Türklerine Baskı Yapılıyor", 31: Mayıs 1965, s. 436-41; Tahsin Ünal, "Batı Trakya Türkleri", 76: Şubat 1969, s. 279-87; özel sayı no. 159: Ocak 1976.

134. H.F. Alasya, "Kıbrıs'ta Türk Kültürü Hareketleri", agy., 2: Aralık 1962, s. 49-50; "Kıbrıs'ta Belediyeler Konusu", 5: Mart 1963, s. 52-3; F.A. Armaoğlu, "Kıbrıs'ta Türk Hakları", 14: Aralık 1963, s. 7-11; 16; Şubat 1964; Tebrizli Ali, "Kıbrıs İçin" (bir şiir), 26: Aralık 1964, s. 109-10; B.R. Özoran "Enosis Oyunu", 32: Haziran 1965, s. 515-20; "Kıbrıs'ta Uygur Türklerinin İzleri ", 88: Şubat 1970, s. 240-3; "Kıbrıs Türkü ve Rum Tahrikleri", 89: Mart 1970, s. 332-41; H.F. Alasya, "Kıbrıs'ta Türk Nüfusu ve Nüfusunun Dağılışı", 94: Ağustos 1970, s. 663-9; B.R. Özoran, "Kıbrıs'ta Cumhuriyet Bayramları", 120: Ekim 1972, s. 1225-30; özel sayı no. 139-41:Mayıs—Temmuz 1974.

135. Bkz. geriye, bölüm 4, s. 120.

136. "Türkçülük ve Siyaset", ilk kez 1970'te *Ötüken*'de yayınlandı, sonra Atsız'ın *Türk Ülküsü*"nde tekrar yayınlandı, 3. basım, s. 116-20.

137. "Milli Siyaset", önce 1972' de *Ötüken*'de yayınlandı, *Türk Ülküsü*"nde tekrar yayınlandı, s. 111-15.

138. Agy., s. 114: "Dış Türklerle İlgilenmek Emperyalizm Değildir. Emperyalizm Emperyalizm ise Mukaddes bir Emperyalizmdir."

139. *Türkçülük Üzerine Makaleler*, s. 76-9, 97-105. Sançar, İnönü'ye başka bir sayıda yine saldırdı, *İsmet İnönü ile Hesaplaşma* başlığını

verdi, 1973.

140. *Türkçülük Üzerine Makaleler*, s. 80-1.

141. Agy., s. 82-7.

142. Ulusal kütüphane, Ankara, 1: Nisan 1966'dan 67: Eylül–Ekim 1971'e kadar sayılar var (Hepsi basıldı). *Türk Birliği* kısaca yenilendi, bir İstanbul aylık dergisi olarak, Mart 1978'de.

143. *Anadolu, Kafkas, Azerbaycan Türklüğünün Sesi.. Aylık..Milliyetçi Kültür ve Sanat Dergisi..*

144. *Türklük İçin Çalışır. Aylık.. Milliyetçi, Kültür ve Sanat Dergisi..*

145. Ayrıca bkz. Landau, *Radical Politics*, s. 197.

146. Ahmet Caferoğlu "Azerbaycan'ın 'Öztürkçeliği", *Türk Birliği*, 10-11: Ocak—Şubat 1967, s. 23-5.

147. Süleyman Tekiner, "Türkistan'da Milliyetçi Hareketler", 9: Aralık 1966, s. 7-15.

148. Tekin Erer, "Türkleri Nasıl Parçaladılar?", agy., 4: Temmuz 1966, s. 38-9.

149. Agy., 2: Mayıs 1966, s. 40.

150. Arın Engin, "Moskofluk- Türklük Savaşları", agy., 10: Nisan 1966 ve sonraki sayılar.

151. Ulusal kütüphane, Ankara, tam bir set var.

152. Bkz. geriye, bölüm 3, s. 82.

153. Bkz. geriye, bu bölüm, s. 150.

154. Agy.

155. Müstecib Ülküsal ile İstanbul'daki röportajıma dayanır, 26 Eylül 1979.

156. Başmakale, *Emel*, 1: Kasım 1960, s. 15.

157. İbrahim Otar, agy., s. 18-26.

158. M. Ülküsal, agy., 24: Eylü—Ekim 1964, s. 7-12.

159. M. Ülküsal, "Türkiye'nin Kıbrıs'taki Barış Harekâtı", agy., 84: Eylül—Ekim 1974, s. 1-12.

160. M. Ülküsal, "İslam Konferansı", agy., 95: Temmuz—Ağustos 1976, s. 1-2; "Onuncu İslam Konferansı", agy., 112: Mayıs—Haziran 1979, s. 38-40.

161. M. Ülküsal, "Belgrad Konferansı ve İnsan Hakları", agy., 101: Temmuz—Ağustos 1977, s. 1-3.

162. Orta Asya'da bir dağ silsilesinin adı.

163. Ulusal kütüphane, Ankara, 141 sayı var, Ocak 1964—Eylül 1975 (hepsi yayınlandı). *Ötüken* aylık dergi *Turan*'a ek olarak Aralık 1979'da yenilendi (İstanbul).

164. "Türkçülük", *Ötüken*, 1: 15 Ocak 1964, s. 1.

165. G.Y. Yücel, "Türklük bir bütündür", agy., 56: Ağustos 1968, s. 10-11.

166. Atsız, "Turancılık Romantik bir Hayal Değildir", agy., 51: Mart 1968, s. 3-4.

167. Ankara'daki ulusal kütüphanede ilk yedi sayı var, Ekim 1972'den Mart—Nisan 1973'e.

168. *Adsız*, 1: Ekim 1972, s. 3-4.

169. Elmas Yıldırım, "Esir Azerbaycan'ım", agy., s. 45-6.

170. Gündoğu Saruhanlıoğlu, "Oğuzlama", 2: Kasım 1972, s. 45-6.

171. Agy., 3-4: Ocak 1973, s. 19-22.

172. Tansu Say, "Anadolu'nun Türklüğü Üzerine", agy., 5: Şubat 1973, s. 17-24.

173. Agy., 3-4: Ocak 1973, s. 3-4

174. Yıldırım Orkun, "Dünden Bugüne Doğru Kısa bir Bakış", agy., s. 11-18.

175. M.F. Yücesoy, "Kamuoyu ve dış politika", agy., 5: Şubat 1973, s. 50-4.

176. Ertuğrul Afşin, "Türkçülük Ülküsü", agy., 1: 1972, s. 13-18.

177. "Endüstricilik ve Teknikçilik", agy., 2: Kasım 1972, s. 22-6, ve 3-4 Ocak 1973, s. 27-30.

178. Ulusal Kütüphane, Ankara, ilk on sayı, Mayıs 1979—Şubat 1980; sonraki sayılar en azından 14'e kadar var: Haziran 1980.

179. *Türk'e Çağrı*, 1: Mayıs 1979, s. 2.

180. Agy., s. 18-27.

181. Agy., s. 28-30.

182. Agy., 2: Haziran 1979, s. 5.

183. Agy., 7: Kasım 1979, s. 16-18.

184. Agy., 10: Şubat 1980, s. 7-10.

185. Agy., 6: Ekim 1979, s. 11-13.

186. Agy., 5: Eylül 1979, s. 29-31.

187. Agy., 10: Şubat 1980, s. 3-6.

188. Agy., 7: Kasım 1979, s. 30; 8: Aralık 1979, s. 24.

189. Beyazıt kütüphanesi, İstanbul, bu derginin ilk yılı var.

190. Faruk Çil,"Turancı Hareket", *Turan*, 1: Ağustos 1976, s. 5.

191. "Açıklama", agy. 2: Eylül 1976, s. 2.

192. A. Ergenekon, "Hezeyanlar ve Gerçekler", agy., s. 3-8.

193. *Kavgamız*, 1: 1977, s. 12-14.

194. *Turan*, 8: Mart 1977, s. 1.

195. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün kütüphanesi, Ankara, ilk oniki sayı var, Şubat 1977—Ocak 1978 (hepsi yayınlandı?).

196. İlk sayıdan, bkz. başmakale, "Birlik'e Davet", *Dilde, Fikirde, İşte Birlik*, 1: Şubat 1977, s. 1

197. *Batı Trakya Türkünün Sesi* uzun süreli bir dergi; Ben sadece 149-153 sayılarına sahip olabildim: 15 Eylül 1979—15 Ocak 1980, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü kütüphanesinden bulunabilir, Ankara.

198. Beyazıt kütüphanesi, İstanbul, bazı sayıları var, 5 Temmuz 1974 ve 1 Ekim 1976 arası.

199. Özel kolleksiyonumda 1-17: 15 Aralık 1976-1 Kasım 1977 sayıları var, (hepsi yayınlandı).

200. Necati Zekeriya, "Yugoslavya'da Türk Dil Davası ve Anayurdun Yakın İlgisi", *Türkiye Ülkücü Geçlik Dergisi*, 11: Temmuz 1971, s. 19-20.

201. Ahmet Aydınlı, "Esir Türkler ve Biz", agy., 12: Ağustos 1971, s. 6-7.

202. *Ülkücü Kadro*, 5: 15 Şubat 1977, s. 13-14; 9: 15 Nisan 1977, s. 12.

203. İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde eksik bir set var, 1975—1979, s. 1-29: 15 Ocak 1975-15 Mart 1976, İstanbul iki haftada bir; 1-13: 15 Aralık 1976-3 Mart 1978, Ankara iki haftada bir ; 18 Aralık 1978-15 Ocak 1979, Ankara haftalık.

204. Daha çok ayrıntı, Landau, *Radical Politics*, s. 232-9;*Middle Eastern Themes*, s. 285.

205. *Milli Hareket*, 1:Ekim 1966; agy., 7: 1 Şubat 1967, Aran'ın makalesi.

206. Agy., Güngör Aslan, 26: Eylül 1968.

207. "Yüz Milyonluk Türkiye", *Devlet* (tarihleri için Landau, *Radi-*

cal Politics, s. 235, n. 122).

208. Gökçeoğlu, *Milli Hareket*, 18: Ocak 1968.

209. "Yarınki Turan Devleti", agy., 20: Mart 1968.

210. Özel kütüphanemde 1-76: Ekim 1972— Temmuz 1977 sayıları var (hepsi yayınlandı?).

211. "Herşey Türk için Türk'e göre Türk tarafından"

212. "Milliyetçilik Türkçülük Ülkücülük", *Bozkurt* (2. seri), 1: Ekim 1972, s. 3, 13.

213. Elif Bilge, "Turancılık Korkusu", 2: Kasım 1972, s. 6.

214. Galip Erdem, "Esir Milletler ve Türk Dünyası", 10: Temmuz 1973, s. 8-9.

215. Nejdet Sançar, "Komünizmin Türkiye'deki Başarısı", 44: 15 Şubat 1976, s. 8-9.

216. M. Veli Bilici, "Arzum", 65-66: 1-15 Ocak 1977, s. 12.

217. Özel kütüphanemde 4-110: Eylül 1971— Temmuz 1980 sayıları var. Otuzbir sayının daha erken serileri 1969 ve 1971 arasında Ankara'da çıktı.

218. Hasan Oraltay, "Türkiye esir Türklere yanlış tanıtılıyor", *Töre*, 15: Ağustos 1972, s. 42-6; Mustafa kaflı, "Azerbaycan ve Azeri Türkleri", 16: Eylül 1972; S. Yılmaz Kuşkay, "Sovyet Türklüğünde kültüre ve nüfusa bağlı eğilimler", 26: Temmuz 1973, s. 18-33; ve birçok diğerleri,

219. Haydar Ali Dirioz, "'Bozkurtlar Destanı' hakkında", agy., 21: Şubat 1973, s. 35-9; Orhan Türkdoğan, "Gökalp sosyolojisinde kültür tekamülü teorisi", 61:Haziran 1976, s. 19-21.

220. Necmettin Hacıeminoğlu, "Ülkücülük ve Ülkücüler", agy., 28: Eylül 1973, s. 3-7 ve 65: Ekim 1976, s. 42-4.

221. M. Emin Ziya, "Irkçılık ve Milliyetçilik", agy., 71: Nisan 1977,

s. 5-8.

222. Hasan Oraltay, "Türk Birliği Üzerine", agy., 72: Mayıs 1977, s. 25-6.

223. Bkz. X. Jacob *L"Afrique et l"Asie Modernes*, 121: 1979, s. 33-4.

Pantürkçülük: İrredentist Bir Olay

Türkiye'de irredentist Pantürkçülüğü en iyi bir şekilde anlamanın yolu onun Ortadoğu'da ve diğer yerlerdeki Pan-ideolojiler ve hareketlerle ilgili olarak tipolojisinin bir tahliline girişmek olabilir.

Bir yandan da Pantürkçülük üzerine bir şeyler genelde milliyetçilik üzerine daha geniş bir yazından da öğrenilebilir. Ortadoğu'daki[1] milliyetçilik üzerine, Benjamin Akzin,[2] Elie Kedourie[3] ve Anthony D. Smith[4] gibi İngilizce'de sadece birkaçını belirttiğimiz saygın yazarların çalışmalarını eklemekle birlikte Hans Kohn'un[5] sayısız çalışmaları hala bu konu üzerine ilk akademik girişim olma özelliğini koruyor.

Diğer yandan da sadece irredentizm meselesini doğrudan inceleyen henüz herhangi bir çalışma bugüne değin basılmadığı için Pan-ideolojileri ve hareketleri üzerine bazı incelemeler karşılaştırma için bir temel sağlayarak yararlı bir amaca hizmet ediyorlar

Pan ideoloji ve hareketleri genelde (tek başına milliyetçi hareketlerden daha yoğun bir şekilde) farklı ülkelerde, ama birbirlerine ortak ya da akraba dil, ırk, gelenek ya da coğrafi yakınlık[6] gibi

başka varsayılan bağlarla bağlı grupların birliğini ve dayanışmasını geliştirmeyi amaçlıyor. Bir başka yandan da büyük mesafeler (ya da bu sorun için pratik çözümler) asla Pan ideolojilerin ateşini söndürmüyor.[7] Amaçları, örgüt biçimleri, yöntemleri ve ideolojilerin ortaya çıktıkları çevreler farklı olduğu için Pan hareketleri hakkında geçerli bir genelleştirme yapmanın imkansız[8] olduğu söylenmekle birlikte gerçekte gözün gördüğünden çok daha ilginç benzerlikleri var.

Çeşitli Pan ideoloji ve hareketlerini karşılaştırmak ve bu bağlamda Pantürkçülüğü değerlendirmek için önce sadece ortak bir siyaset amaçlayanla siyasi birlik için militan bir milliyetçi karakterde olan düşünce okullarını birbirinden ayırt etmek gerekir. İlkine örnek olarak gerçekte ortak olarak siyasallaştırılmış bir ideolojiden yoksun, ortak küresel çıkarları korumak ve ileriye götürmek için işbirliğini amaç alan Panamerikancılık'tır. İnandırıcı olduğu ileri sürülse de Panafrikacılık bile büsbütün bir siyasi birlik için herhangi bir pratik adım atabilmeyi başarmış değildir. Panafrikacılık, Afrika birliğinden ziyade esasen daha çok "Afrika Afrikalılar için"i amaçlıyordu[9] Panafrikacılık bugün Afrika'da bütün Afrika'nın birliğinden çok ortak bir eylem ve dayanışmayı vurgularken yukarıda belirtilen amaç hâlâ büyük ölçüde bir gerçek olmaya devam ediyor. (Afrika Afrikalılar için.)

Pantürkçülük de bu sınıflandırma içinde ele alınması gerektiği için siyasi birliği amaçlayan milliyetçi ideoloji ve hareketler bizim şimdiki esas ilgi alanımızı oluşturuyor. Bunlar iki alt sınıfa ayrılabilir: ilki ortak gelenek ve çıkarlara sahip bağımsız devletler birliğini amaçlayan ideoloji ve hareketler. Örneğin 1944'te[10] Arap birliğinin kurulmasıyla birlikte Panarapçılık; 1948'de Hague'de kurulan Panavrupacılık; çoğalan Müslüman ülkelerinin uluslararası kongreler ve özellikle oluşturulan organlar yoluyla yakınlaşma ve ortak eylem teşvik etmek için 1960 ve 1970'lerdeki Panislamcılık sayılabilir.[11] İkinci alt sınıflandırma ise açık ve net bir şekilde Pan ideoloji ve hareketlerin irredentist türü. Milliyetçiliğin genişletilmesi ve siyasi sınırların 'ana-ülkeyle' ortak bağlara sahip olan azınlıkların

(ve bölgelerin) kurtarılması için aynı kültür (geniş anlamda) ya da etnik grup üyelerinin tümünü kapsamadığı bir durumda hepsini içeren bir devlet arzusu diye sınıflandırılır. Bu hareket türü yurt içinde ya da yurtdışında (hatta bazen devletin rızası olmaksızın) başlatılıp geliştirilebilir. 19. yüzyıldaki Panitalyancılık ve 1919'da Fiume'de d'Annunzio'nun daha az irredentist olmayan etkinlikleri Bismarck döneminin Panalmancılığı, Rusların Panslavcılığı özellikle 19. yüzyılın üçüncü çeyreğindeki dönemi[12]; Özellikle 1912-1913 Balkan Savaşlarında[13] Bulgar milliyetçiliği ve kuşkusuz Pantürkçülük buna örnek gösterilebilir. Sürgünlerin toplanması umudu ve gerçek ya da düş eski topraklarından kendilerini zorla çıkarılmış hisseden, kendilerine ait devletleri olmayan "Diaspora ideoloji ve hareketleri" de bu türden milliyetçilik çeşitlemesine girer. 1948'de İsrail Devleti'nin kurulmasından önce Siyonizm[14]; Sovyetler Birliği içinde bir Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasından önce yurtdışındaki Ermeni milliyetçiliği ve 1921'den önce yurtdışındaki İrlanda milliyetçiliği bunlara örnek oluştururlar.

Pantürkçülüğün birkaç özelliği diğer Pan-ideoloji ve hareketlerinin bu özelliklerine benzemektedir.

1. *Başlangıcı ve ilk dönem gelişmeleri* birçok Pan ideolojisinde kendine özgü bir özelliktedir. Herhangi bir Pan-ideolojisinin rüştünü kanıtlaması girişiminin ateşli bir görev olduğu gerçek olmakla birlikte, Pantürkçülük, Çarlık Rusyası'nda 19. yüzyılın sonlarında bir Diaspora milliyetçiliği olarak başladı. Gerçi hangi toprakların kurtarılacağına ilişkin taraftarlar arasında çeşitli görüşler vardı. Zaman etmenine gelince Avrupa ve benzer şekilde Ortadoğu'daki Pan-ideolojileri kökenleri daha önceki tarihe dayanmış olsa bile esas itibariyle 19. yüzyılın ürünüydü. Bu Panslavcılık, Panitalyancılık ve Panalmancılık için Pantürkçülük, Siyonizm, Panarapçılıktan ve Panislamcılıktan daha az gerçek değildi. Hepsinde de ideolojik yuvalanma, ya da rüşeym dönemi siyasi örgütün hareket dönüşmesinden önce oldu. 1848'de Prag'da toplanan ilk Panslavcılık Kongresi'nden önceki tartışmalar yaklaşık 50 yıl sürmüştü. Aynısı 1897'de Basel'de toplanan Siyonist Kongre için ve

yirminci yüzyılın daha başlarında Çarlık Rusyası'nda toplanan Pantürkçü liderler içinde geçerliydi. Türk kökenli halklar için yer ve ortak simge arayışları kolektif kimlik için ortak zemin bulma çabalarına sürgünde devam edildi. Bu durumda söz konusu yer Rusya idi. Bunun iki ana nedeni olabilir: Bu ülkede çok geniş bir Türki nüfusun bulunması ve ikincisi Panslavcılığın etkisi. Bu Diaspora türü milliyetçiliğe yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler de katıldığı zaman Pantürkçülük iki uçlu (çatalsı) bir hareket oldu. Entelektüeller ve daha sonra da resmi çevrelerin bu hareketi benimsemesi İmparatorluğun Türk-olmayan azınlıklarıyla zorluklarının bir göstergesini de ortaya koyarken bir yandan da onun uluslararası ilişkilerinde olduğu kadar hemen kendi yakın alanında da bir tecrit içinde olduğunu yansıtmış oluyordu. Benzer bir durum Orta Asya ve Batı Sibirya'da[15] Macar aramaya başlayan Macaristan'da ortaya çıktı. Tecridin devamlı bir etmen olarak kalmasıyla Pantürkçü ideoloji ve hareket tüm bir yüzyıl boyunca dikkate değer bir direniş gösterdi.

2. *Pantürk ideolojisinin doğası* belli çeşitlemelerine karşın diğer birkaç Pan okulunda olanla aynı özellikler taşıyor. Arzuladığı geniş alan ve güçlü yazgı duyusuyla Panalmancılık, Panslavcılık-Panarapçılık ve Siyonizme benzeyen Pantürkçülük, yalnızca 'çok iyi (ya da) felaket iyi' (positevely evil) ye izin veren yazılı dünya görüşünde son derece açık ve net, aynı anda romantik bir özelliğe sahip bulunmaktadır. Yoğunluktaki çeşitliliğe karşın, Pantürkçülerin kendini veren dürüstlüklerine herhangi bir kuşku duyulmuyor. Diğer Pan-ideolojileriyle, hatta birçok milliyetçi ideolojiyle ortak yanı, Pantürkçülüğün de, ortak kök arayışı için ve aralarında en fazla başvurabilecekleri bir temele dönüş anlamında eski kültürün canlandırılmasını hedeflemesi. Tek bir varlık olarak eski kültürün bütünlüğü en azından diğer kültürlerle eşit olmanın ya da diğer kültürlerden farklı ortak bir mirasın kanıtı olarak gündeme getirilirken, Pantürkçülük dikkati dil, tarih ve yazına çekiyor (tabii bu önem sırasına göre), Türk milliyetçisi de entelektüel söylemin iç bağlantılı üç ekseni olarak dil, tarih ve yazına yeterince önem veriyor. Bu aynı zamanda diğer Pan-ideolojiler için de geçerli. Slavonik incelemeler,

Arap dil ve yazınına ilişkin incelemeler ya da konuşulan dil olarak İbranice'ye gösterilen çaba Türkçe ya da Türki incelemelere ayrılandan daha az değil.[16] Türk dilinin saflaştırılması girişiminde nasıl ki Pantürkçülük Türk milliyetçiliğiyle ortak noktalara sahipse Pantürkçülük tüm Türki gruplarda ortak olan dilin farklılığını azaltmaya ve benzer noktaları artırmaya daha fazla gayret gösteriyor ve bu noktalara ağırlık veriyor. Bu anlamda Pantürkçüler de, Slavonik grubun birçok dilleri üzerine çalışan Panslavcılar ile Felemenkçe'nin Alman kökenli dillerden biri olduğunu kanıtlamaya çalışan Panalmancılarla benzer bir çizgide çalışıyorlar. Genç Türklerin, Osmanlı İmparatorluğu içinde Türk olmayan unsurları Türkleştirmesi tam da bir ölçüde 1871'den sonra Almanların Alsace-Lorraine'i Almanlaştırma kampanyasını anımsatıyor.

3. *Dil, kültür, ırk ve bölge.* Birçok Pantürkçü için ortak bir dil tüm konuşanların tek ve aynı ulustan geldiklerini göstermenin yeterli bir kanıtı olarak görülüyor. Dile ek olarak Pantürkçüler tarih, yazın, kültür ve mitolojideki birkaç kültürel özellikleri de dikkate alıyorlar. 'Historisist' bir yaklaşım benimseyerek (Alman tarihsel yaklaşımı anlamında) yani davayı desteklemek için özellikle hemen hemen sadece dilbilimsel, tarihsel ve yazınsal incelemelerde odaklanarak onların tüm varolan kardeş uluslarla bağlantısını kurarak bu kardeş uluslarla tarihten gelen diretken bağların bir kanıtını aradılar (bulduklarını da ileri sürdüler). Diğer Pan-ideolojilerle ilgili benzer davalarda olduğu gibi, bu olgu, Pantürkçülerin tüm kardeş ulusların tek bir ulus olarak yaratılması, onları diğerlerinden ayırt etmeye yaradığı için kendi kültürlerini yeniden keşfetmelerine ve yeniden gündeme getirmelerine yardımcı oldu. Ortaklık bulma açısından bir başka nokta, bilimsel olarak hâlâ aykırılıklar bulunmakla birlikte *öznel olarak*, kendilerini ikna etmek için yeterince inandırıcılığı olan köken sorunuydu. Öte yandan Pantürkçülükte etnik bağ Turancılığa göre (burada etnik bağ Hitler dönemi *Panalmancılığı*nda olduğu gibi merkezi sorundu) daha az telaffuz ediliyordu. Bununla birlikte bu nokta ortak Türk-Türki etnik kökenli -bununla birlikte diğerlerini inkar etmeksizin - tüm halkları öven Ziya Gökalp ve diğerlerince Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde gündeme

getirilmişti. Bu eğilim abartılmış bir şekilde ısrarla –büyük olasılıkla Nazilerin etkisi altında- Türk ırkının üstünlüğünü vurgulayan ve ortak fiziksel özellikler ve onların akılsal yeteneklerine ilişkin sık sık duyulan savları içeren Türkkan ve diğerlerinin Pantürkçü yazılarında doruğuna ulaştı. O dönemde birçok Pantürkçü, bunun özellikle ırkçı temellere dayanmasının yarattığı grup heyecanlarına ve bağlılıklara dikkat çektiler ve bunu yücelttiler. Bazen uçsuz bucaksız boş alanlar ve bazen de akraba gruplar arasındaki diğer halkların varlığı önemsenmeyerek kardeş halklar arasındaki sınırların ortaklığı gösterildi - diğer Pan-ideolojilerinde olduğu gibi. Pantürkçü öğretide dil, kültür, ırk ve toprak aslında kültürel birliğe ve sonuç olarak da siyasi birliğe uzanan bir ideolojinin ayrılmaz öğesi olarak nadiren içiçe geçer.

4. *Ekonomik tartışmalar:* Pan ideolojilerin iki önemli unsuru, ekonomik ve dinsel tartışmalar Pantürkçülükte sadece küçük bir rol oynarlar. On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında Panalmancılık'ta ekonomik tartışmalar çok daha açık görülüyordu ve bu konuyu hayata geçirmek için sistemli tasarılar gündeme getiriliyordu.[17] Panasyacılık, 1930'larda Doğu Asya'da Japonya'nın çıkarlarını hizmet olarak yorumlandı, özellikle 'Büyük Asya Ortak Gönenç Bölgesi'[18] öğretisinde ifade edildiği gibi ;ya da petrol üreticilerinin zenginliğini paylaşmak için nihayetinde yoksul uluslara güç verebilecek olan Panarapçılık gibi. Bununla birlikte Pantürkçüler ekonomik düşüntülerle (mülahaza) daha az ilgiliydiler. Dergi ve yayınları arasıra Azerbaycan'ın zenginliği ve ekonomik yararlarından söz ediyor ama tartışmalar genel olarak iyi bir kabul görmüyor yada kaşlar çatılıyordu. Ayrıca Pantürkçüler Türkiye'nin kendi ciddi ekonomik sorunlarının farkındaydılar ve kendilerini Diasporaya ekonomik vaaz verecek durumda hissetmiyorlardı. Her halükarda ekonomik etmenler tartışmalarda kültürel, etnik ve siyasi düşüncelere tabii oluyordu.

5. *Pantürkçülerin dine karşı tutumları* oldukça karmaşık. Öncede belirtildiği gibi, Pan-Türk milliyetçiliğe Çarlık Rusyası'nda[19] kaşlar çatılmış ve Osmanlı'nın son dönemlerinde[20] ise

Pantürkçülük Panislamla doğrudan bir kapışma içine girmişti. Akçura ve Ağaoğlu gibi Pantürkçülüğün ilk savunucularının Pantürkçülükte[21] dinin yeri üzerine kuşkuları vardı. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nu yöneten İttihat ve Terakki Komitesi'nin önde gelen üyelerinin İmparatorluğun son 10 yılında savundukları ve övdükleri Pantürkçülüğün[22] yanı sıra Panislamı kullanmaya devam ettiklerini daha önce açıklamıştık. (daha küçük bir çapta olmakla birlikte). Hatta İttihatçılar, Pantürkçülüğe destek olsun diye Hindistan Müslümanlarının oluşturduğu *'Encümeni Huddamı Kaaba'* adındaki Panislamcı bir örgütü kullandılar.[23] Rekabet bundan daha derine indi, siyasi eylem için kendi ölçütlerini dinsel kuruma destek veren bir tür milliyetçilik olduğu anlamında Pantürkçülük birden çok açıdan dinin siyasal bir çeşidiydi. Ülküleri büyük ölçüde İslam öncesi Türklerin atalarına dönmekti (atavizm). Müslüman duygularla da karşıt olmamaya özen gösteriliyordu. Pantürkçüler Türki gruplar içindeki Sünni-Şii kapışmasında ancak laik tutumun bunlardan birinin yanında yer almasıyla kendilerini kurtarabileceğini düşünüyorlardı. Bu anlamda Pantürkçülükte dincilik, Panslavcılığın bazı güçlü savunucularının Rus Ortodoks kilisesiyle güçlü ideolojik bağlar kurmasından daha az ölçüde[24] bir işleve sahipti. Başlangıçta ve örgütsel gelişmesinde sosyalist ve ateist etmenlerle güçlü bağlar kuran Siyonizm de birçokları için siyasi düşüncelerde hâlâ önemli bir rol oynuyor. İslamın siyasa yapımında hâlâ kuvvetli bir etken olarak kabul edilen Panarapçılıkta da (ki bunu dikkate değer büyüklükteki Hıristiyan unsuru bile göz ardı etmektedir)[25] Pantürkçülükle karşılaştırıldığında dinsel etki daha fazla öne çıkmaktadır. Bir başka deyişle birçok Yahudi Judaizmi Siyonizmle değiştiği halde birçok Arap hâlâ İslama[26] bağlı kalıyor ve milliyetçiliğe, Arapçılığa yaklaşımlarına bunu ekleyebiliyorlar. Arap davasında tek büyük istisna Baas hareketi. Özellikle Panarapçılığın laik özelliklerinin öne çıktığı Suriye kolu dikkat çekiyor. Pantürkçüler de kendi açılarından dinin ideolojik formülasyonlarından uzak tutmayı tercih ederek genelde laik bir konum benimsediler- öğretisel ve taktik nedenlerle.

6. *Diğer milliyetçiliklere karşı tutumlar.* Diğer milliyetçiliklere karşı tutum Pantürkçülüğü anlamaya yardımcı olur. Diğer Pan-ideolojileri ve hareketleri arasındaki ilişkinin geçici ya da rastgele olmadığı açıktır. Panarapçılık savaşlar arası dönemde Avrupa sömürgeciliğine muhalefetin önemli bir etmeni olarak devam eden Osmanlı İmparatorluğu'nun[27] Pantürk liderliğince uygulamaya koyulan zorla Türkleştirmenin sonucu olarak başlamış olabilir. Pantürkçülüğün başta bizzat kendisi bir ölçüde zorla Ruslaştırma ve Panslavcılığa bir tepkiydi. Bir başka deyişle, her Pan ideolojisi ve hareketi kendine özgü amaçlarının yanı sıra bir de inkâr edilmesi, dövüşülmesi gereken bir 'kötü adam imajı'na sahipti. İlk aşamalarında Panislam emperyalizme saldırdı; Panafrikacılık-sömürgeciliğe; Panslavcılık -Alman tehdidine; Panarapçılık- İsrail devletine. Pantürkçülük de büyük ölçüde Panslavcılığa karşı bir hareket olarak ortaya çıktı. Daha sonra eski düşman Çarlık Rusya'sına karşı Osmanlı imparatorluğu harekete geçirildi. Tıpkı Panslavcılığın da eski düşman, Osmanlı ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu'na[28] karşı söylemini kullanması gibi. Birinci Dünya Savaşının sona ermesinden beri Sovyetler Birliği ve komünizm Pantürkçü cinlerin rolünü fark etti. (Daha küçük ölçekte de Pan Helenizm ve onun *Megale* ülküsü.) Bu tutum kuşkusuz çoğu komünistlerce yönetilen Dış Türkleri kurtarma heyecanıyla birleşti.

7. *İrredentizme* Pantürkçülüğün can alıcı bir bileşkeni olarak özel bir yer ayırmak gerekiyor. Ve bu kuşkusuz Pantürkçülüğü Türk milliyetçiliğinden ayırt eden temel etmen olmaktadır. Pan milliyetçiliğince desteklenen görüşlerle -özellikle irredendist sınıflandırma içinde yer alanla- yerel, yurtsever türde olanlar arasındaki anlaşmazlık, uyuşmazlık sık sık kaçınılmaz oluyor. Bu, Panslavcılık için de geçerli. Ayrıca, yerel milliyetçiliğin güçlü duyguları, kendine özgü yollarla Panafrikacılığın da Panarapçılığın da birliklerinin başarıya gitmesini önleyen önemli bir etmen oluşturuyor. Siyonizm gibi Panalmancılık da genelde bu anlaşmazlığı önlemeyi başardı. Siyonizm, tüm Yahudileri ata topraklarına getirmek ve onları yeni ulus ve devlet içinde yeni bir biçime sokmak için çabaladı. Böyle yapa-

rak büyük ölçüde olası bir uyuşmazlığı da çözümlemiş oldu. Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nde ideolojiler arasındaki anlaşmazlık hemen hemen kaçınılmazdı. Kemalizm, bir devlet ideolojisi olarak sadece Pantürkçülüğü yerinden etmemiş, aynı zamanda Pantürkçülüğün özü olan ve öyle kalan Dış Türklere önem veren yaklaşımı reddederek ulus-devletin daha dar çıkarları üzerinde odaklaşmıştır. Pantürkçülüğün esasen ırk merkezli bir ideoloji ve hareket[29] iken Kemalizm'in çok merkezli bir özellik taşıdığı söylenebilir. Mustafa Kemal'in sağlam kılavuzluğu altında kendine özgü milliyetçiliğiyle yeni Türkiye, dünya uygarlığının temelindeki uluslara eşit bir zeminde katılmanın yollarını aradı. Diğer yandan Pantürkçüler sürekli olarak birlikçi bir yaklaşımla geçmişi ve bugünüyle tüm Türklerle ilgilendiler, ama bu arada çağdaşlaşma ya da dünya uygarlığı ve bu oluşum içinde Türkiye'nin yeri gibi konulara çok daha az bir ilgi gösterdiler. Bir taktik olarak Pantürkçüler, milliyetçilere ısrarla bu iki yaklaşım arasında hiçbir fark olmadığını açıkladılar. Tersine onların siyasetlerinin de coşkuyla ulus devletin çıkarlarına hizmet eğiliminde olduğunu belirttiler. Kemalistler söylenenleri ikna edici bulmadıkları için Pantürkçülere ve eylemlerine karşı ölçülü davrandılar. 1923'ten 1950'ye kadar Kemalistler, (1944'te özel bir sertlikle Pantürkçülerin üzerine yürüdüklerinden daha önce söz ettik) tek bir ideolojik eksende devleti yönettiler.[30]

Bu kez de temel farklılığı içeren boyut Pantürkçülerce benimsenip vaaz edilen irredentizmdi. Bu etmen Pantürkçülüğün ilk yıllarında daha az vurgulanıyordu. O zamanlar Pantürkçülük büyük ölçüde Diaspora milliyetçiliği özelliği sürdürüyor ve yurtdışında siyasi olarak uyanık azınlık çevreleri besliyordu.[31] Zamanla Pantürkçüler Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarında ve Türkiye Cumhuriyetinin başlarında özellikle Atsız, Türkkan, Sançar ve diğerlerinin 1930'lardaki yazılarında ve 1940'lar ve sonrasındaki siyasi eylemlerde irredentist özelliği daha açık bir şekilde ifade ettiler. Başlangıçta irredentist etmen sadece sempati ve ilgiden öteye gitmeyen imalardı. Pantürkçülük geliştikçe irredentizm de daha açık bir hal almaya başladı. Giderek önce Türk grupları korumak ihtiya-

cı, sonra da onların kurtuluşlarına ve birliğine -önce kendi aralarında.sonra da Türkiye ile- yardım yolları aramak şeklinde görüldü. Açık ya da değil bu birlik aynı zamanda oturdukları toprakların birleşmesini de içeriyordu. Pantürkçülen, sık sık, neredeyse Akdeniz'den Pasifik'e kadar uzanan,yeniden o eski görkemli dönemini yaşayan, eski geleneklerini canlandıran güçlü ve gönençli bir devletten, "Büyük Türkiye"den, söz ediyorlardı. En büyük, en çok gibi abartmalar hep irredentist Pan hareketlerinin dikkat çekici bir özelliği olmuştur. Şair Tyuchev'in de ifade ettiği Panslav bakışta Rusya'nın egemenliği Neva'dan Nil'e, Elbe'den Çin'e, Volga'dan Fırat'a ve Tuna'dan Ganj nehrine[32] kadar uzatılıyordu. Aşırı Pantürkçüler ise Türkiye'nin sınırlarını tüm Türklerin yaşadığı yerlere kadar uzatıyordu.[33] Pantürkçülerin arzuladığı toprakları Türkiye'nin sınırsal yakınlığıyla, tarihsel ve diğer tartışmalarla da destekleyerek gündeme getiren Pantürkçü propaganda, ulusal onur için katlanılmaz olan bir durumun düzeltilmesi ve adaletsizliğin giderilmesi çağrısında bulunuyordu. Tabii bu haksızlıklar ve onur kırıcı şeylerin düzeltilmesi için yapılan çağrı bir ölçüde Pantürkçü söyleme ruhani (mesianik) bir ortam sağlıyordu.[34]

Bazı Pan-ideoloji hareketleri hiç irredentist de olmayabilir. Örneğin Panafrikacılık. Bazıları da kısmen irredentist olabilir. Suriye ve Irak'ta Baas hareketi ya da İsrail'de Revizyonist Parti (sonra Herut) de olduğu gibi. Pantürkçülük bu alanda Bulgaristan milliyetçiliğinden daha az olmayan siyasi irredentizmin aşırı bir örneğini temsil eder. Bunun örneği 1935 yılında[35] Bulgaristan Trakyası'nda Bulgar yetkilileriyle Pantürkçü gruplar arasındaki çatışmalarda görüldü. Gerçi şiddet özellikle önerilmemekle birlikte Pantürkçülerin de bu konuda pek dikkatli olduğu söylenemez. Açıkça şiddetten kaçındıklarını ya da vazgeçtiklerini gösterir bir açıklamada görünmüyor.[36] Kaldı ki 1930'lardan beri Pantürkçüler, Dış Türkler ve toprakların kurtuluşu için yapılan mücadelenin güç kullanımı olmaksızın başarılamayacağını ima etmişlerdir. Böylece irredentizm, sınırın iki yakasında da[37] eşit ölçüde açık ve yoğun bir şekilde olmasa da Pantürkçü düşünce ve eylem üzerinde her

zaman etkili olmuştur. Bir başka deyişle, Pantürkçü ideoloji yıllar geçtikçe değişip daha çok siyasileşse de hep güçlü irredentizmle belirlenmiş kültürel, ırksal (her zaman esasen ırkçı olmamakla birlikte), siyasal ve Pan-milliyetçiliğin bölgesel türünde kalmıştır.

7. *Bileşim ve örgüt.* Pantürkçülüğün sosyoekonomik özelliğini belli bir doğrulukta belirlemek çok zor. Şimdiye kadar bu alanda deneysel incelemeler yapılmadığı gibi, günümüze ışık tutacak verilere de ulaşmak imkansızdır. Pantürkçü örgütlerin sözcüleri ya hareketin sosyo-ekonomik doğasından haberdar değil ya da 'hareket bütün sınıflarca destekleniyor' gibi beylik yanıtlar vererek ayrıntılı bir şekilde tartışmaya istekli görünmüyorlar. Pantürkçülerin yazdıklarını, söylediklerini ve yaptıklarını incelerken edinilen izlenim - gerçekte tüm Pan hareketlerinde olduğu gibi, bunların hep aydınların başını çektiği, öğrenci ve bazı orta sınıf kentlilerce desteklenen küçük, bir seçkinler hareketi olduğudur. Büyüklüğü, olasılıkla çoğu zaman birkaç yüzle bir iki bin üye arasında değişen, Birinci Dünya Savaşı dönemi dışında ve 1970'lerde bir ölçüde sosyoekonomik temsile göre de artan ve farklılaşan mütevazı bir çap arz etmektedir. Boer Savaşı sırasında 1901 yılında 21. 924 üyeyle zirvesine ulaşan Pan Alman Birliği (league)[38] ve Dünya Siyonist Örgütü diğer Pan hareketlerinin izlediği örneğe birer kuraldışılık oluşturuyorlar. Her iki hareket de Pan hareketlerinde olacağı kadar milliyetçiydiler. Aslında, Dünya Siyonist Örgütü'ne göre Panalman hareketi daha ekonomik sömürgeci bir bakışa sahipti.[39] Pan Alman Birliği dışında çoğu Pan hareketi gibi Pantürkçüler de etkin olmayan bir örgütlenme içine girdiler ve çeşitli gruplar arasındaki sürtüşmelere saplandılar; tartışma noktaları nihai amaçlarına ulaşma konusundaki yaklaşımlardan çok kişisel çekişmelerle, strateji ve taktiklere ilişkin değişen tercihlerle güdülendi. Dahası diğer Pan hareketlerinde olduğu gibi Pantürkçüler de özel karakterinden ve küçük sayılarından ötürü çoğunlukla yazılı propagandadan yararlandılar - kitapçık ve birçok dergi.[40] (Dergilerin bir ikisi dışında çoğu çok kısa ömürlü oldu. Bir süre, bir iki hafta ya da birkaç ay çıkabildiler.) Yayınlar

kültürel ve sanatsal toplantılar, konferanslar, müzik ve benzer performanslarla desteklendiler. Ne bunlar ne de kongreler onların istedikleri anlamlı bir kitle hareketini oluşturmalarını sağlayamadı.

9. *Pantürkçülüğün Seyri.* İnsan ilişkilerinin çözümü her zaman düz bir yol izlemez. Bu bilhassa Pan hareketleri, özellikle de irredentist olanlar için de geçerli. Sınırların açıkça değiştirilmesi isteği-gerekirse bunun askeri güç kullanarak yerine getirilmesi-kaçınılmaz olarak çoğu devletin barışı ve ilgili sınırlar içinde kendini korumasına devam eden bir garantisi olarak çabalamayı arzu ettiği Sürerdurumla (statükoyla) çatışır. Bu arada birçok, belki de çoğu Pan hareketinin yakaladığı fırsatların zigzaglar çizdiği bir köşeye yazılmalı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde etkin olan Panislam iki savaş arasında güçsüz ve küçüktü.[41] (O sırada Müslüman Kardeşliği, Panislamcılardan çok daha fundamentalistti.) 1960 ve 1970'lerde kendini yeniledi. Rus Panslavcılığı da 1880'lerden yeniden canlandığı Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar etkisizdi ve 1941'de Sovyetler Birliği'ne Alman saldırısından kısa bir süre sonrasına, Stalin'in yenilemesine kadar yine güçsüz kaldı. Benzer bir şekilde, başlangıcından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Genç Türkler'in devlet yönetimince teşvik edildiği sürece Pantürkçülük serpilip geliştiği bir dönem yaşadı. Bunu İkinci Dünya Savaşı sırasında belli bir döneme kadar Kemalist önderlik altında yine etkisinin azaldığı bir dönem izledi. Bunun ardından yeniden her yerde Pantürkçü umutlar belirdi. Bu yeniden çıkış 1944 gösterileri ve onu izleyen duruşmalarda doruğuna ulaştı. Seminerler, diğer ideolojik ve örgütsel çabalar daha ılımlı bir biçimde devam etti. 1965'ten beri de Pantürkçülük önce Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisinin, sonra yeni adıyla Milliyetçi Hareket Partisi'nin ideolojik bir bileşeni olarak benimsendikten sonra yeniden ana siyasi akımlar arasında görüldü.

Bu zigzaglar hiç de rastlantısal değildi. Pan hareketleri etkinliklerini gözle görülür bir şekilde bir savaş sırasında artırıyor-daha pratik olarak bir dünya savaşında- Böyle bir savaş, irredentist eği-

limlere denk düşen sınır değişikliği gibi istekler için son derece uygun bir ortam yaratıyor. Böylece, örneğin, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Sovyet karşıtı küçük ama oldukça güçlü Panirancı Parti'nin kurulması hiç de şaşırtıcı gelmiyor. Kuşkusuz çoğu da başarılı olabilmek için galip gelen büyük güçlerin desteğine ihtiyaç duyuyor: Siyonist hareket, önce İngiltere'de ve daha sonra 1917 Kasım Balfour Bildirgesi'nin kararları çerçevesinde Filistin'de ulusal bir toprak üzerinde sürgünlerin toplanması için uluslararası bir destek sağlamıştı. Yine Arap Birliği, İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine doğru İngiliz desteğiyle kuruldu. Pantürkçülük de istediği sonuca en yakın konuma her iki dünya savaşları sırasında gelmiş görünüyordu. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nda yenilen Büyük bir Güçle bağlaşıklık kurmuştu; İkinci Dünya Savaşı'nda muzaffer ülkelerin yanında olmakta geciktiği için Pantürkçülük bu savaşın sonunda yararlanmayı arzu ettiği türden bir ortam bulamadı. Pantürkçülüğün bu zigzaglı evriminin Türkiye ve diaspora arasındaki Pantürkçü etkinlikteki tahtıravalli ilişkisiyle koşutluk gösterdiği dikkate değer bir durumdur. Başta böyle bir etkinlik açık bir şekilde Çarlık Rusyası'ndaki Diasporada görüldü. Yaklaşık olarak Çar'ın 1908'den itibaren mutlakçı bir yönetime dönüşüyle, önde gelen Pantürkçüler Rusya'yı terk edip Abdülhamid despotluğunun sona erdiği, daha liberal görüşlü bir hükümetin işbaşına geçtiği Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettiler. Özellikle bazılarının İttihat Terakki Komitesi'nin etkili çevresi içinde yer almasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Pantürkçü hareket, en azından Genç Türklerin bazı liderlerinin sempatisiyle özendirildi. Bunun tersine Türkiye Cumhuriyetinin ilk 20 yılında Pantürkçülük yeniden (bu oldukça tehlikeli olanı Sovyetler Birliği'nde olmamakla birlikte) yurtdışında daha çok Trakya ve Kıbrıs'ta[42] büyük bir etkinlik gösterdi. Dış Türklerin önemli bir kesimi Pantürkçü hareketleri yasaklayan büyük çoğunluğu komünist olan ülkelerin egemenliğinde yaşadığı İkinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte, 1946'dan itibaren çok partili döneme geçen ve sansürün belli ölçülerde gevşetilmesinin havası içinde (1961'den beri) siyasi etkinliklerin göreceli olarak engellen-

mediği ve belli fırsatlar verildiği Türkiye'de Pantürkçülük belirgin bir yeniden diriliş gösterdi.

Son olarak, en azından bu çalışmanın yazıldığı tarihe kadar Pantürkçülüğün amaçlarına ulaşmayı başaramadığı belirtilmelidir. Kültürel etkisine karşın, neden siyasi bir başarı kaydetmediği merak edilirse buna yanıtın bir kısmı hareketin hükümetler ya da devletler arasında herhangi bir anlamlı destek elde etmediği açıklamasında yatmaktadır. Zaten büyük güç desteği olmaksızın, en azından devlet sözü almaksızın, hiçbir Pan hareketinin başarılı olduğu görülmemiştir. İtalyanların bir İtalyan Krallığı oluşturdukları için büyük ölçüde Sardinya Kralı Victor Emmanuel'in etkin liderliğine teşekkür etsinler ve bir Alman Eyaletler Birliği'nin yaratılmasında da Bismarck'ın Prusyası'nın önemli bir rol oynadığı bilinsin. Bu iki girişimin başarısı diğerlerinin umutlarını tutuşturmuş olabilir. 1920 ve 1930'larda Japonların Panasyacılıklarının başarısının arkasında da devlet desteği yatmaktadır. Ancak bu ideolojinin İkinci Dünya Savaşı sırasında Burma, Endonezya ve Hindiçini'de (ve bir ölçüde Malezya ve Hindistan'da)[43] elde ettiği destek kısa süreliydi. Japonya'nın savaşta yenilmesiyle birlikte bütünüyle ortadan kayboldu. Aynısı Üçüncü Reich'ın (Naziler) *Panalmancı*[44] çıkışı için de gerçekti. Öte yandan Panalman Birliği ve Panslavcılar da belli bir süre içinde Alman ve Rus hükümetlerinin desteği çekildiğinde başarısızlığa uğradı. 1941'de Panslavcılığın Sovyetler Birliği'nce yeniden benimsenmesi kısa bir süre etkili oldu. Panarapcılık ve Panafrikacılık birazcık gelişme gösterdiyse bunu birliğin uygulanabilirliği ve istenildiğini kabul eden ilgili ülkelerin desteğine borçludur. Öte yandan Belli Arap liderlerinin düşüncelerinden dolayı da yorumcular artık Panarapçılığın ölümünün gelip çattığı belirlemelerinde bulunmuşlardır.[45] Panafrikacılığa gelince, gözlemciler, bölgeciliğin etkisi, çıkar çatışmaları, dil farklılığı gibi önemli etmenlerin bu hareketin ilerlemesinin önüne içinden çıkılamaz engeller getirdiği görüşündeydiler.[46] Siyonizm kuraldışı gibi görünüyor, ancak daha önce de söylenildiği gibi Siyonizm, hem bir Pan hem de bir yerel milliyetçilik hareketi olduğundan burada milliyetçilik belirleyici olmuş olabi-

lir-tarihte de görüldüğü gibi, milliyetçilik siyasi alanda Pan hareketinden başarılı olmada daha fazla şansa sahip. Tabii bunu daha güçlü heyecan ve daha derin bağlılıklar yaratma yeteneğine borçlu. Pantürkçülük Birinci Dünya Savaşı süresi dışında (ki bu neredeyse başarıyormuş gibi göründüğü zaman) devlet desteği sağlamayı başarmadığı gibi, hiçbir zaman Mustafa Kemal'in desteklediği milliyetçilik gibi bir duruma sahip olmadı. İrredentist Pantürkçülüğün başarısızlıklarının nedenlerinden biri de az sayıda aydın (ki sol ideolojiler de bu alanda yarış halindeydi) dışında sınırlı bir destek sağlamasıdır. Kısmen okuma yazma bilmeyen bir nüfusun kolayca kavrayabileceği bir program oluşturma yeteneksizliği ve çoğu Türkün yaşamlarını etkileyen[47] en önemli sorunlardan biri gördüğü Türkiye'nin sosyo-ekonomik sorunlarını neredeyse bütünüyle umursamamak diğer başarısızlık nedenleri arasında sayılabilir. Bütün bunlara karşın, Pantürkçülüğün durumu 1980'lerin sonlarında gözle görülebilir bir şekilde değişmiştir.

NOTLAR

1. *The idea of nationalism: a study in it"s origins and background.* 1961, gibi.

2. Bkz. *Geschichte der nationalen Bewegung im Orient*, 1928. Orta Doğu milliyetçiliğindeki irridentist unsurlar için, J. M. Landau, "İrredentism and minorities in the Middle East", *Immigrand and Minorities*, IX (3): Kasım 1990, s. 242-8.

3. *State and Nation*, 1964.

4. *Nationalism*, 1970. Kedourie ayrıca *Nationalism in Asia and Africa*, 1970, çok faydalı girişle katkıda bulundu

5. *Theories of nationalism*, 1979, ve *Nationalism in the twentieth century*, 1979.

6. Hans Kohn, "Pan-Movements", *Encyclopaedia of Social Sciences*, XI: 1933, s. 544.

7. Karl Haushofer, *Geopolitic der Pan-Ideen*, s. 66.

8. F. Kazemzadeh, "Pan movements", *International Encyclopaedia of Social Sciences* XI: 1968, s. 366.

9. Colin Legum, *Pan—Africanism :A Short Political Guide*, 1962, s. 22-3

10. Bkz. Michel Laissy, *Du Panarabisme à la Ligue Arabe*, 1948.

11. Bkz. Shaukat Ali, *Pan-movements in the Third World: Pan-Arabism, Pan-Africanism, Pan-Islamism*, s. 227.

12. M.B. Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870*, 1956; Hans Kohn. *Pan-slavism its History and Ideology*, 2. baskı, 1960.

13. Myron Weiner, a.y.

14. Bkz. David Vital, *The Origins of Zionism*, 1975; ve W.Z. Laqueur, *A history of Zionism*, 1972.

15. Macaristan'daki Turan hareketlerini zaten tartıştık. Bkz. diğer örneklek için, P.F. Sugar ve I.J. Lederer (eds), *Nationalism in Eastern Europe*, 1969.

16. Bkz. bölüm 1-2.

17. R. G. Usher, *Pan-Germanism*, 1914.

18. C.C. Wang, "The Pan-Asiatic Doctrine of Japan", *Foreign Affairs*, XIII(1): Ekim 1934, s. 59-67; ve M.Krása, "The idea of Pan-Asianism and the nationalist movement in India", *Archiv Orientální* (Prague), XL: 1972, s. 238-60.

19. Bkz. geriye, böl. 1.

20. Agy., böl. 2.

21. Dumont, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, xv (3-4): Temmuz-Aralık 1974, s. 238-9.

22. Bkz. geriye, bölüm 2.

23. Agy, ve FO 882/15, V. Vivian'nın notu, 30 Temmuz 1917, Arap Bürosu'ndaki dosyalarda, Mısır.

24. Kohn,*Pan-Slavism its History and Ideology.*

25. Pan-Arabizm'in bazı taraftarları için, bkz. S.G. Haim (ed.), *Arab Nationalism*, 2. baskı, 1964, giriş, s. 27-30.

26. A.D. Smith, "Nationalism and Religion: the role of religious reform in the genesis of Arab and Jewish nationalism", *Archives de Sociologie des Religions*, xxxv: 1972, s. 28. Ayrıca bkz. Haim, a.y. ve A.H. Hourani, *Arab thought in the Liberal age, 1978–1939*, 1967.

27. Pan-Arabism'in bu safhası için, bkz. Shaukat Ali, s. 34.

28. Osmanlı hükümdarları topraklarındaki Pan-Slav propagandaları nasıl ciddiye aldıklarını Osmanlı'nın Berlin elçisi M. Muhtar Paşa aracılığıyla beyan ettiler, *La Turquie l'Allemagne et l'Europe depuis le traité de Berlin jusqu'à la guerre mondiale*, 1924, s. xv.

29. Bkz. A.D. Smith, *Theories of Nationalism*, s. 158

30. Bkz. geriye, böl. 4.

31. R.D. McLaurin (ed.), *The political role of minority groups in the Middle East*, 1979.

32. Petrovich, s. 241.

33. X.Jacob, *L'Afrique et l'Asie Modernes*, 121: 1979, s. 35.

34. Benzer tartışmalar diğer irridentist ideolojilerde de görülmekte, bkz. A.D. Smith, *Theories of Nationalism*, s. 222. Akzin, s. 168-9.

35. Bkz. geriye, bölüm 3. Yunan sorunu için, Th. G. Tatsios, "The Megali idea and the Greek-Turkish war of 1897: The impact of the Cretan problem on Greek irridetism, 1866-1897", yayınlanmamış Ph. D tezleri, Columbia University, New York, 1973.

36. Toynbee tarafından zaten farkedildi, 1917, *Turkey: a past and future*, s. 33.

37. Bkz. Chirol, *Quarterly Review*, ccxxix: Nisan 1918, s. 508-9.

38. Diğerleri daha az sahip. Bkz. W.J. Argyle'deki tarih ve fikirler, "Size and scale as factors in the development of nationalist movements", A.D. Smith (ed.), *Nationalist Movements*, 1976, s. 31-53.

39. M.S. Wertheimer, *The Pan-German League, 1890-1914*, s. 95.

40. Hazırlayıcı liste için bkz. ileri, seçilmiş bibliyografi, 2: Öner'de ek başlıklar, s. 46-7.

41. George Young, "Pan-Islamism", *Encyclopaedia of Social Sciences*, s.v.

42. Bkz. geriye, böl. 3.

43. C.P. Fitzgerald, "Pan-Asianism", Guy Wint (ed.), *Asia: a handbook*, 1965, s. 367-403.

44. Wertheimer, a.y.

45. Fouad Ajami, "The end of Pan-Arabism", *Foreign Affairs*, LVII (2): Kış 1978-9, s. 355-73.

46. Legum, s. 55-80; Immanuel Geiss, *Panafrikanismus: zur Geschichte der Dekolonisation*, 1968, s. 9; Vincent Bakpetu Thompson, *Africa and Unity: the evolution of Pan-Africanism*, 1969, s. 293-313.

47. Ayrıca bkz., J.M. Landau, "The fortunes and misfortunes of Pan-Turkism", *Central Asian Survey*, VI (1): 1988, s. 1-5.

İrredentizmden Dayanışmaya

İrredentist bir olay olarak Pantürkçülük siyasi amaçlarına ulaşmayı başaramadı.[1] Daha önceki bölümlerde başarı nedenleriyle birlikte belirtilmiş olan bir iki Pan hareket dışında başarı gösteren de olmadı. Diğer Pan-ideolojilerde, örneğin Panislamcılıkta görüldüğü gibi,[2] Pantürkçülük de şimdi, Türki halklar arasında dayanışma ve işbirliği için geçmişteki saldırgan tutumundan gittikçe uzaklaşıp uzlaşmacı ve daha ılımlı amaçlara yöneliyor. 1980 ve 1990'ların değişen durumları devamlı bu eğilime katkıda bulunuyor.[3]

Sovyetler Birliği, Çin, Balkanlar, İran ve Irak'taki birçok Türk toplulukları siyasi görüş ve umutlarını ifade etmeleri ve Pantürkçü duygularını dışarıdakilerin iyi bir şekilde görmesini sağlamaları değişen derecelerde önlenmişti. Bunu Özbek yazarı Mamadali Mahmudov'un 1980'de Sovyetler Birliği'nde basılan tarihsel romanı bozdu. Yazar kitabında 'Orta Asya Türkleri 19. yüzyılda daha iyi birleşmiş olsaydı Rus fetihçilerine karşı gelebilirdi' görüşünü dile getiriyor.[4] Öte yandan böyle yayın kısıtlamalarının bulunmadığı Türkiye'de kişiler ve küçük gruplar 'Dış Türkler' için irredentist çözüm çağrılarını sürdürdüler. Nihai amaçlarını "Adriyatik'ten Çin

Denizi'ne" şeklindeki yeni sloganlarıyla giderek küçülen Pantürkçü dergilerde ve uygun olduğu ölçüde de[5] diğer gazeteleri kullanarak özetlemiş oldular. Bu slogan aynı zamanda 1987 ve 1992 yılları arasında Nezih Uzel'in konu üzerine yazdığı makalelerini bir kitap olarak 1993'te yayınladığında bu kitabın adı olarak da kullanıldı.[6]

Bununla birlikte bu propaganda merkezi tartışmaların bir hayli uzağında kaldı. 1960 ve 1970'lerde radikal çevre siyasi tartışmalarının ve etkinliklerinin çoğunu aşırı sol, şovenist milliyetçilik ve siyasi İslamdan oluşan bir üçlü anlaşmazlık üzerinde yoğunlaştırırken bunlarla büyük partiler pek ilgilenmediler. Bu söz konusu 20 yıl içinde, Türkiye'de irredentist Pantürkçülüğün çevresel (periferisel) konumu geçmiş olaylara bakarak, örneğin Eylül 1980'deki üçüncü askeri müdahalenin solcular, radikal milliyetçiler ve aşırı İslamcılar dışında bilinen hiçbir Pantürkçüyü yakalayıp yargılamaya getirmediği olgusuyla gösterilebilir. Pantürkçü tutumlarından kuşkulanılan tek siyasi Alparslan Türkeş ise sadece başka suçlardan, esas olarak da yıkıcı etkinliklerde bulunmaktan yargılandı. Diğer siyasi partilerle birlikte onun Milliyetçi Hareket Partisi de yasaklandı[7] - bu da Pantürkçülük için bir başka terslikti.

Sınır değişikliğinin uygulanabilirliğinin Türkiye kamuoyunda daha az ikna edici bulunması bunun, halkta ve liderlerinde diğer ülkelerdeki Türki halkların başlarından geçenlere karşı ilgisiz oldukları şeklinde ele alınmamalıdır. Tam tersine, ayrımcılığa karşı özellikle yaygın kitle gösterileriyle duygusal heyecanlarını ifade ettiler. Bu türden tepkinin en gözle görülür olanı Türk azınlığın yaşamının tehlikede olduğunun fark edildiği bir durumda 1974'te Kıbrıs'a Türk hükümetinin askeri müdahalesine kışkırtıcı etkide bulunan ulusal heyecandı. Kıbrıslı Türkleri ve yaşadıkları toprakları Türkiye'ye bağlamayı isteyen bir irredentist talep varsa da çok az etkisi vardı; ne olursa olsun böyle bir istem gündeme getirilmiş olsaydı Türk hükümet çevreleri hiçbir zaman bunu ciddi bir görüş olarak da ele almazdı. Üstelik Kıbrıslı Türklerin kendileri böyle bir çözümü hiçbir zaman güçlü bir şekilde ortaya koymadılar. Daha çok

1980'lerde davaları için Türk ve Müslüman dünyasında destek arayışlarını sürdürdüler.[8] Bu müdahaleden bu yana 20 yıl geçti. Türk kamuoyu kanaatimce, Kıbrıs'taki ve başka yerlerdeki Dış Türkleri eşitleyen bir anlayışla yaklaşmıştır. Bunun en belirgin ifadesi 1980'lerin sonlarında Bulgaristan'daki Türk azınlığa karşı sert uygulamalara geçilmesi ve sonuç olarak da onların dışarı atılmasına karşı halkın geniş kitle gösterilerinde bulunması olmuştur.[9] Bu sorunlar üzerine Türkiye basının çoğu duygusal tepkiler göstermiş olmakla birlikte Pantürkçü çevrelerde bu tepki, yayınına devam eden (Türkiye'ye göçenlerce çıkartılan) ve yeni çıkan yayınlarda yıllarca ve daha şiddetli bir şekilde ifade edilmiştir. Yayına yeni başlayanlardan, 1986 yılından itibaren İstanbul'da aylık olarak çıkartılan *Türk Dünyası Tarih Dergisi* Bulgaristan ve Irak'taki Türk azınlıklara yönelik baskı ve zulme karşı saldırıya geçerken aynı zamanda Türk Hükümeti'ni müdahaleye etmeye çağırmıştır.[10] Bunun dışında Türkiye'nin Balkanlarda yeniden bir Pantürk İmparatorluk kurmak niyetinde olduğunu ima edip onu 'Yeni Osmanlıcık'la suçlayacak bir durumun söz konusu olmadığı da görülüyor.

Bununla birlikte 1980'lerin sonlarında ve 1990'ların başlarında özellikle de açık bir şekilde Sovyet bloğunun parçalanması ve dağılmasıyla genel durum çarpıcı bir şekilde değişmektedir. Örneğin bu durum Kıbrıs sorununa ilişkin yaklaşımı belirgin bir şekilde değiştirmedi ve Türk kamuoyu oradaki Türk toplumuyla kendini yakından özdeşleştirmeye devam etti. Bununla birlikte Bulgaristan'daki Türklerin durumunda bir gelişme oldu ve Ekim 1991 seçimlerine engellenmeksizin katılmalarına izin verildi.[11] Ancak çok daha çarpıcı gelişme Sovyetler Birliği'nin ekonomik ve siyasi parçalanmasından sonra görüldü. Bunun sonucu olarak etnik ve kültürel ayrılıklar daha fazla öne çıkarıldı ve sonuç olarak da 1991 yılında Sovyetler'i oluşturan ülkelerden bir kısmı siyasi bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bunlar arasında Kafkasya'daki bir Türki-Müslüman Cumhuriyeti Azarbaycan ve Orta Asya'daki 5 diğer Türki Müslüman cumhuriyet de vardı: Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan (Tacikistan'da azınlık ama dikkate de-

ğer sayıda bir Türk grubu vardır). Bu 6 cumhuriyet Haziran ve Ekim 1990 arasında egemenliklerini Ağustos ve Aralık 1991[12] arasında da bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Bunlara ek olarak daha küçük birimler halinde yaşayan Türki gruplar da vardır. Kendi adlarına bir devlet olma şeklindeki milliyetçi özlemleriyle Volga Tatarları, özerklik isteyen[13] Kafkaslar'da Çeçenler ve İnguşlar ya da Moldavya'da Gagavuz Türkleri[14] bunlara örnek oluşturuyor. Onların ayrılma isteği hemen hemen yaşadıkları yerlerdeki büyük siyasi birimlerin belli muhalefetiyle karşılaştı. (Ruslar ve UkraynalılarVolga Tatarlarına, Moldavya ise kendi azınlıklarına karşı)[15] Bu durum, Türkiye hükümetinin bu küçük gruplar için Pantürkçü sempatisini ifade etmekte söz konusu azınlıkların yaşadığı devletlerle ters düşmemeye daha fazla dikkat etmesi gerektiği anlamına geliyordu. Bir yandan daha küçük Türki birimler aynı şekilde davranmaya çalışırken, 6 Müslüman cumhuriyet Türkiye ile ilişkilerinde özgürdüler. Büyük bir tarihsel fırsatın ele geçtiği hissi içindeki Türkiye ise dış politika seçeneklerini[16] genişletirken bu yeni koşullara[17] uyum sağlayabilmek için stratejik konumunu yeniden değerlendirmek zorundaydı. Peri Pamir adındaki gözlemci bunu şöyle ifade ediyordu 'Türkiye'nin bakış açısından Orta Asya şimdi en zengin fırsatlar hazinesi oluşturuyor.'[18]

Bu yeni ilişkilerin daha iyi bir değerlendirmesini yapabilmek için, jeopolitik, etnik, ekonomik, dinsel ve dilbilimsel düzeyde bu yeni cumhuriyetlerin her birine ilişkin bazı verileri kısaca ele almamız gerekiyor.[19] Söz konusu cumhuriyette, bütünüyle önemsiz olmasa da, sahip oldukları teknolojik donanım bakımından belli sınırlamaları olan askeri faktör kısıtlı rol oynuyordu. (Sovyetler Birliği'nin parçalanmasıyla birlikte bu yazının hazırlandığı sırada tem kapasitede kullanıma açık olmayan bir nükleer cephaneyi ellerinde bulunduran Kazakistan hariç.)[20] Ayrıca tüm bu cumhuriyetler, Rusya'yla ve Bağımsız Devletler Topluluğu içindeki eski Sovyetler Birliği'nden kalma unsurlarla bağlantılıdır. Bağımsız Devlet-

ler Topluluğu 8 Aralık 1991 tarihinde oluşturuldu ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile Azerbaycan 21 Aralık 1991'de topluluğa katıldılar. 1992'de başlayan Bağımsız Devletler Topluluğu toplantılarında 5 Orta Asya Müslüman Cumhuriyeti sadece kendilerine ait simgesel ordular oluşturmayı ve güvenliklerini Rusya'nın sağlayacağı bir savunma kalkanı içinde çözmeyi kararlaştırdılar. Bu ve başka açılardan bakıldığında 6 Müslüman Cumhuriyetin her biri ulus olarak biçimlenme sürecinde bir devlet görünümündedir.

Azerbaycan 86.600 kilometrekare yüzölçümünde, 7 milyon nüfusa sahip olup nüfusun %78'i Azeriler, %8'i Ermeniler, %8'i Ruslar ile %6'sını da Tatar ve Dağıstanlılar oluşturuyor. Coğrafi olarak Türkiye'ye en yakın cumhuriyet olup Nahçıvan Özerk Bölgesi yoluyla da Türkiye ile sınırı olan tek Türki cumhuriyettir. Bununla birlikte İran'la daha uzun bir sınıra sahiptir. Sınırın öte yakasında yaşayan 8-10 milyon Azeri 'Birleşik Azerbaycan' çağrısında bulunan bir irredentist hareketi beslemektedir. Yeni Cumhuriyet Şubat 1988'den beri çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu "Dağlık Karabağ" kuşatık bölgesini kendisine katmak isteyen komşu Ermenistan ile sürüp giden bir savaş içinde bulunmaktadır. Ülkenin Hazar Denizi kıyılarında bir liman olan başkent Bakü'de faal durumda çok geniş doğal gaz ve petrol yatakları bulunmaktadır. Azerbaycan'ın İran ile yakın bağları vardır. (İkisinin de aynı mezhepten olması (Şii) İran'da bulunan Azeri azınlıktan dolayı). Ancak diğer Türki halklarınkine göre Türkiye'de konuşulan Türkçe'ye en yakın dil olmasından dolayı da Türkiye ile de yakın ilişkiler içindedir. Bu cumhuriyetler içinde Latin alfabesini ilk Azerbaycan kabul etmiştir. Azerbaycan, İran'daki Azerilerle birliği amaçlayan –muhtemelen Pantürkçülüğe de eğilimli bir Panazericilikle, şiddetli, bağımsız ve güçlü bir milliyetçi konum sunuyor. Aslında Azerbaycan'daki Panazericilik, İran sınırının güneyi ve kuzeyi arasındaki birliği sağlamak için İran'a karşı Pantürkçülüğü kullanmaya istekli görünüyor. Tüm bunlar 30 Ağustos 1991 tarihli 'Azerbaycan Cumhuriyeti Bağımsızlık Bildirgesi'nde ifade edildi. Ayrıca Azerbaycan, Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılmaya karar veren 6 cumhuriyet içinde bazı noktalara çekince koyan tek ülkedir. Hatta 7 Ekim 1992'de

Azerbaycan meclisi Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan ayrılmak için oylama yapmıştır. Ancak bu kararın tam olarak uygulamaya koyulup koyulmadığı henüz bilinmemektedir.[21]

Kazakistan. Başkent Alma ata. Yeni Müslüman cumhuriyetlerin en genişi. Yüzölçümü 2.7 milyon kilometrekarelik bir alanı kapsıyor. 17 milyondan biraz az olan nüfusun %40'ı Kazak, Ruslar %38'ini, Almanlar %6'sını, Ukraynalılar %5'ini ve Özbekler ve Tatarlar %2'sini oluşturuyor. Bu durumuyla açık bir etnik çoğunluğun olmadığı Kazakistan bir azınlıklar cumhuriyeti görünümünde. En büyük ticari ilişkisi diğer maddelerin yanı sıra kömür ve pamuk üretimini sattığı Rusya. Ayrıca en uzun ortak sınırı da Rusya ile. (Sünni İslam ve dil akrabalığından dolayı) kültürel olarak Türkiye ile güçlü bir yakınlık içinde. Ancak etnik çeşitliliğinden ötürü de Kazakistan, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkide dengeyi korumaya özen gösteriyor. Nükleer cephanesinin getirdiği askeri üstünlüğü kullanmaya çalışıp başka devletlerin yanı sıra özellikle Birleşik Amerika'dan tarafsızlık koşuluyla daha fazla teknolojik ve ekonomik yardım almaya çalışıyor, hatta bu nükleer gücü zaman içinde tümüyle ortadan kaldırma olasılığı karşılığında çok daha fazla yardım isteminde bulunuyor. Pantürkçü işbirliğini doğal olarak desteklemekle birlikte liderliğin tutumu bir ölçüde çelişik. Kazakistan, Türkiye'nin yardımını kabul ediyor ancak bir yandan da daha çok Batı'nın ekonomik yardımının bekleyişi içinde bulunuyor. Ayrıca Pantürkçülükten[22] çok nüfus dengesini değiştirmek için Kazakistan dışındaki Kazakların ülkeye dönmesini özendiren Pankazakçılık siyasetini de geliştirme eğilimi içinde görünüyor.

Özbekistan. Yüzölçümü 447.000 kilometrekare. Müslüman Cumhuriyetlerin en kalabalık olanı (20.300.000). Özbekler %71, Ruslar %8, Tacikler %5 (resmi kayıtlara göre, belki de daha fazlalar) ve diğerleri. 900.000 Özbek ve 700.000 Rus'un yaşadığı başkent Taşkent eski bir kent olup 1966 depreminden sonra yeniden yapıldı. Ruslar ve Ukraynalılardan sonra Sovyetler Birliğinde en büyük üçüncü grubu Özbekler oluşturuyordu. %85'ini oluşturan

16.700.000 kişi Özbekistan'a geri kalanları da Tacikistan, Kırgızistan, Afganistan ve Çin'de yaşıyor. Ekonomi büyük ölçüde pamuk üreticiliğine dayanıyor ancak Özbekler de önemli bir doğal gaz üreticisi. Kasım 1991'de hükümet cumhuriyetin altın madenleri yatırımının denetimini ele aldı. Fergana havzasındaki diğer etnik gruplarla takışırken, Sünni İslam ve dilsel yakınlığından dolayı Türkiye ile ilişkiye diğerlerinden daha fazla ağırlık veriyor. Özbekistan'da resmi olmayan ama canlı bir hareket olan birlik siyaseti, ekonomik işbirliğine dayalı ve gelecekte 5 Orta Asya ülkesinin bir Türkistani federasyonu ya da konfederasyonunun yaratılmasını öngörüyor. Bazı Özbek gözlemciler bu birliğin belli Özbek seçkinleri arasında korkuya yol açan İslamcı fundamentalizmin yayılmasını önleyecek bir rol oynayacağına inanıyor.(23)

Kırgızistan. 200.000 kilometrekare yüzölçümü ve 4.250.000 nüfuslu ülkede Kırgızlar %52'lik çoğunluğu oluştururken bunları %21.5 ile Ruslar ve %13 ile Özbekler izliyor; Ukraynalı, Alman ve diğerleri de ülkenin diğer azınlıkları. Başkent Bişek'in çoğunluğunu Ruslar oluşturuyor. Kırgızlar başkentte azınlıklar. Yüz binlerce Kırgız da Özbekistan, Tacikistan, Çin ve Afganistan'da yaşıyor. Diğerlerine göre daha demokratik eğilimlere sahip olmakla birlikte (Cumhurbaşkanı Askar Akayev geçmişte Sovyet bürokrasisinden gelmeyen tek Orta Asya Cumhuriyeti lideri) birkaç kez etnik gruplar arasındaki çatışmalar kanlı sonuçlara yol açtı. Böyle büyük çatışmalardan biri, Kırgızlarla Özbekler arasında oldu ve birkaç yüz kişi öldü. Bundan dolayı bazı etnik azınlık üyeleri göçmek zorunda kaldı. Dolayısıyla yukarıda belirtilen nüfus oranlaması hızla değişebilir bir oynaklık gösteriyor. 6 Müslüman cumhuriyetin en yoksulu Kırgızistan. Ekonomi sadece tarıma dayalı ve bu da sarp dağlardan oluşan ülkenin geçimini karşılamaya yetmiyor. Diğer Orta Asya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye ile ortaklığı Sünni İslam oluşuna ve dile dayalı. 1989'da yürürlüğe konulan dil yasasına göre kent, meydan ve dükkan adlarındaki Rusça'nın yerini Kırgızca alıyor ve Kırgızca yayınların sayısı ve hacmi daha da artıyor. Bu çizgi salt yurt-

seyerliğin ötesinde aynı zamanda Pantürkçü eğilimleri de yansıtıyor.[24]

Türkmenistan. 488.000 kilometrekarelik yüzölçümüyle Müslüman cumhuriyetleri içinde Kazakistan'dan sonra ikinci geliyor. Ancak Türkmenlerin %72'lik çoğunluğu oluşturduğu nüfus çok az: 3.600.000. Ruslar %9.5, Özbekler %9 ve birkaç küçük azınlık grup daha var. Başkent Aşkabat'ın nüfusu ise 400.000. İran ile uzun sınırlar Türkmenistan'ın bu ülkeyle ilişkilerinde etkili bir etmen oluyor - esas itibariyle ekonomik ilişkilerinde. Bir başka etmen ise 1 milyon civarında Türkmenin İran'da yaşıyor olması. Öte yandan 1 milyonun üzerinde Türkmen de çoğunlukla Türkmen sınırına yakın olmak üzere Afganistan'da yaşıyor. Yüzölçümünün % 80'i çöllerle kaplı. Pamuk yetiştiriyor. Birkaç maden çıkıyor. Özellikle doğalgaz, kükürt ve petrol. Türkmenistan, İran'la ekonomik bağlarından vazgeçmeksizin, Sünni İslamlık ve dil yakınlığı ortak zemininde olduğu Türkiye ile yakın ilişkiler kurmaya çalışıyor. Yakın zamandaki yoğun tartışmalarda Rusça olmasına rağmen Türkmenistan'ın yayıncılık ve yüksek eğitim konusunda aldığı tutum destekleniyor. Bütün bunlar 1991 Mayısı'nda Aşkabat'ta Afganistan, İran, Türkiye, Suriye, İngiltere ve Almanya'dan da katılanların olduğu ilk Dünya Uluslararası Türkmenler Konferansı'nı toplayan, özellikle İran ile Afganistan'daki Türkmenler üzerinde yoğunlaşan 1990'ların sonlarında oluşturulan Vatan Derneği'nin yapıtlarından öğrenebilecek şeyleri olan Pantürkçüleri etkileyebilir. Hareketin ana hedeflerinden biri yurtdışında yaşayan Türkmenler arasındaki ilişkiyi Pantürkçülükten çok Pantürkmenci bağlarla geliştirmektir.[25]

Tacikistan. 5.200.000 nüfusu ve 143.000 kilometrekarelik yüzölçümüyle bu 6 cumhuriyetten alan olarak en küçüğü. Nüfusun %62'sini Tacik, %23.5'unu Özbek, %8'ini Rus ve geri kalanını da diğerleri oluşturuyor. Özbeklerden uzak, İran'la kültürel yakınlığı olan bir cumhuriyet olarak 1920'lerde Sovyetlerce tanınması esas itibariyle birleşik bir Türkistan[26] diyen Pantürkçü umutları kırma

niyetinden kaynaklanıyordu. Taciklerle Özbekler arasında süre giden gerginlik 1992 yılında ileri sürüldüğüne göre 20.000 kişinin öldüğü bir iç savaşa dönüştü. Afganistan ve Çin'le uzun bir sınır paylaşan Tacikler, Özbekistan ve Türkmenistan'ın arada olmasından dolayı güçlü kültürel bağları olan İran ile ortak bir sınıra sahip değil. Başkenti Duşanbe. Ekonomi esas olarak tarıma bağlı- gıda üretimi ve pamuk- Ancak ayrıca uranyum gibi madenler de bulunuyor. Ticaretin bir kısmını dil yakınlığı olan İran'la yapıyor. Aynı zamanda azınlık dili Özbek, çoğunluk dili Tacik olan Türkiye'ye yakın tek Orta Asya ülkesi. Birkaç Şii öbek olmasına karşın Sünni dininden olması Türkiye'ye yakınlık açısından bir başka etmen oluşturuyor. Ancak Türkiye laik bir ülke olduğundan Tacikistan'daki din etmeni üzerinde İran'ın dikkate değer bir etkisi görülüyor. Ve bu arada herkesin göreceği yerlerde Humeyni'nin fotoğraflarının asıldığı belirtiliyor. Tacik seçkinleri sadece ekonomik nedenlerle değil Müslüman Orta Asyası'nda Türki çevrenin arasında kaybolup gidebilecekleri endişesiyle yüzlerini İran ve Pers dünyasına dönebilir.[27]

İslami geçmişleri dışında[28] 74 yıllık ortak komünizm deneyimi ve evrensel ölçeğe yakın bir Rusça eğitimle, 6 Müslüman cumhuriyet başardıkları modernleşme düzeyi ve ekonomik durum gibi birkaç açıdan birbirlerinden farklı özellikler taşıyorlar.[29] Pantürkçülüğün yanı sıra en azından halk desteği alan yerli milliyetçiliklerin monolitik yapısının gelişmesini geciktirmek ya da önlemek niyetiyle Sovyetler'in kültür ve sınırlar üzerine siyasi yönlendirmelerinin bir sonucu olarak bunların hepsi de etnik ve dil açısından karışık bir durum arz ediyorlar. Sovyet milliyetler siyaseti,[30] sadece birleşik bir Pantürkçü hareketi engellemedi, aynı zamanda egemenlik, bölge ve azınlıklara ilişkin ortadan kaybolmayan birkaç uyuşmazlığı da gündeme getirdi. Bunlardan azınlıklar sorunu etnik merkezcilik ve etnik korku gibi sonuçlarıyla en ciddi tehlikeyi oluşturuyor. Etnik korku özellikle çok sayıda Rus, Ukrayna ve belli yerlerde de Alman kökenlilere[31] ve diğer azınlıklara da yönelmiş bulunuyor. Bu tam bir etnik saatli bomba.[32] Pax Sovietika'nın kaybolmasıyla birlikte gizil bir şekilde bulunan diğer milliyetçi ve din-

sel uyuşmazlıklar (anlaşmazlıklar) 6 Müslüman Cumhuriyet'te artan bir şiddetle su yüzüne çıkıyor.

Bu cumhuriyetlerdeki birçok insan, belki de çoğunluğu marksizmden ve onun temsil ettiklerinden nefret etse bile, marksist düşünme biçimi ve Sovyet türü yönetim büyük ölçüde yaşamaya devam etti. Cumhuriyetler merkezi bir parti, bürokrasi ve KGB'nin oluşturduğu otoriter bir biçimde yönetildi. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev dışındaki siyasi liderler 1990'ların başlarında çoğu sosyalist enternasyonal için uğraşan komünistler olarak iktidara geldiler ve daha birkaç yıl öncesine kadar mahkum ettikleri etnik-milliyetçiliği tüm içtenlikleriyle beslemek bir ölçüde onlara zor geldi. Ekonomik olarak da Sovyetler'in 'Üçüncü Dünyası' olarak görülen ve gelişmenin gerisinde kalan bu ülkeler üretimleri açısından daha geniş bir Sovyetler Birliği'nin ihtiyaçlarına göre yönlendirilmişti.[33] Pratikte bu, tarım, özellikle de pamuk üretimi demekti: Orta Asya ülkeleri Sovyetler Birliğinin dağılmasından önce Sovyet pamuk üretiminin %90'ından fazlasını sağlamış olmasına karşın, üretilen pamuğun sadece %7'sini işleyebilecek bir kapasiteye sahiptiler. Bu durum, doğal olarak ekonomik bağımsızlığı kazanmada ciddi sorunlara yol açtı.

Daha önce de belirtildiği gibi tüm bu Müslüman cumhuriyetler 1990'da egemenliklerini, 1991'de de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Artık bu ülkeler gelecek için planlarını hem geçmişteki deneyimlerinden hem de Rusya'nın kendisinin şu anda cebelleştiği güncel siyasi ve ekonomik sorunlardan dolayı sadece Rusya'ya göre geliştiremeyecekleri açık bir şekilde görülmüş olmalıdır. Bununla birlikte bu ülkeler (Azerbaycan dışında kalan beşi) 18 Ekim 1991'de bir ekonomik anlaşmaya imza attıkları için hali hazırda yetiştirdikleri ürünlerinin doğal pazarı olarak Rusya'yla bazı ekonomik bağlantılarını da sürdürüyorlar. Dahası bu 6 ülkedeki birçok üst düzeydeki görevli Sovyetler Birliği döneminin bürokratları ve birçoğu hâlâ Rusya'ya ve onun yönetim yöntemlerine bağlı durumda. Bu cumhuriyetlerdeki diğer siyasetçiler siyasi rejimleri, ekonomik gelişme ve teknolojik ilerlemeleri için hepsi de pazar ekonomisi içinde olmak

üzere başka yerlerde de modeller aradılar. Bu liderlerin bazıları için ideal model olarak görülen Batı oldukça uzak olduğundan onlar kendilerini sıkıştıran sorunlarının çözümlenmesi çabasıyla ve yeni bir kimlik arayışlarına yardımcı olması için Türkiye ya da İran'a ya da her ikisine birden yöneldiler - ulusal ya da dinsel olarak.[34]

Bu iki devlet arasında bir seçim yapılmasını etkileyen çeşitli etmenler var:[35] İlki *coğrafi yakınlık*: Türkiye, sadece Azerbaycan'la kısa bir sınıra sahip. Halbuki İran Azerbaycan'ın yanı sıra Türkmenistan ve Özbekistan'la da ortak sınıra sahiptir. Bu daha öncede belirtildiği gibi kısmen Türkistan'ın yüzünü İran'a dönmesinde rol oynuyor. İkincisi, *kültürel gelenek* ve dil yakınlığı. Bu etmen Tacikistan'ın İran'la diğerlerinin de Türkiye ile bağları açısından nesnel bir durum oluşturuyor. Üçüncüsü, *siyasal koşullar*. Azerbaycan'daki liderlerin bir kısmının Türkiye ile bağları hızlandırmalarına neden olmuş olabilir. Çünkü İran'ın şiddetle tüm Azeri birliğine karşı çıktığını biliyorlar. Dördüncü olarak, *dinsel eğilimler*: 5 Orta Asya Cumhuriyeti Türkiye gibi çoğunlukla Sünni, halbuki Azerbaycan'ın %70'i ise İran gibi Şii. Yeni cumhuriyetlerdeki İslamın tüm çeşitlerine İran modeli çekici gelmese de İran'ın fundamentalist İslamıyla her şeye rağmen dinsel pratiğin özgürce yerine getirilmesine izin verilen Türkiye'nin laik konumu arasında bir seçeneği göz önünde bulundurmaları söz konusu oluyor. Beşinci olarak, önemli ölçüde *ekonomik yatırıma* duyulan ihtiyaç. Bu da önemli ölçüde ilerisi için silahlanmaya harcanmakla birlikte İran'da Türkiye'den daha fazla bulunan bir olanak olarak görülüyor. Altıncı olarak, *Batı'yla* ekonomik ve siyasi bir köprü oluşturmaya gelince -isteyenler için- Türkiye doğal olarak daha iyi bir durumda; hatta Türkiye, bu altı cumhuriyete Marshall yardımı vermesi için Birleşik Amerika'yı ikna etmeye çalıştı ama başarılı olamadı.[36] Bu altı Müslüman cumhuriyet hâlâ kısmen otoriteryen ve merkezi bir durumdayken Türkiye daha çoğulcu, demokratik bir toplum ve yönetim olarak işe yarayabilir.[37] Son olarak bu ülkelerdeki *diaspora* etkinlikleri önemli bir rol oynuyor. Türkiye'de Tatarlar gibi diğer birkaç grup bulunurken İran'da Azeriler ve Tacikler dışındakiler bir ölçüde daha

az bir nüfus oluşturuyorlar. Bu diasporalar geldikleri topraklar ve konuk eden ülke arasında yakın bağlar oluşturma çabasında doğal köprü rolü oynuyor. Bunlar tümüyle Pantürkçü yaklaşım ve dayanışmanın en ateşli savunucuları olarak kaldılar.[38]

Kuşkusuz gelişmelerin çoğu Müslüman cumhuriyetlerin her birinde iktidardaki güçlere (Komünistler, İslamcılar ya da milliyetçiler) bağlı bir seyir izledi. 1987 yılından beri konuşma ve yazılarda görülen *Glasnost* ya da açıklık hem Çarlık Rusyası'nın son döneminden hem de Sovyet döneminden beri sürüp giden çözümlenmemiş milliyetler sorunu ve öne çıkan milliyetçilik etmeninin[39] daha iyi anlaşılmasına yararı oldu.[40] Heterojen oluşumlarıyla bu yeni Müslüman cumhuriyetler Pantürkçü bir işbirliği ruhuyla Türkiye ile yakınlaşma için adım atarken Türkiye'de buna sınırlı olanaklarını en azami bir şekilde onların kullanımına vererek sıcak bir yanıt verdi. Şimdi esas olarak 1991'in sonlarından 1993'ün sonuna kadarki dönemde Müslüman cumhuriyetlerin ilk 2 yıllık bağımsızlık dönemlerinde artan dayanışmaya doğru Pantürkçü eğilimi tanımlamaya ve çözümlemeye çalışacağız. Böyle yaparak konuya ilişkin çeşitli etmenleri gözden geçireceğiz ve onların bir arada olmalarının anlamını açıklamaya çalışacağız.

Müslüman cumhuriyetlerdeki Türki nüfusla işbirliği ve dayanışma için Türkiye'nin kendi nedenleri açık. Türkiye'nin, kendilerini Avrupalı olarak tanımlayan modernleşmeci seçkinleri, Avrupa Topluluğu'nun Türkiye'yi tam ve eşit üyeliğe kabul etmekteki isteksizliğinden rahatsız oldular ve onurları kırılmış hissettiler. Avrupa Topluluğu'na tam üyelik için ardı arkası kesilmeksizin çaba göstermeye devam ederken bir yandan da Türkiye'yi başka alt sistemlerle birleştirecek seçenekler arayışını da elden bırakmadılar. Bu özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'nin NATO içindeki rolünün daha az can alıcı bir durum arz etmesinden sonra daha fazla ihtiyaç haline geldi. Evet, 1991 Körfez Savaşında Cumhurbaşkanı T. Özal'ın Türkiye'nin havaalanlarını ABD'nin kullanmasına izin vermesi Türkiye'nin azalan askeri rolünün düzel-

tilmesine yardımcı oldu, ancak aynı zamanda bu tutum onun Irak'la aralarında bir düşmanlığın doğmasına yol açtı. Böylece Türkiye, hem kendisi için hem de Avrupa ülkelerine nakil amacıyla petrolün yanı sıra doğalgazı da yeni Müslüman cumhuriyetlerden sağlayıp bu alanlarda Arap ülkelerine bağlılığı azaltmaya yönelik bir siyasi değişiklik sürecine girdi.

Birleşik Devletler ve Avrupa ülkeleriyle daha yakın bir işbirliği için çaba gösterirken, Türk hükümeti aynı zamanda ülkeye yakın çevredeki diğer seçenekleri de aramaya devam etti. İran, Afganistan, Pakistan ve birkaç Arap ülkesinde fundamentalist İslamın değişik siyasi ilerlemelerine karşı ihtiyatlı olan laik bir Türkiye için bir İslami siyaset asla gerçek seçenek olamazdı; bununla birlikte İslami devletlerle de işbirliklerine gerekli önem veriliyordu. Sovyet sonrası dönemde, Türk hükümeti karşılıklı birbirini tamamlayan iki yönlü bir barış ve işbirliği siyaseti benimsemiş görünüyor: Biri birkaç komşu ülkeyle, diğeri de 6 yeni Müslüman cumhuriyetleriyle.(41)

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi projesini esas hazırlayan ve sürdüren Türkiye'ydi. İlk olarak Türkiye'nin ABD Büyükelçisi Şükrü Elekdağ tarafından 1999 yılında önerildi. O yılın sonunda Cumhurbaşkanı T. Özal tarafından da benimsendi. Ayrıntılar Aralık 1990 ile Temmuz 1991 arasında ilgili taraflarca Ankara, Bükreş, Sofya ve Moskova'daki toplantılarda netleştirildi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte sözleşmeye imza atan ülke sayısı arttı. Sonunda bu proje Türkiye, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Arnavutluk'un yanı sıra Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Moldavya, Rusya ve Ukrayna'yı kapsadı. Balkanlar ve Kafkasları da içine aldığı için bu aslında sadece Karadeniz ülkeleri ile sınırlı kalmıyordu. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi Anlaşması 25 Haziran 1992'de 11 ülke tarafından İstanbul'da imzalandı. Bu anlaşmayla demokrasi, bireysel haklar ve temel özgürlüklerin yanı sıra ekonomik özgürlük yoluyla gönenç, sosyal adalet ve güvenliğin desteklenceği duyuruluyordu. Anlaşma aynı zamanda çevre sorunlarına karşı uyanık olmaya ve onun ekonomik gelişmedeki önemine de

dikkat çekiyordu. Bu anlaşma esasında, sanayi, bilim, teknoloji, taşımacılık, iletişim, enerji, tarım, ilaç ve eczacılıkta ekonomik işbirliğine vurgu yapıyordu.[42]

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi Anlaşması resmi olarak Avrupa Ekonomik Topluluğu benzeri, ilgili ülkelerin birbirleriyle yarışmasını değil, birbirlerini tamamlamaları için bölgede insan ve sanayi ürünlerinin serbestçe dolaşımın sağlanmasını amaçlıyordu. Türkiye'nin algıladığı gibi, uzun zamandır aralarında uyuşmazlık olan Yunanistan ve Bulgaristan da dahil komşu ülkelerle siyasi ve ekonomik her ilişkinin bütünüyle iyileştirmesi amaçlanıyordu. Amaçlardan birinin yurtdışındaki Türki gruplara ilgi gesterilmesiyse ancak merkezsel değil çevresel düzeyde bir durum olacaktı. Bireysel haklar ve temel özgürlüklere gönderme yapılmakla birlikte herhangi bir şekilde hiçbir durum özellikle ön plana çıkartılmamıştı. Anlaşma temel noktalara dikkat çekiyordu. Bununla birlikte Bulgaristan ve Yunanistan'daki Türk azınlıklara duyulan yaygın sempatiden haberdar Türkiye hükümeti, sanki gereksiz yere silah gücüyle onları koruma girişimlerine karşı teminat veriyor görünüyordu.[43]

Çok daha açık olan mesele ise Türkiye'nin tüm tarafların karşılıklı bağları beslemeye istekli olduğu altı Müslüman cumhuriyetle olan ilişkisiydi. Ancak bu isteklilik eski ve yeni rekabetin devlet içi ilişkileri nitelediği cumhuriyetlerin kendi karşılıklı ilişkilerinde çok daha az görülüyor. Ayrıca merkezileşmiş Sovyet sistemi cumhuriyetleri Moskova'ya doğru iterken birbirlerinden de uzaklaştırmıştı.

Biz şimdi yönümüzü Türkiye'nin hem çok yönlü hem de ikili ilişkiler bağlantısında bu altı Müslüman cumhuriyetle siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerine dönüyoruz. Burada Ocak 1992'den itibaren Türkiye'nin, altı cumhuriyetin Birleşmiş Milletler'e kabulü ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı; Türkiye, Pakistan ve İran'ın 1985 yılında yenilediklerı Ekonomik İşbirliği Örgütü; Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi; İslam Konferansı Örgütü[44] ve NATO'yla ilişkilerini ilerletmek için açtığı kampanyası tayin edici

bir önem arz ediyor. NATO ile ilişkisi dışında söz konusu alanlarda Türkiye dikkate değer bir başarı da göstermiş bulunuyor.

Bağımsızlık, bu 6 Müslüman cumhuriyete bir yandan çoğunlukla çözmek için yeterince donanımdan yoksun oldukları muazzam sorunlar diğer yandan da yeni perspektifler getirdi. Kendi siyasi rejimlerine karar vermek; kendilerini bir pazar ekonomisine açmak, henüz değerlendirilmemiş geniş doğal zenginliklerin kullanılması; diğer devletlerle bağlar kurulması; toplumun ve eğitimin yeniden örgütlenmesi; ileri teknolojinin elde edilmesi... gibi. Bu altı cumhuriyet aşağı yukarı bu ortak amaçlarla birbirlerine benziyorlar ama bunların yanı sıra birçok benzeşik olmayan olguların varlığı da gizlenemez. Bu faktörler birbirleriyle işbirliğinde onların zorluklarını daha da artırmaktadır. Azerbaycan bir ölçüde farklı yaklaşmasına karşın, Orta Asya'da potansiyel olarak varsıl Kazakistan ve Özbekistan zenginliklerini yoksul olan cumhuriyetlerle paylaşmaya pek istekli değiller. Bu arada yoksul olanlar egemenliklerinin bir de zengin olanların olası tehditlerinin altında olduğu kaygısı içindeler. Tüm bunlara karşın 5 cumhuriyetin cumhurbaşkanları daha 1990'ların başlarından itibaren birbirleriyle ekonomik işbirliği anlaşmaları imzalamaya da başladılar. 5 ülke 1992 Nisanı'nda Bişek'te bir araya geldiği zaman ortak bir siyaset benimseyen ve ekonomik planlamayı koordine edecek tek bir yatırım bankasının kurulması kararlaştırılırken beklenmedik bir durum ortaya çıktı. Tacikistan Cumhurbaşkanı Rahman Nabiyev katılmayı reddetti (bunun yerine yardımcısını gözlemci düzeyinde gönderdi).(46) Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov da protokolü imzalamayı reddetti. Böylece bölgedeki Pantürkçü bir ekonomik işbirliği tasarısı bir süre için ertelenmiş oldu. 1 ay sonra Ekonomik İşbirliği Örgütü Aşkabat'ta toplandı. Toplantıya Türkiye, İran, Pakistan ve 5 Cumhuriyetin başbakanları katıldı. Karşılıklı ekonomik işbirliğinin tartışıldığı toplantıya Kazakistan Cumhurbaşkanı gözlemci olarak katıldığını ve imza atmayacağını açıkladı.(47) Belki de Nursultan Nazarbayev bir iki gün sonra Taşkent'te toplanacak olan Bağımsız

Devletler Topluluğu'ndan daha iyi ekonomik sonuçlar sağlayabileceğini umut ediyordu.[48]

Orta Asya'da güç boşluğu yaratacak olan Orta Asya'da istikrarsızlık açık bir olasılık olarak görülmektedir. Bu durum, 5 Orta Asya cumhuriyetinde 10 milyon Rus'un yaşadığı Rusya'nın, Pantürkçü kimlik belirtisi gösteren, bu bölgenin (Orta Asya) doğusunda yaşayan geniş Müslüman Türk topluluğuna sahip olan Çin'in ve Panislamcı siyasi dayanışmayı geliştirmenin yollarını arayan Pakistan'ın kaygılanmasına yol açmaktadır. Kaldı ki İran'da Türkmenistan'dan İran'a boru ve demiryolu hattı döşemek gibi ekonomik girişimlerle[50] birlikte kendine özgü Şii İslam fundamentalist propagandayı bölgeye pazarlamaktadır. (Orta Asya'daki çoğu Müslümanlar Sünni olmakla birlikte). Şubat 1993'te İran Dışişleri Bakanı Ali Akbar Velayati, Orta Asya başkentlerini ziyaret etti. Bu İran girişimleri aynı zamanda Suudi Arabistan'ın da bölgeyle ilgilenmesini gündeme getirdi. Onlarda Suudi şirketler yoluyla Kazakistan ve Özbekistan'da dikkate değer yatırımlar yapmaya başladı. Cami yapımı, akademik burslar vermek ve bol miktarda kuran ve eğitim malzemesi gönderilmesi (İran'ın Şii kampanyasının önünü kesmek için)[51] de bu yardımların bir başka cephesini oluşturuyordu. Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın daha bağımsızlıklarını ilan etmelerinden birkaç hafta sonra Şubat 1992'de Suudi Arabistan Dışişleri bakanı bu ülkeleri ziyaret ederek olası bir Ekonomik İşbirliği Örgütü oluşturmayı tartıştı.[52] Pakistan ve Afganistan'ın bu ülkelerle ilişkileri (Afganistan'ınki daha çok planlama aşamasındaydı) Türkiye, İran ve Suudi Arabistan'ınkilerle karşılaştırıldığında çok daha küçük çapta görünüyor.[53]

Bizi esas olarak ilgilendiren yeni Müslüman cumhuriyetlerinde Pantürkçü etmenlere dayanan ve onları geliştiren Türkiye'nin etkinlikleridir. Doğal olarak bu etkinliklerin bir kısmı da bölgedeki diğer ülkelerin özellikle İran'ın ilişkilerine bir tepki olarak yerine getirilmiştir. Simgesel düzeyde 6 Müslüman cumhuriyetin cumhurbaşkanları Ankara'ya davet edilip büyük bir onurla kabul edildi; Cumhurbaşkanı Özal ve Başbakan Demirel iadeyi ziyarette bulundular ve

onlarda aynı şekilde büyük bir onurla selamlandılar. Tüm taraflar tekrarla 'kardeşler' arasındaki ortak bir bağ olarak Pantürkçülüğe göndermede bulundular. Bu, Türk hükümet kurumları ve Türk özel girişimcilerinden oluşacak bir Türk-Türki ortak pazar yaratma girişiminin ruhani bir şekilde ifade edilmesinden başka bir şey değildi. Ancak Tacikler, İran'la daha önceden giriştikleri ekonomik alışverişten dolayı bu tarihe kadar Türkiye'ye yönelik bir adım atmadılar. Bu aynı zamanda Tacik yönetici seçkinlerinin Türki olmayan özyapılarına (karakter) de bir örnek oluşturuyor. Bu ilişkiler içinde Türkiye tarafından yapılan en önemli öneri Ankara merkezli bir "Müslüman Orta Asya Kalkınma Bankası" kurmaktı. Türk özel girişimcilerinin önemli yatırımları olmakla birlikte böyle bir tasarı için yetersiz kalan sermayelerini desteklemek amacıyla Türk hükümeti, Alman Başbakanı Helmut Kohl ile görüştü. Bu görüşmede Alman işadamlarının da tasarıda paylarının bulunmasını Kohl'un da desteklediği öğrenildi.(54)

Türkiye'nin en büyük siyaseti hem diğer devletlerle ilişkileri hem de Türk ve Türki kardeşlik temelinde olmak üzere Türk kardeşliği ilişkilerini kurumlaştırmaya çabalamaktır. Diğer devletlerle ilişki konusunda Türkiye'nin büyük başarısı Müslüman cumhuriyetlerin bazılarının tutumlarını etkiliyor. Şubat 1992'de Azerbaycan'ın Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi'ne katılmasına çağrıda bulunmaya ek olarak, Türkiye Şubat 1992'de başarılı bir şekilde 6 Müslüman cumhuriyetin de Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne katılmasını önerdi. Aynı ay Türkiye Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü'nü onlara üyelik teklifinde bulunmaya ikna etti.(55) Ayrıca, onların Birleşmiş Milletlere kabulü için kulis etkinliklerinde bulundu. (2 Mart 1992 tarihinde resmen oylanarak kabul edildiler.)

Bu başarıların yanı sıra Türkiye kendisi ve diğer 5 Müslüman cumhuriyeti kapsayan ortak bir forum düzenlerken -Tacikistan dışında- bazı beklenmedik zorluklarla karşılaştı. Başbakan Süleyman Demirel'in ilgili ülkelere aynı yılın Nisan ve Mayıs aylarında yaptığı gezi sırasında yaptığı teklifini takiben 30-31 Ekim 1992 tarihinde 5 Müslüman ülke cumhurbaşkanları ve Türkiye Cumhurbaşkanı'nın

katıldığı zirve toplantısı Ankara'da başladı. Dış Türkleri ilgilendiren birçok mesele sıcak bir şekilde ele alındı ve tartışıldı, ancak ortak kararlara varmak o kadar kolay değildi. Toplantının samimiyetine rağmen, olasılıkla bundan dolayı, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev ve Türkmenistan cumhurbaşkanı Niyazov, Türkiye'nin Türki Cumhuriyetlerle bir ortak pazar planladığından kuşkulandılar. (belki de asılsız değildi.) Orta Asya cumhuriyetlerinin dördü bu toplantıdan önce Ankara'da Rus Büyükelçisi'yle bir araya gelmişti ve o da açıkça bunları böyle bir olasılığa karşı uyarmıştı. Böylece biraz da Niyazov'un desteğiyle Nazarbayev işbirliğinin tek başına ortak din ve etnik kökene dayanmaması gerektiğini bildirdi ve bu ülkelerde dikkate değer Rus nüfusun yanı sıra Rusya ile hali hazırda varolan ekonomik bağların önemine de dikkat çekti. İşte burada bir kez daha Pantürkçülüğe karşı bu kez daha çok ekonomik terimlerle ifade edilen Rus -ve Sovyet- muhalefetini görüyoruz. Kazakistan ve Türkmenistan'dan (her ikisi de aynı zamanda, ayrı ayrı teslimatın İran Körfezi'ne ulaşmak üzere İran ile anlaşmaya imza atıyordu) Türkiye üzerinden Akdeniz'e ulaşacak doğal gaz ve petrol akışını sağlamakta çabuk bir sonuca varmayı tasarlayan Türkiye bu konuda düş kırıklığına uğradı. Belki de bu forumun en önemli yanı Bakü'de yapılması kararlaştırılan forumun gelecek toplantısından önce gerekli teknik ve kültürel sorunlara değinecek bir komitenin oluşturulmasının karar altına alınmasıydı. Yeni Müslüman cumhuriyetlerle aynı zamanda çeşitli düzeylerde ilişki kurmaya çalışan Türkiye hükümetinin hep Pantürk tasarıları öne çıkartmak yerine Müslüman cumhuriyetlerle çeşitli düzeylerde ilişki kurmaya ağırlık vermesinin Türkiye hükümeti için daha iyi ve sonuç alıcı bir yaklaşım olacağı izlenimi ediniliyor. Müslüman cumhuriyetler arasında hep kardeşlik duygularının belirtilmesine rağmen, ekonomik çıkarlar ve sınır anlaşmazlıkları üzerine sık sık bunlar arasında da anlaşmazlıkların ortaya çıktığı açık. Özbekistan ve Kırgızistan arasında böyle bir anlaşmazlık vardı.[56] Ortak hareket etmek için daha üst düzeyde görüşmeler sürerken 1992'den beri iki taraflı görüşmelere de daha fazla çaba harcanmaktadır. Bu anlaşmazlıkların Rusya'nın diğer Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleriyle aralarında olan anlaşmaz-

lıklarla koşut düşmesi pek rastlantısal değil. Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kendi aralarında imzaladıkları anlaşmaya göre her devlet imza attıkları anlaşmalara bağlı kalmak durumunda. Bu durumda Rusya'da Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi devletlerle tek tek anlaşmalara imzalayarak uzun çok taraflı görüşmelerden kurtulmanın yararlarını görmüş bulunuyor.[57] Türkiye'nin de aynı yolu izlediği görülüyor. Bağımsız Devletler Topluluğu'nun daha ilk başlarında Türkiye'nin Moskova büyükelçisi Volkan Vural, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin başkentlerinde bir tür 'süper büyükelçi' sıfatıyla bulunuyordu.[58] Ancak bir süre sonra Müslüman cumhuriyetlere diplomatik ya da başka kapasitede özel temsilciler atandı. Ekonomik İşbirliği Örgütü üyesi devletler ekonomik çerçevede 1993 Şubatı'nda Pakistan'da Quetta da bir araya geldi ve bu toplantıda üye ülkelerin ikili görüşmeler yapmalarını özendirici bir karar aldılar. Türkiye, İran ve Pakistan hemen bu amaç için bir başlangıç olarak 300.000 dolarlık bir Ekonomik İşbirliği Örgütü fonu oluşturmayı kararlaştırdılar. Bu konuda 6-7 Temmuz 1993'te İstanbul'da toplanan Ekonomik İşbirliği Örgütü zirvesinde başka kararlar da alındı. Bu zirveye, Türkiye, İran, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Afganistan'dan cumhurbaşkanları ya da başbakanlar katıldı.

Türkiye ile yeni cumhuriyetler arasındaki ilişkiler her biri büyük bir önemle ele alınan birkaç alan içinde görülebilir: Ekonomi, yönetim, iletişim, kültür ve eğitim. Bu amaçla Türkiye hükümeti bir başlangıç olarak Ocak 1992'de 400.000 milyon TL (o zamana göre yaklaşık 80 milyon dolar) ayırdı.[59]

Ekonomide Sovyet döneminin ağır bağımlılık yükü yeni Bağımsız Devletler Topluluğu devletlerine de geçti. Sovyet sanayine entegrasyon siyaseti (yani enerjinin sağlanması) ve merkezi mali denetim pazar ekonomisine geçişte ciddi engeller yarattı. 6 Müslüman cumhuriyetin hepsi de birbirlerine olduğu kadar Rusya'ya da bağlıydı. Hiçbiri bütünüyle kendi ekonomisini denetleme aşamasına ulaşmadığından[60] bu çalışmanın yazılmaya başlandığı sırada onlar sadece pazar ekonomisini nasıl benimseyecekleri, ekonomik

depolitizasyonla birlikte siyasi yerinden yönetimi nasıl sağlayabilecekleri, bürokrasiyi nasıl azaltabilecekleri ve alınacak önlemlere karşı eski komünist dönemde yetiştirilmiş liderlik ile daha dar bir seçkinler grubunun nasıl yaklaşacağı üzerine düşünmeye başlıyorlardı. Bundan başka cumhuriyetler ciddi bir şekilde dış yatırım ve sanayi kalkınmasına ihtiyaç duyuyorlar. Batı ya da Doğu'dan çok az para geldiğinden birkaçı kendilerine Türkiye'yi ekonomik örnek alıyor[61] ve kendilerini hazır bulup bu oyunu oynama istekliler. Rusya, İran ve diğerlerinin de çeşitli özendiricilerle bu ülkelere dalmalarından da haberdarlar, bu durumda Türkiye'nin yardımı başta ancak Türk, ABD ve Avrupa yiyecekleri ve ilaçlarını cumhuriyetlere sağlamak gibi acil ihtiyaçlardan başka bir şey değil. (Amerikan ve Türk uçaklarıyla taşınan) Bu Şubat 1992 den beri böyle devam edip gidiyor.[62] Türkiye yavaş yavaş yerel hava şirketleri kurarak Türk Hava Yolları uçuşlarını gerçekleştirmek, geçiş parası alarak Türkiye içinden geçecek petrol hattı döşemek gibi (Azerbaycan ile bir anlaşma 1993 Martı'nda imzalandı) gibi orta ve uzun vadeli tasarıları hayata geçirmeye başladı.

Türkiye'deki işadamları bu cumhuriyetlerin geniş olanaklarının farkında olmakla birlikte aynı zamanda söz konusu ülkelere yatırım yapmanın tehlikelerini de dikkate alarak ihtiyatı elden bırakmıyorlar. Eximbank garantisi vererek yetkililer duruma müdahale etmek ve özel yatırımları özendirmek zorunda kaldı. Bu özendirme ilk olarak 12 Nisan 1992'de 3 bakan ile birlikte 70 işadamını Alma Ata'ya göndermek şeklinde görüldü. Daha sonra Cumhurbaşkanı Turgut Özal Müslüman cumhuriyetlere yapacağı resmi davetlere eşlik etmesi için 100 işadamını kendisiyle birlikte söz konusu ülkelere gitmeye çağırdı. İmzalanan ve uygulamaya koyulan anlaşmalar arasında Taşkent'te bir deri fabrikası, Semerkant'ta 4 yıldızlı bir otel, Özbekistan ve Tacikistan'a birer şeker fabrikası,[63] telefonlar ve bilgisayarlar[64] vardı. Bunları başka işler izledi. Türkiye Dışişleri Bakanlığı istatistiklerine göre 1992 yılında Müslüman cumhuriyetlerde yaklaşık 60 banka ve işadamı ya fabrikalara ortak oldu ya da oralarda bürolar açtılar ve bunlardan başka.[65] 150 ayrı kuruluş

da ticari bağlantılar kurdu. Hükümet ve özel girişimcilerin çabaları sonucu Türkiye'ye uzak olan Kırgızistan ve Tacikistan'la[66] daha az, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve türkmenistan'la daha yoğun olmak üzere dışalım ve dışsatım gelişmeye başladı. Bir örnek verecek olursak, Türk Mühendislik Şirketi Kazakistan'da 4 petrol sahasının işletmesini, birinin onarılmasını, ayrıca Kazak doğalgazi için boru hattı döşemeyi ve bu gazın yakıt olarak kullanılacağı Aktyubinsk'e (ülkenin kuzeybatısında) bir elektrik santrali kurmayı üstlendi. Bu enerji seviyesinin sağlanması için 13 Temmuz 1992'de 11.700 milyon dolarlık yatırım protokolü imzalandı.

Yeni Cumhuriyetler acilen bürokrasinin üst kademelerinde yetiştirilmiş elemana ihtiyaç duyuyorlar. Bunlar yakın zamanda kadar ya doğrudan Moskova'dan ya da ilgili ülkelerde oturmakta olan Ruslar arasından karşılanmaktaydı. Türkiye'nin temel yaklaşımı devlet kurumlarının oluşturulmasına yardım etmek ve bu çabalarda rol alması için hükümet dışı organlar[67] oluşturmayı özendirmek. Daha deneyimli bir devlet olarak Türkiye onlara, diplomasi (Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi ve diğer üniversitelerde); subay (ya Türkiye'de ya da yerinde asker yetiştirme işi önce Azerbaycan'da uygulandı[68] ve Özbekistan'da yapılması tasarlandı);[69] sağlık hizmetleri (15 Temmuz 1992 tarihinde Türkiye ve altı ülke sağlık bakanlarının katıldığı bir kongre hayata geçirildi.);[70] tarım uzmanı (aynı ay, Özbekistan pamuk yetiştirme yöntemlerini ilerletmek için Adana'ya kendi uzmanlarını gönderdi);[71] istatistiki ve teknik ustalıkları da (Bu konuda Kasım 1992'de Azerbaycan ile bir anlaşmaya imza atıldı) içeren alanlarda devlet kadroları yetiştirmeyi önerdi.

Bu 6 ülkenin tümünde de iletişimin acil yardıma ihtiyacı var. Çünkü bağımsızlıklarını ilan etmelerinin hemen ardından Moskova bunların dış dünyayla tüm telefon bağlantılarını kesti (Ocak 1992). Bunu daha önceden gören Türkiye Posta, Telefon ve Telgraf Kurumu Azerbaycan'a hemen merkezi bir büro kurdu ve Kazakistan bayta olmak üzere diğer cumhuriyetlere de iletişim teknolojisiyle bunları çalıştıracak görevli sağlamak yoluyla yardıma koyuldu.[72]

1992 Aralık başlarında Türkiye 5 Asya cumhuriyetiyle önce her birine 2500 hat kapasiteli Türkiye yoluyla dünyaya uyduyla bağlantılı umumi telefon sağlayarak yeni bir telefon ağı oluşturdu. Bu 25 milyon dolarlık bir Türk yardımıyla hayata geçti.(73) Tüm altı cumhuriyete iletişimin alt yapısı olarak Türkiye bir yandan özellikle telefonlar, bilgisayarlar ve televizyon ile ilişkili girişimlerde bulunuyor bir yandan da özel iletişim şirketlerini banka kredileri kullandırarak, elektronik ve telekominikasyon alanlarına yatırıma teşvik ediyor.(74) İletişimle ilgili protokol Türkiye ile 6 cumhuriyet arasında 1993 Temmuzu'nda imzalandı.

Günlük birçok gazete 6 Müslüman cumhuriyete bürolar açarken Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) ilk etkisini gösteren kurum olarak görünüyor. 1992 Nisanı'ndan itibaren 6 cumhuriyette 50 milyondan fazla kişi Cumartesi-Pazar 14, diğer günler 11 saat Ankara'dan yapılan Türkçe yayınları izlemeye başladılar. (Kablo yardımı olmaksızın Türkiye hızla bu 6 Cumhuriyete nakil istasyonları kuruverdi.) Bunlar içinde her gün 4 haber bülteni, belgeseller, genel bilgi, müzik ve çocuk programları da yer alıyor. Bunların hepsi Türkçe ve üçte biride kolayca anlaşılabilecek bir dilde hazırlanıyor. Altyazılarda yerel dilde (Rus Kiril alfabesine karşı olarak) Latin alfabesini özendiriyor ve kullanımını kolaylaştırıyor.(75)

Kültürü ve eğitimi yaymak ekonomik yatırımdan daha az pahalıydı. (Bu, zorlukları açık olmakla birlikte önemli bir düşünceydi.) Yıllardır Sovyet siyasasının yönlendiricileri kültür ve eğitim kurumlarını yeniden düzenlemeyi amaçlamıştı. (Siyasi, sosyal ve ekonomik olandan daha az değil.) Bunların bir şekilde Sovyet insanının kendine yetkin ve enternasyonal kafalı ve sadık komünistler olarak yetiştirilmelerini kolaylaştıracağına inanılıyordu Siyasal yetenekleri yüksek olan Rusların diğer cumhuriyetlere göçlerinin nedenlerinden biri de buydu. Ancak Sovyetler Birliği'nin Müslüman kesimlerinde, o yerellikte yaşayanların profesyonel sınıflar içinde rol oynayabilecekleri elverişli zemin yok denecek kadar azdı. Seçkinler arasına katılabilmek için çoğunlukla ulusal dil ve kültür pahasına Rusça

zorunluydu. Ulusal olanlar üzerine getirilen kısıtlamalar, bölücü ve tehlikeli olarak algılanan milliyetçilik kadar Pantürkçü ya da Panirancı duyguları düş kırıklığına uğratmaya yönelikti. Öte yandan benzeşik (homojen) bir Sovyet toplumu yaratmak için Rusça gerekli görülüyor ve okullarda ve bürokraside kullanımı güçlü bir şekilde özendiriliyordu. Ulusal kültürden uzaklaşmayı sağlamak (Sovyet siyasetçileri gelenek ve dinden uzaklaşmayı da umuyordu) için Arapça'nın yerine Latin Alfabesini yerleştirdiler ve daha sonra da Kiril alfabesine geçildi. Böylece genç kuşağın tarihinden, yazınından vb. ne varsa bütünüyle bunlardan kopması sağlanmış olacaktı. Kuşkusuz Müslüman cumhuriyetler bağımsız olduktan sonra da Rusça'ya bağlılığın etkisi hemen ortadan kalkmadı,[76] ama her biri çoğunluğun dilini kendi resmi dilleri olarak ilan ettiler ve çeşitli düzeylerde ve Rusça pahasına kendi dillerini ilerletmeye çalıştılar.

Böylece Türkiye kültürel, eğitsel ve dilbilimsel değerleri bu yeni cumhuriyetlere satmak gibi bir karmaşık durumla yüz yüze geldi. Özellikle Türkçe gazeteleri uçakla gönderme işlemi gibi hükümet dışı girişimler ortaya çıktı. 1992'nin başlarında Müslüman cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan etmelerinden bir iki hafta sonra günlük üç gazete -İslamcı *Zaman*, aşırı milliyetçi *Türkiye* ve liberal *Milliyet*- binlerce kopyalarını uçakla Azerbaycan ve Kazakistan'a ulaştırmaya başladı.[77] Türkiye Hükümeti'nin resmi yardımına gelince, bu oldukça hassas bir durum arz etti. Tüm kültürel hizmetlerde Türkiye'nin yerel olanların üzerinde kendi kültürünü aşılama yollarını arıyor olmaktan ya da koruyor görünmekten uzak bir görüntü vermesi gerekiyordu. Tüm bunlara karşın Tacikistan dışında diğerleriyle Türkiye arasındaki en güçlü ortak zemin kültürdü. Şimdiye kadar görüldüğü kadarıyla karşılıklı yoğun işbirliğiyle birlikte tüm taraflar değişik biçimlerde bir tür kültürel Pantürkçülüğü de sürdürmekteler.[78] Türkçe konuşan ulusların kültür bakanları 1993 Temmuzu'nda Alma Ata'da üçüncü kez bir araya geldi. Bu toplantıya Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan Kırgızistan ve Türkmenistan'dan temsilciler katıldı ve önemli kararlar alındı. Esas olan Türk-Türki kültürünü birlikte Ortadoğu, Kafkaslar, Balkanlar,

Orta Asya, Çin ve Akdeniz bölgesinde korumak ve geliştirmekti. Amaçları ve yöntemleri bakımından "Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi", UNESCO'ya benzer görülüyor. TURESCO, "Türki Cumhuriyetler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü" UNESCO[79] örneği üzerine kurulmakla birlikte henüz ortaya çıkmış değil. Bir süre önce 8-9 Haziran 1993 tarihinde Türkiye Kültür Bakanlığı'nın hamiliğinde Ankara'da Türkmenistan dışındaki diğer yeni Müslüman cumhuriyetler ve Türkiye'den katılımlarla bir yazarlar kongresi toplandı. Bu toplantıda hep birlikte basım yayımda ortak bir alfabenin benimsenmesi için Türki yazarlar arasında ilişkileri güçlendirme kararı alındı. Alınan kararlar Türkiye Kültür Bakanlığı'nca çıkartılan *Türk Dünyası* adlı üç aylık derginin Haziran 1993 tarihli sayısında yayınlandı.

Dil meselesine gelince, bu konuda televizyonun Türkiye Türkçesi'ni bu 6 Müslüman cumhuriyette geliştirme çabaları içinde olduğunu belirtmiştik. İletişimi kolaylaştırmak niyetiyle akademik bir düzeyde Ana Türki dillerin bir yeni sözlüğü Ankara Üniversitesi'nde hazırlanıyor.[80] 1.200 sayfalık ilk cildi Kültür Bakanlığı'nca Türkiye Türkçesi'nin alfabe sırasına göre Latin alfabeleriyle 1991 yılında basıldı.[81] Ankara'da sürdürülen Türk Dil Kongresi'ne Türkler ve Müslüman cumhuriyetlerden 25 konuk katıldı. Kültür Bakanı Dr. Fikri Sağlar tarafından himaye edilen Kongre'nin amacı tüm Türk ve Türki halklara ortak bir dil teklifinde bulunmak ve bu konuda tartışmalar yapmaktı. Görüşmeler ve alınan kararlar Bakanlığın aylık *Milli Kültür* dergisinin Haziran 1992 tarihli sayısında yayınlandı.[82]

Bir kez daha Türkiye, kendi dillerine yüksek değer biçen her yeni cumhuriyet için tedbirli davranmak zorundaydı. Nitekim 1991'in ortalarında Kazaklar, nüfusun yarısından azı anadil olarak kullandığı halde Kazakça'yı, Kazakistan'ın resmi dili ilan ettiler.[83] O günlerde Volga Tatarları parlamentosunda kendi "Tataristan"larında hem Rusça hem de Tatarca'nın resmi dil olmasını oylayarak kabul ettiler.[84] Bu arada Türkiye, Türkçe'nin bölgede bir tür ikinci dil, *lingua franca* (ortak dil) olması için çaba harcamaktaydı. Aynı gün-

lerde kimi Türk dilciler Türkçe ile ana Türki dillerindeki ortak unsurlarla yeni bir dil yaratma olasılığını ve uygunluğunu tartışmaktaydılar (bu, 19. yüzyılın sonlarında Gasprinsky'nin girişimini hatırlatmaktadır).[85] Benzer bir biçimde Türkiye, resmen, Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi halinde –ki yine Tacikistan dışta olmak üzere yeni cumhuriyetlerden beşi bunu olumlu buluyordu- uygun ders kitapları, daktilo, baskı makineleri ve bunların kullanımı konusunda yardımcı olmayı önermekteydi. 18-20 Kasım 1991'de İstanbul'da Marmara Üniversitesi'nde gerçekleştirilen yuvarlak masa konferansında 34 harfli bir ortak alfabe benimsendi. İstanbul'da 19-21 Mart 1991'de ve Ankara'da 8-10 Mart 1993'te yapılan toplantılarda 5 cumhuriyet derece derece Latin alfabesine geçme konusunda ilke kararma vardı. Bu arada kültürel ve dilsel ilişkilerini İran ile kuran Tacikistan seçimini Arap alfabesinden yana yaparken diğerleri Latin alfabesini "Türkiye biçimi" Batı'yla ilişki kurmakta bir yol olarak görüyorlardı. Gene de İran ve Suudi Arabistan'dan Arap alfabesini tercih etmeleri doğrultusunda gelen baskı ve vaatler nedeniyle tereddütleri kısmen devam ediyordu.[87] Dahası nüfusunun yarısını Rus ve Ukraynalıların oluşturduğu Kazakistan, hâlâ Kiril alfabesinin Ruslarla Müslümanlar arasında bir köprü oluşturduğunu düşünüyordu.[88] Bunun karşıtı olarak Türkiye'deki Pantürkçüler ortak alfabeyi coşkuyla destekliyor ve bazıları Türkiye'de kullanılan Latin alfabesine birkaç sembol ekleyerek ortak payda olarak öneriyordu.[89] Birkaç Pantürkçü bunu ifade ederken son hedef olarak tüm Türk halkları için ortak bir edebi dilin yaratılmasını öneriyordu.[90] Türk yetkililer bu düşünceyi ateşli bir biçimde desteklemekteydiler; örneğin 4-5 Mayıs 1992'Ankara'da gerçekleştirilen ve katılımcı olarak Türklerin yanı sıra İslam ülkelerinden 25 konuğun çağrıldığı "Türk Dilinin Sürekli Kongresi" gibi toplantılar düzenleniyordu. Bu toplantıların amacı, sponsörlüğünü yapan Kültür Bakanı Sağlar tarafından tüm Türz ve Türki halklar arasında ortak bir dilin oluşmasını tartışmak ve bu doğrultuda önerilerde bulunmak olarak açıklanmaktaydı. Toplantıdaki tartışmalar ve çözümler, Bakanlığın aylık resmi yayın organı *Türk Kültürü*'nde 1982 Mayısı'nda yayınlandı.

Eğitimde de bazı önemli adımlar atıldı. Üniversiteler Türkiye'deki öğrencilerin kayıt olmak için sıkıştırmaları olgusuna rağmen kapılarını 6 cumhuriyetten öğrencilere açtılar (her yıl her birinden 1000 ile 2.000'e kadar) Türki Dünya Üniversiteleri Daimi Rektörler Konferansı bu düzenlemeleri kurumlaştırmak için Temmuz 1993'te Ankara'da bir araya geldiler. Bu toplantıya Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti katıldı. Bunun yanı sıra standart Türkçe öğretmen için okullar kurulmasını tasarlandı. Ayrıca "Türk Dünyası Araştırma Vakfı" gibi Türk dünyası üzerine araştırmalar yapmak için 1980'de kurulan özel kurumlar, Türkiye'de Türkçe öğrenmek için dışarıdan Türki öğrencilere burs vermeye başladı ve aynı zamanda Azerbaycan ve Türkmenistan'da birer kolej kurdu.[91] Ayrıca Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a ortaokullar açtı.[92] Bankacılık, yönetim, dil, diplomasi ve diğer konular üzerine Türkiye'de staj görmeleri için burslar sağlandı.[93]

Türkiye'nin tüm bu yeni Müslüman cumhuriyetlerdeki etkinliklerine ek olarak şimdi de birbirleriyle ve ayrı ayrı ikili ilişkilerini ele alalım.

Azerbaycan: Azerbaycan toplumunda önceki Türk ve İran egemenliğinin yanı sıra sonraki dönem Rus ve Sovyet yönetiminin izleri sürüyor. Bu üç ülke de kendi kimliğinin belirleyici olmasıyla ilgileniyor. Bununla birlikte Türkiye, dili en yakın olan bu komşu toplumla çok özel ilişkilere sahip.[94] Yakın yıllarda Türkiye ve Azeriler arasındaki yakınlık üzerine Türkiye basınında sayısız yazı çıktı. Bu türden yazılar Ankara'da çıkan 'Yeni Forum' adlı dergide ölçülü bir üslupla yer aldı.[95] 9 Kasım 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığının dünyada ilk olarak Türkiye tarafından tanınması hiç şaşırtıcı değil. Azerbaycan da 24 Ocak 1992 tarihinde bu yeni Müslüman cumhuriyetler içinde ilk "Dostluk ve İşbirliği Anlaşması" imzalayan oldu. Ayrıca, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun tam üyesi olmayan tek Müslüman cumhuriyet olarak Azerbaycan Rusya'dan sadece sınırlı oranda bir yardım bekleyebilir. Ocak 1990'da hatta hâlâ, acımasız bir tek yanlı müdahaleden yakınmaktaydı. Da-

hası, Rusların, ezeli düşmanları Ermenileri silahlandırdıklarından kuşkulanıyorlar.[96] 1993'te Ermenilerin toprak elde etmeleri ve Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında bir koridor oluşturmalarıyla da görülen bir dizi askeri zafer kazanmalarını Azeriler bu şekilde açıklıyorlar.[97] Biz, bu sorundaki Kremlin stratejisini tam olarak bilmemekle birlikte, zengin petrol kaynaklarıyla Azerbaycan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan uzaklaşıp BP ve Amerikan, Fransız ve İtalyan şirketleriyle denizde petrol arama için görüşmelere imza atmasını Rusya'nın edilgen bir şekilde kabul etmesini beklemek oldukça zor. Azerbaycan'ın aynı zamanda bu tutumuyla diğer Bağımsız Devletler Topluluğu üyelerine kötü bir örnek oluşturacağından söz etmek bile gereksiz. Böylece Ermenileri Azerilerinkinden üstün silahlarla donatması için Rusya'nın olası istekliliği de bu bağlamda ele alınmalı.

Tüm bunlar Azerbaycan seçkinlerinin bir kesimini Türkiye'ye yaklaştırdı. Türkiye Azerbaycan'la çeşitli düzeylerde işbirliği yaptı, ancak Ermeni-Azeri savaşına kolayca askeri müdahalede bulunamadı. 1993 Nisan başlarında Özal'ın Orta Asya'ya yaptığı ziyaret sırasında Ermenileri Türkiye'nin bazı sınır bölgelerini kendine katma arzusunu taşıyan Ermeni irredentizmi, yani Büyük Ermenistan[98] düşleri konusunda uyardığı doğrudur. Böyle uyarılar bir kenara, Türkiye'nin Azerbaycan ve Orta Asya'ya geçiş için iznine ihtiyaç duyduğu Ermenistan'a karşı askeri bir girişimde bulunması zor görünüyor. Hatta Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra da onunla iyi ilişkiler sürdürmeye gayret etti.[99] (Örneğin, Ekim 1992'de çok ihtiyaç duyulan buğdayı göndererek) Bununla birlikte böyle bir ilişkinin sürmesinin tekrar tekrar Ermenistan'ın Azerbaycan ile barış yapmasına bağlı olduğunu ifade etti.[100] Ermenistan'a karşı askeri müdahaleden uzak durulmasının ikinci nedeni ise Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Türk-Ermeni anlaşmazlığının tekrar edilen Ermeni hatırlatıcılarına duyarlı kalan Batı kamuoyuyla karşı karşıya gelmek istemeyişi.[101] Üçüncü neden ise Pantürkçülük ve Panislamizmi gelişen bir güç olarak algılayıp bu olgudan endişelenen ve Türkiye'yi 'Güney Rusya'da

Osmanlı saldırganlığını yenilemekle' uyaran Rusya'nın olduğu kadar İran'ın da bölgedeki çıkarlarını korumak için müdahalede bulunabileceğinin düşünülmesidir.[102]

Tıbbi yardım dışında, Türkiye'nin Azerilere Azerbaycan ordusunu eğitmek için 150 subay ile birlikte tüm askeri yardımları gönderdiği de raporlarda geçiyor. Bir savunma paktına girmeyi reddeden Türkiye, Azerbaycan'ın güvenliğini garanti altına almaya olan zorunluluğunun da altını çizmiş olacaktır. 1992-1993 yıllarında Türkiye'nin Azerbaycan yararına askeri müdahalede bulunması Türkiye'deki kamuoyunun isteğiydi; aynı şekilde Azerbaycan da böyle bir müdahaleyi destekliyordu.[103] Bununla birlikte Türkiye[104] hem savaşa sürüklenmekten korunmak hem de arabuluculuk yapmak isteyen İran'ın önünü kesmek için sürekli uzlaşma yolunu önerdi.[105] Bu iki amacı başarmak için Türkiye, Rusya ile çalışmaya hazırdı. Bu Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in Rus meslektaşı Andrev Koziryev ile yaptığı görüşmelerden de belli oluyordu.

Bu arada askeri yenilgi 18 Haziran 1993 tarihinde Bakü'den kaçan seçimle işbaşına gelmiş güçlü Türkçü (ve Pantürkçü), aydın ve liberal milliyetçi Ebulfeyz Elçibey'in konumunu zayıflattı. Bazı rakipleri 1969'dan beri Azerbaycan Komünist Partisi'nin birinci sekreteri Haydar Aliyev[106] ve bir başka tanınmış komünist General Suret Hüseyinov[107] hükümeti ele aldılar. Aliyev meclis başkanı ve cumhurbaşkanlığı görevini üzerine alırken, Suret Hüseyinov da başbakanlık görevini üstlendi. Bu esas olarak kişisel olarak Elçibey'e ve karşılıklı Pantürkçü duygulara dayalı Türk dış siyasetine bir darbeydi.[108] Daha sonra yorumcuların belirttiği gibi, Elçibey'in düşüşü yeni Müslüman cumhuriyetlerde[109] Türklerin modelinin kabul edilme olasılığına karşı ciddi bir zorluk anlamına geliyordu. Bu arada Türkiye'nin başbakanı Tansu Çiller 1993 Eylülü'nün başlarında Türkiye sınırında bulunan Azerbaycan'ın Nahcıvan Özerk Bölgesi'ne saldırmaması konusunda belirsiz olmayan terimlerle Ermenistan'ı uyarmakla birlikte Türkiye hem bu olay

hem de Azeri-Ermeni savaşına müdahalede bulunmadı. Bu arada müdahale etmeyişi Azerbaycan'da belli ölçülerde Türkiye'nin popülerliğini yitirmesine yol açtı.

1990'dan beri Türkiye Azerbaycan'la birçok anlaşma yaptı. Bunlar: a) Kültürel ve bilimsel alışveriş (yüksek ve teknik eğitimde, kütüphane, bilim, öğretmen yetiştirilmesi, sanat, müzik, opera, tiyatro, sinema, radyo, televizyon, folklor ve spor; b) ekonomik ve ticari (sanayide işbirliği, petrol üretimi, petrokimya yatırımları, madencilik, telekomünikasyon, tarım ve ortak bir pazarın zeminin araştırılıp kurulması; c) sağlık (kamu sağlığı sistemini geliştirmek, Ankara ve İstanbul Üniversiteleri'ndeki tıp öğrencilerine ve genç doktorlara burslar); ç) hava, demiryolu, deniz ve nehir taşımacılığını kurmak; radyo ve posta bağlantılarını geliştirmek; d) enerji ve doğal kaynakların ortak arama çalışmaları (özellikle elektrik ve petrol); e) istatistiki araştırmalarda eğitim[110] olarak sıralanabilir.

Kazakistan: Yeni Müslüman cumhuriyetlerin en büyüğü olasılıkla en varsılı olan Kazakistan (pamuğa dayalı tek ürün siyasetinin hâlâ izlerini taşımakla birlikte) Türkiye-Türki yakın ilişkilerinde Türkiye tarafından esas hedef alınıyor. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev görünüşte bu yaklaşıma heyecanla bakıyor görünmekle birlikte pratikte daha az önem veriyor. İhtiyatlılığı hem onun kişisel güdülerinden hem de var olma nedeninden kaynaklanıyor. 1989'den beri Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri ve 1990'dan beri Cumhurbaşkanı olan Nazarbayev, kendi Cumhuriyeti içinde etnik olarak Kazakların toplam nüfus içinde %40'lık bir azınlık oluşturduğunun farkında. Ülkesindeki kentlerde güçlü çoğunluklar halinde bulunan Rusların oranı da hemen hemen buna yakın. Küçük ordusu gibi ekonomisi de sıkıca Rusya'ya bağlı. Nazarbayev'in merkezileşmiş yönetimi ılımlı ekonomik platformundan dolayı genelde destekleniyor (özel mülkiyeti ve pazar ekonomisini uygulamaya koydu. Ama aynı zamanda tarımda özellikle özel girişimciliği geciktirdi).

Gorbaçov döneminin adamı olan Nazarbayev önce Rusya ile iyi ilişki kurmaya büyük özen göstererek Boris Yeltsin'le kendi sınırla-

rını düzeltmeyi hedefledi. Kendi cumhuriyetini, kamuoyunun da eğilimi doğrultusunda Kazakların yurdu olarak tanımlamak istese bile Nazarbayev, Kazakistan'ı aynı zamanda Kazakların ve Rusların birlikte yurdu diye gördüğünü de birkaç kez söylemek ihtiyacı duydu. Sonuç olarak Kazakça devletin resmi dili ilan edilmekle birlikte Rusça iletişim dili olarak kaldı. Hatta Ankara'daki bir resmi toplantıda resmen Latin alfabesine dönme doğrultusunda alınan karara katılmakla birlikte Kazakistan, Kiril alfabesini kullanmaya devam etti. Benzer bir şekilde Nazarbayev doğal kaynaklar üzerinde tam bir egemenlik hakkını savunurken Haziran 1991'de madenler ve mineral zenginliklerini Rusya ile birlikte yönetmeyi kararlaştırdı.

Dış ilişkilerde Nazarbayev ekonomik ve bilimsel eşgüdümü geliştirme yoluyla, tercih edilen bir düzeyde, Azerbaycan'la olduğu kadar diğer Orta Asya cumhuriyetleriyle de ilişkiler kurmaya girişti. Bununla birlikte Türkiye'yi daha iyi anladığını ifade edebileceği halde İslama karşı davranışında oldukça dikkatli davrandı. 5 Aralık 1990 tarihinde Alma Ata'da Türkiye ve Kazakistan arasında bir kültür anlaşması yapıldı. Buna göre, Türkiye, restorasyon bilimi konusunda eğitim veriyor ve Kazak el sanatlarının gelişmesine yardım ediyor ve belli Kazak mimari anıtlarının restorasyonunu yerine getirmeyi kabul ediyordu. Mart 1991'de Özal, Kazakistan'a bir devlet ziyaretinde bulundu ve aynı yılın Eylül ayında Nazarbayev iade ziyareti yaptı. Bu ziyaret süresince ekonomik ve bilimsel işbirliğine ilişkin birkaç ikili anlaşma imzalandı (listesi aşağıda veriliyor). Nisan 1992'de Demirel Kazakistan'ı ziyaret etti. Petrol karşılığında ödenmek üzere Demirel Kazakistan'a 200 milyon dolar dışsatım kredisi teklif etti. Eylül 1992 de uyuşturucu ve terörizme karşı iki ülke arasında bir güvenlik anlaşması imzalandı.[111]

1990-1992 arasında Türkiye ve Kazakistan arasında imzalanan anlaşmalar arasında, aşağıdakiler söz etmeye değer olanlardır: 1) eğitim, bilim, basım, yayın, turizm, radyo, televizyon, ekonomi ve ticaret alanlarında işbirliği niyet protokolü; 2) festivaller ve sergilerde, sanat, müzik, tiyatro, yazın, basım, yayın, bibliyografya, fo-

toğraf, kazıbilim ve anıt restorasyonu alanlarında kültürel işbirliği; 3) kamu sağlığı hizmetleri, eczacılık üzerine bilgi ve sağlık eğitimi; 4) siyasi, ekonomik, ticari, bilimsel teknik ve çevresel işbirliğini geliştirme; 5) hava, kara, deniz yolu ve demiryolu taşımacılığını, telekomünikasyonu geliştirmek, ticari krediler açmak, Kazak doğalgazının Türkiye'ye satışını ve eski petrol kuyularını geliştirmek; 6) öğrenci ve uzman alışverişinde bulunmak; 7) Kazak-Türkiye ortak yatırımlarını ve Kazakistan'da Türkiye'nin yatırımlarını ilerletmek ve bu tür yatırımları korumak; 8) televizyon ve radyoda işbirliği yapmak.[112]

Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, birçok kez Türkiye örneğini izleyeceğini vurguladı. Hatta bu bağlamda iki ülke arasında özel ilişkiler de vardır. Bu özel ilişkiler, Sovyetler Birliği'nin Özbekistan'ı yalnızca pamuk üreticiliğiyle sınırlamasının sonucunda ortaya çıkan çevre sorunlarından, Özbekistan'ın hammadde kaynağı olarak görülmesinden ve Özbeklerin bu konuda duyduğu eziklikten besleniyordu. Ancak bu düşmanlık havasına rağmen hâlâ gıda ve sayısız diğer gerekli malzemenin dışalımından ve bunun yol açtığı devasa bütçe açığından dolayı, yani esas olarak ekonomik nedenlerle, Özbekler Bağımsız Devletler Topluluğu'na da katılmamazlık etmediler.

Tüm bunlara karşın Moskova'yla ilişkileri Özbek seçkinlerinin bağımsızlıktan hemen sonra Türkiye ile bir yakınlaşma siyaseti izlemesini önlemedi. Bu olaydan kısa bir süre sonra Aralık 1991'de Kerimov resmi olarak Ankara'ya davet edildi. Bu ziyarette iki devlet arasında kültür ve bilim, ekonomi ve ticaret, kalkınma ve iletişim alanlarında işbirliği anlaşması imzalandı. Demirel Orta Asya gezisinin bir parçası olarak Özbekistan'ı da ziyaret etti. Ve orada Özbekistan'la bir anlaşma daha yapıldı. Bu anlaşmayla o döneme göre bir Orta Asya ülkesine, Türkiye 500 milyon dolarla en büyük yardım teklifini yapıyordu. Türk subaylarının Özbek ordusunun oluşturulmasına yardım etmesine ilişkin bu teklif kamuoyunda fazla duyulmadı. Ayrıca 1992'nin ilk altı ayında Kızılay, Özbekistan'a 37 milyon dolar değerinde ilaç ve gıda yardımında bulundu (başta buğday

olmak üzere). Aynı yıl içinde Temmuz ayında Türkiye, Özbekistan'a 2 milyon ton buğday sattı ve Ağustos'ta bunu 250.000 ton şeker izledi.[113] Tüm bunlar İran'la yarışa yol açarken Özbekistan'ın Taşkent'i Orta Asya'da bir dört yol ağzına dönüştürmesine yardım etti.[114]

1990-1992 arasında Türkiye ile Özbekistan arasında imzalanan daha önemli anlaşmalar ise şöyle: 1) kamu sağlığı hizmetleri, Türkiye'de tıp eğitimi ve ecza üzerine bilgi aktarımı; 2) demiryolu, karayolu ve hava yolu ulaşımı, Özbekistan iletişim sistemlerinin modernleştirilmesi, ekonomi, ticaret ve sanayide işbirliği (dokuma ve madenlerde), eğitsel ve teknik alanlarda işbirliği; 3) ortak ekonomik ve ticari girişimler (pamuk, deri, kürk, mücevher madenler ve turizm), öğrenci mübadelesi, sanat, müzik, tiyatro, spor ve anıt restorasyonunun geliştirilmesi; 4) temel bilimler ve diğer bilimlerde işbirliği; 5) esas olarak Türkiye'deki eximbank yoluyla kredi sağlayarak karşılıklı ticaretin mali yapısını hazırlamak ve Türk-Orta Asya Merkezi Bankası gibi yeni bir bankanın kurulmasını planlamak; 6) yatırımları korumak; 7) radyo ve televizyonda işbirliği; 8) turizmi geliştirmek.[115]

Kırgızistan: bağımsızlıktan sonra kendisini diğer Asya cumhuriyetlerinden düşük üretkenlik, yüksek enflasyon ve fiyatlarda hızlı tırmanışla ekonomik bakımdan olasılıkla daha kötü bir durumda buldu. Cumhurbaşkanı Askar Akayev, ulusal duygulara vurgu yaptı ve Kırgızca'yı resmi dil olarak ilan etti. Ancak hem kendisinin hem de hükümetin ister istemez ekonomi üzerine yoğunlaşması gerekiyordu. Rusya ve komşu Çin ile ekonomik ilişkilerini sürdürürken bir yandan da hazır bir yanıt bulduğu Türkiye ile yakınlaşma işine koyuldu. Önce Aralık 1991'de Başbakan Demirel'i ziyaret edip Türkiye'nin Kırgızistan'ı ilk tanıyan ülke olmasından dolayı teşekkürlerini bildirdi ve Türkiye'yi kendi ülkesi için bir örnek olarak gösterip övdü. Nisan 1992'de Kırgızistan'a yapılan bir iade ziyaretinde Demirel, Türk buğday ve şekerini satın alması için borç sağlamanın yanı sıra 75 milyon dolarlık bir dışsatım kredisi de verdi.

Ayrıca Türk şirketleri altın ve kömür işletmeciliği konusunda Kırgız tarafına tekliflerde bulundular.[116]

Özel olarak da şu anlaşmadan söz etmeğe değer: Kültürel sorunlar (ortak sözlük hazırlıkları, festivaller, ve müzik, sanat, müzecilik, halkbilim ve anıt restorasyonu) ile radyo ve televizyonun yanı sıra ekonomi de işbirliği (başta tarım, madencilik, kürk, yün ve pamuk, kaynak sularının şişelenmesi, tuğlacılık, seramik, porselen, cam ürünleri, çeşitli hafif sanayiler, petrol arama, turizm ve telekomünikasyon; ekonominin her alanında iletişim, kalkınma, spor, eğitim ve teknolojide işbirliği; Türkiye'nin yardımıyla Latin alfabesinin kabulü; tiyatro, müzik, opera, bale, sinema, ve diğer sanatlar; yatırımların geliştirilmesi ve korunması; karayolu taşımacılığı ve hava hizmetleri; turizmin özendirilmesi.[117]

Türkmenistan: Büyük ölçüde göçebe ya da pamuk yetiştiricisi, büyük ölçüde geleneksel ve eski Türkmen Komünist Partisi başı Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov'un sert rejimi altındaki Türkmenistan toplumu henüz bu durumu değiştirecek fazla bir şey yapmış görünmüyor. Ekim 1991'den beri bağımsız olan Türkmenistan ılımlı bir milliyetçi konum alıyor. Türkmence'yi resmi dil olarak ilan edip bu dili devlet kademelerinde herhangi bir yerde bulunan ve yönetime ilişkin görevler yapan herkesin 1995'e kadar öğrenmesi koşulunu yasalaştırdı. Bu arada İslamın etkisi sınırlı. Bu da İran'ın Şii, Suudi Arabistan'ın Sünni İslam propagandası yapmasını bir ölçüde açıklıyor. Nüfusun küçük bir kısmı yoksulluk sınırına yakın bir yerde yaşıyor ancak devlet onların karnını doyurmak ve giydirmek için yeterince olanağa sahip görünüyor. Bununla birlikte Türkmenistan başta petrol ve doğal gaz olmak üzere henüz işletmeye açılmamış maden kaynaklarına sahip bulunuyor. Bağımsızlıktan hemen sonra Niyazov, Aralık 1991'in başlarında Türkiye'ye bir resmi ziyarette bulunduğunda Türkiye ve Türkmenistan'ın ülkesinin zengin kaynaklarını birlikte kullanmaları gerektiğini bildirmişti.

Şubat 1992'de Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin Aşkabat'taki ziyaretinde eğitim ve dile ilişkin bir anlaşmaya imza attı. Tür-

kiye'nin esas yardımı Latin karakterlerinde basım malzemeleri sağlamak, Aşkabat'a öğretmen göndermek ve Türkiye'de okuyan Türkmen öğrencilerine burs ayarlamak diye belirlenmişti. Ocak 1993'te Türkmenistan'da Türkiye, Türkmen ve Kazak desteğiyle eğitimi Türkçe olacak olan bir uluslararası üniversite açıldı.

Demirel birçok Türkiyeli işadamıyla birlikte Türkmenistan'ı ziyaret ettiğinde Kiril alfabesini Latin alfabesine dönüştürme konusunda olduğu kadar özellikle Türkiye yoluyla Türkmen doğalgazını Avrupa'ya taşıyacak bir boru hattı tasarısı olmak üzere birçok önemli anlaşma ve kredi teklifinde bulundu. Boru hattı önerisi kısmen İran'ın ortak boru hattı teklifiyle bir rekabet niyetini de yansıtıyordu. Daha sonra Birleşik Devletler Türkiye Konsorsiyumu Türkmenistan'la anlaşma yaptı. Bu anlaşmayla doğalgazı Avrupa'ya taşıyacak boru hattı döşemek için bu gruba bir yol açılmış oluyordu. Diğer Türk şirketleri de ayrı ayrı anlaşmalar yaptılar ancak bunlar değiş tokuşla işi götürmek isteyen Türkmenistan'ın para sıkıntısından dolayı yürümedi. Bu zorlukların üstesinden gelmek için söz konusu şirketlere Türk hükümeti 75 milyon dolar kredi sözü verdi. Bunun sonucu olarak Mayıs 1992 ile Nisan 1993 arasında Türk şirketleri Türkmenistan'da dokuma fabrikaları, oteller, un ve bebek gıdası alanlarına 700-800 milyon dolarlık yatırım yaptı. Türk Alarko Şirketi, İngiliz John Laing Şirketiyle ortak Aşkabat havaalanı yapımını tamamlamayı üstlendi.(118)

Türkiye ile yapılan aşağıdaki anlaşmalardan söz etmek yerinde olacak:- Ekonomik işbirliği (yatırımları özendirmek ve korumak);- sivil havacılık; turizmin özendirilmesi; doğal gaz, petrol ve kimya sanayii, iletişimde işbirliği (telefon ağını da içeriyor), tarım, sağlık servisi ve öğrenci, teknisyen ve mühendisler için burs konusunda; eczacılık-anıt restorasyonu ve ortak kültürel etkinlikler (sinema ve filmler de dahil); sanayi ve ticarete yatırım için özel şirketlerin özendirilmesi; bankacılıkta Türkmenistan'a yardım ve turizm, spor, kültürel ve teknolojik tasarılarda, müzikal ve folklor etkinliklerinde Türkmenistan'la işbirliği; yüksek öğrenimde burs yoluyla eğitimde

ve Türkiye Türkçesi'nin yayılması için (Latin alfabesi de dahil olmak üzere) işbirliği; Terörizme karşı ve iç güvenliğin korunması için ortak mücadele edilmesi; ikili ticaret ve karayolu taşımacılığının artırılması.[119]

Tacikistan: 1993 Temmuzu'ndan beri sıklaşan Afgan saldırılarına karşı Sovyet askeri yardımına dayanan geleneksel yapıda ve oldukça yoksul olan Tacikistan, Türkiye açısından özel bir durum arz ediyor. Yeni Müslüman cumhuriyetler içinde tek Türki azınlığın olduğu ve Taciklerin bir azınlık olacağı bir Türk federasyonu seçeneğine karşı da ihtiyatla yaklaşıyor.[120] Belli Tacik seçkinleri açıkça Pantürkçülükten kaygılanıyorlar.[121] Dahası, büyük olasılıkla Tacikistan, Türkiye tarafından bir ölçüde sınırlı bir ilişki kurulabilecek ülke olarak görülüyor- işbirliği doğrultusunda ciddi girişimlerde bulunulmakla birlikte. Bu ilişkiyi geliştirmek için 1 Mart 1992'de imzalanan eğitim, bilim ve teknoloji, sanat, müzik, sinema, radyo, televizyon, spor ve turizme ilişkin[122] Kültürel İşbirliği Anlaşması ile 8 Temmuz 1993 tarihinde İstanbul'da siyasi, ekonomik, kültürel, bilimsel ve teknolojik ilişkileri geliştirmek amacıyla imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması resmi bir aracı rolü oynadı.

Çin ve Pakistan'ın yanı sıra Tacikistan İran ve Afganistan (her ikisiyle de güçlü dinsel, kültürel ve dil bağlar taşıyor) tarafından açık bir şekilde etkilendiğinden beri tüm çabalara rağmen Türkiye'nin diğer Müslüman cumhuriyetlerle karşılaştırıldığında Tacikistan'la ilişkisi daha az başarılı görülüyor. Aslında Tacikistan'ın yeni liderliği hem ülke içinde hem de sınır bölgesinde İslam fundamentalizminin giderek etkili olmasından kaygı duyuyor.[123] Alfabesini Kirilden Arap harflerine geçirmesi Türkiye ile Tacikistan arasındaki ilişkinin daha az olmasının bir başka göstergesi oluyor. Bunun bir parçası olarak iki ülke arasındaki resmi ziyaretler daha az düzeyde kalıyor. Buna rağmen gerçi çok azı yürürlüğe girmekle birlikte Türkiye, bu ülkeye de birçok kültürel ve ekonomik tasarı önerisinde bulundu. Ayrıca insani yardım çerçevesinde Türkiye (sonuncusu Mart 1993'te olmak üzere) başkent Duşanbe'ye en az iki

uçak dolusu gıda ve ilaç yardımında bulundu.[124] Bununla birlikte Tacikistan Afganistanlı fundamentalistlere karşı Rus askeri yardımına başvurduğu sürece Türkiye'nin etkisi sınırlı olacak.

Sonuç olarak, Sovyetler Birliği'nin dağılması çeşitli açılardan tarihsel bir ayrım çizgisi oldu. Türkiye ve Türki halklar için Pantürkçü ideolojik görüşmeler yeniden açılıp yeni inisiyatifler başlatıldı. Hem Türkiye'de hem de yeni Müslüman cumhuriyetlerde yerel milliyetçilik, İslam kimliği ve kabile/klan bağları gibi kamuoyunun dikkatini çekmek için yarış halinde olan birkaç sorundan biri olmakla birlikte, bir süre gizil bir şekilde bulunan Pantürkçülüğün aniden önemini artırdı. Buna karşın İslam ve Panislamdan daha az tehlikeli görülmekle birlikte Pantürkçülük Rusya'nın yönetici kadrosunu endişelendirmeye devam etti. Dışişleri Bakanlığı uzmanı Paul Hıdıroğlu gibi Yunanlılar *'Thrace in the light of the National Ideal of the Turks, 1985-1991'* adlı kitabında 'Türk milliyetçiliğinin kabul edilemez yönelimleri'[125] şeklinde ifade ettiği eleştirisiyle Türkiye'yi irredentizmi sürdürmekle suçladı. Aynı şekilde 1992'de[126] Atina'da Tetradia adlı süreli yayında çıkan bir makalesinde Profesör Konstantinos Skhinas da 'Türkiye'nin Orta Asya'daki kuşkulu etkinliklerinden' söz etti. Benzer suçlamalar Paris'te Arapça çıkartılan *Dirasat Kurdiya* adındaki Kürtçe yayında da çıktı.[127]

Kuşkusuz oldukça karmaşık bir sorun. Yaklaşık 58 milyonla toplam diğer cumhuriyetler kadar nüfusa sahip olan Türkiye hem onlardan daha ileri hem de onların esasen yeni kurulan ilişkilerinin başlatıcısı durumunda. Ancak bir yandan yüksek enflasyon ve işsizlik gibi kendi üzerinde de yükü olan bir ülke ve üstelik yeni cumhuriyetlerin tüm isteklerini sınırsız bir şekilde karşılayabilecek bir durumu da yok. Ayrıca Batı diğer dostlarıyla ilişkilerini de kollamak zorunda olan Türkiye uygulanabilir tüm tasarıları da tek başına sürdüremez. Doğal olarak Kafkasya ve Orta Asya gibi eski egemenlik alanlarında belli ölçülerde söz sahibi olmaya devam etmek isteyen Rusya ile iyi ilişkilere devam etmek zorunda. Hem Türkiye hem de Müslüman cumhuriyetler siyasi ve askeri bir tehlikeyi göze al-

maya istekli değiller. Sonuç Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na tam üyelik için çabalamak, bölgede Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi'ni kurmak, belli İslam ülkeleriyle ilişkiler için Ekonomik İşbirliği Örgütü'nü geliştirmek ve Rusya'yı gücendirmeden yeni cumhuriyetlerle de yakın işbirliği için çalışmak gibi çok boyutlu bir girişim içinde bulunmasıdır.[128] Bunlardan sonuncusunda Türkiye'nin ikilemi ise Rusya'nın devam eden etkisinin Türkiye'nin yeni Müslüman cumhuriyetlerle ilişkisini koşullandırmasıdır.

Siyasi bir ideoloji olarak Pantürkçülük[129] birçok sorunlarla meşgul olan bu cumhuriyetlerde Sovyetler Birliği altında baskı ve zulme uğramasından ve ayrıca birçoklarının kafasında Panislamla[130] birlikte düşünülebileceği için Türkiye'den daha fazla yer etmiş olabilir. Rus ve Sovyet geçmişini silmeyi ima eden Turancı bakış açısını bütünüyle kabul etmek kolay bir mesele değil. Kerimov, Akayev, Nazarbayev ve yeni cumhuriyetlerdeki diğer liderler ara sıra Türki halkların birliğini zaman zaman anımsattılar,[131] ancak bunun ruhani bir açıklamadan öteye gittiğini belirlemek zor. 1990 Haziranı'nda 5 Orta Asya ülkesi başkanları Alma Ata'da bir araya gelip bir işbirliği anlaşması imzaladılar ve bunu Ağustos 1991'de daha büyük bir toplantıda duyurdular. Bununla birlikte Türkiye, Pantürk işbirliğini ilerletme rolüne devam ediyor. Özal 21. yüzyılın Türklerin yüzyılı olacağı umudunu belirtirken,[132] Demirel Türkiye'nin doğrudan Türk-Türki federe devletlerine dayanan bir büyük güce ön ayak olmayı arzulamadığını söyledi.[133] Türkiye sadece bu cumhuriyetlere kendi ayakları üzerinde durabilmeleri için yardım etmek niyetinden başka bir şey düşünmüyor dedi.(134) Bu son belirlemesini 1992'de daha da derinleştirdi. Söylediklerini aynen aktarıyoruz: "Türkiye'nin bu cumhuriyetlere yardımını Pantürkçü bir siyasetin izlenmesi ya da bölgesel etkiyi artırmaya yönelik bir girişim olarak değerlendirmek büyük bir yanılgı olacaktır. Türkiye'nin Kafkaslar'da ve Orta Asya'daki yeni bağımsız devletlerin birçoğuna kültürel ve tarihsel bir çekim merkezi olduğu da akılda tutulmalıdır. Türkiye, bu devletlerle ilişkilerinde tekelci bir hegemonya peşinde değildir. Tam tersine dış dünyayla bağlarını artırmayı amaçlıyor. Kısacası, Türkiye bu cumhuriyetlerin

uzun zamandır gündemde olan dünyayla bütünleşme girişimlerine ve aynı zamanda onların iki ayakları üzerinde durmalarına yardımcı olabilir..."[135]

Siyasi Pantürkçülük, Türkiye'de hâlâ ikincil derecede olmakla birlikte (peripheral) bazı aşırı milliyetçi çevrelerin amacı olmaya devam ediyor.[136] Ankara'da iki ayda bir çıkan "Azerbaycan" ile ırak Türkleri tarafından yılda iki kez çıkarılan "Kerkük" gibi yayın organlarını basan, birçoğunu olasılıkla Türkiye'ye göçen Azeri, Tatar ve diğer Türki gruplar oluşturuyor. Görece marjinallikten en fazla bölgesel bir güç olarak çıkıp merkezde olmayı isteyen[137] Türkiye Cumhuriyeti yeni Türki halklarla özel ilişkilerine önem veriyor ve onlara teşekkür ediyor. Türkiye'nin de algıladığı gibi bu, siyasi irredentizm-ya da irredentist siyasetler diye de belirtilebilir-yoluyla değil, ekonomik ve kültürel işbirliğiyle başarılabilir.

Kuşkusuz Sovyetler Birliği'nin ardından kurulan devletlerde ekonomik ve kültürel girişimler de ister istemez siyasi ve etnik zorluklara vurguya da hizmet ediyor,[138] öyle ki ekonomik ve kültürel alanlardaki sorunları çözümleme niyetiyle işbirliği aynı zamanda siyasi ve etnik sorunları da hafifletebilir. Bu yaklaşım da kendi Pan ideolojilerine belli bir vurguyla (Panazeri, Pankazak, Panözbek ya da Pantürkmen) bölgesel olana değil uzun zamandır ifade edilmesi engellenmiş yerel milliyetçiliklere yönelik olan yeni cumhuriyetlere çekici geliyor. Bu cumhuriyetlerin Panislamcılığı belki de Pantürkçülükten daha az değil.[139] G. E. Fuller'in de belirttiği gibi, bağımsızlık, ortak bir kültür ve tarihi geliştirmek için bu devletlere bir olanak sunmuş oluyor, ancak ortak dava uğruna, ikna edici çok hızlı bir çıkış bölgede ekonomik ve askeri bir güç olan Rusya tarafından mahkum edilecektir.'[140] Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkiye'nin dış siyasetini belirleyenler genelde Rusya'yla zıtlık yaratacak şeylerden kaçınmakta ve sonuç olarak da bölgede *sürerdurumu* (statükoyu) koruduklarını gerekçesiyle hem Pantürkçü hem de İslamcı çevrelerce eleştirilmektedirler.[141] Büyük bir Pantürk kimliği konusunda çeşitli yanlarıyla ifade edilen resmi duyurumlar törensel tekrarlamalardan başka bir şey yansıtmıyor.[142]

Resmi olmayan çevrelerin Pantürkçülük konusundaki görüşleri daha az kayda geçtiği için bu çevrelerin bu dönem içinde nasıl bir tutum içinde oldukları da ele alınmadı. Resmi olmayan Pantürkçülerin görüşlerine 21 ve 23 Mart 1993 tarihleri arasında Antalya'da yaptıkları toplantıda ifade edilenler örnek gösterilebilir.[143] Türk Devletleri ve Toplulukları Arasında Dostluk, Kardeşlik, ve İşbirliği Toplantısı'na Türkiye, yeni Müslüman cumhuriyetler, Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Federasyonu (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti olması gerekir. ç.n.), çeşitli Türk ve Türki gruplar (Tatarlar, Çeçenler, İnguşlar ve diğerleri), siyasi partilerden de katılanlar oldu. İçlerinde Kıbrıs Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş gibi bir iki bilinen ismin yanı sıra büyükelçiler, ozanlar ve Ruslar da vardı. Bu, Türk ya da Türki halkların ya da düzenleyenlerin algıladığı gibi Türkler ve Türki dünyanın bir toplantısıydı. Pantürkçü sorunlar komite toplantılarında görüşüldü (dil, kültür, eğitim, bilim, ekonomi ve teknoloji, siyaset ve hukuk) ve toplantılarda benimsenen kararlar özetlendi. Nihai duyurum, yeni dünya düzeni, çok partili demokrasi yasa güvencesinde bireysel hakların desteklenmesi kararıyla açıklandı. Bu bağlamda toplantı, Türk-Türki dünya içinde ulusal, demokratik ve laik devletler kavramlarını desteklemeyi kararlaştırdı. İyi ilişkiler ve işbirliğini artırma görevini yerine getirmek için bir "Türk-Türki Cumhuriyetler Yüksek Konseyi" ve bir Parlementolar içi grup oluşturuldu. Siyasi düzeyde, her ne kadar Türk-Türki dünyanın birliği doğal olarak ilan edilmekle birlikte, benimsenen kararların çoğu çeşitli yönlerle sorunlu halklara yardıma yönelikti- esas olarak Kıbrıs, Azerbaycan ve Bosna (bazıları Bosnalıları Türklerin soyundan görüyordu.)

Gelecek, Pantürkçü birlik için de şart olan barış içinde başarılmalıydı, zaten komisyonlarda tartışılan sorunların çoğunda kültürel ve ekonomik maddeler gündeme getirildi. (Her beş konuşmadan dördü) Bu tablo kendi başına, yani toplantının doğal seyri, Pantürkçülük için nasıl bir zemin olduğunu nesnel olarak göstermiş oluyordu. Bu da önceki yılların irredendist türünden oldukça farklı bir görünüm sunuyordu. (Yani Pantürkçülerin siyasi ve askeri çözüm aradığı 1940'lardakinden.)

Türk-Amerikan Dernekleri Federasyonu eski başkanı Dr. Ata Erim, buna paralel bir düzeyde Mayıs 1992 tarihinde New York'ta, Birleşik Devletler'deki şubelerinin yanı sıra Kanada, Almanya, İsviçre, İsveç, Belçika, Fransa ve Avusturya'dakilerle birlikte bir "Dünya Türkleri Konseyi" kurdu. Esas amacı Türklerin çıkarı için her yerde lobi yapmaktı. Antalya Toplantısı, bu yeni konsey ve benzerleri açısından sadece bir kovaya dökülen damlalardan başka bir şey değildi. Pantürkçü oluşumu başarıya götürmek hâlâ bazı çevrelerde beklenti olarak kalırken, bunlar hep isteklerini uzak bir geleceğe havale ediyorlar. (Hatta 21. yüzyıldan bile söz ediyorlar)[144] Bugüne kadar gelenlerin hemen hepsi aralarındaki rekabete karşı yeni Müslüman cumhuriyetlerin acil ihtiyaçlarına vurgu yaparak aslında ekonomik-yönetsel ve kültürel-eğitsel düzeylerde odaklanıyor. Türkiye ve yeni Müslüman cumhuriyetler ilerde bölgesel çapta, Panislami örgütlerde ya da Birleşmiş Milletler'de resmi ya da resmi olmayan bir oy bloku oluşturabilirler. Bununla birlikte devam eden sorunlar ve tüm bölgedeki düşmanlıklar göz önüne alındığında bir Pantürk ortak pazarı (bir ekonomik Türk-Türki Birliği de denilebilir), kültürel ve dilsel olarak birleşik bir Türkistan da olduğu gibi hâlâ uzak bir hedef olarak görünüyor. Bunların olasılığı üzerine varsayımlarda bulunmak henüz oldukça erken olur, ancak ekonomik ve kültürel Pantürkçülük kesinlikle Türk-Türki dayanışma ve işbirliğine doğru etkinliklerini sürdürmeye devam edecek.

NOTLAR

1. J.M. Landau, "The fortunes and misfortunes of Pan-Turkism", *Central Asian Survey*, bölüm 1-5.

2. J.M. Landau, *The Politics of Pan-Islam:: ideology and organization*, 1990, bölüm 6.

3. Bkz. seriler"Tarihin, Türklüğün, Türkiye'nin meseleleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 'nde E.Z. Ökte tarafından yazılan, no 2-85; Nisan, 1985- Mart. 1992.

4. Bkz. William Fierman (ed), *Soviet Central Asia: the failed transformation*, 1991, s. 296.

5. Yaşar Kaplan, "Adriatik Çin'e Türk varlığı", *Yörünge* (İstanbul haftalık İslam dergisi), III (146): 10 Ekim 1993, s. 15.

6. Nezih Uzel, *Adriyatik'ten Çin'e Türk Dünyası*, 1993.

7. J.M. Landau, "The Nationalist Action Party in Turkey", *Journal of Contemporary History*, XVII (4): Ekim 1982, s. 602.

8. Bkz. Kıbrıs'taki Türk-Müslüman cemiyetinin bildirgesi, aylık dergisinde, *Selâm* , Lefkoşe'de yayınlandı, I (35): Şubat 1988, s. 1,6.

9. Ahmet Tacemen, *Bulgaristan Türkleri 1878-1990,1991.* Murat Yetkin, *Ateş Hattında Aktif Politika,* 1992, s. 186-94. Balkan ülkelerinde yaşayan Türklerin problemlerine karşı diğer tepkiler için, bkz. *Balkanlar* adlı sayı, 1993.

10. "Büyü yapılmış hayvanlar", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 81: Eylül 1993, s. 49-51. agy., Tuğrul Keskingören, "Unutulan Türkler ve Irak'ta Demokrasi", agy., 41-8. Ziyad Köprülü, *İnsan Hakları Açısından Irak Türkleri*, 1992.

11. *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1991, s. 10.

12. Ayrıntılar için, Bilal Şimşir, "Turkey's relations with Central Asian Turkish republics (1989-1992)", *Turkish Review Quarterly Digest*, VI (28): Yaz 1992, s. 13-5.

13. "Rusya'dan geri adım", *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1991, s. 8.

14. "Kırım Türklerine Ankara yardımı", agy., 14 Aralık 1992, s. 9.

15. Tatar milliyetçiliği üzerine bazı yeni çalışmalar için, bzk. A.A. Rorlich, *The Volga Tatars*, bölüm 12. Peter Reddaway, "The Crimean Tatar drive for repatriation", Edward Allworth (ed.), *Tatars of the Crimea*, s. 194-201. Uwe Halbach, "Akutella Entwicklungen in der nationalen Bewegung der Krimtataren", *Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien*, 11: 1988, s. 1-28. J.M. Landau, "An early appeal by Russia's Muslims for international support", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, XI(2): Temmuz 1990, s. 366-9. "Rusya'nın gözü Kırım'da", *Cumhuriyet*, 25 Ocak 1992, s. 8. Kırım Tatarları özgürlük yerine evlerine dönmeyi düşünüyorlar, Füreya Ersoy, "Evimizi geri verin", *Nokta* (haftalık), 22-28 Kasım 1992, s. 46-7.

16. D.B. Sezer, "Turkey's grand strategy facing a dilemma", *The International Spektator*, s. 21.

17. Bu şıklar için, bkz. Udo Steinbach, "Perspektiven der Türkischen Aussen und Sicherheitspolitik", *Europa-Archhiv*, XXIII (14):1978, s.439-40. 1990'dan itibaren yeni durumlar için bkz., Hans Krech, "Die Türkei auf dem Weg zur Regionalmacht im Nahen Osten und in Mittelasien", *Zeitschrift für Türkeistudien*, V (2):1992, s. 248-54.

18. Peri Pamir, "Turkey, the Transcaucasus and Central Asia", *Security Dialogue*, XXIV (1): Mart 1993, s. 49.

19. 1991'den evvelki bu cumhuriyetler üzerine geniş miktarda malzeme var, bazılarından daha sonra bahsedilecek. 1991'den itibaren de her cumhuriyeti ayrı ele alan, az miktarda olmayan yayınlar yapılmakta; bkz. aşağıdaki dipnotlar. Tüm altısı için, Roland Götz ve Uwe Halbach, *Politisches Lexikon GUS*, 1993. Karl Grobe-Hagel, *Russlands "Rritte Welt" : Nationalitätenkonflikte und das Ende der Sowjetunion*, 1992. Daha çok bilgi için, bkz. *A bibliography of Turks and of Turkey*, cilt i-ii, 1992.

20. Askeri etken üzerine, Bernd Weber, "Das explosive Erbe der Sowjetunion, *Osteuropa,* XLII(8): Ağustos 1992, s. 657-68.

21. Bkz. Alexandre Benningsen ve S.E. Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire: a guide,* 1985, s. 133-46. Shirin Akiner, *Islamic Peoples of the Soviet Union,* 1983, s. 105-22. Erhard Stölting, *Eine Weltmacht zerbricht: Nationalitäten und Religionen in der UdSSR,* 1990, s. 260-78. Graham Smith (ed.), *The nationalities question in the Soviet Union,* 1990, s. 163-79. Furtado jr. ve Andrea Chandler (eds), *Perestroika in the Soviet republics: documents on the national question,* 1992, s. 447-66. Rauol Motika, "Glasnost in der Sowjetrepublik Aserbaidschan am Beispiel der Zeitschrift *Azebaycan",* *Orient* (Hamburg), XXXII (4): Aralık 1991, s. 573-90. E.M. Auch, "Aserbaidshan—Wirtschaftsprobleme, soziale Verwerfungen, politischer Nationalismus", *Vierteljahresberichte: Problems of International Cooperation,* 129: Eylül 1992, s. 225-64. W.W. Maggs, "Armenia and Azerbaijan: looking toward the Middle East, *Current History,* XCII(508):Ocak 1993, s. 6-11. Stéphane Yérasimos, *Qestions d'Orient: frontières et minorités des Balkans au Caucase,* 1993, s. 191-247. T. Hunter, "Azerbaijan: search for industry and new partners", Ian Bremmer ve Ray Taras (eds), *Nation and Politics in the Soviet Succersor States,* 1993, s. 471-92.

22. Akiner, a.y., s. 286-302. E.R. Bacon, *Central Asians under Russian rule : a study in cultural change,* s. 29-47, 92-103. Benningsen ve Wimbush, a.y, s. 67-73. Stölting, a.y., s. 193-202. G. Smith (ed.), a.y., s. 199-213. Götz ve Chandler, a.y., s. 471-92.

23. Benningsen ve Wimbush, a.y., s. 93-106. Götz ve Halbach, a.y., s. 284-308. Akiner, a.y., s. 366-86. E.A., *The modern Uzbeks from the fourteenth century to the present: a cultural history.* Stölting, a.y: s. 172-181. G. Smith (ed.), a.y: s. 214-27. William Fierman (ed.),*Soviet Central Asia.* Furtado ve Chandler, a.y., s. 493-524. Gregory Gleason, "Uzbekistan: fromhood to nationhood? Bremmer ve Taras, a.y., s. 331-60.

24. Akiner, a.y., s. 227-38. Benningsen ve Wimbush, a.y., s. 73-85. Stölting, a.y., s. 202-4. G. Smith (ed.), a.y., s. 246-58. Götz ve Halback, a.y., s. 138-56. Furtado ve Chandler, a.y., s. 525-42. Gene Huskey, "Kykgyzstan: the politics of demographic ve economic frustration", Bremmer ve Taras, a.y., s. 398-418.

25. Mehmet Saray, *The Turkmens in the age of imperialism: a study of the Turkmen people and their incorporation into the Russian empire,* 1989. Götz ve Halbach , a.y., s. 233-49. David Nissman, "Turkmenistan; searching for a national identity", Bremmerve Taras, a.y., s. 384-97.

26. Akiner, a.y., s. 313-27. Stölting, a.y., s. 186-91. G. Smith (ed.), a.y., s. 228-45. Furtado ve Chandler, a.y., s. 559-81.

27. Terasa Rakowska-Harmstone, *Russia and Nationalism in Central Asia: the case of Tadzhikistan,* 1970, s. 70-1, 232. Akiner, a.y., s. 302-13. Benningsen ve Wimbush, a.y., s. 85-95. Stölting, a.y., s. 181-5. G. Smith (ed.), a.y., s. 259-73. Götz ve Halbach, a.y., s. 214-32. Furtado ve Chandler, a.y., s. 543-57. Muriel Atkin, "Tajikistan: ancient heritage, new politics", Bremmer ve Taras, a.y., s. 361-83.

28. Yaacov Ro'i, "The İslamic influence on nationalism in Soviet Central Asia", *Problems of Communism,* XXXIX (4): Temmuz-Ağustos 1990, s. 49-64.

29. C.E. Black, *The modernization of Inner Asia,* 1991, a.y., s. 326-7.

30. Bu konu üzerine son iki kitap, H.R. Huttenbach (ed), *Soviet Nationalities policies: ruling ethnic groups in the USSR,* 1990; ve A.J. Motyl (ed), *The post-Soviet nations: perspectives in the demise of the USSR,* 1992.

31. Ortaya çıkan ulusal mücadeleler için, Nikolaj Nowikow, "Nationalitätenkonflikte im Kaukasus und in Mittelasien", *Aus Politik und Zeitgeschichte,* 52-3: 20 Aralık 1991, s. 24-34.

32. J.P. Dawydow ve D.W. Trenin,"Ethnische Konflikte auf dem Ge-

biet der ehemaligen Sowjetunion", *Europa-Archiv,* XLIII (7): 10 Nisan 1993, s. 179.

33. M.N. Shahrani, "Muslim Central Asia: Soviet development legacies and future challenges", *Iranian Journal of International Affairs,* IV (2): Yaz 1992, s. 331-42.

34. Yuri Bregel, E.M. Subtelny ve Shahrbanou Tajbakhsh, "Rethinking nationality in Central Asia", *Iranian journal of International Affairs,* V (1): İlkbahar 1993, s. 95-106, 110-11. Muriel Atkin, "Religious, national, and other identities in Central Asia", Jo-Ann Gross (ed.), *Muslims in Central Asia : expressions of identity and change,* 1992, s. 46-72.

35. Bunların bazıları için, bkz. Anthony Hyman, "Suddenly, everybody's interested", *The Middle East,* 208: Şubat 1992, s. 14-5. Udo Steinbach, "Kemalismus oder Fundamentalismus", *Blätter für Deutsche und Internationale Politik,* 7: Temmuz 1992, s. 822-9. Shahram Chubin, "The geopolitics of the southern republics of the CIS", *Iranian Journal of International Affairs,* IV (2): Yaz 1992, s. 316-18.

36. Peter Feuilherade, "Searching for economic synergy", *The Middle East,* 209: Mart 1992, s. 33-5; ve Türk basını, 27 Ocak'tan Şubat 1992'ye.

37. Faruk Şen, "Auf der Suche nach einem Entwicklungsmodell für Mittelasien", 1992, s. 1-7. G.H. Altenmüller, "Eine Brücke nach Westeuropa", *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* 21 Nisan 1993, s. 14. Erol Manisalı, "Turkey and the new Turkic republics", *Turkish Review Quarterly Digest,* VI (29): Sonbahar 1992, s. 57-9.

38. G.E. Fuller, "The emergence of Central Asia", *Foreign Policy,* 78: İlkbahar 1990, s. 51.

39. Bkz. Rus olmayanlar için, Uwe Halbach, "Ethnische Beziehungen in der Sowjetunion und rationale Bewusstseinprozesse bei Nichtrussen", *Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien,* 8: 1989, s. 1-88.

40. Tadeusz Swietochowski, "Islam and nationality in Tsarist Russia and the Soviet Union", H.R. Huttenbach (ed.), *Soviet nationality policies*, 1990, s. 221-34.

41. Haluk Geray, "Türkilerle yeni dönem", *Cumhuriyet*, 7 Mayıs 1992, s. 8. Erol Manisalı, "Gelişmeler ve Türkiye", agy., 17 Mart 1993, s. 8.

42. Faruk Şen, "Schwarzmeer— Wirtschaftskooperationsregion als eine mögliche Ergänzung für die Europäische Gemeinschaft?", 1992. Tansuğ Bleda, "Black Sea Economic Cooperation Region", *Turkish Review Quarterly Digest*, V (23): İlkbahar 1991, s. 17-22. Seyfi Taşhan, "Black Sea Cooperation: a framework for hope", agy., VI(28): Yaz 1992, s. 5-6. Nihat Gökyiğit, "Success of the Black Sea Economic Cooperation Zone and the role of Turkey", agy., s. 7-10. Murat Yetkin, a.y., s. 305-12.

43. Sezer, a.y., s. 26-7.

44. Landau, *The Politics of Pan-Islam*, a.y., s. 287-95.

45. "Ankara'dan aktif diplomasi", *Cumhuriyet*, 15 Ocak 1992, s. 8.

46. "Türkilerden işbirliği adımı"nın ayrıntıları, *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1992, s. 9.

47. Türk basını, 10 Mayıs 1992.

48. *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1992, s. 8.

49. Bkz. B.Z. Rumer, "The gathering storm in Central Asia", *Orbis: A Journal of World Affairs*, XXXVII(1): Kış 1973, s. 90.

50. Türkiye ve İran arasındaki rekabet için, bkz. Kenneth Mackenzie, "Azerbaijan and the neighbours", *The World Today*, XLVIII (1): Ocak 1992, s. 1-2.

51. W.G. Lerch, "Pantürkismus oder Europa", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 27 Nisan 1992, s. 14.

52. Arnold Hottinger, "Zukunftfrage für Zentralasien", *Europa-*

Archiv, XLVII (14): 25 Temmuz 1992, s. 400. Daha çok ayrıntı için, "Central Asia's post-empire politics", *Orbis: A Journal of World Affiars,* XXXVI (2): İlkbahar 1992, s. 267.

53. Canan Atılgan,"Die mittelasiatischen Republiken und Aserbaidschan im Zuge der Unabhängigkeit", s. 43-4.

54. Hugo Müller-Vogg, "Kohl bringt Türken und Deutsche einander wieder nahe", *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* 24 Mayıs 1993, s. 3

55. Werner Adam, "Asiatisches Debüt auf Europas Bühne", *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* 6 Şubat 1992, s. 12.

56. Ayrıntılar için, *Fankfurter Allgemeine Zeitung,* 18 Mayıs 1993, s.6.

57. Bkz. Andrei Zagorski, "Die Gemeinschaft Unabhängiger Staaten: Entwicklungen und Perspektiven", *Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenchaftliche und İnternationale Studien,* 50: 1992, s. 43-5.

58. *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1991, s. 9.

59. F.M. Yılmaz,"Türki cumhuriyetlere devlet dersi", agy., 10 Ocak 1992, s. 9.

60. M.B. Olcott,"Central Asia's catapult to independece", *Foreign Affairs,* LXXI(3): Yaz 1992, s. 109.

61. Semih İdiz, "Ankara, Türki cumhuriyetler için kaygı", *Cumhuriyet,* 8 Şubat 1992, s. 9.

62. Bkz., agy., 10 Şubat 1992, s. 9.

63. Abdurrahman Yıldırım, "Orta Asya'ya yatırım akıyor", agy., 20 Nisan 1992,s. 7.

64. Haluk Geray, "Orta Asya'da iletişim atağı", agy., 1 Mayıs 1992, s. 8. Diğer yatırımlar için, *Türkei Wirtschaftsnachrichten* (Bonn), 5: Mayıs 1993, s. 8-9.

65. Hugh Pope, "Bright horizon in the East beckons Ankara", *The In-*

dependent, 1 Haziran 1993.

66. Faruk Şen, "Die neue Rolle der Türkei und die europäische Sicherheit", s. 10.

67. Atila Artam, *Türk Cumhuriyetlerinin sosyo-ekonomik analizleri ve Türkiye ilişkileri,* 1993, s. 152-7.

68. Azerbaycan ve Türkiye arasında bir ön anlaşma imzalandı, Nisan 1993, askeri çalışma üzerine. Bkz. *Cumhuriyet,* 22 Nisan 1993, s. 9.

69. "Özbek ordusunu Türk subaylar kuracak", agy., 29 Nisan 1993, s. 8.

70. Agy., 14 Temmuz 1992, s. 17. Karakaş, "Artık iş zamanı", *Nokta,* 10 Mayıs 1992, s. 22-3.

71. *Cumhuriyet,* 14 Temmuz 1992, s. 8.

72. Tayfun Gönüllü, "Türki cumhuriyetler sağır", agy., 21 Ocak 1993, s. 18.

73. J.M. Brown, "Turkey gets Central Asia on the phone", *Financial Times,* 4 Aralık 1992.

74. Haluk Geray, "Orta Asya'da iletişim atağı", a.y.

75. Rudolph Chimelli, "Der Traum von Turan per Satellit", *Süddeutsche Zeitung,* 6 Mayıs 1992, s. 3.

76. M.M. Shorish, "Planning by decree: the Soviet language policy in Central Asia", *Language Problems and Language Planning,* VIII (1): İlkbahar 1984, s. 35-49. R.E. Weiner, "Languages equal and free?", *Arizona Journal of International and Comparative Law,* VI: 1987, s. 73-87. Jacques Maurais, "Les Lois Linguistiques Soviétiques de 1989 et 1990", *Revista de Llengua I Dret,* 15: Haziran 1991, s. 75-90.

77. "Führunganspruch der Türkei in Zentralasien", Neue Zürcher Zeitung, 30 Ocak 1992.

78. Bkz. *Nokta,* 9 Şubat 1992 s. 71.

79. Hasan Duman, *Türk Cumhuriyetleriyle kültürel işbirliği,* 1993, s. 54.

80. Chimelli, a.y.

81. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (kılavuz kitap),* cilt I, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991: xiii, s. 1183.

82. Ahmet B. Ercilasun, *Örneklerle bugünkü Türk alfabeleri.* Ankara, Kültür Bakanlığı, 1993; XV, 283 s.

84. *Cumhuriyet,* 10 Temmuz 1992, s. 8.

85. Bkz. yukarı, böl. 2

86. *Der Spiegel* (Hamburg), 7:10 Şubat 1992, s. 137.

87. Hans Krech, "Die Türkei im Aufwind", *Europäische Sicherheit,* XLII (2): Şubat 1993, s. 81. Haluk Geray, "Orta Asya'da alfabe savaşı", *Cumhuriyet,* 28 Mart 1993, s. 1,17.

88. Oliver Roy, "Ethnies et politique en Asie Centrale", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée,* LIX-LX (1-2): 1991, s. 31.

89. Timur Kocaoğlu, "Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki münasebetlerde ortak alfabe ve imlâ birliğinin önemi", *Türk Dünyası Tarihi Dergisi,* 76: Nisan 1993, s. 17-19.

90. A.B. Ercilasun, "Türk dilinin dünü bugünü geleceği", *Türk Kültürü,* XXXI (362): Haziran 1993, s. 332.

91. "Orta Asya'da Türk üniversitesi", *Cumhuriyet,* 31 Ekim 1992, s. 9.

92. Mete Çubukçu, "Turancı diyen ahmaktır", *Nokta,* 7 Haziran 1992, s. 26-7.

93. Bunların ve eğitimle ilgili alanlardaki anlaşmaların metinleri için, bkz. T.E. Şahin,*Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk toplulukları arasında yapılan anlaşmalar ilişkiler ve faaliyetler,* 1993, ciltler ii-iii.

94. Bkz. Rainer Freitag, "Aserbaidschan und die Türkei", *Orient,*

XXXI (4): Aralık 1990, s. 525-66.

95. Tüm sayı "Türk'lerin dünyasına" ayrılmıştır, *Yeni Forum*, XII (260): Ocak 1991.

96. Rus basınında bahsettiği gibi, *Cumhuriyet*, Nisan 1993, s. 9.

97. Bu mücadele için, bkz. A.L. Altstandt, "Dağlık Karabağ-Azerbaycan SSC'deki 'Kavga Odağı'", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 74: Ekim 1991, s. 47-62.

98. *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1993, s. 1, 14.

99. F.M. Yılmaz, "Türkiye tartışması", agy., 4 Ağustos 1991, s. 9. "Erivan'a Tanıma ve Uyarı", agy., 26 Eylül 1991, s. 9. "Devan eden Ermeni karşıtı politakalar" olarak gördükleri şeyler için halâ Türkiye'yi suçlayan Ermeniler vardır, bkz. Raffi Kantian, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 30 Haziran 1993, s. 8.

100. Haziran 1992'de başbakan Demirel ve Aralık 1992'de başbakan yardımcısı Erdal İnönü. Bkz. Elizabeth Fuller, "The thorny path to an Armenian-Turkish rapprochement", RFE/RL *Research Report*, II(12): 19 Mart 1993, s. 2.

101. Daniel Pipes ve Patrick Clawson, "Ambitious Iran, troubled neighbours", *Foreign Affairs*, LXXII (1): 1993, s. 135-6.

102. Ergun Balcı, "Türkiye, Rusya ve İran: ince oyun", *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1993, s. 9. Ayrıca bkz. "Rafsancani'den Ermenilere uyarı", agy., 13 Nisan 1993, s. 9. Nur Batur, "Rusya, Pantürkizm'den rahatsız", *Milliyet*, 14 Nisan 1993, s. 15, Rusya'nın Ankara büyükelçisi Albert Chernishyev ile yapılan bir röportaja dayanır. Hakan Akay, "Türkiye'ye ağır suçlama", *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1993, Krasnaya Zvyozda'da Rusya savunma bakanıyla yapılan bir röportaja dayanır. Türkiye'nin birleşmiş bir Turan oluşturma amacına yönelik başka bir saldırı *Moskovski Komsomolyets* de yayınlandı, *Cumhuriyet* te yer aldı, 24 Temmuz 1992, s. 9.

103. Hugh Pope, "Turkey weighs involvement in the conflict in Azer-

baijan", *The Wall Street Journal*, 13-14 Mart 1992. Andrew Mango, "Azerbaijan as seen from Turkey", *Zeitschrift für Türkeistudien*, V (2): 1992, s. 227-32.

104. Kerem Çalışkan tarafından yerinde hazırlanan, "Kafkasya'da barışın anahtarı Ankara'da", *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1991, s. 11. Azerbaycan lehine Ankara'daki gösteriler için, bkz., agy., 7 Mart 1992, s. 5.

105. Elizabeth Fuller, "Konflikte im Transkaukasus: Wer könnte vermitteln?", *Europa-Archiv*, XLVIII (7): 10 Nisan 1993, s. 193-201. Ayrıca bkz. Semih İdiz, "Kafkasya için işbirliği", *Cumhuriyet*, 23 Ocak 1992, s. 9.

106. Bkz. A.L. Altstandt, *The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule*, 1992, böl. 11.

107. Bkz. Wolfgang Pehnt, "Militär und Kaufmann", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 7 Temmuz 1993, s. 10.

108. "Der aserbaidschanische Präsident Elçibey appeliert an die Weltöffentlichkeit", agy., 23 Haziran 1993, s. 4. W.G. Lerch, "Wirren in der 'Stadt der Winde'", agy., 22 Haziran 1993, s. 12. Saadettin Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Azerbaycan", *Yeni Forum*, XIV (291): Ağustos 1993, s. 30-42.

109. Gün Kut, "Elçibey'in sonu, Türkiye modelinin sonudur", *Cumhuriyet*, 24 Haziran 1993, s. 2.

110. Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, 1993, s. 69-150. Mehmet Şahin (ed.), a.y. cilt I, s. 13-162.

111. G.E. Fuller, *Central Asia: the new geopolitics*, 1992, s. 41-62. Chantal Lemercier-Quelquejay, "Le mond musulman soviétique d'Asie Centrale après Alma-Ata", *Cahiers du Monde Russe et Soviétiqu*, XXXII (1): 1991, s. 117-22. M.B. Olcott, "Perestroyka in Kazakhstan", *Problems of Communism*, XXXIX (4): Temmuz-Haziran 1990, s. 65-77. "Kazakhstan's global impact", *Iranian Journal of In-*

ternational Affairs, IV (2): Yaz 1992, s. 369-82. "Kazakistan'la sıcak ilişkiler", *Cumhuriyet,* 26 Eylül 1991, s. 10. "Kazakistan'la kapsamlı işbirliği", agy., 27 Eylül 1991, s. 10. W.G. Lerch, "Für den Apfelvater sind schwere Zeiten angebrochen", *Frankfurter Allegemeine Zeitung,* 12 Haziran 1993, s. 6. Sadettin Gömeç, "Tarihte ve günümüzde Kazakistan", *Yeni Forum,* XIV (288): Mayıs 1993, s. 9-15.

112. Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi: Kazakların Uyanışı,* 1993, s. 133-79. Şahin, a.y., cilt: I, s. 175-232.

113. Fuller, *Central Asia,* a.y., s. 13-26. James Critchlow, *Netionalsm in Uzbekistan,* 1991, böl. 11. D.S. Carlisle, "Uzbekistan and the Uzbeks", *Problems of Communism,* XL (5): Eylül-Ekim 1991, s. 23-44. "Özbekistan'ı tanıyoruz", *Cumhuriyet,* 17 Aralık 1991, s. 1, 17. "Kerimov memnun ayrıldı", agy., 20 Aralık 1991, s. 9. "Özbek ordusunu Türk subayları kuracak", agy., 29 Nisan 1992, s. 8. Werner Gumpel, "Die wirtschaftliche und soziale Lage in den Türkrepubliken Mittelasiens", *Zeitschrift für Türkeistudien,* V (1): 1992, s. 44-5. Sadettin Gömeç, "Tarihte ve günümüzde Özbekistan", *Yeni Forum,* XIV (287): Nisan 1993, s. 9-14.

114. R.L. Canfield, "Restructuring in Greater Central Asia", *Asian Survey,* XXXII (10): Ekim 1992, s. 883.

115. Belgeler için, bkz. Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi,* 1993, s. 88-133. Şahin (ed.), a.y., cilt I, s. 311-42.

116. Fuller, *Central Asia,* a.y., s. 27-40. "Akayev: Türkiye bizim için yıldız", *Cumhuriyet,* 24 Aralık 1991, s. 8. "Kırgıstan 'fırsat ülkesi'", agy., 29 Temmuz 1992, s. 7. W.G. Lerch, "Schwierige Verhältnisse am Fusse des Tien Schan", *FrankfurterAllgemeine Zeitung,* 9 Haziran 1993, s. 8. Gumpel, a.y., s. 43-4.

117. Belgeler için, bkz. Mehmet Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi,* s. 93-143. Şahin, a.y., cilt I, s. 241-83.

118. Fuller, *Central Asia,* a.y., s. 67-76. "Zenginliklerimizi birlikte kullanalım", *Cumhuriyet,* 3 Aralık 1991, s. 10. Jane Kokan, "Mullahs

tussle for Soviet hearts", *The Sunday Times*, 1 Mart 1992. Steve Levine, "Bartering for the riches of cash-starved Turkmenistan", *Financial Times*, 8 Temmuz 1992. Sami Kohen, "Türkmenistan'da Türk olmak", *Milliyet*, 15 Nisan 1993. "Türkmenistan'da Türk firmaları yatırım lideri", *Dünya*, 28 Nisan-4 Mayıs 1993, s. 2. "Vom Zauber Turkmenistans", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 13 Mayıs 1993, s. 8. Gumpel, a.y., s. 46. Sadettin Gömeç, "Tarihte ve günümüzde Türkmenistan", *Yeni Forum*, XIV (286): Mart 1993, s. 9-51.

119. Belgeler için, Mehmet Saray, *Türkmen Tarihi*, 1993, s. 84-5. Şahin, a.y., cilt I, s. 354-436.

120. Rahim Masov ve Farhod Dzumaev, "Vers une fédération de l'Asie Centrale?", *Revue du Monde Musulman et la Méditerranée*, LIX-LX (1-2): 1991, s. 158-62.

121. Muriel Atkin, a.y., s. 50-3.

122. Belgeler için, Şahin, a.y., cilt I, s. 444-6.

123. Sabri Türkmen, "Tacakistan ve Rus ittifakı karşısında mücahidlerin direnişi", *Değişim*, 7: Eylül 1993, s. 53-5.

124. Fuller, *Central Asia*, a.y., s. 63-6. Werner Adam, "Zwischen Kommunismus und Islam", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2 Ekim 1991, s. 14. "Ankara'dan Orta Asya'ya yakın takip", *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1992, s. 9. Aziz Niazi, "Tajikistan in transition", *The Iranian Journal of International Affairs*, IV (2): Yaz 1992, s. 364-8. Gumpel, a.y., s. 45.

125. Paul Hidiroğlu, *Thrace in the light of the national ideal of the Turks*, 1985-1991, 1991, s. 103.

126. Konstantinos Skhinás, "Ee Tourkiki thieísthisi ston geopolitikó chóro tis Kentrikis Asías" (Yunanca— "Orta Asya'nın jeopolitik alanında Türk etkisi"), *Tetrádia*, Kış-İlkbahar 1992, s. 107-16.

127. Hamid Bozarslan, "Hawl 'al-utruha al-Turkiyya fi'lta'rikh'", *Dirasat Kurdiyya*, III (7): Ocak 1993, s. 31-46.

128. Ayrıca bkz. Almuth Baron, "Neuorientierung am Bosporus", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 3 Nisan 1992, s. 14. W.G. Lerch, "Moskau ist an Ordnung und Berechenbarkeit interessiert", agy., 22 Temmuz 1993, s. 3.

129. Özbekistan için, Anthony Hyman, "The outlook for Central Asia", *International Affairs*, LXIX (2): Nisan 1993, s. 297.

130. Bassam Tibi, "Pantürkismus als Menschenrecht", *Frakfurter Allgemeine Zeitung*, 19 Mart 1992, s. 14.

131. "Pantürkizm tehlike değil", *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1991, s. 13. "Nasarbayew plädiert für Union der Türkvölker", *Die Welt*, 11 Şubat 1992, s. 5.

132. Krech, "Die Türkei im Aufwind", a.y., s. 79. "Die Vision 'Turkestan' verblast", *Die Welt*, 10 Nisan 1993.

133. "Stern des Orients", *Der Spiegel*, 7: 10 Şubat 1992, s. 138.

134. Chimelli, "Der Traum von Turan per Satellit", a.y., s. 2.

135. Süleyman Demirel, "Newly-emerging centre", *Turkish Review Quarterly Digest*, VI (30): Kış 1992, s. 13.

136. Hyman, "Suddenly, everybody's interested", s. 14-15. *Nokta*, 17 Mayıs, s. 8. Ayrıca bkz. G.M. Winrow, "Turkey and former Soviet Central Asia: national and ethnic identity", *Central Asian Survey*, XI (3): 1992, s. 101-11.

137. Seyfi Taşhan, "Turkey from marginality to centrality", *Turkish Rewiew Quarterly Digest*, VI (27): İlkbahar 1992, s. 47-56.

138. T.J. Colton ve Robert Legvold, *After the Soviet Union: from empire to nations*, 1992, s. 182-3.

139. Yaacov Ro'i, "The Soviet and Russian context of the development of nationalizm in Soviet Central Asia", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, XXXII (1): 1991, s. 137-9.

140. Fuller, *Central Asia*, a.y., s. 7-8.

141. Mustafa Özcan, "Türkiye'nin imajı ağır yara aldı", *Altınoluk*, 92: Ekim 1993, s. 41-2.

142. Bkz. "Türklere tek devlet", *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1992, s. 9. Başka bir tanesi, Avrupa'daki Türk Entellektüeller Federasyonu tarafından *The XXI. Century— the century of Turkey* ismiyle 1992'de Viyana'da basılan ingilizce broşürdür.

143. Detaylı bilgi için *Türk Kültürü*, XXXI (360): Nisan 1993, sa. 193-215.

144. W.G.Lerch, "Die Türkei als regionale Grossmacht", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 38-39: 17 Eylül 1993, sa 3-9. Bassam Tibi, The likelihood of an islamic Central Asia", *German Comments*, 30: Nisan 1993 sa. 72-8.

BİBLİYOGRAFYA

. Pantürkçü Dergiler

Adsız. Türkçü siyaset ve kültür dergisi. Istanbul, 1972–3.
Altın Işık. İlmî-edebî-siyasî dergi. Ankara, 1947.
Atsız Mecmua. Aylık fikir mecmuası. Istanbul, 1931–2.
Azerbaycan. Munich, 1952.
Azerbaycan. Aylık kültür dergisi, later *Azerbaycan, Aylık Türk dergisi.* Ankara and Istanbul, 1952–79.
Azerbaycan Yurt Bilgisi. Istanbul, 1932–4.
Batı Trakya Türklüğün Sesi. Siyasî, kültürel ve Türkçü dergi. Istanbul, 1979–80. Mimeographed.
Bozkurt (Ist series). Istanbul, 1939–42.
Bozkurt (2nd series). Ankara, then Konya, 1972–7.
Büyük Duygu. Istanbul, 1329/1913.
Caucasian Review. Munich, 1955–60.
Cultura Turcica. Ankara, 1964–73.
Çağlayan. Aylık fikir ve edebiyat dergisi (Ist series). Antalya, 1935–8.
Çağlayan. Aylık fikir ve edebiyat dergisi (2nd series). Istanbul, 1943–4.
Çınaraltı. Türkçü fikir ve sanat mecmuası (Ist series). Istanbul, 1941–4.
Çınaraltı (2nd series). Istanbul, 1948.
Devlet. Ankara, then Konya, 1969–79.
Dilde, Fikirde, İşde Birlik. Aylık dış politika dergisi. Ankara, 1977–8.
The East Turkic Review. Munich, 1958–9.
Emel. İki aylık kültür dergisi. Istanbul, 1960–94.
Emel Medjmuası (sic). Pazarcık (Romania), 1930–41.
Ergenekon. Gençlik ve fikir dergisi. İlmî edebî-içtimaî. Ankara, 1938–9.
Genç arkadaş. Istanbul, then Ankara, 1975–9.
Gençliğe hedef. Istanbul, 1977.

Gök Börü. Türkçü dergi. Istanbul, 1942–3.
Halka Doğru. Istanbul, 1913–4.
Hür Türkistan için. İstiklâlci gazete. Istanbul, 1975–6.
Kırım. Aylık ilmî, siyasî ve kültürel mecmua. Ankara, 1957.
Kopuz. Aylık. Millî sanat ve fikir mecmuası. Samsun, 1939–40.
Kopuz. Aylık. Türkçü dergi. Samsun, 1943.
Kurtuluş. Azerbaycan Millî Kurtuluş Hareketinin organı. Berlin, 1934–9.
Kür Şad. Ankara, 1947.
Millî Hareket. Istanbul, 1966–71.
Millij Türkistan (National Turkistan). Journal of the Turkistanian Unity Committee for the struggle of national liberation of Turkistan. Geneva, 1950–2, then Dusseldorf, 1965–73.
Mücahit. Aylık. İktisadi içtimai fikir mecmuası. Ankara, 1955–64.
Odlu Yurt. Millî Azerbaycan fikriyatını terviç eden aylık mecmua. Istanbul, 1929–31.
Orhun. Aylık mecmua. Istanbul, 1933–4, 1943–4.
Orkun. Haftalık Türkçü dergi. Istanbul, 1950–2.
Ötüken. Fikir ve ülkü dergisi. Istanbul, 1964–75.
Ötüken. Aylık Türkçü dergi. Istanbul, 1979.
Özleyiş. Bilim-sanat-ülkü. Ankara, 1946–7.
Prométhée: Organe de défense nationale des peuples du Caucase et de l'Ukraine (later: *Prométhée: Organe de défense nationale des peuples opprimés de l'U.R.S.S.*). Paris, 1926–38.
România. Cotidian independent. Pazarcık, 1921–36.
Serdengeçti. Ankara, 1947–51.
Şimalî Kafkasya—Syevyerniy Kavkaz—Le Caucase du Nord—North Caucasus. Warsaw, 1934–9.
Tanrıdağ. İlmî, edebî, Türkçü. Bu Türklerin dergisidir (1st series). Istanbul, 1942.
Tanrıdağ. İlmî, Türkçü. Bu Türklerin dergisidir (2nd series). Istanbul, 1950–1.
Toprak. Fikir-sanat-ülkü dergisi. Adana, 1945–7.
Toprak. Aylık fikir-sanat-ülkü dergisi, later, *Toprak, Aylık ülkü dergisi.* Istanbul, 1954–1976.
Töre. Ankara, 1971–80.
Turan. Aylık Türkçü siyasi dergi, later *Turan Kavgamız.* Istanbul, 1976–80.
Turan Mecmuası. Budapest, 1913–1970.
Turkestan. Revue Nouvelle. Organe de défense nationale de Turkestan. Paris, 1934–5.
Turkey: a Monthly Organ of the Turkish Congress at Lausanne. Lausanne, 1921–2.
Türk amacı. Türk kültürü birliği mürevvicidir, later renamed *Türk amacı. Türk kültürü birliği dergisidir.* N.p. [Istanbul], 1942–3.
Türk Birliği. Ankara, 1966–71.
Türk Derneği. Istanbul, 1327.

Türk Dünyası. Bölünmez bir bütündür. Istanbul, 1955.
Türk Kültürü. Türk dünyasının dergisidir. Ankara, 1962–94.
Türk Kültürü Araştırmaları. Ankara, 1964–78.
Türk Sazı. Istanbul, 1943.
Türk Sözü. Istanbul, 1330 (1914).
Türk Yurdu. Istanbul, 1911–18.
Türk'e çağrı. Türkçü siyaset ve kültür dergisi. Istanbul, 1979–80.
Türkeli. Aylık. Siyaset-fikir-sanat-dergisi. Istanbul, 1947.
Türkeli. Munich, 1951–2.
Turkistan. İlmî, ictimâî, iktisadî ve kültürel aylık dergidir. Istanbul, 1953.
Türkistan Sesi. Aylık. İlmî ve kültürel dergi. Ankara, 1956–7 (English edition: *The Voice of Turkestan*, Ankara, 1956–7),
Türkiye Ülkücü Gençlik Dergisi. Istanbul, 1970–1.
Ülkü Ocağı. Ankara, 1979.
Ülkü Ocakları Derneği Genel Merkezi Bülteni. Ankara, 1974–6.
Ülkücü Kadro. Istanbul, 1976–7.
Yaş Türkistan. Türkistan millî istiklâl mefkûresini mürevvici aylık mecmua. Berlin, 1931–9.
Yeni Bozkurt. Istanbul, 1948.
Yeni Kafkasya, Edebî içtimaî ve siyasî milliyetperver mecmua. Istanbul, 1923–7.
Yeni Turan. Tampere, later Helsinki, 1931–3.
Yeni Türkistan. Istanbul, 1927–31.

Türkçe Kitaplar ve Makaleler

Ağaoğlu, Samet, *Babamdan hatıralar.* Ankara, Zerbamat Basımevi, 1940; 213 pp.
——, *Babamın arkadaşları.* 3rd edn. Istanbul, Baha Matbaası, 1969; vi, 215 pp.
Akansel, Mustafa Hakkı, *Türkün kitabı. Türk ırkı hakkında tetkikler.* Istanbul, Kenan Matbaası, 1943; 63 pp. (= Akbaba Yayını, 8).
Akay, Hasan, 'Rus gazetesinden Türkiye ağır suçlama', *Cumhuriyet*, 29 Apr. 1993, p. 9.
Akçura, Yusuf (ed.), *Türk yılı.* Istanbul, Yeni Matbaa, 1928; 655 pp.
——, *Türkçülük. 'Türkçülüğün tarihi gelişimi'.* Istanbul, Türk Kültür Yayını, 1978; 253 pp. (= Akçura's chapter on this subject in *Türk yılı*, edited and annotated by Sâkin Öner).
Alp, Tekin (pseud. of Moïse Cohen), *Turan.* Istanbul, Türk Yurdu Kitaphanesi, 1330/1914; 143 pp.
——, *Türkler bu muharebede ne kazanabilirler.* Istanbul, Kader Matbaası, 1330; 62 pp.
Alptekin, Erkin, *Uygur Türkleri.* Istanbul, Boğaziçi Yayınevi, 1976; 174 pp.
Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan dâvâsı.* 2nd edn. Otağ Yayınları, 1975; 318 pp.
——, *Doğu Türkistan insanlıktan yardım istiyor.* N.p. [Istanbul], Otağ, 1974; 213 pp.

Türk Dünyası. Bölünmez bir bütündür. Istanbul, 1955.
Türk Kültürü. Türk dünyasının dergisidir. Ankara, 1962–94.
Türk Kültürü Araştırmaları. Ankara, 1964–78.
Türk Sazı. Istanbul, 1943.
Türk Sözü. Istanbul, 1330 (1914).
Türk Yurdu. Istanbul, 1911–18.
Türk'e çağrı. Türkçü siyaset ve kültür dergisi. Istanbul, 1979–80.
Türkeli. Aylık. Siyaset-fikir-sanat-dergisi. Istanbul, 1947.
Türkeli. Munich, 1951–2.
Turkistan. İlmî, ictimâî, iktisadî ve kültürel aylık dergidir. Istanbul, 1953.
Türkistan Sesi. Aylık. İlmî ve kültürel dergi. Ankara, 1956–7 (English edition: *The Voice of Turkestan*, Ankara, 1956–7).
Türkiye Ülkücü Gençlik Dergisi. Istanbul, 1970–1.
Ülkü Ocağı. Ankara, 1979.
Ülkü Ocakları Derneği Genel Merkezi Bülteni. Ankara, 1974–6.
Ülkücü Kadro. Istanbul, 1976–7.
Yaş Türkistan. Türkistan millî istiklâl mefküresini mürevvici aylık mecmua. Berlin, 1931–9.
Yeni Bozkurt. Istanbul, 1948.
Yeni Kafkasya, Edebî içtimaî ve siyasî milliyetperver mecmua. Istanbul, 1923–7.
Yeni Turan. Tampere, later Helsinki, 1931–3.
Yeni Türkistan. Istanbul, 1927–31.

Books and articles in Turkish

Ağaoğlu, Samet, *Babamdan hatıralar.* Ankara, Zerbamat Basımevi, 1940; 213 pp.
——, *Babamın arkadaşları.* 3rd edn. Istanbul, Baha Matbaası, 1969; vi, 215 pp.
Akansel, Mustafa Hakkı, *Türkün kitabı. Türk ırkı hakkında tetkikler.* Istanbul, Kenan Matbaası, 1943; 63 pp. (= Akbaba Yayını, 8).
Akay, Hasan, 'Rus gazetesinden Türkiye ağır suçlama', *Cumhuriyet*, 29 Apr. 1993, p. 9.
Akçura, Yusuf (ed.), *Türk yılı.* Istanbul, Yeni Matbaa, 1928; 655 pp.
——, *Türkçülük. 'Türkçülüğün tarihi gelişimi'.* Istanbul, Türk Kültür Yayını, 1978; 253 pp. (= Akçura's chapter on this subject in *Türk yılı*, edited and annotated by Sâkin Öner).
Alp, Tekin (pseud. of Moïse Cohen), *Turan.* Istanbul, Türk Yurdu Kitaphanesi, 1330/1914; 143 pp.
——, *Türkler bu muharebede ne kazanabilirler.* Istanbul, Kader Matbaası, 1330; 62 pp.
Alptekin, Erkin, *Uygur Türkleri.* Istanbul, Boğaziçi Yayınevi, 1978; 174 pp.
Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan dâvâsı.* 2nd edn. Otağ Yayınları, 1975; 318 pp.
——, *Doğu Türkistan insanlıktan yardım istiyor.* N.p. [Istanbul], Otağ, 1974; 213 pp.

Altstadt, A.L., 'Dağlık Karabağ-Azerbaycan SSC'deki "Kavga Odağı" ', *Türk Dünyası Araştırmaları* (Istanbul), 74: Oct. 1991, pp. 47–62.
Arıkan, Yaman, *Türklük gurûr ve şuûru*. Istanbul, Uyanış Yayınları, 1976; 235 pp.
Artam, Atila, *Türk Cumhuriyetlerinin sosyo-ekonomik analizleri ve Türkiye ilişkileri*. Istanbul, Sabri Artam Vakfı, 1993; xv, 205 pp.
Atsız [Nihal Hüseyin], *Türk tarihi üzerinde toplamalar*. Istanbul, 1935; x, 140 pp.
——, *Türk tarihinde meseleler*. Ankara, Afşın Yayınları, 1966, 160 pp.
——, *Türk ülküsü*. Istanbul, Burhan Yayınevi, 1956; 146 pp. 3rd edn, Ankara, Afşın Yayınları, 1973; 120 pp.
Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*. 2nd edn, 3 vols, Istanbul, Remzi Kitabevi, 1972.
Azer, San'an (pseud. of M. Sadık Aran), *İran Türkleri*. Istanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1942; 44 pp., 2 maps.
Babakurban, Ziyaeddin, *Dış Türkler ve Türkistan dâvası*. Istanbul, Doğan Güneş Yayınevi, 1962; 30 pp.
Balcı, Ergun, 'Türkiye, Rusya ve İran: ince oyun', *Cumhuriyet*, 12 Apr. 1993, p. 9.
Balkanlar. Istanbul, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, 1993; 299 pp.
Baltacıoğlu, İsmayil Hakkı, *Türke doğru*. Istanbul, Kültür Basımevi, 1943; 186 pp.
Battal-Taymas, Abdullah, *Kazan Türkleri, Türk tarihinin hazin yaprakları*. 2nd edn, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966; 239 pp. (1st edn, Istanbul, 1925).
Batur, Nur, 'Rusya, Pan-Türkizm'den rahatsız', *Milliyet*, 14 Apr. 1993, p. 15.
Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan istiklâl tarihi*. Istanbul, Azerbaycan Halk Yayınları, 1975; 331 pp.
Bayram 32. Türkçüler bayramı armağandır: 3 mayıs 1976. Istanbul, 1976; 63 pp..
Baysun, Abdullah Receb, *Türkistan millî hareketleri*. Istanbul, 1943; 202 pp.
Bayur, Hikmet Yusuf, *Türk inkılâbı tarihi*. Vols I–II, 2nd edn, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1963–4.
Bilgehan, Şerif, 'Türkiyede (Türkçülüğün) geçirmiş olduğu merhaleler', *Tanrıdağ* (Istanbul), 1st series, 5: 5 June 1942, pp. 10–1.
Binark, İsmet, and Sefercioğlu, Nejat, *Doğumunun 95. yıldönümü münasebetiyle Ziya Gökalp bibliyografyası: kitap, makale*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971; xxviii, 200 pp.
Caferoğlu, A., *Azerbaycan*. Istanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1940; 47 pp.
Cami (pseudonym?), *Osmanlı ülkesinde Hristiyan Türkler*. Istanbul, 1338; 120 pp.
Candar, A. Avni Ali, *Türklüğün kökleri ve yayılışı*. Istanbul, Necmi İstikbal Matbaası, 1934; 64 pp. (= Türk Sosiologi Tetkikleri, 1).

C.H.P., *Konferanslar serisi*, vol. XIX, Ankara, 1940; 80 pp.
Çağatay, Tahir, *Kızıl imperyalizm*, vols I–II, Istanbul, 1958–62; vol. III, Ankara, 1967.
—— *et al.* (eds), *Muhammed Ayaz İshaki hayatı ve faaliyeti, 100. doğum yılı dolayısıyla*. Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1979; xxiv, 351 pp.
Çalışkan, Kerem, 'Kafkasya'da barışın anahtarı Ankara'da', *Cumhuriyet*, 18 Sep. 1991, p. 11.
——, 'Orta Asya'da "milli uyanış" ', *Cumhuriyet*, 9 June 1991, p. 18.
Çapar, Mahmut, *Doğu illerimizdeki aşiretlerin Türklüğü*. Istanbul, Akın Yayınları, 1972; 77 pp.
Çil, Faruk (ed.), *Kavgamız—Türkçülük kavgası*. Istanbul, Turan Dergisi Yayını, 1977; 76 pp.
Çubukçu, Mete, 'Turancı diyen ahmaktır!', *Nokta*, 7 June 1992, pp. 26–7.
Danişmend, İsmail Hâmi, *Türk ırkı niçin Müslüman olmuştur (Türklük ve Müslümanlık)*. 2nd edn, Konya, Millî Ülkü Yayınevi, 1978; 287 pp.
——, *Türklük meseleleri*. Istanbul, Istanbul Kitabevi, 1966; 234 pp.
Darendelioğlu, İ.E., *Türkiyede milliyetçilik hareketleri. Toplantılar, mitingler, nümayişler, bildiriler, cemiyetler, basın*. N.p., Toker Yayınları, 1968; 377 pp.
Deliorman, Altan, *Tanıdığım Atsız*. Istanbul, Boğaziçi Yayınları, 1978; 375 pp.
Devlet, Nâdir, *İsmail Bey (Gaspıralı)*. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988; vi, 138 pp. (= Türk Büyükleri Dizisi, 99).
Duman, Hasan, *Türk Cumhuriyetleriyle kültürel işbirliği*. Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri, 1993; vi, 58 pp.
Dündar, Gülsun, *Türkçülüğün alfabesi*. Istanbul, Su Yayınları, 1979; 127 pp.
Edib, Halide, *Yeni Turan*. Istanbul, Türk Yurdu Kitapları—Tanin Matbaası, 1329; 188 pp. 2nd edn, Istanbul, 1924; 168 pp.
Elçin, Şükrü, *Türkçülük ve milliyetçilik*. Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1978; 23 pp.
Engin, A., *Atatürkçülük ve Moskofluk-Türklük savaşları*. Istanbul, 1953; xii, 376 pp.
——, *'Sosyalist' geçinenlere karşı Atatürkçülük savaşı. Kızıl elma*. Istanbul, Atatürkçülük Yayınları, n.d.; 128 pp.
——, *Türklük düşmanları sosyalist ve osmanlıcı geçinenlere karşı Atatürkçülük 'Manifesto'su*. Istanbul, Atatürkçülük Kültür Yayınları, n.d. [1968]; viii, 107 pp.
Enginün, İnci, *Halide Edib Adıvar'ın eserlerinde doğu ve batı meselesi*. Istanbul, Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978; 583 pp.
Ercilasun, Ahmet B., *Örneklerle bugünkü Türk alfabeleri*. Ankara, Kültür Bakanlığı, 1993; xv, 283 pp.
——, 'Türk dilinin dünü bugünü geleceği', *TK*, XXXI (362): June 1993, pp. 321–32.
Erdem, Galip (ed.), *Suçlamalar*. Vols I–II, Ankara, Töre-Devlet Yayınevi, 1974–5.

Erer, Tekin, *Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş savaşı*. Istanbul, Mayataş Yayınları, n.d. [1972?]; 144 pp.

Erişirgil, M. Emin, *Türkçülük devri milliyetçilik devri, insanlık devri*. Ankara, Maarif Yayınevleri, 1958; 148 pp.

Erkilet, H.E., *Şark cebhesinde gördüklerim*. Istanbul, Hilmi Kitavbevi, 1943; 248 pp., maps, photographs.

Erkman, F., *En büyük tehlike: Millî Türk davasına aykırı bir cereyanın içyüzü*. Istanbul, Ak-Ün Matbaası, 1943; 36 pp.

Eroz, Mehmet, *Türk kültürü araştırmaları*. Istanbul, Kutluğ Yayınları, 1977; 379 pp.

Ersoy, Füreyya, 'Evimizi geri verin,' *Nokta*, 22–28 Nov. 1992, pp. 46–7.

Ertürk, Hocaoğlu Şeâhattin, *Türkçülük nedir?* Konya, Türk Milliyetçiler Derneği—Konya Şubesi Yayınları, 1952; 18 pp.

Fer, C. Savaş, 'Hesap veriyoruz!' *Gök Börü* (Istanbul), 1: 5 Nov. 1942, pp. 3–4, 9.

Genç, H. Mustafa, *İslâmî açıdan Ziya Gökalp ve Türkçüler*. Istanbul, Tek Yol Yayınları, n.d. [1978]; 183 pp.

Geray, Haluk, 'Orta Asya'da alfabe savaşı', *Cumhuriyet*, 28 Mar. 1993, pp. 1, 17.

——, 'Orta Asya'da iletişim atağı', *Cumhuriyet*, 1 May 1992, p. 8.

——, 'Türkilerle yeni dönem', *Cumhuriyet*, 7 May 1992, p. 8.

Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün esasları*. Ankara, 1923; 174 pp. Reprinted frequently since.

Gökbilgin, M. Tayyib, 'Ziya Gökalp'e göre Halkçılık, Milliyetçilik, Türkçülük', *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* (Istanbul), VI (3–4): 1976, pp. 197–211.

Gömeç, Saadettin, 'Tarihte ve günümüzde Azerbaycan', *Yeni Forum* (Ankara), XIV (292): Aug. 1993, pp. 30–42.

——, 'Tarihte ve günümüzde Kazakistan', *Yeni Forum*, XIV (288): May 1993, pp. 9–15.

——, 'Tarihte ve günümüzde Özbekistan', *Yeni Forum*, XIV (287): Apr. 1993, pp. 9–14.

——, 'Tarihte ve günümüzde Türkmenistan', *Yeni Forum*, XIV (286): Mar. 1993, pp. 49–51.

Gönüllü, Tayfun, 'Türki cumhuriyetler sağır', *Cumhuriyet*, 26 Jan. 1992, p. 18.

Gövsa, İbrahim Alâettin, *Türk meşhurların ansiklopedisi*, N.p., n.d. [prob. 1947]; iii, 420 pp.

Göze, Ergun, *Türklük kavgası*. Istanbul, Yağmur Yayınevi, 1977; 271 pp.

Güngör, Erol *et al.* (eds), *Atsız armağanı*. Istanbul, Ötüken Yayınevi, 1976; 445 pp.

Hacieminoğlu, Necmettin, *Milliyetçilik, ülkücülük, aydınlar*. 3rd edn, Istanbul-Ankara, Töre-Devlet Yayinevi, 1978; 397 pp.

Hızal, Ahmet Hazır, *Kuzey Kafkasya (hurriyet ve istiklal davası)*. Orkun Basimevi, 1961; 163 pp.

İdiz, Semih, 'Ankara, Türki cumhuriyetler için kaygılı', *Cumhuriyet*, 8 Feb. 1992, p. 9.
——, 'Kafkasya için işbirliği', *Cumhuriyet*, 23 Jan. 1992, p. 9.
Irkçılık-Turancılık. Ankara, Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü, 1944; vii, 236 pp.
Kaplan, Mehmet, *Edebiyatimizin içinde*. Istanbul, Dergâh Yayınları, 1978; 313 pp.
——, 'Gaspıralı İsmail'in Avrupa medeniyet, sosyalizm ve İslâmiyet hakkındaki eseri', *TK*, 180: Oct. 1977, pp. 716–31.
Kaplan, Yaşar, 'Adriyatik Çin'e Türk varlığı', *Yorunge* (Istanbul), III (146): 10 Oct. 1993, p. 15.
Karakaş, Can, 'Artık iş zamanı', *Nokta*, 10 May 1992, pp. 20–4.
Karal, Enver Ziya, *Osmanlı tarihi*. Vol. VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1962; xvi, 631 pp.
Karşılaştırmalı Türk lehceleri sözlüğü (kılavuz kitap). Vol. I, Ankara, Kültür Başkanlığı, 1991; xiii, 1183 pp.
Keskingören, Tuğrul, 'Unutulan Türkler ve Irak'ta demokrasi', *Türk Dünyası Tarih Dergisi* (Istanbul), 81: Sep. 1993, pp. 41–8.
Kırımer, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*. Istanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Anonim Şirketi, 1934; 251 pp.
——, *Meşkûre ve Türkçülük*. Ed. by İbrahim Otar. Istanbul, 1965; viii, 76 pp.
Kocaoğlu, Timur, 'Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki münasebetlerde ortak alfabe ve imlâ birliğinin önemi', *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 76: Apr. 1993, pp. 17–19.
Kohen, Sami, 'Türkmenistan'da Türk olmak', *Milliyet*, 15 Apr. 1993.
Köprülü, Ziyad, *İnsan hakları açısından Irak Türkleri*. Ankara, Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1992; 77 pp.
Kuran, Erçümend, 'Atatürk ve Ziya Gökalp', *TK*, 13: Nov. 1963, pp. 9–12.
——, 'Türk milliyetçiliğinin gelişmesi ve Yusuf Akçuraoğlu', *TK*, 42: Apr. 1966, pp. 529–30.
Kutay, Cemal, *Enver Paşa Lenin'e karşı*. Istanbul, Ekicigil Matbaası, 1955; 119 pp.
L.N., *Dündar Taşer'in Büyük Türkiye'si*. 4th edn, Istanbul, Ocak Yayınevi, 1979; 216 pp.
Levend, Agâh Sırrı, 'Türk ocaklarından Halkevlerine', *Ulus* (Ankara), 17 Jan. 1951, p. 2.
Manisalı, Erol, 'Gelişmeler ve Türkiye', *Cumhuriyet*, 17 Mar. 1993, p. 8.
3 Mayıs Türkçüler günü antolojisi. Vol. I, Ankara, Türkiye Milliyetçiler Birliği Ankara Ocağı Yayınları, 1967; 128 pp.
Meram, Ali Kemal, *Türkçülük ve Türkçülük mücadeleleri tarihi*. Istanbul, Kültür Kitabevi, 1969; 265 pp.
Milliyetçi Türkiyeye doğru. 10–11 Mayıs 1969da yapılan milliyetçiler ilmî seminerinde varılan neticeler. Istanbul, 216 pp.
Mirza-Bala, Mehmedzade, *Azerbaycan Misak-ı Millî*. Istanbul, Necmi İstikbal Matbaası, 1927; 54 pp.
——, *Millî Azerbaycan hareketi. Millî Az. 'Müsavat ilk Halk Firkası tarihi*. N.p. [Berlin-Charlottenburg], Fırka divanı, 1938; 337 pp.

Nejad, Edhem, *Türklük ne dir ve terbiye yolları*. Istanbul, Çiftçi Kitabhanesi, n.d. [1914?]; 52 pp.
Oktay, A., *Türkistan millî hareketi ve Mustafa Çokay*. Istanbul, 1950; 55 pp.
—— (ed.), *Türkistan'a dair bazı cereyanlar hakkında görüşlerimiz*. Istanbul, 1952; 28 pp.
Orkun, Hüseyin Namık, *Türkçülüğün tarihi*. Istanbul, Berkalp Kitabevi, 1944; 102 pp.
——, *Yeryüzünde Türkler*. Istanbul, Kenan Matbaası, 1944; 112 pp.
Ökse, Necati, *Van Gölü ve Fırat Nehri çevresinde yaşayan Türkler*. Ankara, 1976; v, 101 pp.
[Ökte, Ertuğrul Zekaî], 'Tarihin, Türklüğün, Türkiyenin meseleleri', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* (Istanbul), New Series, 2–85: Apr. 1985–Mar. 1992.
Öner, Sâkin, *Ülkücü hareketinin meseleleri*. Istanbul, Toker Yayınları, 1977; 158 pp.
Özcan, Mustafa, 'Türkiye'nin imaji, ağır yara aldı', *Altınoluk* (Istanbul), 92: Oct. 1993, pp. 41–2.
Öz-Han, Kurt Tarık, *Hayir! Prof. H.E. Adıvar esir Türk illeri kurtarılacaktır*. Ankara, Orkun Basımevi, 1960; 116 pp.
Rásonyi, László, *Tarihte Türklük*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971; 420 pp.
Resulzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti, Kayfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti*. Istanbul, 1339/1341 [1923]; 167 pp.
——, *Istiklâl mefkûresi ve gençlik. Esbab-ı hezimetimize bir mütâlaa*. Istanbul, 1341/1925; 29 pp.
S.S.C.B. Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman dış işleri belgeleri. Türkiye'deki Alman politikası (1941–1943)*. Istanbul, Havass Yayınları, 1977; 97 pp., photostats.
Sadiq, Mohammad, 'Türkçülük cereyanı—Türk milliyetçiliğinin eşiğinde (1908–1918)', *Türk Kültürü Araştırmaları* (Ankara), III–VI: 1966–9, pp. 5–18.
Saffet, Reşit, *Türklük ve türkçülük izleri*. Ankara, Türk Ocakları ilim ve san'at heyeti neşriyatı, 1930; 188 pp. (= Türkiyat Serisi, 2).
Sançar, Nejdet, *Afşın'a mektuplar*. Ankara, Afşın Yayınları, 1963; 64 pp.
——, *Irkımızın kahramanları*. Ankara, Aylı Kurt Yayınları, 1943; 102 pp.
——, *İsmet İnönü ile hesaplaşma*. Ankara, Afşın Yayınları, 1973; 360 pp.
——, *Türkçülük üzerine makaleler*. Ankara, Töre-Devlet Yayınevi, 1976; 232 pp.
——, *Türklük sevgisi*. N.p., Tanrıdağ Yayınları, n.d. [1952]; 95 pp.
Saray, Mehmet, *Azerbaycan Türkleri tarihi*. Istanbul, 1993; 150, iv pp.
——, *Kazak Türkleri tarihi: 'Kazakların uyanışı'*. Istanbul, 1993; 189, iv pp.
——, *Kırgız Türkleri tarihi*. Istanbul, 1993; 143, iv pp.
——, *Özbek Türkleri tarihi*. Istanbul, 1993; 133, iv pp.
——, *Türkmen tarihi*. Istanbul, 1993; 183 pp.

Seyfeddin, Ömer, *Millî tecrübelerden çıkarılmış amelî siyaset*. Ed. by Sâkin Öner, Istanbul, Göktuğ, 1971; 111 pp.
Suver, Akkan, *Ülkücüye notlar*. N.p., Su Yayınları, 1978; 80 pp.
Şahin, Tahir Erdoğan *et al.* (eds), *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk toplulukları arasında yapılan anlaşmalar, ilişkiler ve faaliyetler*. Vols I–II–III, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı, 1993.
Şamil, Said, *Dış Türkler ve sosyalizm*. Istanbul, Hilâl Yayınları, 1971; 111 pp.
Şükrü, Fuat, *Turan ve Türkler. Şiir*. Istanbul, Resimli Ay Matbaası, 1931; 78 pp.
Tacemen, Ahmet, *Bulgaristan Türkleri 1878–1990*. Adana, Türk Ocağı Yayınları, 1991; iii, 219 pp.
Tanyu, Hikmet, *Türk gençliğin kükreyişi*. Ankara, Altınışık Yayını, 1947; 24 pp.
Togan, Ahmed Zeki Velidi, *Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi*. Cairo, 1939; 704 pp. (subsequently published in Turkey, too).
——, *Hâtıralar: Türkistan ve diğer Müslüman Doğu Türklerinin millî varlık ve kültür mücadeleleri*. Istanbul, Hikmet Gazetecilik, 1969; vii, 643 pp.
——, *1929–1940 seneleri arasında Türkistanın vaziyeti*. Istanbul, Türkiye Basımevi, 1940; 43 pp.
——, *Türklüğün mukadderatı üzerine*. 2nd edn, Istanbul, Yağmur Yayınevi, 1977; 319 pp.
Togay, Muharrem Feyzi, *Turanî kavimler ve siyasî tarihlerinin esas hatları*. N.p., Osmanbey Matbaası, 1938; 30 pp. (= Türkistan Türk Gençler Birliği Yayını, 6).
——, *Yusuf Akçura'nın hayatı*. Istanbul, Hüsnütabiat Basımevi, 1944; 141 pp.
Toker, Metin, *Solda ve sağda vuruşanlar. Türkiyede iki yönlü ihtilâl ortamının anatomisi*. Ankara, Akis Yayınları, 1971; viii, 177 pp.
Topçu, Nurettin, *Milliyetçiliğimizin esasları*. Istanbul, Dergâh Yayınları, 1978; iv, 279 pp.
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiyede siyasî partiler, 1859–1952*. Istanbul, 1952; xi, 799 pp.
Turan, A. Şekür, 'Doğu Türkistan millî mücadelesinde Yaş Türkistan dergisinin hizmetleri', *TK*, 177: July 1977, pp. 581–3.
Türk dünyası el kitabı. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976; viii, 1452 pp.
Türk dünyasında Irak Türkleri. N.p., Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti Yayınları, 1971; 48 pp.
Türkeş, Alparslan, *Dış politikamız ve Kıbrıs*. Istanbul, Kutluğ Yayınları, n.d. [1966]; 391 pp.
——, *Dokuz ışık*. Istanbul, Dokuz Işık Yayınları, 1965; 16 pp. (and later editions).
——, *Gönül seferberliğine*. Ankara, Hareket Yayınları, 1979; 320 pp.
——, *1944 milliyetçilik olayı*. Istanbul, Yaylacık Matbaası, 1968; 162 pp.

——, *Temel görüşler*. Istanbul, Dergâh Yayınları, 1975; 406 pp. 2nd edn, Istanbul, Orkun Yayınevi, 1979; 368 pp.
——, *Türkiyenin meseleleri*. 1st and 2nd edns, Istanbul, Sıralar Basımevi, 1969; 232 pp.
Türkeş, Ünal, *Unutulmuş Türkler. Batı Trakya'da 4 yıl*. N.p., 1971; 104 pp.
Türkiye Milliyetçiler Birliği'nin görüşü. İlk bildiri. Istanbul, Türkiye Milliyetçiler Birliği Yayınları, 1964; 15 pp.
Türkkan, R. Oğuz, *Irka dair munakaşalar*. Istanbul, Bozkurtçu Yayını, 1943; 16 pp. (= Suppl. to no. 12 of *Gök Börü*).
——, *Irklar ve Türkleri Balmumu Sanan. İsmail Hami Danişmende cevap. Irk muhite tâbi midir?* Istanbul, Ekonomi-Reklâm Matbaası, 1939; 24 pp.
——, *İleri Türkçülük ve partiler*. Ankara, Rafet Zaimlar, 1945; 128 pp.
——, *Kızıl faaliyet!* Istanbul, Bozkurtçu Yayını, n.d. [1943]; 66 pp.
——, *Kuyruk acısı*. Istanbul, Bozkurtçu Yayını, 1943; 207 pp.
——, *Milliyetçilik yolunda. Ergenekon—Bozkurt—Gök Börü (Yeni ve eski yazılar)*. N.p., Müftüoğlu Yayınevi, 1944; 136 pp.
——, *Solcular ve kızıllar*. Istanbul, Bozkurtçu Yayını, 1943; 26 pp.
——, *Tabutluktan gurbete*. Istanbul, Boğaziçi Yayınevi, 1975; 499 pp.
——, *Türkçülüğe giriş*. Istanbul, Arkadaş Basımevi, 1940; 237 pp.
——, 'Türkiye'de solculuğun başlangıcı ve azınlıkları rolü', *TK*, 174: Feb. 1978, pp. 209–13.
Türkmen, Sabri, 'Tacikistan ve Rus ittifakı karşısında mücahidlerin direnişi', *Değişim* (Istanbul), 7: Sep. 1993, pp. 53–5.
Üzel, Nezih, *Adrïatik'ten Çin'e Türk dünyası*. Istanbul, İrfan Yayıncılık, 1993; 248 pp.
Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiyede çağdaş düşünce tarihi*, 2 vols, Konya, Selçuk Yayınları, 1966. 2nd edn, N.p., Ülken Yayınları, 1979; 496 pp.
Ülküsal, Müstecib, *Dobruca ve Türkler*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966; 256 pp., maps.
——, *İkinci dünya savaşında 1941–1942 Berlin hatıraları*. Istanbul, Emel Yayını, 1976; 152 pp.
Ün, N.M., 'Ekmek, zurafanın midesinde', *Nokta*, 19 Apr. 1992, pp. 22–6.
Ünal, Tahsin, *Milliyet üzerine düşünceler*. Ankara, Rekor Matbaası, 1961; 52 pp.
Y.T., *Türkistan'da Türkçülük ve halkçılık*. Ed. by A. Oktay, 2 vols, Istanbul, 1951–4.
Yakuboğlu, Enver, *Irak Türkleri*. Istanbul, Boğaziçi Basım ve Yayınevi, 1976; 206 pp.
Yaylalıgil, A. Münir Haymana, *Hali hazırın Türk toplulukları ve Pan-Türklüğe dair*. Istanbul, Arkadaş Basımevi, 1937; vi, 25 pp.
——, *Turkçülleri unutmıyalim! Çünkü: onlar, buna lâyıkdır*. Istanbul, Arsebük Basımevi, 1942; 4 pp.
Yetkin, Murat, *Ateş hattında aktif politika: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu üçgeninde Türkiye*. Istanbul, Alan Yayıncılık, 1992; 367 pp.
Yılmaz, F.M., 'Türki Cumhuriyetlere devlet dersi', *Cumhuriyet*, 10 Jan. 1992, p. 9.

——, 'Türkiye tartışması', *Cumhuriyet*, 4 Aug. 1991, p. 9.
Yılmaz, Fatih, 'Orta Asya uyanıyor', *Cumhuriyet*, 15–21 Dec. 1991.
Yılmaz, İsmailoğlu Mustafa, *Turanda çakan şimşek. Şiirler*. Adana, 1977; 102 pp.
Yurdakul, Mehmet Emin, *Turan'a doğru. Ey Türk uyan!* Istanbul, Ergenekon Yayınevi, 1973; 110 pp. (original edn, Istanbul, 1334).
Yücel, M. Celâlettin, *Bütün dünya Türkleri*. Ankara, Kardeş Matbaası, 1971; viii, 298 pp.
——, *Dış Türkler*. Istanbul, Hun Yayınları, 1976; 175 pp.

Yabancı Dilde Kitap ve Makaleler

A memorandum concerning Great Turkistan. Istanbul, Şehir Matbaası, 1967, x, 27 pp.
A bibliography of Turks out of Turkey. Vols I–II, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992.
Adam, Werner, 'Asiatische Debüt auf Europas Bühne', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 Feb. 1992, p. 12.
——, 'Zwischen Kommunismus und Islam', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2 Oct. 1991, p. 14.
Admiralty Staff, Intelligence Division, *Personalities in Turkey*, 2nd edn, 1916; 51 pp. (= C.B. 1148).
Ahmad, Feroz, *The Young Turks: the Committee of Union and Progress in Turkish politics, 1908–1914*. Oxford, Clarendon Press, 1969; viii, 205 pp.
Ahmad, H. Mazooruddin, *Kampf um leere Räume: Turan—Turkestan—Tibet*. Leipzig, Wilhelm Goldmann, 1940; 154 pp.
Ahmedzeki, Validi (i.e., Ahmed Zeki Velidi Togan), *Die gegenwärtige Lage der Mohammedaner Russlands*. Budapest, 1930; 19 pp.
Akiner, Shirin, *Islamic peoples of the Soviet Union*. London, Kegan Paul, 1993; xiii, 462 pp.
Alder, Lory and Richard Dalby, *The dervish of Windsor Castle: the life of Arminius Vambery*. London, Bachman and Turner, 1979; 512 pp.
Ali, Patria R., 'Enver Pasha: his status in modern Turkish history', *Egyptian Historical Review* (Cairo), XXII: 1975, pp. 3–36.
Ali, Shaukat, *Pan-movements in the Third World*. Lahore, Publishers United Ltd., n.d. [1976], viii, 398 pp.
Alishan, M., 'Berlin to India: can the Germans and their Turkish ally make use of Pan-Turanianism to build an Eastern Empire?', *Asia: Journal of the American Asiatic Association* (N.Y.), XVIII (5): May 1918, pp. 359–68.
Allworth, E.A., *The modern Uzbeks from the sixteenth century to the present: a cultural history*. Stanford, CA, Hoover Institution Press, 1990; xiv, 410 pp.
—— (ed.), *Tatars of the Crimea: their struggle for survival*. Durham, NC, Duke University Press, 1988; xv, 396 pp.
Alp, Tekin (pseudonym of Moïse Cohen), *Türkismus und Panturkismus*.

Weimar, Kiepenheuer, 1915; xi, 112 pp. (a mimeographed English translation was prepared as *The Turkish and Pan-Turkish idea*, London, 1917).
Altenmüller, G.M., 'Eine Brücke nach Westeuropa', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 21 Apr. 1993, p. 14.
Altstadt, A.L., *The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule*. Stanford, CA, Hoover Institution Press, 1992; xxvi, 333 pp.
Arai, Masami, 'Between state and nation: a new light on the journal *Türk Yurdu*', *Turcica* (Paris), XXIV: 1992, pp. 277–95.
——, *Turkish nationalism in the Young Turk era*. Leiden, Brill, 1992; xii, 168 pp.
Arnakis, G.G., 'Turanism: an aspect of Turkish nationalism?', *Balkan Studies* (Salonica), I: 1960, pp. 19–32.
'Der aserbaidschanische Präsident Elçibey appeliert an die Weltöffentlichkeit', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23 June 1993, p. 4.
'Les aspirations politiques du monde musulman de Russie après la révolution de 1905', *RMM*, LVI: Dec. 1923, pp. 136–48.
Atılgan, Canan, 'Die mittelasiatische Republiken und Aserbaidschan im Zuge der Unabhängigkeit', Essen, Zentrum für Türkeistudien, Jan. 1993 (= Working Paper, 10).
Atkin, Muriel, 'Religious, national and other identities in Central Asia, in Jo-Ann Gross (ed.), *Muslims in Central Asia: expressions of identity and change*. Durham, NC, Duke University Press, 1992, pp. 46–72.
——, 'Tajikistan: ancient heritage, new politics', in Ian Bremmer and Ray Taras (eds), *Nation and politics in the Soviet successor states*. Cambridge University Press, 1993, pp. 361–83.
Auch, Eva-Maria, 'Aserbaidshan—Wirtschaftsprobleme, soziale Verwerfungen, politischer Nationalismus', *Vierteljahresberichte: Problems of International Cooperation* (Bonn), 129: Sep. 1992, pp. 255–64.
——, '"Ewiges Feuer" in Aserbaidschan: Ein Land zwischen Perestrojka, Bürgerkrieg und Unabhängigkeit', *Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche Studien* (Köln), 8: 1992, pp. 1–53.
Bacqué-Grammont, J.L., 'Turan: une description du Khanat de Khokand vers 1832 d'après un document ottoman', *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* (Paris), XIII (2): 1972, pp. 192–231.
Baha, Lal, 'Activities of Turkish agents in Khyber during World War I', *Journal of the Asiatic Society of Pakistan* (Dacca), XIV (2): Aug. 1979, pp. 185–92.
Baron, Almuth, 'Neuorientierung am Bosporous', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 3 Apr. 1992, p. 14.
'The Basmachis: the Central Asian resistance movement, 1918–24', *Central Asian Review* (London), VII (3): 1959, pp. 236–50.
Basry Bey, *Le monde turc et l'avenir de sa mission historique (l'illusion muscovite et la realité turque)*. Geneva, Editions du Foyer Turc, 1932; 236 pp.
Bennigsen, Alexandre and Chantal Lemercier-Quelquejay, *La presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920*. Paris and The Hague, Mouton, 1964; 387 pp.

—— and Chantal Lemercier-Quelquejay, *Les mouvements nationaux chez les Musulmans de Russie: Le 'Sultangalievisme' au Tatarstan*. Paris and The Hague, Mouton, 1960; 265 pp.

—— and S. Enders Wimbush, *Muslim national communism in the Soviet Union: a revolutionary strategy for the colonial world*. University of Chicago Press, 1979; xxii, 267 pp.

—— and S. Enders Wimbush, *Muslims of the Soviet empire: a guide*. London, C. Hurst, 1985; xvi, 294 pp.

Benzing, Johannes, 'Die Türkvölker der Sowjetunion', in H.H. Schaeder (ed.), *Der Orient in deutscher Forschung: Vorträge der Berliner Orientalistentagung, Herbst 1942*. Leipzig; Harrassowitz, 1944, pp. 18–26.

Bérard, Victor, *Le problème turc*. Paris, E. Leroux, 1917; xiii, 272 pp.

Berkes, Niyazi, *Turkish nationalism and Western civilization: selected essays of Ziya Gökalp*. New York, Columbia University Press, 1959; 336 pp.

Black, C.E. *et al.*, *The modernization of Inner Asia*. Armonk, NY, East Gate Book, 1991; xiii, 405 pp.

Bleda, Tansuğ, 'Black Sea Economic Cooperation Region', *Turkish Review Quarterly Digest* (Ankara), v (23): Spring 1991, pp. 17–23.

Bobrovnikoff, Sophy, 'Moslems in Russia', *The Moslem World* (London), I (1): Jan. 1911, pp. 5–31.

Bozarslan, Ḥamid, 'Ḥawl "al-utrūḥa al-Turkiyya fi 'l-ta'rīkh" ', *Dirāsāt Kurdiyya* (Paris), III (7): Jan. 1993, pp. 31–46.

Bregel, Yuri, E.M. Subtelny and Shahrbanou Tadjibakhsh, 'Rethinking nationality in Central Asia', *Iranian Journal of International Affairs* (Teheran), v (1): Spring 1993, pp. 99–122.

Bremmer, Ian and Ray Taras (eds), *Nation and politics in the Soviet successor states*. Cambridge University Press, 1993; xxvii, 577 pp.

Brockelmann, Carl, *Das Nationalgefühl der Türken im Licht der Geschichte*. Halle/S., Max Niemeyer, 1918; 22 pp.

Brown, J.M., 'Turkey gets Central Asia on the phone', *Financial Times*, 4 Dec. 1992.

Canfield, R.L., 'Restructuring in Greater Central Asia: changing political configurations', *Asian Survey* (Berkeley, CA), XXXII (10): Oct. 1992, pp. 875–7.

Carlisle, D.S., 'Uzbekistan and the Uzbeks', *Problems of Communism* (Washington, DC), XL (5): Sep.–Oct. 1991, pp. 23–44.

Caroe, Olaf, *Soviet Empire: the Turks of Central Asia and Stalinism*. 2nd edn, New York, St. Martin's Press, 1967; xxxv, 308 pp.

Carretto, G.E., 'Polemiche fra kemalismo, fascismo, comunismo, negli anni '30', *Storia Contemporanea* (Rome), VIII (3): Sep. 1977, pp. 489–530.

Castagné, Joseph, *Les Basmatchis: Le Mouvement national des indigènes de l'Asie Centrale depuis la révolution d'Octobre 1917 jusqu'au Octobre 1924*. Paris, E. Leroux, 1925; viii, 88 pp.

——, 'Les organisations soviétiques de la Russie musulmane', *RMM*, LII: Oct. 1922, pp. 1–254.

——, 'Le Turkestan depuis la révolution russe (1917–1921)', *RMM*, L: June 1922, pp. 28–73.

Chatelier, A. Le, 'Les Musulmans russes', *RMM*, I (2): Dec. 1906, pp. 145–68.

Chimelli, Rudolph, 'Der Traum von Turan per Satellit', *Süddeutsche Zeitung* (Munich), 6 May 1992, p. 3.

Chirol, Valentine, 'Islam and the war', *Quarterly Review* (London), CCXXIX (455): Apr. 1918, pp. 489–515.

Chokaieff, Moustapha, *Chez les Soviets en Asie Centrale*. Paris, Messageries Hachette, 1928; 64 pp.

Chokayev, Mustafa, 'Turkestan and the Soviet regime', *Journal of the Royal Central Asian Society* (London), XVIII (3): 1931, pp. 403–20.

Chokay-ogli, Mustafa, *Tyurkyestan pod vlast'yu Sovyetov*. Paris, Yaş Turkestan, 1935; xx, 127 pp.

Chubin, Shahram, 'The geopolitics of the Southern Republics of the CIS', *Iranian Journal of International Affairs*, IV (2): Summer 1992, pp. 313–21.

Colton, T.J. and Robert Legvold (eds), *After the Soviet Union: from empire to nations*. New York and London, W.W. Norton, 1992; 208 pp.

Critchlow, James, *Nationalism in Uzbekistan: a Soviet republic's road to sovereignty*. Boulder, CO, Westview Press, 1991; xix, 231 pp.

Czaplicka, M.A., *The Turks of Central Asia in history and at the present day: an ethnological enquiry into the Pan-Turanian problem, and bibliographical material relating to the early Turks and the present Turks of Central Asia*. First publ. 1918, new impression London, Curzon Press, and New York, Harper and Row, 1973; 242 pp.

Dawydow, J.P. and D.W. Trenin, 'Ethnische Konflikte auf dem Gebiet der ehemaligen Sowjetunion', *Europa-Archiv* (Bonn), XLVIII (7): 10 Apr. 1993, pp. 179–92.

Demirel, Süleyman, 'Newly-emerging centre', *Turkish Review Quarterly Digest*, VI (30): Winter 1992, pp. 5–16.

Dény, J., 'Zia Goek Alp', *RMM*, LXI (3): 1925, pp. 1–41.

Djemal Pasha, *Memories of a Turkish statesman 1913–1919*. London, Hutchinson, n.d. [1992]; 302 pp.

Documents secrets du Ministère des Affaires Etrangères d'Allemagne, traduits du russe par Madeleine et Michel Eristov: Turquie. Paris, Paul Dupont, 1946; 131 pp.

Dumont, Paul, 'La revue *Türk Yurdu* et les Musulmans de l'Empire Russe 1911–1914', *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XV (3–4): July–Dec. 1974, pp. 315–31.

Dzhyeltyakov, A.D., 'Pantyurkizm i Ömer Seyfeddin', *Vostokovyedyeniye* (Leningrad), VII: 1980, pp. 180–8.

Edib, Halide, *Conflict of East and West in Turkey*. Delhi, Jamla Press, n.d [1935]; xi, 248 pp.

——, *Memoirs of Halide Edib*. London, John Murray, 1926; viii, 472 pp.

——, *Das neue Turan: ein türkisches Frauenschicksal*. Transl. by Friedrich Schrader, Weimar, Kiepenheuer, 1916; xi, 94 pp.
Edwards, A.C., 'The impact of the war in Turkey', *International Affairs* (London), XXII (3): July 1946, pp. 389–400.
d'Encausse, Hélène Carrère, *Réforme et révolution chez les Musulmans de l'empire russe: Bukhara 1867–1927*. Paris, Armand Colin, 1966; 313 pp. (= Cahiers de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 141).
Engin, Arın (ed.), *The voice of Turkism from behind the Iron Curtain on the occasion of the Russian invasion of Turkestan*. Istanbul, Kutulmuş Press, 1964; 49 pp.
Ergil, Doğu, 'A reassessment: the Young Turks, their politics and anti-colonial struggle', *Balkan Studies* (Salonica), XVI (2): 1975, pp. 26–72.
Erhorn, I., *Kaukasien*. Berlin, Die Bücherei des Ostraumes, 1942; 82 pp.
'Le fanatisme Panturc', *L'Asie Française* (Paris), XVII (169): Apr.–June 1917, pp. 72–4.
Federation of the Turkish Intellectuals in Europe, *The XXI century—the century of Turkey*. Vienna, 1992.
Feuilherade, Peter, 'Searching for economic synergy', *The Middle East*, 209: Mar. 1992, pp. 33–5.
Fierman, William (ed.), *Soviet Central Asia: the failed transformation*. Boulder, CO, Westview Press, 1991; xxi, 328 pp.
Fisher, Alan, *The Crimean Turks*. Stanford, CA, Hoover Institution Press, 1978; xiii, 264 pp.
Freitag, Rainer, 'Aserbaidschan und die Türkei', *Orient* (Hamburg), XXXI (4): Dec. 1990, pp. 525–66.
Fuller, Elizabeth, 'Konflikte im Transkaukasus: wer könnte vermitteln?', *Europa-Archiv*, XLVIII (7): 10 Apr. 1993, pp. 193–201.
——, 'The thorny path to an Armenian-Turkish rapprochement', *RFE/RL Research Report*, II (12): 19 Mar. 1993, pp. 1–15.
Fuller, G.E., *Central Asia: the new geopolitics*. Santa Monica, CA, Rand, 1992; xvi, 86 pp.
——, 'The emergence of Central Asia', *Foreign Policy*, 78: Spring 1990, pp. 49–67.
Furtado, C.F., Jr. and Andrea Chandler, *Perestroika in the Soviet republics: documents on the national question*. Boulder, CO, Westview Press, 1992; xxvi, 646 pp.
Georgeon, François, *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876–1935)*. Paris, Editions ADPF, 1980; 156 pp.
——, 'Un voyageur tatar en Extrême-Orient', *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, XXXII (1): 1991, pp. 47–59.
Georges-Gaulis, Berthe, *La nouvelle Turquie*. Paris, Armand Colin, 1924; 283 pp.
Germanus, Julius, 'Türk Darnay', *Keleti Szemle* (Budapest), X: 1909, pp. 341–4.
Gigineishvili, Otar, *Turkizmi da osmaletis sagareo politika*. Tiflis, Tsodna, 1963; 212 pp.

Glasneck, Johannes and Inge Kircheisen, *Türkei und Afghanistan—Brennpunkte der Orientpolitik im zweiten Weltkrieg*. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1968; 306 pp.

Gleason, Gregory, 'Uzbekistan: from statehood to nationhood?', in Ian Bremmer and Ray Taras (eds), *Nation and politics in the Soviet successor states*. Cambridge University Press, 1993, pp. 331–60.

Gökalp, Ziya, *The principles of Turkism*. Transl. by Robert Devereux. Leiden, Brill, 1968; xiii, 141 pp.

Gökyigit, Nihat, 'Success of the Black Sea Economic Cooperation Zone and the role of Turkey', *Turkish Review Quarterly Digest*, VI (28): Summer 1992, pp. 7–10.

Götz, Roland and Uwe Halbach, *Politisches Lexikon GUS*. 2nd edn, Munich, Verlag C.H. Beck, 1993; 311 pp.

Grobe-Hagel, Karl, *Russlands 'Dritte Welt': Nationalitätenkonflikte und das End der Sowjetunion*. Frankfurt a/M, ISP-Verlag, 1992; 295 pp.

Gross, Jo-Ann (ed.), *Muslims in Central Asia: expressions of identity and change*. Durham and London, Duke University Press, 1992; xiv, 224 pp.

Gumpel, Werner, 'Die wirtschaftliche und soziale Lage in den Türkenrepubliken Mittelasiens', *Zeitschrift für Türkeistudien* (Essen), V (1): 1992, pp. 33–48.

Haddad, W.W. and W. Ochsenwald (eds), *Nationalism in a non-national state: the dissolution of the Ottoman Empire*. Columbus, Ohio State University Press, 1977; x, 297 pp.

Halbach, Uwe, 'Ethnische Beziehungen in der Sowjetunion und nationale Bewusstseinsprozesse bei Nichtrussen', *Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien*, 8: 1989, pp. 1–88.

Hartmann, Richard, 'Ziya Gök Alp's Grundlagen der türkischen Nationalismus, *Orientalistische Literaturzeitung*, XXVIII: 1925, pp. 578–610.

Haushofer, Karl, *Geopolitik der Pan-Ideen*. Berlin, Zentral Verlag, 1931; 95 pp. (= Weltpolitische Bücherei, 21).

Hayit, Baymirza, *Some problems of modern Turkistan history*. Düsseldorf, East European Research Institute, 1963; 61 pp.

——, *Soviet Russian colonialism and imperialism in Turkistan as an example of the Soviet type of colonialism of an Islamic people in Asia*. N.p., n.d. [1965]; 123 pp.

Henderson, Alexander, 'The Pan-Turanian myth in Turkey today', *Asiatic Review*, XLI (145): Jan. 1945, pp. 88–92.

Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish nationalism: the life and teachings of Ziya Gökalp*. London, Luzac, 1950; 174 pp.

Hidiroglou, Paul, *Thrace in the light of the national ideal of the Turks, 1985–1991*. Athens, Hellenic University Press, 1991; 103 pp.

Historical Section of the Foreign Office, *The rise of Islam and the Caliphate. The Pan-Islamic movement*. [London], Jan. 1919; 72 pp. (= Handbook 96 b).

——, *The rise of the Turks. The Pan-Turanian movement*. [London], 1919; 49 pp. (= Handbook 96 c and d).

Holdsworth, Mary, *Turkestan in the nineteenth century: a brief history of the khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*. Oxford, St Antony's College, 1959; v, 83 pp. Mimeographed.

Hostler, C.W., 'Trends in Pan-Turanism', *MEA*, III (1): Jan. 1952, pp. 3–13.

——, *Turkism and the Soviets: the Turks of the world and their political objectives*. London, Geo. Allen and Unwin, 1957; xiv, 244 pp.

——, 'The Turks and Soviet Central Asia', *Middle East Journal* (Washington, DC), XII (3): Summer 1958, pp. 261–9.

Hottinger, Arnold, 'Zukunftsfragen für Zentralasien: Neubeginn in den Staaten am Südrand der ehemaligen Sowjetunion', *Europa-Archiv*, XLVII (14): 25 July 1992, pp. 397–402.

Hunter, Sh. T., 'Azerbaijan: search for industry and new partners', in Ian Bremmer and Ray Taras (eds), *Nation and politics in the Soviet successor states*. Cambridge University Press, 1993, pp. 225–60.

Huskey, Gene, 'Kirghizstan: the politics of demographic and economic frustration', ibid., pp. 398–418.

Huttenbach, H.R. (ed.), *Soviet nationality policies: ruling ethnic groups in the USSR*. London, Mansell, 1990; xvi, 302 pp.

Hyman, Anthony, 'The outlook for Central Asia', *International Affairs* (London), LXIX (2): Apr. 1993, pp. 289–304.

——, 'Suddenly, everybody's interested', *The Middle East*, 208: Feb. 1992, pp. 14–15.

Imhoff, D., 'Die Entstehung und der Zweck des Comités für Einheit und Fortschritt', *Die Welt des Islams* (Berlin), I (3–4): 1913, pp. 167–77.

Ishāqī, 'Iyād, *Risāla khaṭīra ilà 'l-mu'tamar al-Islāmī 'l-'āmm al-mun'aqad fī Bayt al-Maqdis yawm 27 Rajab sanat 1350 Hijriyya 'an 'Iyād Ishāqī*. Jerusalem, n.d. [1931]; 16 pp.

Jacob, Xavier, 'Phénomènes de scission interne en Turquie', *L'Afrique et l'Asie Modernes*, 121: 1979, pp. 23–55.

'Jadidism—current Soviet assessment', *Central Asian Review*, XII (1): 1964, pp. 30–9.

Jäschke, Gotthard, 'Der Turanismus der Jungtürken: zur osmanische Aussenpolitik im Weltkriege', *Die Welt des Islams*, XXIII: 1941, pp. 1–53.

——, 'Der Turanismus und die kemalistische Türkei', in R. Hartmann and H. Schell (eds), *Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschft*. Leipzig, Harrassowitz, 1944, pp. 468–83.

Jansky, Herbert, 'Die "Türkische Revolution" und der russische Islam', *Der Islam* (Berlin and Leipzig), XVIII: 1929, pp. 158–67.

Karpat, K.H., 'Ideology in Turkey after the revolution of 1960: nationalism and socialism', *Turkish Yearbook of International Relations* (Ankara), VI: 1965, pp. 68–118.

——, *Turkey's politics: the transition to a multi-party system*. Princeton University Press, 1959; xiv, 522 pp.

—— (ed.), *Political and social thought in the contemporary Middle East*. New York, Praeger, 1968; xiii, 397 pp.

Kayaloff, Jacques, 'From the Transcaucasian past: two documents about

Turkish resistance in 1918', *Journal of Asian History* (Wiesbaden), VI (2): 1972, pp. 123–32.
Kazemzadeh, F., 'Pan movements', *International Encyclopaedia of Social Sciences*, XII 1968, pp. 365–70.
Kirimal, Edige, *Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahr 1917–1918*. Emsdetten, Verlag Lechte, 1952; xxxix, 374 pp.
Knatchbull-Hugessen, Hughe, *Diplomat in peace and war*. London, John Murray, 1949; x, 270 pp.
Kokan, Jane, 'Muilahs tussle for Soviet hearts', *Sunday Times*, 1 Mar. 1992.
Kolarz, Walter, *The peoples of the Soviet Far East*. New York, Praeger, 1954; xii, 194 pp.
——, *Russia and her colonies*. New York, Praeger, 1952; xiv, 335 pp.
Kordakchyan, R.P., *Vnyutryennaya politika Turtsii v godi vtoroy mirovoy voyni*. Erevan, Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, 1978; 244 pp.
Korkhmazyan, R.S., *Turyetsko-Gyermanskiye otnoshyeniya v vtoroy mirovoy voyni*. Erevan, Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, 1977; 188 pp.
Krech, Hans, 'Die Türkei auf dem Weg zur Regionalmacht im Nahen Osten und in Mittelasien', *Zeitschrift für Türkeistudien*, V (2): 1992, pp. 239–54.
——, 'Die Türkei im Aufwind', *Europäische Sicherheit* (Herford), XLII (2): Feb. 1993, pp. 79–81.
Krecker, Lothar, *Deutschland und die Türkei im zweiten Weltkrieg*. Frankfurt am Main, Klostermann, 1964; 293 pp.
Krimskiy, V., 'Pantyurkisti—fashistskaya agyentyura v Turtsii', *Bol'shyevik* (Moscow), 10–11: May–June 1944, pp. 79–85.
Kushner, David, *The rise of Turkish nationalism, 1876–1908*. London, Cass, 1977; x, 126 pp.
Landau, J.M., 'An early appeal by Russia's Muslims for international support', *Journal Institute of Muslim Minority Affairs* (London), XI (2): July 1990, pp. 366–9.
——, 'The fortunes and misfortunes of Pan-Turkism', *Central Asian Survey* (Oxford), VII (1): 1988, pp. 1–5.
——, 'Irredentism and minorities in the Middle East', *Immigrants and Minorities* (London), IX (3): Nov. 1990, pp. 242–8.
——, *Middle Eastern themes: papers in history and politics*. London, Cass, 1973; vii, 309 pp.
——, 'The Nationalist Action Party in Turkey', *Journal of Contemporary History*, XVII (4): Oct. 1982, pp. 587–606.
——, *The politics of Pan-Islam: ideology and organization*. Oxford, Clarendon Press, 1990; viii, 438 pp.
——, *Radical politics in modern Turkey*. Leiden, Brill, 1974; xii, 315 pp.
——, 'Some considerations on Panturkist ideology', in *Atti della Settimana Internazionale di Studi Mediterranei Medioevali e Moderni*. Instituto di Studi Africani e Orientali, Università di Cagliari—Milan, Giuffrè, 1980, pp. 113–22.

—— (ed.), *Atatürk and the modernization of modern Turkey*. Boulder, CO, Westview Press and Leiden, E.J. Brill, 1984.

Larcher, M., *La guerre turque dans la guerre mondiale*. Paris, Chiron and Berger-Levrault, 1925; 681 pp.

Lee, D.E., 'The origins of Pan-Islamism', *The American Historical Review*, XLVII (2): Jan. 1942, pp. 278–87.

Lemercier-Quelquejay, Chantal, 'Le monde musulman soviétique d'Asie Centrale après Alma-Ata (Décembre 1986)', *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XXXII (1): 1991, pp. 117–22.

Lerch, W.G., 'Fur den Apfelvater sind schwere Zeiten angebrochen', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12 June 1993, p. 6.

——, 'Moskau ist an Ordnung und Berechenbarkeit interesiert', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 22 July 1993, p. 3.

——, 'Pantürkismus oder Europa', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 27 Apr. 1992, p. 14.

——, 'Schwerige Verhältnisse am Fusse des Tien Schan', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9 June 1993, p. 8.

——, 'Die Türkei als regionale Grossmacht', *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 38–9: Sep. 1993, pp. 3–9.

——, 'Wirren in der "Stadt der Winde" ', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 22 June 1993, p. 12.

Levine, Steve, 'Bartering for the riches of cash-starved Turkmenistan', *Financial Times*, 8 July 1992.

Lewis, Bernard, *The emergence of modern Turkey*. Oxford University Press, 1961; XV, 511 pp.

——, 'History-writing and national revival in Turkey', *MEA*, IV (6–7): June–July 1953, pp. 218–27.

——, 'The Ottoman Empire and its aftermath', *Journal of Contemporary History* (London), XV (1): Jan. 1980, pp. 27–36.

Luke, Harry, *The making of modern Turkey: from Byzantium to Angora*. London, Macmillan, 1936; viii, 246 pp.

Macartney, George, 'Bolshevism as I saw it in Tashkent in 1918', *Journal of the Central Asian Society* (London), VII: 1920, pp. 42–58.

Mackenzie, Kenneth, 'Azerbaijan and the neighbours', *The World Today* (London), XLVIII (1): Jan. 1992, pp. 1–2.

Maggs, W.W., 'Armenia and Azerbaijan: looking toward the Middle East', *Current History* CXII (570): Jan. 1993, pp. 6–11.

Malraux, André, *Les noyers de l'Altenburg*. N.p. [Paris], Gallimard, 1948; 299 pp.

Mango, Andrew, 'Azerbaijan as seen from Turkey', *Zeitschrift für Türkeistudien*, V (2): 1992, pp. 221–37.

Manisali, Erol, 'Turkey and the new Turkic republics', *Turkish Review Quarterly Digest*, VI (29): Autumn 1992, pp. 57–9.

Marunov, Yu. V., 'Politika Mladoturok po natsional'nomu voprosu (1908–1912)', *Kratkiye Soobshchyeniya Instituta Vostokovyedyeniya* (Moscow), XXX, 1961, pp. 161–72.

——, 'Pantyurkizm i Panislamizm Mladoturok', *Kratkiye Soobshchyeniya Instituta Narodov Azii* (Moscow), XLV: 1961, pp. 38–56.

Masayuki, Yamauchi, *The green crescent under the red star: Enver Pasha in Soviet Russia 1919–1922*. Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1991; vi, 396 pp.

Massell, Gregory J., *The surrogate proletariat: Moslem women and revolutionary strategies in Soviet Central Asia, 1919–1929*. Princeton University Press, 1974; xxxviii, 448 pp.

Maurais, Jacques, 'Les Lois linguistiques soviétiques de 1989 et 1990', *Revista de Llengua I Dret* (Barcelona), 15: June 1991, pp. 75–90.

Mazov, Rahim and Farhad-Džumaev, 'Vers une fédération de l'Asie Centrale?', *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* (Aix-en-Provence), LIX–LX (1–2): 1991, pp. 158–62.

Mende, Gerhard von, *Der nationale Kampf der Russlandtürken: ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sovjetunion*. Berlin, 1936; v, 196 pp. (= *Monatsschrift des Seminars für Orientalischen Sprachen*, Beiband zum Jahrgang XXXIX).

Morgenthau, Henry, *Secrets of the Bosphorus; Constantinople, 1913–1916*. London, Hutchinson, n.d. [1919]; xii, 275 pp.

Motica, Raoul, 'Glasnost in der Sowjetrepublik Aserbaidschan am Beispiel der Zeitschrift *Azärbaycan*', *Orient* (Hamburg), XXXII (4): Dec. 1991, pp. 573–90.

Motyl, A.J. (ed.), *The Post-Soviet nations: perspectives on the demise of the USSR*. New York, Columbia University Press, 1992; xiii, 322 pp.

Moukhtar Pacha, M., *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe depuis le traité de Berlin jusqu'à la guerre mondiale*. Paris and Nancy, Berger-Levrault, 1924; xix, 311 pp.

'Le mouvement Pantouranien', *L'Asie Française*, XVII (171): Oct.–Dec. 1917, pp. 174–82.

Mühlmann, Carl, *Deutschland und die Türkei, 1913–1914*. Berlin, Walther Rotschild, 1929; viii, 104 pp.

Müller-Vogg, Hugo, 'Kohl bringt Türken und Deutsche einander wieder nahe', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24 May 1993, p. 3.

Muhiddin, Ahmed, *Die Kulturbewegung im modernen Türkentum*. Leipzig, Gebhardt's Verlag, 1921; vii, 72 pp.

Munschi, Hilal, *Die Republik Aserbeidschan: Eine geschichtliche und politische Skizze*. Berlin, 1930; 64 pp.

Muçafir (pseudonym?), *Notes sur la Turquie*. Paris, Sirey, 1911; 93 pp.

Naval Staff—Intelligence Department, *A manual on the Turanians and Panturanianism*. (London), 1918; 256 pp. (= Publication no. I.D. 1199).

Niazi, Aziz, 'Tajikistan in transition', *Iranian Journal of International Affairs*, V (2): Summer 1992, pp. 364–8.

Nikitine, B., 'Le problème musulman selon les chefs de l'émigration russe', *RMM*, LII: Dec. 1922, pp. 1–53.

Nissman, David, 'Turkmenistan: searching for a national identity', in Ian

Bremmer and Ray Taras (eds), *Nation and politics in the Soviet successor states*. Cambridge University Press, 1993, pp. 384–97.
Nowikow, Nikolaj, 'Nationalitätenkonflikte im Kaukasus und in Mittelasien', *Aus Politik und Zeitgeschichte* (Bonn), 52–3: 20 Dec. 1991, pp. 24–34.
Oberhummer, Eugen, *Die Türken und das osmanische Reich*. Leipzig and Berlin, Teubner, 1917; iv, 115 pp.
Olcott, M.B., 'Central Asia's catapult to independence', *Foreign Affairs*, LXXI (3): Summer 1992, pp. 108–30.
——, 'Central Asia's post-empire politics', *Orbis: A Journal of World Affairs* (Philadelphia, PA), XXXV (2): Spring 1992, pp. 253–68.
——, *The Kazakhs*. Stanford, CA, Hoover Institution Press, 1987; xxvi, 341 pp.
——, 'Kazakhstan's global impact', *Iranian Journal of International Affairs*, IV (2): Summer 1992, pp. 369–82.
——, 'Perestroika in Kazakhstan', *Problems of Communism* (Washington, DC), XXXIX (4): July–Aug. 1990, pp. 65–77.
Okay, Kurt, *Enver Pascha der grosse Freund Deutschlands*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1935; 507 pp.
Ortayh, Ilber, 'Reports and considerations of İsmail Bey Gasprinskii in *Terciüman* on Central Asia', *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XXII (1): 1991, pp. 43–6.
Önder, Zehra, 'Panturanismus in Geschichte und Gegenwart', *Österreichische Osthefte* (Vienna), XIX (2): May 1977, pp. 93–101.
——, *Die türkische Aussenpolitik im zweiten Weltkrieg*. Munich, R. Oldenbourg Verlag, 1977; 313 pp. (= Südosteuropäische Arbeiten, 73).
Pamir, Peri, 'Turkey, the Transcaucasus and Central Asia', *Security Dialogue* (Oslo), XXIV (1): Mar. 1993, pp. 49–54.
Park, A.G., *Bolshevism in Turkestan, 1917–1927*. New York, Columbia University Press, 1957; xvii, 428 pp. (= Studies of the Russian Institute of Columbia University).
Pears, Edwin, 'Turkey, Islam and Turanianism', *The Contemporary Review* (London), CXIV: Oct. 1918, pp. 371–9.
Pehnt, Wolfgang, 'Militär und Kaufmann', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 7 July 1993, p. 10.
Pierce, R.A., *Russian Central Asia, 1867–1917: a study in colonial rule*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1960; viii, 359 pp.
Pinon, René, *L'Europe et la Jeune Turquie. Les aspects noveaux de la Question d'Orient*. Paris, Perrin, 1911; xvi, 500 pp.
——, 'L'offensive de l'Asie', *Revue des Deux Mondes* (Paris), XC: 15 Apr. 1920, pp. 799–815.
——, 'The Young Turk policy in Asia', *Current History* (New York), XI (2): Nov. 1919, pp. 331–6.
Pipes, Daniel and Patrick Clawson, 'Ambitious Iran, troubled neighbours', *Foreign Affairs*, LXXII (1): 1993, pp. 124–41.

Pipes, Richard, *The formation of the Soviet Union: communism and nationalism, 1917–1923*. 2nd edn, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1964; xiv, 365 pp.

Pomianowski, Joseph, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit der Weltkrieges*. Zurich, Leipzig and Vienna, Amalthea Verlag, 1928; 455 pp.

Pope, Hugh, 'Bright horizon in the East beckons Ankara', *The Independent*, 1 June 1993.

——, 'Turkey weighs involvement in the conflict in Azerbaijan', *The Wall Street Journal*, 13–14 Mar. 1992.

'The racial propaganda in Turkey', *The Near East* (London), XII (308): 30 Mar. 1917, pp. 507–8.

Rafikov, A., 'Racist ravings in Turkey', *New Times* (Moscow), 37: 7 Sep. 1949, pp. 30–2.

Rahul, Ram, *Politics of Central Asia*. London, Curzon Press, 1974; ix, 185 pp.

Rakowska-Harmstone, Teresa, *Russia and nationalism in Central Asia: the case of Tadzhikistan*. Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press, 1970; xiii, 326 pp.

Reddaway, Peter, 'The Crimean Tatar drive for repatriation: some comparisons with other movements', in E.A. Allworth (ed.), *Tatars of the Crimea: their struggle for survival*. Durham, NC, Duke University Press, 1988, pp. 194–201.

Resul-zade, M.E., *Das Problem Aserbeidschan*. Berlin-Charlottenburg, Verlag der Zeitschrift Kurtulusch, 1938; 64 pp.

Risal, P. (pseudonym of Moïse Cohen—Tekin Alp), 'Les Turcs à la recherche d'une âme nationale', *Mercure de France* (Paris), 16 Aug. 1912, pp. 673–707.

Ro'i, Yaacov, 'The development and Russian context of the development of nationalism in Soviet Central Asia', *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XXXII (1): 1991, pp. 123–42.

——, 'The Islamic influence on nationalism in Soviet Central Asia, *Problems of Communism* (Washington, DC), XXXIX (4): July–Aug. 1990, pp. 49–64.

Rondot, Pierre, 'L'expérience soviétique chez les peuples turcs de l'Asie Centrale', *L'Afrique et l'Asie* (Paris), 4: 1948, pp. 3–18.

Ronnenberger, Franz, 'Türkismus und Turanismus', *Volkstum in Südosten* (Vienna), Dec. 1942, pp. 197–203.

Rossi, Ettore, 'Dall'impero ottomano alla Repubblica di Turchia. Origine e sviluppi del nazionalismo turco sotto l'aspetto politico-culturale', *OM*, XXIII (9): Sep. 1943, pp. 359–88.

——, 'Publicazioni di Musulmani anti-bolscevichi dell'Azerbaigian Caucasico', *OM*, IV (6): 15 June 1924, pp. 395–408.

——, 'Uno scrittore turco contemporaneo: Ziya Gök Alp', *OM*, IV (9): 15 Sep. 1924, pp. 574–95.

Roy, Olivier, 'Ethnies et politique en Asia Centrale', *Revue de Monde Musulman et de la Méditerranée*, LIX-LX (1–2): 1991, pp. 17–36.

Rumer, B.Z., 'The gathering storm in Central Asia', *Orbis*, XXXVII (1): Winter 1993, pp. 89–105.

Rustow, D.A., 'Enwer Pasha', *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden), 2nd edn, II: 1965, pp. 698–702.

Rynd, F.F., 'Turkish racial theories', *Journal of the Royal Central Asian Society*, XLI (2–3): July–Oct. 1954, pp. 179–89.

Sadiq, Mohammad, 'The ideological legacy of the Young Turks', *International Studies* (New Delhi), XVIII (2): Apr.–June 1979, pp. 177–207.

Safvet, Réchid, *Les Türk-Odjaghis*. Ankara, 1930; 31 pp.

Saint-Hervé, 'Le Panturquisme sentimental et l'autre', *Le Temps* (Paris), 18 and 21–2 June 1942.

Saray, Mehmet, *The Turkmens in the age of imperialism: a study of the Turkmen people and their incorporation into the Russian empire*. Ankara, Turkish Historical Society, 1989; xiii, 281 pp.

Sarkisyan, Ye. K., *Ekspansionistkaya politika Osmanskoy Impyerii v Zakavkaz'ya*. Erevan, Academy of Sciences of Armenian S.S.R., 1962; 497 pp.

Sarrou, A., *La Jeune-Turquie et la révolution*. Paris and Nancy, Berger-Levrault, 1912; vii, 268 pp.

Schwidetzky, Ilse, *Turaniden-Studien*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1950 (= Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, *Abhandlungen der mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse*, 9: 1950, pp. 235–91).

Sezer, D.B., 'Turkey's grand strategy facing a dilemma', *International Spectator* (Rome), XXVII (1): Jan.–Mar. 1992, pp. 17–32.

Shahrani, M.N., 'Muslim Central Asia: Soviet development legacies and future challenges', *Iranian Journal of International Affairs*, IV (2): Summer 1992, pp. 331–42.

Shakibayev, Syerin, *Padyeniye 'Bol'shogo Tyurkyestana', povyest'-kronika*, transl. from Kazakh into Russian. Alma-Ata, Dzhashusi Press, 1972; 278 pp.

Shaw, S.J. and E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*. Vol. II, Cambridge University Press, 1977; xxv, 518 pp.

Shorish, M.M., 'Planning by decree: the Soviet language policy in Central Asia', *Language Problems and Language Planning* (Austin, Texas), VIII (1): Spring 1984, pp. 35–49.

Shukla, Ram Lakhan, 'The Pan-Islamic policy of the Young Turks and India, *Proceedings of the Indian History Congress, 32nd session, Jabalpur 1970* (New Delhi), part 2: 1970, pp. 302–7.

Skhinás, Konstantinos, 'Ee Tourkiki thiefsthisi ston geopolitikó chóro tis Kentrikis Asías', *Tetrádia* (Athens), 29–30: Winter-Spring 1992, pp. 107–16.

Smith, Graham (ed.), *The nationalities question in the Soviet Union*. London, Longman, 1990; viii, 385 pp.

Stählin, Karl, *Russisch-Turkestan gestern und heute*. Königsberg, Ost-Europa Verlag, 1935; ii, 56 pp.

Steinbach, Udo, 'Kemalismus oder Fundamentalismus: die modell-politische Konkurrenz zwischen der Türkei und dem Iran und die Zukunft der islamischen Welt', *Blätter für Deutsche und Internationale Politik* (Bonn), 7: July 1992, pp. 817–29.

——, 'Perspektiven der türkischen Aussen- und Sicherheits-politik, *Europa-Archiv*, XXIII (14): 1978, pp. 431–40.

Stoddard, T.L., 'Pan-Turanism', *American Political Science Review*, XI (1): Feb. 1917, pp. 12–23.

Stölting, Erhard, *Eine Weltmacht zerbricht: Nationalitäten und Religionen in der UdSSR*. Frankfurt a/M, Eichborn Verlag, 1990; 311 pp.

Stuermer, Harry, *Two war years in Constantinople: sketches of German and Young Turkish ethics and politics*. London, Hodder and Stoughton, 1917; 308 pp.

Sullivan, Charles D., 'Stamboul crossings: German diplomacy in Turkey, 1908–1914', unpublished Ph.D. thesis, Vanderbilt University, 1977; ii, 418 pp.

Swietochowski, Tadeusz, 'Islam and nationality in Tsarist Russia and the Soviet Union', in H.R. Huttenbach (ed.), *Soviet nationality policies: ruling ethnic groups in the USSR*. London, Mansell, 1990, pp. 221–34.

Şen, Faruk, 'Auf der Suche nach einem Entwicklungsmodell für Mittelasien', Essen, Zentrum für Türkeistudien, Oct. 1992; 7 pp. (= Working Paper, 9).

——, 'Die neue Rolle der Türkei und die europäische Sicherheit', Essen, Zentrum für Türkeistudien, May 1993; 14 pp.

——, 'Schwarzmeer—Wirtschaftskooperationsregion als eine mögliche Ergänzung für die Europäische Gemeinschaft?', Essen, Zentrum für Türkeistudien, 1992, 23 pp. (= Working Paper, 6).

Şimşir, B.N., 'Turkey's relations with Central Asian Turkic republics (1989–1992)', *Turkish Review Quarterly Digest*, VI (28): Summer 1992, pp. 11–15.

Tachau, Frank, 'The face of Turkish nationalism as reflected in the Cyprus dispute', *The Middle East Journal*, XIII (3): Summer 1959, pp. 262–72.

——, 'The search for national identity among the Turks', *Die Welt des Islams*, New Series, VIII (3): 1963, pp. 165–76.

Talaat, 'Posthumous memoirs of Talaat Pasha', *Current History* (New York), XV (2): Nov. 1921, pp. 287–95.

Taşhan, Seyfi, 'Black Sea cooperation: a framework for hope', *Turkish Review Quarterly Digest*, VI (28): Summer 1992, pp. 5–6.

——, 'Turkey from marginality to centrality', *Turkish Review Quarterly Digest*, VI (27): Spring 1992, pp. 47–56.

Tchokaieff, M.A., 'Fifteen years of Bolshevik rule in Turkestan', *Journal of the Royal Central Asian Society*, XX (3): 1933, pp. 351–9.

Thomas, David, 'Yusuf Akçura and the intellectual origins of "Üç tarz-ı siyaset" ', *Journal of Turkish Studies* (Cambridge, MA), ii: 1978, pp. 127–40.

Tibi, Bassam, 'The likelihood of an Islamic Central Asia', *German Comments* (Osnabrück), 30: Apr. 1993, pp. 72–8.
——, 'Pantürkismus als Menschenrecht?', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19 Mar. 1992, p. 14.
[Toynbee, A.J.], 'The militant Turk', *The Times* (London), 3, 5 and 7 Jan. 1918 (published anonymously).
——, *Report on the Pan-Turanian movement*. London, Intelligence Bureau—Department of Information, Oct. 1917, 26 pp. (signed A.J.T.).
——, *Turkey: a past and a future*. New York, George H. Doran, 1917; v, 85 pp.
Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918*. Princeton University Press, 1968; xv, 433 pp.
Türkkan, R.O., 'The Turkish press', *MEA*, I (5): May 1950, pp. 142–9.
'"Turanian" and Moslem: the Turkish apostasy', *The Near East*, XII (311): 20 Apr. 1917, pp. 567–8.
'Turkey, Russia and Islam', *The Round Table* (London), Dec. 1917, pp. 100–38.
Tvyeritinova, A.S., 'Mladotyurki i Pantyurkism', *Kratkiye Soobshchyeniya Instituta Vostokovyedyeniya*, XX: 1956, pp. 66–74.
Vambéry, A., 'The awakening of the Tatars', *The Nineteenth Century* (London), LVII: Feb. 1905, pp. 217–27.
——, 'Constitutional Tatars', *The Nineteenth Century*, LIX: June 1906, pp. 906–13.
Vambéry, H., 'Die Kulturbestrebungen der Tataren', *Deutsche Rundschau* (Berlin), XXXIII (10): July 1907, pp. 72–91.
Walker, C.J., *Armenia: the survival of a nation*. London, Croom-Helm, 1980, 446 pp.
Weber, Bernd, 'Das explosive Erbe der Sowjetunion', *Osteuropa* (Stuttgart), XLII (8): Aug. 1992, pp. 652–68.
Weiner, R.E., 'Languages equal and free?: minority languages in the Soviet Union', *Arizona Journal of International and Comparative Law* (Tucson, Arizona), VI: 1987, pp. 73–87.
Weisband, Edward, *Turkish foreign policy, 1943–1945: small state diplomacy and great power politics*. Princeton University Press, 1973; xiii, 377 pp.
Werner, Ernst, 'Pantürkismus und einige Tendenzen moderner türkischer Historiographie', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (Berlin), 8: 1965, pp. 1342–54.
Wheeler, G.E., 'Cultural developments in Soviet Central Asia', *Journal of the Royal Central Asian Society*, XLI: (3–4): July–Oct. 1954, pp. 179–89.
Winrow, G.M., 'Turkey and former Soviet Central Asia: national and ethnic identity', *Central Asian Survey*, XI (3): 1992, pp. 101–11.
Wipert, Karl, 'Der Turanismus', *Der Neue Orient* (Berlin), VI (4): Dec. 1922, pp. 202–10.
Wurm, Stefan, *Turkic peoples of the USSR: their historical background*,

their languages and the development of Soviet linguistic policy. Oxford, Central Asian Research Centre, 1954; ii, 51 pp.

X, 'Le Panislamisme et le Panturquisme', *RMM*, XXII: Mar. 1913, pp. 179–220.

Yérasimos, Stéphane, *Questions d'Orient: frontières et minorités des Balkans au Caucase.* Paris, Editions de la Découverte, 1993; 250 pp.

Yeryemyeyev, D. Ye., 'Kyemalizm i Panturkizm', *Narodi Azii i Afriki* (Moscow), 3: 1963, pp. 58–70.

Zagorski, Andrei, 'Die Gemeinschaft Unabhängiger Staaten: Entwicklungen und Perspektiven', *Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien*, 50: 1992, pp. 1–46.

Zarevand (pseudonym of Zaven and Vartouhie Nalbendian), *United and Independent Turania: aims and designs of the Turks.* Transl. from the Armenian by V.N. Dadrian. Leiden, Brill, 1971; xiii, 174 pp.

Zenkovsky, S.A., 'A century of Tatar revival', *The American Slavic and East European Review* (New York), XII: Oct. 1953, pp. 303–18.

——, 'Kulturkampf in pre-revolutionary Central Asia', *The American Slavic and East European Review*, XIV: Feb. 1955, pp. 15–41.

——, *Pan-Turkism and Islam in Russia.* Cambridge, MA, Harvard University Press, 1960; 345 pp.

——, 'Rossiya i Tyurki', *The New Review—Noviy Dzurnal* (New York), XLVI: 1956, pp. 172–98.

Bu kitap Türki gruplar arasında uyanan milliyetçilik akımlarında Türkiye ve başka yerlerdeki Panturkçülüğün çözümlemesini yapmakta. Kitap aynı zamanda Türk milliyetçiliği ve siyasetinde Panturkçülüğün rolünü de irdeliyor.

1960 ve 1970'lerde dikkate değer bir gelişme gösteren Panturkizm yavaş yavaş Türk devletinde önemli bir yer edinmiştir. Bu nedenle dikkatlerin Türkiye'deki Panturkizm üzerine odaklanması, onun doğasının ve izlediği yolun çözümlenmesi önem kazanmaktadır. Ayrıca Panturkçülüğün Türkiye'de gösterdiği yeni tarzda bir milliyetçiliğin oluşmasındaki rolü de üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur. Kitap, bu sorunsalları çözümlemekte ve irdelemektedir.